

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

142
2003

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2005

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2003

Ο ΤΟΜΟΣ ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΑΙ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΤΟΥ ΑΓΓΕΛΟΥ Σ. ΒΛΑΧΟΥ († 8.2.2003)
ΠΡΟΕΔΡΟΥ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΠΡΕΣΒΕΥΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
ΠΕΖΟΓΡΑΦΟΥ ΠΟΙΗΤΟΥ

Τόμος 142 (2003)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

142
2003

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2005

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μαρίας Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου:	Τὰ νομίσματα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου	1-64
Κωνσταντίνου Καλογερόπουλου:	Δύο νέοι προϊστορικοὶ τύποι ἀνθρωπόμορφης μικροπλαστικῆς ἀπὸ τὸν Ραμνούντα	65-93
Κωνσταντίνου Καλογερόπουλου:	Μυκηναϊκὸς οἰκισμὸς στοὺς Λαζάρηδες τῆς Αἴγινας	95-98
Ἰωάννου Ε. Πετρόχειλου:	Ἀνθεμωτὲς ἐπιτύμβιες στήλεις μὲ λουτροφόρο	99-114
Ἰουλίας Βελισσαροπούλου - Καράκωστα, Βάσας Κοντορίνη, Ὑπατίας Φάκλαρη - Κονιτσιώτη:	Οἰκονομικὲς ὑποθέσεις γυναικῶν σὲ μία ἀνέκδοτη ὑποθήκη ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ Κέρκυρα	115-138
Hélène Nicolet - Pierre:	Les imitations égyptiennes des tétradrachmes athéniens d'époque classique	139-154
Μαρίας Λιλιμπάκη - Ἀκαμάτη - Λιάνας Στεφανῆ:	Ὡναὶ ἐκ τῆς Ἡμαθίας, II	155-196

ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΙΔΑΙΟΥ ΑΝΤΡΟΥ

Ὡς τὸ ἔτος 1982, τὸ σύνολο τῶν γνωστῶν νομισμάτων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο δὲν ξεπερνοῦσε τὰ δεκαπέντε. Τὰ δέκα ἀπὸ αὐτὰ ὑπῆρξαν προϊόντα τῆς πρώτης συστηματικῆς ἀνασκαφῆς τοῦ σπηλαίου, ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸ 1885 ἀπὸ τὸν F. Halbherr¹, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα πέντε, τυχαῖα εὗρηματα, στὴν πλειονότητά τους δωρεῆς παλαιότερων ἐπώνυμων Συλλογῶν τῆς Κρήτης. Ἡ τριήμερη δοκιμαστικὴ ἔρευνα ποὺ διενήργησε τὸ 1917 ὁ Στ. Ξανθουδίδης² μὲ ἀφορμὴ τὴν παράδοση ἑνὸς ἀργυροῦ στατήρα τῆς Γόρτυνας στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου, κατὰ παράξενη συγκυρία, δὲν ἀπέφερε νομίσματα. Ἀνάλογο ἦταν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δεκαήμερης δοκιμαστικῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Σπ. Μαρινάτου, κατὰ τὸ ἔτος 1956³. Εὐτυχέστερη, ἀντίθετα, στάθηκε ἡ μεγάλῃ ἀνασκαφῇ τοῦ Γ. Σακελλαράκη, ποὺ διενεργήθηκε κατὰ τὰ ἔτη 1982-86 καὶ ἀπέδωσε στὴν ἔρευνα τριάντα ἑπτὰ νομίσματα⁴. Στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο ἐντάσσονται ἐξάλλου τρία ἀκόμη νομίσματα, τυχαῖα εὗρηματα καὶ αὐθόρμητες παραδόσεις τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς Ἀνωγείων.

Ἡ μελέτη ποὺ ἀκολουθεῖ περιλαμβάνει τὰ νομισματικὰ εὗρηματα τοῦ Ἰδαίου Ἀντροῦ, μὲ σκοπὸ νὰ διερευνηθεῖ ἡ σημασία καὶ ὁ ρόλος τους γιὰ τὸ σημαντικότερο αὐτὸ λατρευτικὸ σπήλαιο τῆς ἀρχαιότητος. Πρόκειται γιὰ ἕνα μικρὸ νομισματικὸ σύνολο ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ ὡς ἀρχαιολογικὸ εὔρημα, μὲ βάση τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ πορίσματα τῆς νομισματικῆς ἔρευνας. Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ τύπου εὑρεσης, ὡς ἱεροῦ μὲ καθολικὸ χαρακτήρα ἀλλὰ καὶ ἀπομακρυσμένου ἀπὸ τίς πόλεις τῆς Κρήτης, συνιστᾷ ἕνα σημαντικό παράγοντα στὴν ἀξιολόγηση τῶν εὐρημάτων. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο:

Θὰ ἐξετασθεῖ ἡ ἐκπροσώπηση τῶν πόλεων καὶ ἡ εἰδικότερη σημασία ποὺ μπορεῖ αὕτη νὰ ἔχει γιὰ τὸ ἱερό. Θὰ γίνει προσπάθεια νὰ κατανοηθεῖ ἡ διασπορὰ τῶν νομισμάτων στὸ σπήλαιο καὶ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν εἶναι τυχαία ἢ ὄχι. Θὰ ἐρευνηθεῖ τὸ θεματολόγιο μὲ σκοπὸ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν εἶναι τυχαῖο ἢ ἂν ἔχει κάποια σχέση μὲ τὴν ἀσκούμενη ἐκεῖ λατρεία. Τέλος θὰ ἐξετασθεῖ ἡ χρονικὴ κατανομὴ τῶν εὐρημάτων καὶ ἡ σημασία της γιὰ τὸν συγκεκριμένο χῶρο.

Πὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ παραπάνω σκοποῦ καὶ τὴν ἀπάντηση τῶν σχετικῶν ἐρωτημάτων, ἐξετάζονται πενήντα πέντε συνολικὰ νομίσματα: σαράντα πέντε ἀρχαῖα, πέντε ὀθωμα-

1. Βλ. Halbherr - Orsi, *Antro di Zeus*.

2. Βλ. Στ. Ξανθουδίδης, Ἰδαῖον Ἄντρον, *ΑΔ* 4, 1918, Παράρτ. 23.

3. Βλ. Σπ. Μαρινᾶτος, Ἔργασίαι ἐν Βαθυπέτρῳ, Ἀρχάναις καὶ Ἰδαίῳ Ἄντρῳ, *ΠΑΕ* 1956, 224-225. Σπ.

Μαρινᾶτος, *Τὸ ὄροπέδιον τῆς Νίδας καὶ τὸ Ἰδαῖον Ἄντρον* (Ἀθῆναι 1957) 239 κέ.

4. Βλ. Σακελλαράκη, Ἰδαῖον Ἄντρον 1983 καὶ Σακελλαράκη, Ἰδαῖον Ἄντρον 1984.

νικά και πέντε νέα ελληνικά. Η όλη εργασία δομείται σε επτά ενότητες, από τις οποίες οι έξι συνιστούν την κυρίως έρευνα, ενώ η τελευταία τον κατάλογο των εύρημάτων.

Η μελέτη των αρχαίων νομισμάτων διακρίνεται σε δύο ενότητες: Στην πρώτη εξετάζονται τα νομίσματα των κρητικών πόλεων, ενώ στη δεύτερη τα νομίσματα των εκτός της Κρήτης νομισματοκοπειών. Τα νεότερα νομίσματα, οθωμανικά και νέα ελληνικά, εξετάζονται στην ενότητα 3. Στην ενότητα 4 αναλύονται τα ανασκαφικά δεδομένα και ειδικότερα η όριζόντια διασπορά και η κατανομή των νομισμάτων σε βάθος. Η τελική προσέγγιση στο περιεχόμενο και το νόημα των νομισμάτων, με βάση τα αποτελέσματα που προκύπτουν από τις προηγούμενες ενότητες, πραγματοποιείται στην ενότητα 5, ενώ η συνοπτική παρουσίαση των κυριότερων συμπερασμάτων γίνεται στην ενότητα 6.

Ως προς τον κατάλογο, προτάσσονται τα αρχαία νομίσματα (που παρουσιάζονται κατά χρονολογική και γεωγραφική σειρά, ξεκινώντας από τα νομίσματα των κρητικών νομισματοκοπειών) και ακολουθούν τα οθωμανικά και τα νέα ελληνικά.

Η μελέτη των οθωμανικών νομισμάτων έγινε από τον αρχαιολόγο του Αρχαιολογικού Μουσείου Κωνσταντινούπολης Ismet Ebcioğlu, σε συνεργασία με τον συντηρητή των ισλαμικών νομισμάτων του ίδιου Μουσείου Günay Paksoy. Και τους δύο εύχαριστώ θερμά. Πά παροχή χρήσιμων πληροφοριών και για σημαντικές υποδείξεις, πολλές ευχαριστίες εκφράζω από τη θέση αυτή και προς τους: Έ. Αποστόλου, Π. Κόκκα, Ά. Λεβεντάκη, Μ. Στεφανάκη, Ί. Τουράτσογλου και Ά. Χανιώτη. Ευχαριστίες τέλος απευθύνω προς τον Πάννη Σακελλαράκη, ανασκαφέα του σπηλαίου κατά την περίοδο 1982-86, για την άδεια δημοσίευσης των νομισμάτων και προς τον Βασίλειο Χ. Πετράκο, Γενικό Γραμματέα της έν Άθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας, για την έγκριση δημοσίευσης της παρούσας μελέτης.

Περιεχόμενα

1. ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΩΝ	5-19
Εἰσαγωγή	5-8
Τὰ νομισματικά εὐρήματα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου	8-9
Τὰ νομίσματα τῆς κλασικῆς καὶ ἐλληνιστικῆς περιόδου	9-12
Τὰ νομίσματα τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου	12-19
2. ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΚΤΟΣ ΚΡΗΤΗΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΩΝ	20-28
Τὰ νομίσματα τῆς κλασικῆς καὶ ἐλληνιστικῆς περιόδου	20-24
Τὰ νομίσματα τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου	24-28
3. ΤΑ ΝΕΟΤΕΡΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ	29-31
Τὰ ὀθωμανικά νομίσματα	30
Τὰ νέα ἐλληνικά νομίσματα	30-31
4. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ	32-40
Ἡ ὀριζόντια διασπορὰ τῶν νομισμάτων	32-37
Ἡ κατανομή τῶν νομισμάτων σὲ βάθος	37-40
5. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ	41-47
Ὁ ρόλος τῶν νομισμάτων σὲ σχέση μετὰ τὰ ἄλλα εὐρήματα	41-42
Ὁ χαρακτήρας τῶν νομισμάτων	42-43
Ἡ συμβολὴ τῶν νομισμάτων στὴν κατανόηση τῆς λατρείας καὶ τοῦ χαρακτήρα τοῦ ἱεροῦ	43-47
6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	48-51
7. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	52-62
I. Κρητικά νομισματοκοπεῖα	52-57
II. Νομισματοκοπεῖα ἐκτὸς Κρήτης	57-60
III. Ἀταύτιστα	60
IV. Ὄθωμανικά	60-61
V. Νεότερα ἐλληνικά	61-62
Εὐρετήριο ἀρχαίων νομισματοκοπειῶν	63
Συντομογραφίες	63-64

1. ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σ τὸ σύνολο τῶν σαράντα πέντε ἀρχαίων νομισμάτων ποὺ βρέθηκαν μέχρι σήμερα στὸ Ἴδαϊο Ἀντρο, τὰ τριάντα προέρχονται ἀπὸ νομισματοκοπεῖα τῆς Κρήτης. Ἡ ἀριθμητικὴ αὐτὴ ὑπεροχὴ εἶναι εὐνόητη γιὰ μιὰ νησιωτικὴ περιοχὴ, ὁργανωμένη σὲ αὐτόνομες πόλεις μὲ δική τους διοίκησι, οἰκονομία καὶ νόμισμα. Στὴν ἀρχαιότητα ἡ Κρήτη ἦταν γνωστὴ ὡς ἑκατόμπολις, τὸ νησί μὲ τὶς ἑκατὸ πόλεις⁵. Σήμερα ἐντοπίζονται μὲ βεβαιότητα περίπου ἑβδομήντα⁶. Νομισματικὴ δραστηριότητα τεκμηριώνεται τουλάχιστον σὲ τριάντα ὀκτὼ πόλεις⁷, καὶ σύμφωνα μὲ νεότερα στοιχεῖα σὲ τριάντα ἑννέα ἢ καὶ σαράντα μί⁸. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐντυπωσιακὴ εἰκόνα, ποὺ τὴν ἐνισχύουν ἡ ὑψηλὴ ποιότητα καὶ ἡ ἀνεξάντλητη ποικιλία τῶν νομισματικῶν τύπων⁹.

Ἡ δράση τῶν κρητικῶν νομισματοκοπειῶν ἀρχίζει μὲ κάποια καθυστέρηση σὲ σύγκριση μὲ ἄλλων περιοχῶν (Μ. Ἀσία, κυρίως Ἑλλάς). Πὰ τὴν ἀκριβὴ χρονολόγηση τῶν πρώτων κρητικῶν ἐκδόσεων δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία. Ἔτσι, ὁ W. Wroth¹⁰ χρονολογεῖ τὰ πρώτα νομίσματα στὸ 500 π.Χ., οἱ G. Le Rider¹¹ καὶ M. Thompson¹² προτείνουν ἀντίστοιχα τὸ γ' τέταρτο καὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ἐνῶ ὁ M. J. Price¹³ ἀντιπροτείνει τὸ β' τέταρτο τοῦ αἰῶνα. Τελευταῖα ὁ Μ. Ἰ. Στεφανάκης χρονολογεῖ τὶς πρώτες κρητικὲς ἐκδόσεις στὸ

5. E. Kirsten, *Das dorische Kreta*, 1. *Die Insel Kreta im fünften und vierten Jahrhundert*² (Würzburg 1942) 72. Στ. Σπανάκης, Ἀνέκδοτος κατάλογος τῶν ἑκατὸ πόλεων τῆς Κρήτης, *ΚρητΧρον* 11, 1957, 277-297. P. Perlman, One Hundred-Citied Crete and the "Cretan ΠΟΛΙΤΕΙΑ", *CIPhil* 87, 1992, 193-205.

6. Χανιώτης, Κρήτη (χάρτης καὶ ὑπόμνημα χωρὶς ἀρίθμηση σελίδας ἢ πίνακα).

7. P. Faure, *La Crète aux cent villes*, *ΚρητΧρον* 13, 1959, 181 κέ.

8. Ν. Παπαδάκης, Ἀγνωστα νομίσματα μιᾶς νέας αὐτόνομης κρητικῆς πόλης στὴ Σητεία, *Πεπραγμένα τοῦ Ζ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ρέθυμνο 1995) Α2, 741-744. Μ. Ἰ. Στεφανάκης, Πολυρρήνια, Ὅρειοι καὶ Κάνδανος. Μιὰ νομισματικὴ σχέση τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ τρίτου αἰῶνα π.Χ., *Πεπραγμένα τοῦ Η' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἡράκλειο 2000) Α3, 259 σημ. 40.

9. Ἰ. Ν. Σβορώνος, Προσθῆκαι εἰς τὸ βιβλίον Numismatique de la Crète ancienne, *AE* 1889, 194 κέ. Svoronos, *Numismatique*. Ἰ. Σβορώνος, *AE* 1893, 1-12 καὶ 147 κέ. Παρατηρήσεις στὸ ἐρμηνευτικὸ πρόβλημα τῶν κρητικῶν νομισματικῶν τύπων βλ. Μ. Stefanakis, Kydon the Oikist or Zeus Cretagenes Kynotraphes? The Problem of Interpreting Cretan Coin Types, *Εὐλμμένη* 1, 2000, 6 κέ. Πὰ τὴν τέχνη τῶν κρητικῶν νομισμάτων βλ. Μ. Ἰ. Στεφανάκη, Ἡ τέχνη καὶ οἱ καλλιτέχνες τῶν κρητικῶν νομισμάτων, *ΚρητΕστ* 9, 2002, 43-57.

10. Wroth, *Coins of Crete* xiv.

11. Le Rider, *Monnaies crétoises* 171.

12. M. Thompson, Monetary Relations between Crete and the Mediterranean World in the Greek Period, *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἀθήνα 1971) I 350.

13. M. J. Price, The Beginnings of Coinage in Crete,

α' μισό του 5ου π.Χ. αιώνα¹⁴. Βέβαιο είναι ότι τα πρώτα νομισματοκοπεία υπήρξαν εκείνα της Φαιστοῦ, τῆς Γόρτυνας, τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Λύττου¹⁵, καὶ κατὰ τὸν G. Le Rider πιθανότατα καὶ τῆς Κυδωνίας¹⁶. Ὡς μέταλλο χρησιμοποίησαν ἀρχικὰ ξένα νομίσματα καὶ κατὰ κύριο λόγο τὰ αἰγινητικά, πὺν κυκλοφοροῦσαν σὲ μεγάλη ἀφθονία στὸ νησι ἤδη ἀπὸ τὸ β' μισό τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. καὶ ἐξυπηρετοῦσαν τὶς μέχρι τότε ἐσωτερικὲς ἀνάγκες¹⁷. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. δραστηριοποιοῦνται τὰ περισσότερα γνωστὰ κρητικὰ νομισματοκοπεία¹⁸, γιὰ νὰ παρουσιάσουν στὰ τέλη τοῦ αἵωνα ἰδιαίτερη ἀνθησι, ὡς ἀπορροια τῆς οἰκονομικῆς εὐμάρειας τοῦ νησιοῦ κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς¹⁹. Ἡ ἐπόμενη περίοδος πὺν ξεκινᾷ μετὰ τὸ 270 π.Χ. καὶ καλύπτει σχεδὸν ὅλο τὸν 3ο π.Χ. αἰ., χαρακτηρίζεται ἀπὸ περιορισμένη κίνηση καὶ σταδιακὴ παύση τῶν ἀργυρῶν ἐκδόσεων²⁰. Μὲ ἐξαίρεση τὰ νομισματοκοπεία τῆς Γόρτυνας καὶ τῆς Κυδωνίας, τὰ ὑπόλοιπα τοπικὰ νομισματοκοπεία περιορίζονται ἀποκλειστικὰ σὲ χάλκινες ἐκδόσεις²¹. Τὸ φαινόμενο πὺν ἀπὸ τὸν W. Wroth ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς κυριαρχίας τῶν νομισμάτων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου²², ἀποδίδεται σήμερα στὴν ἔλλειψη ἀποθεμάτων ἀργύρου στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ στὴν οἰκονομικὴ κρίση πὺν ἐπληξε κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τὴν πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτο, προκαλώντας ἀνάλογες συνέπειες καὶ στὴν οἰκονομία τῆς Κρήτης²³.

Ἡ ἀντιστροφή τοῦ κλίματος καὶ ἡ ἀνάκαμψη γιὰ τὴν κρητικὴ νομισματοκοπία ξεκινᾷ στὰ τέλη τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ὅταν χάρη στίς εὐνοϊκὲς πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθήκες (συμμαχία μὲ τὸν Φίλιππο Ε', Κρητὲς μισθοφόροι στὸν μακεδονικὸ στρατό, πειρατεία), ἀρχίζουν καὶ πάλι οἱ ἀργυρὲς ἐκδόσεις²⁴, πὺν συνεχίζονται γιὰ πολλὲς δεκαετίες. Ἐτσι, στὰ τέλη τοῦ 2ου καὶ στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. (110-69/67 π.Χ.) οἱ πόλεις Πολυρρηγία, Κυδωνία, Κνωσός, Γόρτυνα, Ἀρκάδες, Λύττος καὶ Ἱεράπυτνα ἐκδίδουν ἀργυρὰ τετράδραχμα μὲ τοπικοὺς τύπους, καὶ λίγο ἀργότερα οἱ πόλεις Κνωσός, Γόρτυνα, Πρίανσος, Ἱεράπυτνα, Λάππα, Κυδωνία καὶ Πολυρρηγία κόβουν νομίσματα μὲ τύπους πὺν μιμοῦνται τὸ ἀθηναϊκὸ τετράδραχμο²⁵.

Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Ἀθήνα 1981) Α2, 465.

14. M. I. Stefanakis, The Introduction of Coinage in Crete and the Beginning of Local Minting, στὸ A. Chaniotis (ἐκδ.), *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete* (Stuttgart 1999) 257-259, 264.

15. Price ὁ.π. (σημ. 13) 464-465.

16. Le Rider, *Monnaies crétoises* 173-174. Σχετικὰ βλ. καὶ Stefanakis ὁ.π. 259.

17. C. H. V. Sutherland, Overstrikes and Hoards: The Moment of Greek Coinage Down to 400 BC, *NC* 1942, 15. Le Rider, *Monnaies crétoises* 50 κέ. Price ὁ.π. (σημ. 13) 463. Stefanakis ὁ.π. (σημ. 14) 259-260.

18. Le Rider, *Monnaies crétoises* 174.

19. Ἡ οἰκονομικὴ εὐμάρεια τῆς περιόδου συναρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀνθησι τοῦ ἐμπορίου καὶ τὴν ἐπιστρο-

φή τῶν μισθοφόρων πὺν ὑπηρετοῦσαν στὸν στρατό τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Βλ. Stefanakis ὁ.π. (σημ. 14) 259, ὅπου ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

20. Stefanakis, *Kydonia* 148 κέ.

21. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς Γόρτυνας, ὅπου γύρω στὸ 250 π.Χ. ἀρχίζουν οἱ πρώτες χάλκινες ἐκδόσεις καὶ σταματοῦν οἱ ἀργυρὲς, βλ. A. Jackson, *The Bronze Coinage of Gortyn, NC* 1971, 37 κέ.

22. Wroth, *Coins of Crete* xvi.

23. Στεφανάνης ὁ.π. (σημ. 8) Α3, 253 καὶ M. I. Stefanakis, Ptolemaic Coinage and Hellenistic Crete, στὸ Ἀ. Καρέτσου (ἐκδ.), *Κρήτη-Αἴγυπτος. Πολιτισμικοὶ δεσμοὶ τριῶν χιλιετιῶν* (Ἀθήνα 2000) 202.

24. Stefanakis, *Kydonia* 208 κέ.

25. Αὐτόθι 243. Γιὰ τὰ ψευδοαθηναϊκὰ νομίσματα βλ. J. P. Raven, *The Hierapytna Hoard of Greek and*

Ἡ κατάληψη τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν Μέτελλο (67 π.Χ.) σηματοδοτεῖ κατὰ τὸν G. Le Rider τὸ τέλος τῆς αὐτόνομης νομισματοκοπίας τῶν κρητικῶν πόλεων²⁶. Σύμφωνα, ὡστόσο, μὲ τὴ μαρτυρία τῶν νομισματικῶν θησαυρῶν, ἡ ρωμαϊκὴ κατάληψη δὲν ἔθεσε ἄμεσο τέλος στὴν κυκλοφορία τῶν τοπικῶν νομισμάτων, ποὺ συνέχισαν μαζὶ μὲ τὰ ξένα (κυρίως ἀθηναϊκὰ καὶ μικρασιατικὰ) νὰ ἐξυπηρετοῦν τὴν ἐσωτερικὴ ἀγορὰ²⁷. Οἱ νέες βέβαια νομισματικὲς ἐκδόσεις περιορίσθηκαν μετὰ τὸ 67 π.Χ. στὴ Γόρτυνα (ἔδρα τῆς ἐνιαίας ἐπαρχίας Κρήτης-Κυρηναικῆς καὶ τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν)²⁸ καὶ στὴν Κνωσό, ποὺ συνέχισε αὐτόνομες ἐκδόσεις τουλάχιστον ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, ὅποτε μετατράπηκε σὲ ρωμαϊκὴ ἀποικία²⁹.

Μὲ τὴ νίκη τοῦ Ὀκταβιανοῦ στὸ Ἄκτιο καὶ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς Pax Romana ἐπικρατοῦν στὴν Κρήτη συνθήκες εὐμάρειας ποὺ δίνουν νέα ὥθηση στὴν τοπικὴ νομισματοκοπία³⁰. Στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια δικαίωμα κοπῆς νομισμάτων ἀποκτοῦν κατὰ καιροὺς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Γόρτυνα καὶ τὴν Κνωσό, οἱ πόλεις Ἀξός, Κυδωνία, Ἐλεύθερνα, Ἱερὰπυτνα, Λάππα, Λατώ, Λύττος καὶ Πολυρρηνία³¹. Οἱ τοπικῆς σημασίας ἐκδόσεις ὅλων αὐτῶν τῶν πόλεων θεωρεῖται ὅτι παρουσιάζουν ἔντονες τεχνοτροπικὲς ὁμοιότητες, γεγονός ποὺ ἔχει ὀδηγήσει στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ χάραξη τῶν σφραγίδων γινόταν σ' ἓνα κοινὸ κέντρο³². Πέρα ἀπὸ αὐτό, ἡ παραγωγή τους ὑπῆρξε χρονικὰ περιορισμένη, μὲ ἐξαίρεση

Roman Coins, NC 18, 1938, 148. Le Rider, *Monnaies crétoises* 297 σημ. 5. G. Le Rider, Un groupe de monnaies crétoises à types athéniens, στὸ *Humanisme actif. Mélanges J. Cain* (Paris 1968) 313-335. Burnett *et al.* 1992, 216-217. Διαφορετικὴ χρονολόγηση καὶ ἐρμηνεία τῶν ψευδοαθηναϊκῶν ἐκδόσεων βλ. Stefanakis, *Kydonia* 255 κέ., 261-265 καὶ N. Metenidis, Artemis Ephesia: The Political Significance of the Metellus-Coins, στὸ W. G. Cavanagh καὶ M. Curtis (ἐκδ.), *Post-Minoan Crete: Proceedings of the Colloquium organised by the British School at Athens and the Institute of Archaeology, University of London, November 1995*, BSA Studies Series 2 (1998), 118-120.

26. Le Rider, *Monnaies crétoises* 297 σημ. 5. Βλ. καὶ Wroth, *Coins of Crete* xviii-xix.

27. Raven ὁ.π. (σημ. 25) 133 κέ. Buttrey, Crete and Cyrenaica 166 κέ. Burnett *et al.* 1992, 9, 216-217. Γ. Τουράτσογλου, *Creta Numismatica: Μὲ ἀφορμὴ τὸ «θησαυρό»: Κεντρικὴ/Νότια(;) Κρήτη 1991. Disjecta Membra, Δύο νέοι ἐλληνιστικοὶ «θησαυροὶ» ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο* (Αθήνα 1995) 21. Ἰ. Τουράτσογλου - Κλ. Σιδηρόπουλος, Οἱ νομισματικοὶ «θησαυροὶ» τῆς ρωμαϊκῆς Κρήτης: Μία πρώτη προσέγγιση, *Πεπραγμένα τοῦ Ἡ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἡράκλειο 2000) 290.

28. Svoronos, *Numismatique* 157, 181 ἄρ. 190-191.

Buttrey, Crete and Cyrenaica 166-167. Burnett *et al.* 1992, 216-217.

29. Wroth, *Coins of Crete* xix κέ. Buttrey, Crete and Cyrenaica 171. Burnett *et al.* 1992, 216-217. M. W. Baldwin Bowsky, Reasons to Reorganize: Antony, Augustus and Central Crete, *Electrum* 6, 2002, 25-34. Σχετικὰ βλ. καὶ ἐδῶ, σ. 14-15.

30. Πὰ εὐμάρεια συνηγοροῦν καὶ ἄλλες ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες, ὅπως ἡ γλυπτικὴ ποὺ ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Αὐγούστου καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν δύο πρώτων αἰώνων τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου, γνωρίζει στὴν Κρήτη ἐξαιρετικὴ ἀνθηση. Σχετικὰ βλ. M. Lagogianni-Georgakarakos, *Die römischen Porträts Kretas. Bezirk Heraklion. CSIR, Griechenland VI*, 1 (Athen 2002) 15 κέ. Σχετικὰ βλ. καὶ Τουράτσογλου - Σιδηρόπουλο ὁ.π. (σημ. 27) 290. Πὰ τὴ δύσκολη οἰκονομικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία πρὸ τοῦ Αὐγούστου, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. (περίοδο ποὺ χαρακτηρίζεται γενικότερα ὡς "The Years of Crisis"), βλ. M. H. Crawford, *Coinage and Money under the Roman Republic. Italy and the Mediterranean Economy* (London 1985) 196 κέ.

31. Sanders, *Roman Crete* 13. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Προπαγανδισμός 515, 516 εἰκ. 1. Burnett *et al.* 1992, 9-10, 21.

32. Αὐτόθι 233 (« ... the style is so close that the

ίσως την Κυδωνία, της οποίας μαρτυρούνται σποραδικές εκδόσεις που ξεκινούν στην περίοδο του Αύγουστου και με μακρότατες χρονικές διακοπές (όπως π.χ. στην περίοδο του Τραϊανού και του Αντωνίνου Εύσεβους), φτάνουν ως την εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου (με νομίσματα της συζύγου του Ιουλίας Δόμνας)³³. Περισσότερο συντονισμένη και με μεγαλύτερη ίσως έμβελεια υπήρξε η δραστηριότητα του έπαρχιακού νομισματοκοπείου του Κοινοῦ τῶν Κρητῶν, με έδρα πιθανότατα τὴ Γόρτυνα και με εκδόσεις κυρίως σὲ χαλκὸ και λιγότερο σὲ ἄργυρο, ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς Δημοκρατίας μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνα³⁴.

ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΙΔΑΙΟΥ ΑΝΤΡΟΥ

Ἡ Γόρτυνα, ἡ Κνωσός, ἡ Τύλισος, ἡ Ἐλεύθερνα, ἡ Λύττος και ἡ Χερσόνησος, στήν κεντρική Κρήτη, και ἀκόμη ἡ Κυδωνία και ἡ Ἰτάνος, στὰ δυτικά και ἀνατολικά τοῦ νησιοῦ, ἐκπροσωποῦνται με τὶς νομισματικές τους εκδόσεις στὰ εὐρήματα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου. Στὴ χορεία τῶν κρητικῶν πόλεων θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἐνταχθεῖ και ἡ Πολυρρηνία ποὺ ἐμφανίζεται με ἓνα ἐπιχαραγμένο στατήρα ξένου νομισματοκοπείου (βλ. εἰκ. 1, χάρτη Κρήτης).

Ἡ ἐντονη παρουσία τῶν πόλεων τῆς κεντρικῆς Κρήτης θὰ μπορούσε ἴσως νὰ θεωρηθεῖ ὡς φυσική ἀπόρροια τῆς γειτονίας τους πρὸς τὸ ἱερό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἀριθμητικά πενιχρότερη ἀντιπροσώπευση τῶν ἀπομακρυσμένων πόλεων τῆς δυτικῆς και ἀνατολικῆς Κρήτης μπορεῖ νὰ αἰτιολογηθεῖ ἀπὸ τὴν ὕπαρξη τῶν δύο μεγάλων ὀργανωμένων ἱερῶν, τοῦ Δικτυναίου στὰ δυτικά και τοῦ Δικταίου Διὸς στὰ ἀνατολικά, ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς τοπικὲς λατρευτικὲς ἀνάγκες. Ἀπὸ τὶς πόλεις τῆς κεντρικῆς Κρήτης, ὕψηλότερο ποσοστὸ παρουσίας ἐπιδεικνύει ἡ Γόρτυνα με δεκαοκτὼ συνολικά νομίσματα (πέντε ἄργυρὰ και δεκατρία χάλκινα) και στὴ συνέχεια ἡ Κνωσὸς με ἕξι (ἓνα ἄργυρὸ και πέντε χάλκινα). Τὰ δεδομένα αὐτὰ βρίσκονται κατὰ πᾶσα πιθανότητα σὲ συνάρτηση με τὸν πρωτεύοντα χαρακτήρα τῶν δύο πόλεων και τὴν ἡγεμονική τους θέση ἀνάμεσα στὶς πόλεις τῆς Κρήτης³⁵.

Ἱστορικά ἡ σχέση τῆς Γόρτυνας με τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό της με τὴν Ἀξὸ γιὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ ἱεροῦ³⁶. Στὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. φαίνεται ὅτι κατόρθωσε νὰ ὑπερισχύσει στὴν περιοχὴ, ἀφοῦ σύμφωνα με ἐπιγραφικὴ μαρτυρία ἐπέβαλε στοὺς

dies were probably cut by the same artists and possibly struck at a central Mint, most likely Gortyn»· αὐτόθι 21, ὑποστηρίζεται: «Striking, however, seems to have been localised, since e.g., the flans of the coins of Polyrrhenium are very different from the others».

33. Svoronos, *Numismatique* 111 ἀρ. 94 κέ.

34. Αὐτόθι 334 ἀρ. 1 κέ. Sanders, *Roman Crete* 8-

13. Burnett *et al.* 1992, 216-217, 229-231, Burnett *et al.* 1999, 49-52.

35. Kirsten ὁ.π. (σημ. 5) 55. Mijnsbrugge, *Koinon* 20-22.

36. H. Verbruggen, *Le Zeus crétois* (Paris 1981) 97-98.

κατοίκους τῆς Ριζηνίας νὰ καταβάλλουν σὸ ἱερατεῖο τοῦ Ἰδαίου, κάθε τρία χρόνια, 350 στατήρες γιὰ τὰ θύματα τῶν θυσιῶν³⁷. Ἡ σωζόμενη πάντως συνθήκη ἀφορᾷ μόνο τὴ συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο, ἐνῶ στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ φαίνεται ὅτι τὸ ἱερὸ ἀνέκτησε τὸν παγκρήτιο χαρακτήρα του³⁸.

Ὡς πρὸς τὴν Κνωσό, ἡ ἡγεμονικὴ τῆς θέσης στὴν περιοχὴ μαρτυρεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ παράλληλα συνάγεται ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν συνθηκῶν ποὺ συνήψε μὲ γειτονικὲς λιγότερο ἰσχυρὲς πόλεις³⁹. Ἀπὸ τὸν Πλάτωνα μαρτυρεῖται ὁδικὴ σύνδεση τῆς πόλης μὲ τὸ Ἰδαῖο Ἀντροῦ⁴⁰. Κατὰ μία ἄποψη μάλιστα, εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν εἶχε καὶ ἡ Κνωσὸς ἀνάλογες πρὸς τὴ Γόρτυνα ἀξιώσεις ὡς πρὸς τὸν ἔλεγχο τοῦ ἱεροῦ⁴¹.

Μὲ βάση τὶς ἰδιαιτέρους πολιτικὲς συνθήκες τῆς περιοχῆς, ἡ παρουσίαση τῶν εὕρημάτων γίνεται σὲ δύο ἱστορικὲς ἐνότητες.

ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, ἡ Κρήτη εἶναι ὁργανωμένη σὲ αὐτόνομες πόλεις, μὲ ὅμοιες πολιτικοκοινωνικὲς δομές, κοινὴ θρησκεία καὶ ἀνεπτυγμένο δίκαιο. Ἡ ἰσορροπία τῶν πόλεων ἐνισχύεται κατὰ καιροὺς ἀπὸ τοπικὲς ὁμοσπονδίες καὶ διαταράσσεται ἀπὸ ἀνταγωνισμούς, ἀντιθέσεις καὶ πολέμους ποὺ κορυφώνονται στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.⁴² Στὰ μέσα ἢ στὰ τέλη τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ἰδρύεται τὸ Κοινὸν τῶν Κρητῶν⁴³, ποὺ περιλαμβάνει ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ πόλεων τοῦ νησιοῦ⁴⁴. Μέσα στὴ δίνη τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ στοὺς συνεχιζόμενους ἀνταγωνισμούς τῶν κρητικῶν πόλεων⁴⁵, τὸ Κοινὸν διαλύεται καὶ ἐπανιδρύεται τουλάχιστον δύο ἀκόμη φορὲς⁴⁶.

Στὰ χρονικὰ πλαίσια ποὺ ὁρίζουν ἡ κλασικὴ καὶ ἐλληνιστικὴ περίοδος, ἐντάσσονται συνολικὰ ὁκτὼ ἀργυρὰ νομίσματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς πόλεις Κυδωνία, Γόρτυνα, Κνωσό, Ἐλεύθερνα, Τύλισο, Χερσόνησο, Λύττο καὶ Ἴτανο.

37. IC IV 80.

38. Kirsten ὁ.π. (σημ. 5) 41. Verbruggen ὁ.π. 98, 140. A. Chaniotis, *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit* (Stuttgart 1996) 70 σημ. 371, 287.

39. Χανιώτης, Κρήτη 191. Chaniotis ὁ.π. (σημ. 38) 448-449.

40. Πλάτ. *Νόμοι* I 625.

41. Σπ. Μαρινάτος, *Τὸ ὁροπέδιον τῆς Νίδας καὶ τὸ Ἰδαῖον Ἀντρον* (Ἀθήναι 1957) 243.

42. Kirsten ὁ.π. (σημ. 5) 27-32, 53-57. H. van Effenterre, *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe* (Paris 1948) 116-127, 165-172. Χανιώτης, Κρήτη 188 κέ.

43. Mijnsbrugge, *Koinon* 56 κέ. van Effenterre ὁ.π.

132 κέ. E. Μικρογιαννάκης, *Ἡ Κρήτη κατὰ τοὺς ἐλληνιστικὸς χρόνους. Αἱ πολιτικαὶ ἰδίαι σχέσεις τῆς νήσου μετ' ἄλλων πόλεων ἢ κρατῶν* (Ἀθήναι 1967) 167 σημ. 1 (σχόλιο γιὰ τὶς διωσάμενες ἐπὶ τοῦ θέματος ἀπόψεις καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία). Τελευταῖα βλ. Chaniotis ὁ.π. (σημ. 38) 99-100.

44. Τὸ 183 π.Χ. ὑπολογίζονται τριάντα μία πόλεις, σχετικὰ βλ. Mijnsbrugge, *Koinon* 23 κέ.

45. Γενικὰ γιὰ τὸ πολιτικὸ σκηνικὸ τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδο, βλ. αὐτόθι 57 κέ. Μικρογιαννάκης ὁ.π. (σημ. 43), Chaniotis ὁ.π. (σημ. 38) 29-49. Τουράτσογλου ὁ.π. (σημ. 27) 19-20.

46. Τὰ ἔτη 217/6 καὶ 184 π.Χ. Σχετικὰ βλ. Mijnsbrugge, *Koinon* 57-69.

ΚΥΔΩΝΙΑ

Ἡ Κυδωνία ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν ἀργυρὸ ὀβολὸ ἀρ. 1 ποὺ φέρει παράσταση θαλάσσιας χελώνης ὡς ἐμπροσθότυπο καὶ ἔγκοιλο τετράγωνο, χωρισμένο ἀπὸ λεπτὲς ταινίες σὲ πέντε μέρη, στὴν πίσω ὄψη (βλ. εἰκ. στή σ. 52). Τὸ νόμισμα μιμεῖται τυπολογικὰ τὶς νομισματικὲς ἐκδόσεις τῆς Αἰγίνης⁴⁷. Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἡ μεγάλη εἰσροὴ ξένων νομισμάτων στὴν Κρήτη, πραγματοποιήθηκε πολὺ πρὶν ἀρχίσουν οἱ ἐκδόσεις τῶν τοπικῶν ἐργαστηρίων⁴⁸. Γνωρίζουμε σήμερα ὅτι οἱ ἀθρόες εἰσαγωγὲς νομισμάτων τῆς Αἰγίνης ὀδήγησαν στὴν υἱοθέτηση μειωμένου αἰγινήτικου σταθμοῦ ἀπὸ τὶς κυριότερες πόλεις τοῦ νησιοῦ καὶ στὴν ἔκδοση ψευδοαιγινήτειων ὀβόλων καὶ τριώβολων ἀπὸ τὴν Κυδωνία⁴⁹. Οἱ πρῶτες ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς εἰκονίζουν θαλάσσια χελώνη καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν G. Le Rider στὸ διάστημα 500-457 π.Χ.⁵⁰, ἐνῶ ἀπὸ τὸν M. J. Price στὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.⁵¹ Στὴν πρόσφατη διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Μ. Στεφανάκη γιὰ τὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Κυδωνίας, τὰ πρῶτα ψευδοαιγινήτεια νομίσματα χρονολογοῦνται μετὰ τὸ 470 π.Χ., ἐνῶ τὰ τελευταῖα ἐντάσσονται στὸ ἀ' τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.⁵² Μὲ βάση τὴ συστηματικὴ τυπολογία τῆς ἴδιας μελέτης, ὁ τύπος τοῦ ὀβόλου ἀρ. 1 χρονολογεῖται στὸ διάστημα 431-404 π.Χ.⁵³

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ μέχρι σήμερα δεδομένα, ἡ κυκλοφορία τῶν ψευδοαιγινήτειων νομισμάτων περιορίσθηκε στὴν Κρήτη⁵⁴. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, ψευδοαιγινήτεια ἀναφέρονται στοὺς νομισματικοὺς θησαυροὺς τῶν Χανίων 1922 (*IGCH* 254), τῆς Φαιστοῦ 1953 (*IGCH* 152), τῆς Κεντρικῆς Κρήτης 1936, 1967 (*IGCH* 154, 86) καὶ σὲ ἀνασκαφὲς στὸν νομὸ Χανίων⁵⁵, στὴν Κνωσσὸ (ἀνεξερεύνητη οἰκία⁵⁶, ἱερὸ Δήμητρας⁵⁷) καὶ στὶς Ἀρχάνες⁵⁸.

47. E. S. G. Robinson, *Pseudaegnetica*, *NC* 1928, 172 κέ. G. Welter, *Aegnetica XXV-XXXVI*. Aegnetische Schildkröten, *AA* 69, 1954, 28 κέ.

48. Πρβ. παραπάνω σημ. 13.

49. Robinson ὁ.π. (σημ. 47). Le Rider, *Monnaies crétoises* 168, 173. Price ὁ.π. (σημ. 13) 461 κέ. Stefanakis ὁ.π. (σημ. 14) 257 κέ., 261 (συγκριτικὸς πίνακας κρητικοῦ καὶ αἰγινήτικου σταθμοῦ).

50. Le Rider, *Monnaies crétoises* 173.

51. Price ὁ.π. (σημ. 13) 467.

52. Stefanakis, *Kydonia* 63-71. Σχετικὰ βλ. καὶ Stefanakis ὁ.π. (σημ. 14) 247 κέ. Ἡ ἔκδοση ψευδοαιγινήτειων συνεχίσθηκε ἀπὸ τὴν Κυδωνία κατὰ τὸν G. Le Rider μέχρι τὸ 280-270 π.Χ., βλ. *Monnaies crétoises* 194.

53. Ἐντάσσεται στὸ Group 3 Type H, βλ. Stefanakis, *Kydonia* 53 ἀρ. 97-98 καὶ σ. 68, 72. Ἡ ἴδια

ὁμάδα χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Robinson ὁ.π. (σημ. 47) 194 στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Πρβ. αὐτόθι 175, 14 καὶ 177, 15 πίν. ix.

54. Stefanakis, *Kydonia* 64-65, 74.

55. Μ. Πωλογιώργη, *AA* 40, 1985, A, 168 πίν. 61β, 172 πίν. 63στ. Σ. Μαρκουλάκη καὶ Β. Νινιού-Κινδελῆ, *AA* 37, 1982, A, 115. Τελευταῖα βλ. Μ. I. Stefanakis, *An inexpensive ride? A contribution to death-coin rites in Hellenistic Crete*, *Numismatica e Antichità Classiche. Quaderni Ticinesi* 2002, 171-186.

56. Price, *Unexplored Mansion* 327 πίν. 276, 87. Stefanakis, *Kydonia* 56, 64.

57. Jackson, *Sanctuary of Demeter* 103 ἀρ. 109. Stefanakis, *Kydonia* 57, 64.

58. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου, ἀρ. εὐρ. 2631: αὐτόθι 57, 64.

ΓΟΡΤΥΝΑ

Ἀπὸ τὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Γόρτυνας προέρχεται ὁ ἀργυρὸς στατήρας ἀρ. 3 (βλ. εἰκ. στή σ. 52). Οἱ νομισματικὲς ἐκδόσεις τῆς Γόρτυνας ὑπολογίζεται ὅτι ἀρχίζουν γύρω στὸ 450-425 π.Χ.⁵⁹ Οἱ πρῶτοι νομισματικοὶ τύποι ποὺ εἰκονίζουν Εὐρώπη ὡς ἐμπροσθότυπο καὶ κεφαλὴ λιονταριοῦ ὡς ὀπισθότυπο, συμπορεύονται τυπολογικὰ μὲ τὶς ἐκδόσεις τῆς γείτονος καὶ συμμάχου πόλης Φαιστοῦ⁶⁰. Στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. οἱ δύο πόλεις ἀκολουθοῦν διαφορετικούς νομισματικούς τύπους. Στὰ νομίσματα τῆς Γόρτυνας ἐμφανίζεται τώρα ὡς ὀπισθότυπος ὁ ταῦρος καὶ ὡς ἐμπροσθότυπος γυναικεία μορφή καθισμένη σὲ δένδρο. Καὶ γιὰ τὰ δύο ἔχουν ἐκφρασθεῖ ποικίλες ἐρμηνεῖες, ὅπως Εὐρώπη, Βριτόμαρτις, νύμφη καὶ δρυς, πλάτανος, σίλφιο⁶¹.

Κατὰ παρατήρηση τοῦ G. Le Rider, ὁ ἀργυρὸς στατήρας ἀρ. 3 εἶναι παλίγκοπτος⁶². Ἡ ἐπικοπὴ ἔχει γίνει πιθανότατα πάνω σὲ νόμισμα τῆς Αἴγινας, καθὼς μπροστὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς Εὐρώπης διακρίνεται ἵχνος ἔγκοιλου τετραγώνου. Κατὰ τὸν ἴδιο ἐρευνητὴ, ὁ στατήρας χρονολογεῖται στὸ διάστημα 360/350-322 π.Χ.⁶³ Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ὁ τύπος Εὐρώπη-ταῦρος συνεχίσθηκε νὰ ἀναπαράγεται στὶς νομισματικὲς ἐκδόσεις τῆς Γόρτυνας γιὰ πολλὲς δεκαετίες ἀργότερα, ὡς τὸ 280-270 π.Χ.⁶⁴

ΚΝΩΣΟΣ

Μὲ κάποια μικρὴ καθυστέρηση σὲ σχέση μὲ τὴ Γόρτυνα καὶ τὴ Φαιστό, ἐνεργοποιεῖται τὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Κνωσοῦ γύρω στὸ 425 π.Χ.⁶⁵ Στὰ νομίσματά της ἀποτυπώνονται στοιχεῖα ἀπὸ τὴν τοπικὴ μυθολογία (Λαβύρινθος, Μινώταυρος, Μίνως, Ἀριάδνη) καὶ μορφὲς θεῶν⁶⁶. Ὁ ἀργυρὸς ὀβολὸς ἀρ. 5, μὲ παράσταση κεφαλῆς Ἀπόλλωνα στὴν πρόσθια ὄψη καὶ ὀρθογώνιο λαβύρινθο στὴν πίσω⁶⁷ (βλ. εἰκ. στή σ. 52), ἐντάσσεται σὲ μιὰ περιο-

59. Le Rider, *Monnaies crétoises* 194. Πὰ πρωιμότερη χρονολόγηση γύρω στὸ 470 π.Χ., βλ. Stefanakis ὁ.π. (σημ. 14) 258. Σχετικὰ πρβ. ἐδῶ σ. 5-6.

60. Le Rider, *Monnaies crétoises* 51 κέ., 161 κέ.

61. C. M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins* (London 1976) 51. Γύρω στὸ 360 π.Χ. ὁ ἴδιος τύπος ἐμφανίζεται σὲ νομίσματα τῆς Συβρίτου, γεγονός ποὺ ἐρμηνεύεται ὡς ἐνδειξὴ συμμαχίας τῶν δύο πόλεων, σχετικὰ βλ. Le Rider, *Monnaies crétoises* 53-54, 160 κέ. Πὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τους βλ. Stefanakis ὁ.π. (σημ. 9) 84-86.

62. Le Rider, *Monnaies crétoises* 63q.

63. Αὐτόθι 158-159, 171, 194, πίν. XIV, 1 Στὴν ἴδια μελέτῃ, ἐκ παραδρομῆς, ὁ ἴδιος στατήρας προσγράφεται στὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Συβρίτου, βλ.

αὐτόθι 224.

64. Αὐτόθι 194.

65. Αὐτόθι 175, 195.

66. Svoronos, *Numismatique* 59-95 πίν. IV-VIII. Le Rider, *Monnaies crétoises* 175 κέ. Kraay ὁ.π. (σημ. 61) 52-53.

67. Πρβ. Svoronos, *Numismatique* 74 ἀρ. 73-74 πίν. VI, 8-9. Jackson, *Sanctuary of Demeter* 101 ἀρ. 38. Ὅπως εἶναι γνωστό, στὶς πρώιμες νομισματικὲς ἐκδόσεις τῆς Κνωσοῦ ὁ λαβύρινθος ἔχει σταυροειδὴ μορφή. Κατὰ τὸν G. Le Rider, ὁ σταυροειδὴς λαβύρινθος συνυπάρχει γιὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 320/310-280/270 π.Χ. μὲ τὸν ὀρθογώνιο, μέχρι ποὺ ὁ ὀρθογώνιος ἀντικαθιστᾶ πλήρως τὸν σταυροειδῆ, βλ. *Monnaies crétoises* 178.

ρισμένη έκδοση που χρονολογείται λίγο μετά το 300 π.Χ.⁶⁸, περίοδο κατά την οποία οι άργυρές εκδόσεις της Κνωσού περιορίζονται σημαντικά ενώ αυξάνουν οι χάλκινες⁶⁹. Η σπανιότητα του νομίσματος ως εύρηματος συνάγεται και από το γεγονός ότι όμοιος όβολος αποτελεί το μοναδικό άργυρο νόμισμα του νομισματοκοπείου της Κνωσού που προήλθε από τις ανασκαφές του ιερού της Δήμητρας στην Κνωσό⁷⁰.

ΟΙ ΑΛΛΕΣ ΠΟΛΕΙΣ

Τα άργυρά νομίσματα αρ. 2, 4, 6, 7, 8 προέρχονται από την ανασκαφή του F. Halbherr. Παρόλο που εξακολουθούν να είναι αταύτιστα⁷¹, συνυπολογίζονται στην παρούσα μελέτη με βάση τις λιγοστές πληροφορίες που έχουμε γι' αυτά. Στη σύντομη δημοσίευση των F. Halbherr και P. Orsi⁷², περιγράφεται ο νομισματικός τους τύπος (πρβ. περιγραφικό κατάλογο), σύμφωνα με τον οποίο αποδίδονται στα νομισματοκοπεία των πόλεων Έλεύθερνας, Τυλίσου, Χερσονήσου, Λύττου και Ίτάνου. Από αυτά, αρχαιότερο θεωρείται το νομισματοκοπείο της Λύττου, ή ενεργοποίηση του οποίου υπολογίζεται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.⁷³ Λίγο αργότερα, στις πρώτες δεκαετίες του 4ου αι. π.Χ., δραστηριοποιείται το νομισματοκοπείο της Ίτάνου εκδίδοντας νομίσματα σ' όλη τη διάρκεια του αιώνα⁷⁴. Στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. χρονολογούνται οι πρώτες νομισματικές εκδόσεις της Έλεύθερνας, ενώ ή Τύλισος και ή Χερσόνησος δραστηριοποιούνται μετά το 330 π.Χ.⁷⁵

ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Η ολοκληρωτική κατάληψη της Κρήτης από τον Μέτελλο (67 π.Χ.) και η διοικητική της ένωση με την Κυρηναική σε μία επαρχία με έδρα τη Γόρτυνα, παρόλο που έθεσε τέλος στους πολέμους μεταξύ των κρητικών πόλεων, δεν οδήγησε σε άμεση πολιτική σταθερότητα. Έτσι, μετά τη μάχη των Φιλίππων (42 π.Χ.) ένα μέρος της Κρήτης παραχωρήθηκε

68. Περιλαμβάνει άργυρους στατήρες και δραχμές με κεφαλή Ήρας ως έμπροσθέντυπο και υποδιαίρεσεις με κεφαλή Απόλλωνα, βλ. αυτόθι 179 αρ. 2. A. Jackson, *The Chronology of the Bronze Coins of Knossos*, *BSA* 66, 1971, 287.

69. Αυτόθι 285.

70. Αυτόθι 285. Jackson, *Sanctuary of Demeter* 101 αρ. 38.

71. Στα εύρητριά του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου δεν υπάρχει σχετική καταχώρηση ή πληροφορία. Θεωρήθηκε κατά συνέπεια ή ταύτιση με άλλους όμοιους τύπους ακατάγραφων νομισμάτων του ίδιου μουσείου αντιδεντολογική.

72. Halbherr-Orsi, *Antro di Zeus* 77. Στην περιγρα-

φή των νομισμάτων παραλείπονται σημαντικά στοιχεία ταύτισης, όπως ή διάμετρος, το βάρος, ή σχέση των αξόνων της μήτρας και ή διατήρηση.

73. Le Rider, *Monnaies crétoises* 195. Πά τους νομισματικούς τύπους βλ. Svoronos, *Numismatique* 225-239.

74. Le Rider, *Monnaies crétoises* 196. Πά τους νομισματικούς τύπους βλ. Svoronos, *Numismatique* 200-207.

75. Le Rider, *Monnaies crétoises* 197. Πά τους νομισματικούς τύπους βλ. Svoronos, *Numismatique* 128-136 (Έλεύθερνα), 328-330 (Τύλισος), 48-54 (Χερσόνησος).

στήν Κλεοπάτρα, ἐνῶ γύρω στο 36 π.Χ. ἡ Κνωσὸς ἀνέκτησε τὴν αὐτονομία της γιὰ σύντομο χρονικὸ διάστημα⁷⁶. Ἡ ὀριστικὴ ὑπαγωγή ὅλης τῆς Κρήτης στὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία πραγματοποιήθηκε μετὰ τὴ νίκη τοῦ Ὁκταβιανοῦ στο Ἀκτιο (31 π.Χ.). Τὸ ἔτος 27 π.Χ., κατὰ τὴν ἀναδιάρθρωση τῆς ἐπαρχιακῆς διοίκησης τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ Κρήτη καὶ ἡ Κυρηναικὴ ἐνώθηκαν σὲ μία συγκλητικὴ ἐπαρχία ὑπὸ τὴν διοίκηση Ρωμαίου στρατηγοῦ μὲ ἐξουσία ἀνθυπάτου⁷⁷. Τὸ Κοινὸν τῶν Κρητῶν, ἀφοῦ μετονομάσθηκε σὲ Κοινὸν τῆς Κρητῶν ἐπαρχίας, ἐξακολούθησε νὰ λειτουργεῖ ὡς τὸ τέλος τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.⁷⁸

Ὁ ἀριθμὸς τῶν πόλεων ποὺ τεκμηριώνονται μὲ βάση τὶς νομισματικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, μειώνεται κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ σημαντικά. Ἐτσι, ἐνῶ στο τέλος τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς μαρτυροῦνται 35-40 πόλεις-κράτη, κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ρωμαιοκρατίας περιορίζονται στίς 17-20⁷⁹. Ἡ συρρίκνωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πόλεων, καὶ κατ' ἀναλογία τῶν νομισματοκοπειῶν τῆς Κρήτης⁸⁰, ἀντικατοπτρίζεται καὶ στὰ νομισματικὰ εὑρήματα τοῦ Ἰδαίου Ἀντροῦ. Ἐτσι ἀπὸ τὶς πόλεις τοῦ νησιοῦ ἀντιπροσωπεύονται μόνο ἡ Κνωσὸς καὶ ἡ Γόρτυνα μὲ 22 συνολικὰ νομίσματα. Εἰδικότερα, στὴν Κνωσὸ ἀποδίδονται πέντε νομίσματα (τρὶα ἀπὸ αὐτόνομες καὶ δύο ἀπὸ ἀποικιακὲς ἐκδόσεις), ἐνῶ στὴ Γόρτυνα δεκαεπτὰ (τρὶα χάλκινα τῆς ἐνιαίας ἐπαρχίας Κρήτης-Κυρηναικῆς, τέσσερα ἀργυρὰ καὶ δέκα χάλκινα τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν).

ΕΝΙΑΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΡΗΤΗΣ-ΚΥΡΗΝΑΪΚΗΣ

Στὶς πρῶτες νομισματικὲς ἐκδόσεις τῆς ἐνιαίας ἐπαρχίας Κρήτης-Κυρηναικῆς ἀνήκουν τὰ χάλκινα νομίσματα ἀρ. 9 (εἰκ. στή σ. 53), 10 (εἰκ. στή σ. 53) καὶ 11⁸¹. Οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὸν L. Lollius, ποὺ ἀναφέρεται στὴν πίσω ὄψη, περιορίζονται στὰ νομίσματα ποὺ

76. Θ. Σαδικάκης, Οἱ ἀγῶνες τῆς Κρήτης ἐναντίον τῶν Ρωμαίων, *Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἀθήνα 1968) Β, 137-141. Chapman, *Coins of Knossos* 13 κέ. A. Piatkowski, La résistance crétoise contre la conquête romaine commentée par Dion Cassius, *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἀθήνα 1973) Ι, 215-220. Sanders, *Roman Crete* 3 κέ. Δ. Τσουγκαράκης, Ρωμαϊκὴ Κρήτη, στὸ Ν. Παναγιωτάκης (ἐκδ.), *Κρήτη: Ἱστορία καὶ Πολιτισμὸς* (Ἡράκλειο 1987) Ι 287 κέ. S. Paton, *Roman Knossos and the Colonia Julia Nobilis Cnossus*, στὸ D. Evely, H. Hughes-Brock, N. Momigliano (ἐκδ.), *Knossos. A Labyrinth of History. Papers Presented in Honour of Sinclair Hood* (Athens 1994) 141 κέ.

77. *RE* XI 2, 1817 λ. *Kreta* (Bürchner). *RE* XII 1, 164 λ. *Kyrene* (Broholm). Sanders, *Roman Crete* 6. Τσουγκαράκης ὁ.π. 294-295. G. W. M. Harrison, *The Romans and Crete* (Amsterdam 1993) 38. M. W. Baldwin Bowsky, Reasons to reorganize: Antony, Augustus and

Central Crete, *Electrum* 6, 2002, 25-34.

78. Mijnsbrugge, *Koinon* 71-72. Sanders, *Roman Crete* 3 κέ. Τσουγκαράκης ὁ.π. (σημ. 76) 298 κέ. Ἐ. Χρυσός, Ἡ ἐπιβίωση τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν στὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ, *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἀθήνα 1981) ΙΙ 537-549.

79. Sanders, *Roman Crete* 12.

80. Πρβ. ἐδῶ σ. 7-8.

81. Γιὰ τὴ νομισματοκοπία τῆς ἐνιαίας ἐπαρχίας Κρήτης-Κυρηναικῆς βλ. E. S. G. Robinson, *Catalogue of the Greek Coins of Cyrenaica in the British Museum* (London 1927 - ἀνατ. Bologna 1963-65). M. J. Price, *Crete, Cyrene and Dio LII*. 30. 9, *INJ* 6-7, 1982, 118-127. T. V. Buttrey, *The Roman Coinage of the Cyrenaica, First Century B.C. to First Century A.D.*, στὸ C. N. L. Brooke *et al.* (ἐκδ.), *Studies in Numismatic Method Presented to Ph. Grierson* (Cambridge 1983) 23-46. Buttrey, *Crete and Cyrenaica*. Burnett *et al.* 1992, 218-219.

ἔξεδωσε καὶ σὲ ἀντικρουόμενες ὑποθέσεις⁸². Κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη σήμερα ἄποψη ὁ Lollius διετέλεσε διοικητὴς τῆς ἐνιαίας ἐπαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκῆς γύρω στὸ 37/36-34 π.Χ.⁸³, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ Κυρηναϊκὴ καὶ μέρος τῆς Κρήτης περιῆλθαν ὑπὸ πτολεμαϊκὸ ἔλεγχο. Μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Lollius εἰδικότερα, ἔχουν διαπιστωθεῖ δύο σειρὲς νομισμάτων, μία ἑλληνικὴ καὶ μία λατινικὴ⁸⁴. Μὲ βάση τυπολογικὲς καὶ τεχνοτροπικὲς ὁμοιότητες μὲ ἄλλες κοπές, ὁ E. S. G. Robinson ὑποστήριξε ὅτι ἡ λατινικὴ σειρὰ ἔχει κοπεῖ στὴν Κρήτη⁸⁵, ἄποψη πού ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν τυπολογικὴ συγγένεια τοῦ ἐμπροσθότυπου μὲ σύγχρονες χάλκινες ἐκδόσεις τῆς Κνωσοῦ⁸⁶. Ἀναφορικὰ πρὸς τὸ νομισματοκοπεῖο, κατὰ τὸν M. J. Price⁸⁷ ἡ ἑλληνικὴ σειρὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ Γόρτυνα (πρωτεύουσα τῆς ἐνιαίας ἐπαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκῆς), ἐνῶ κατὰ τοὺς Burnett *et al.*, πιθανολογεῖται ὅτι ἔδρα τοῦ νομισματοκοπεῖου ἦταν ἡ Γόρτυνα ἢ ἡ Κνωσός⁸⁸.

ΚΝΩΣΟΣ

Σύγχρονα μὲ τὰ προηγούμενα εἶναι τὰ χάλκινα νομίσματα τῆς Κνωσοῦ ἀρ. 26 (εἰκ. στή σ. 56), 27 (εἰκ. στή σ. 56) καὶ 28. Μὲ ἐμπροσθότυπο τὴν κεφαλὴ τοῦ Διὸς καὶ ὀπισθότυπο τὸν ἀετὸ, τὰ τρία νομίσματα συναρτῶνται ἐννοιολογικὰ μὲ τὸν χώρο εὗρεσης καὶ τοὺς μύθους τῆς ἀνατροφῆς τοῦ Κρηταγενοῦς θεοῦ στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο⁸⁹. Πέρα ἀπὸ αὐτό, ἡ τυπολογικὴ συγγένεια πού παρουσιάζει ὁ ἀετὸς μὲ ἀνάλογες παραστάσεις πτολεμαϊκῶν νομισμάτων, συναρτᾶται μὲ τὴν πτολεμαϊκὴ ἐπίδραση πού κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τεκμηριώνεται σὲ πολλαπλοὺς τομεῖς στὴν Κρήτη⁹⁰.

Στὸ νόμισμα ἀρ. 26 ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντα Μνησιθέου, οἱ ἐκδόσεις τοῦ ὁποίου χρονολογοῦνται λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 39 π.Χ. καὶ ὁπωσδήποτε πρὶν ἀπὸ τὸ 37/36 π.Χ., ὅποτε παραχωρήθηκε μέρος τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο στὴν Κλεοπάτρα⁹¹. Μὲ τὸν ἴδιο ἄρχοντα θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται καὶ τὸ γράμμα *M* στὴν πίσω ὄψη τοῦ νομίσματος ἀρ.

82. G. Perl, Die römischen Provinzbeamten in Cyrene und Creta zur Zeit der Republik, *Klio* 52, 1970, 319-354. G. Perl, Nachträge, *Klio* 53, 1971, 369-379. Buttrey, Crete and Cyrenaica 168. Κατὰ τὸν E. S. G. Robinson οἱ ἐκδόσεις τοῦ L. Lollius χρονολογοῦνται γύρω στὸ 39 π.Χ. ἢ λίγο μετὰ, βλ. Robinson ὁ.π. (σημ. 81) xvii-xviii.

83. Buttrey ὁ.π. (σημ. 81) 23 κέ. Buttrey, Crete and Cyrenaica 168-169. Τὸ ἔτος 37/36 π.Χ. ὁ Ἀντώνιος παραχώρησε τὴν Κυρηναϊκὴ καὶ μέρος τῆς Κρήτης στὴν Κλεοπάτρα, ἐνῶ τὸ 34 π.Χ. ἔδωσε τὴν Κυρηναϊκὴ στὴν Κλεοπάτρα Σελήνη, βλ. Chapman, Coins of Knossos 13-16. Burnett *et al.* 1992, 219. Τελευταῖα Baldwin Bowsky ὁ.π. 33.

84. Αὐτόθι 218-219.

85. Robinson ὁ.π. (σημ. 81) ccxvi. Chapman, Coins

of Knossos 16.

86. Svoronos, *Numismatique* 87 ἀρ. 167-168 πίν. VII, 24-25.

87. Price ὁ.π. (σημ. 81) 120.

88. Burnett *et al.* 1992, 218-219. Baldwin Bowsky ὁ.π. 34.

89. Κατὰ τὸν Ἀθήναιο, τὸ ἱερὸ πτηνὸ, ὁ ἀετὸς, ἀντλοῦσε νέκταρ ἀπὸ κάποιον βράχο τοῦ σπηλαίου καὶ τὸ προσέφερε στὸ θεῖο βρέφος, βλ. *Δειπν.* 491.

90. Price, *Unexplored Mansion* 326. M. I. Stefanakis, Ptolemaic Coinage and Hellenistic Crete, στὸ Ἀ. Καρέτσου (ἐκδ.), *Κρήτη-Αἰγυπτος. Πολιτισμικοὶ δεσμοὶ τριῶν χιλιετιῶν* (Ἀθήνα 2000) 204.

91. Chapman, Coins of Knossos 23. Burnett *et al.* 1992, 222-224.

27. Σημαντική λεπτομέρεια για την κυκλοφορία τῶν δύο νομισμάτων ἀποτελεῖ ἡ ἐπισήμανση τοῦ ἐμπροσθέντυπου, για τὴν ὁποία ἔχουν ἐκφρασθεῖ ποικίλες ἀπόψεις. Ὁμοια ἐπισήμανση σὲ χάλκινο νόμισμα τῆς Κνωσοῦ περιγράφεται ἀπὸ τὸν Ἰ. Σβορώνο ὡς ἐρπετό, τυλιγμένο γύρω ἀπὸ ράβδο⁹². Ἡ ἴδια παράσταση ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν G. K. Jenkins⁹³ ὡς συμπίλημα, δηλωτικὸ ἴσως τοῦ *Creta*. Ὁ ἴδιος ὑποθέτει ὅτι ἡ ἐπισήμανση θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε γίνει ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους μὲ σκοπὸ νὰ ἐπανακυκλοφορήσει τὸ νόμισμα σὲ ὅλη τὴν ἐπαρχία. Παρόμοια ἀποψη πρεσβεύει καὶ ἡ A. E. Chapman, παρατηρώντας ὅτι τὸ ἴδιο συμπίλημα ἐμφανίζεται συχνὰ στὶς νομισματικὲς ἐκδόσεις τῶν Μνησιθέου, Θαρσυδίου, Ταυριάδα καὶ Κύδαντος καὶ προσθέτοντας ὅτι ἡ ἐπισήμανση θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὸ 27 π.Χ., ὡς ἐγγύηση τῆς χάλκινης ἐκδοσης ἀπὸ τὶς ρωμαϊκὲς ἀρχές⁹⁴. Ἀμφισβητώντας τοὺς προηγούμενους, ὁ M. J. Price ὑποστήριξε τελευταῖα ὅτι τὸ συμπίλημα περιέχει τὸ γράμμα S, γεγονός πού ἀκυρώνει τὴν ἀνάγνωση *Creta*⁹⁵. Ὁ ἴδιος θεωρεῖ ὅτι τὰ νομίσματα μὲ τὸ ὑπὸ συζήτηση συμπίλημα ἐπισημάνθηκαν στὸ διάστημα 31-27 π.Χ. κατὰ τὴν ἐπανάδρυσή τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκῆς καὶ πιθανολογεῖ ὅτι τὰ γράμματα τοῦ συμπιλήματος ὑποδηλώνουν τὸ ὄνομα τοῦ Ρωμαίου ἐπισήμου πού ἐνέκρινε τὴν συνέχιση τῆς κυκλοφορίας τους στὴ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία⁹⁶.

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἡ ἴδια ἐπισήμανση ὑπῆρχε καὶ στὸ ἀταύτιστο νόμισμα ἀρ. 28 τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ F. Halbherr. Στὴν πίσω ὄψη, ὅπως περιγράφεται στὴ σύντομη δημοσίευση τοῦ νομίσματος⁹⁷, ἀναφερόταν ὁ ἄρχοντας Κύδας⁹⁸, οἱ ἐκδόσεις τοῦ ὁποίου θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν μετὰ τὸ 37/36 π.Χ., ἐφόσον ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι ἔχουν χτυπηθεῖ πάνω σὲ νομίσματα τοῦ Ρωμαίου διοικητῆ τῆς ἐνιαίας ἐπαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκῆς Crassus⁹⁹.

COLONIA JULIA NOBILIS CNOSUS

Ἡ ἵδρυση τῆς ἀποικίας τῆς Κνωσοῦ¹⁰⁰ ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς εἴτε στὸ 27 π.Χ.¹⁰¹ εἴτε στὸ 26/5 ἢ 25/4 π.Χ.¹⁰² Βεβαιωμένες νομισματικὲς ἐκδόσεις τῆς πόλης ὡς ρωμαϊκῆς ἀποικίας ξεκινοῦν ἀπὸ τὸν Αὐγούστο καὶ φτάνουν ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Νέρωνα. Στὶς σχε-

92. Svoronos, *Numismatique* 83 ἀρ. 142. SNG, *The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum* III (New Jersey 1982) Crete ἀρ. 389 πίν. 8.

93. Jenkins, Cameron 43.

94. Chapman, *Coins of Knossos* 26.

95. Price, *Unexplored Mansion* 324. Σχετικὰ βλ. καὶ Burnett *et al.* 1992, 223.

96. Τελευταῖα βλ. N. Metenidis, Überlegungen zu einigen frühkaiserzeitlichen Gegenstempeln auf knossischen Münzen, στὸ B. Kluge καὶ B. Weissner (ἐκδ.), *XIII Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997, Akten I* (Berlin 2000) 693-697.

97. Halbherr- Orsi, *Antro di Zeus* 77.

98. Ἡ ἴδια ἐπισήμανση ὑπάρχει σὲ νομίσματα τοῦ

Κύδαντος πού βρέθηκαν στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Κνωσό, βλ. Jackson, *Sanctuary of Demeter* 102 ἀρ. 86-89.

99. Chapman, *Coins of Knossos* 21 κέ. Buttrey, *Crete and Cyrenaica* 171. Burnett *et al.* 1992, 222 κέ.

100. *Colonia Julia Nobilis Cnosus*. Στράβ. 10, 478. Δίων 49, 14, 5-4. Ἀπ., *Ἐμφυλίων* Δ' 3.

101. K. J. Rigsby, *Cnosus and Capua*, *TransactAm PhilAss* 106, 1976, 313-330.

102. M. A. W. Baldwin, *Fasti Cretae et Cyrenarum. Imperial Magistrates of Crete and Cyrenaica during the Julio-Claudian Period* (δ.δ. Univ. of Michigan 1983) 87-88. Πρβ. καὶ Chapman, *Coins of Knossos* 13-14, ὅπου ἡ ἵδρυση τῆς ἀποικίας ὁρίζεται στὸ 36 π.Χ.

τικές επιγραφές, που είναι λατινικές, αναφέρονται Ρωμαίοι ανώτατοι άρχοντες, οί λεγόμενοι *duumviri*¹⁰³.

Τò νόμισμα άρ. 29 με τόν θεοποιημένο Αύγουστο (*divus Augustus*) ως έμπροσθέντυπο και τήν Νίκη (*victoria Augusti*) ως όπισθόντυπο (είκ. στή σ. 57), έντάσσεται σέ μιá νομισματική σειρά που εξέδωσαν οί *duumviri* τής Κνωσού *Capito* και *Cytherus*¹⁰⁴ στήν έποχή του Κλαυδίου. Είναι γνωστό ότι ή εικόνα του *divus Augustus* προβλήθηκε συστηματικά από τόν Τιβέριο, τόν Καλιγούλα και τόν Κλαύδιο, ως έγγύηση τής δυναστικής ιδέας, ένω ή έξάπλωσή της περιορίστηκε πολύ μετά τò τέλος τής δυναστείας τών Ίουλίων-Κλαυδίων¹⁰⁵. Στήν κρητική νομισματοκοπία ή εικόνα του θεοποιημένου αυτοκράτορα προβλήθηκε μέσα από τά νομίσματα του Κοινού τών Κρητῶν¹⁰⁶ αλλά και άρκετῶν κρητικῶν πόλεων, όπως ή Κυδωνία, ή Έλεύθερνα, ή Γόρτυνα, ή Ίεράπυτνα και ή Λάππα¹⁰⁷. Ός πρὸς τήν Κνωσό, οργανωμένη λατρεία του Αύγούστου πιστοποιείται όχι μόνο επιγραφικά¹⁰⁸ αλλά και μέσα από μεταθανάτιο γλυπτό πορτραίτο του αυτοκράτορα που προέρχεται από τήν ίδια πόλη¹⁰⁹.

Τò νόμισμα άρ. 30 (είκ. στή σ. 57) εκδόθηκε στήν περίοδο του Νέρωνα από τούς *duumviri* *Volumnius* και *Lupinus*¹¹⁰. Τò πορτραίτο του Νέρωνα παρουσιάζεται στήν πρόσθια όψη ιδιαίτερα νεανικό και για τόν λόγο αυτό έχει προταθεί ή χρονολόγηση τής έκδοσης στο διάστημα 55-60 μ.Χ.¹¹¹ Η γυναικεία μορφή τής πίσω όψης συμπεραίνεται από τήν επιγραφή ότι εικονίζει τήν πρώτη σύζυγο του Νέρωνα, Όκταβία¹¹². Γεγονός είναι ότι ό άρ. 30 σηματοδοτεί ένα σταθμό για τò ρωμαϊκό νομισματοκοπείο τής Κνωσού, καθώς οί εκδόσεις τής έποχής του Νέρωνα είναι και οί τελευταίες¹¹³.

103. A. Chaniotis, Eine neue lateinische Ehreninschrift aus Knossos, *ZPE* 58, 1985, 185 σημ. 10. Burnett *et al.* 1992, 234 κέ.

104. M. Amandry, *BCH* 101, 1977, 241-247. Burnett *et al.* 1992, 235, 239 άρ. 1003-1004 πίν. 56 ("before AD 48"). Μιά δεύτερη σειρά εικονίζει τόν Κλαύδιο και τή Μεσσαλίνα, βλ. αυτόθι 235.

105. D. Boschung, *Die Bildnisse des Augustus. Das römische Herrscherbild* I,2 (Berlin 1993) 73-76, 100-101.

106. Βλ. παρακάτω σ. 17-18.

107. Svoronos, *Numismatique* 113 άρ. 113, σ. 114 άρ. 116, σ. 136 άρ. 48, σ. 181 άρ. 192, σ. 194 άρ. 45, σ. 214 άρ. 26.

108. *IC* IV 295. *IC* I viii 54. Chaniotis ό.π. (σημ. 103) 185. Paton ό.π. (σημ. 76) 143, 147. Σχετικά βλ. και Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, *Divus Augustus: Νέα στοιχεία αυτοκρατορικής λατρείας στή ρωμαϊκή Κνωσό, στο Knossos: Palace, City, State, Heraklion 15-18 November 2000, BSA Studies* 12 (ύπό έκτύπωση).

109. Πρόκειται για τò άποσπασματικό μαρμάρινο πορτραίτο του τηβεννοφόρου άρ. 377 του Άρχαιο-

λογικού Μουσείου Ήρακλείου που εικονίζει τόν Αύγουστο στόν εικονογραφικό τύπο του Άκτίου και χρονολογείται στήν έποχή του Καλιγούλα. Βλ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου ό.π. (σημ. 108) και Lagoianni-Georgakarakos ό.π. (σημ. 30) 48 άρ. 2 πίν. 2.

110. Svoronos, *Numismatique* 95 άρ. 217 πίν. VIII 26-27. Burnett *et al.* 1992, 235, 239 άρ. 1005-1006 πίν. 56. Baldwin Bowsky ό.π. (σημ. 77) 61.

111. Burnett *et al.* 1992, 235-236, 239.

112. Svoronos, *Numismatique*. Burnett *et al.* 1992. Η μορφή τής Όκταβίας εικονίζεται στα νομίσματα με διαφορετικούς τύπους κόμμωσης. Τò γεγονός αυτό δημιουργεί δυσκολίες στήν ταύτιση του πορτραίτου της. Σχετικά βλ. J. J. Bernoulli, *Römische Ikonographie* II, 1 (Berlin 1886) 415 και K. Fittschen - P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. III: Kaiserinnen- und Prinzessenbildnisse. Frauenporträts* (Mainz 1983) 48.

113. Svoronos, *Numismatique* 95. Sanders, *Roman Crete* 13. Burnett *et al.* 1992, 235.

ΓΟΡΤΥΝΑ - ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ

Στὸ σύνολο τῶν νομισματικῶν εὐρημάτων τοῦ Ἰδαίου Ἀντροῦ, ξεχωρίζουν ἀριθμητικὰ τὰ νομίσματα τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν (εἰκ. 9). Κύριος ρόλος τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ρωμαιοκρατίας ὑπῆρξε ἡ πολιτικὴ ἐκπροσώπηση τῆς ἐπαρχίας πρὸς τὸν ἐπαρχιακὸ διοικητὴ καὶ τὴν Ρώμη, ἡ αὐτοκρατορικὴ λατρεία, ἡ διοργάνωση ἀγώνων κάθε πέντε χρόνια καὶ ἡ ἐκδοση νομισμάτων¹¹⁴. Γιὰ τὴν ἔδρα τοῦ νομισματοκοπείου δὲν ἔχουμε καμία πληροφορία, ὑποθέτουμε ὅμως ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἦταν στὴ Γόρτυνα, πρωτεύουσα τῆς ἐνιαίας ἐπαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκῆς καὶ ἔδρα τοῦ Ἐπαρχιακοῦ Συνεδρίου¹¹⁵. Ἡ δραστηριότητα τοῦ νομισματοκοπείου τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν τεκμηριώνεται ἀπὸ ἀνελλιπεῖς ἐκδόσεις ποὺ ξεκινοῦν στὴν ἐποχὴ τοῦ Καλιγούλα καὶ προχωροῦν μέχρι τὰ χρόνια τοῦ Ἀντωνίνου Εὐσεβοῦς. Σποραδικές ἐκδόσεις διαπιστώνονται ἐπίσης στοὺς δημοκρατικούς χρόνους καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Τιβερίου, Μ. Αὐρηλίου, Καρακάλλα καὶ Ἐλαγάβαλου¹¹⁶.

Στὶς πρώτες ἐκδόσεις τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν, ἐντάσσεται ἡ ἀργυρὴ δραχμὴ ἀρ. 13¹¹⁷ (εἰκ. στὴ σ. 54), ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή τῆς πρόσθιας ὀψης ἀνάγεται στὴν πρώτη ὑπατεία τοῦ Καλιγούλα (37-38 μ.Χ.). Τὸ νόμισμα διακρίνεται γιὰ τὴν προσεγμένη χάραξη καὶ τὴν ἐξαιρετικὴ ἀπόδοση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ πορτραίτου¹¹⁸. Τόσο ἡ ἐπιγραφή ποὺ οὐσιαστικὰ μεταφράζει στὰ ἑλληνικὰ τοὺς τίτλους τοῦ Καλιγούλα, ὅσο καὶ τὰ πορτραῖτα τῆς πρόσθιας καὶ τῆς πίσω ὀψης, βασίζονται σὲ σύγχρονα πρότυπα τοῦ Λούγδουνου καὶ τῆς Ρώμης, τῶν ἐπίσημων δηλαδὴ αὐτοκρατορικῶν νομισματοκοπειῶν¹¹⁹. Ἡ ἴδια διαπίστωση ἰσχύει ἄλλωστε καὶ γιὰ τὶς περισσότερες τοπικὲς ἐκδόσεις ποὺ συγκλίνουν τυπολογικὰ πρὸς τὶς ἀντίστοιχες τοῦ αὐτοκρατορικοῦ νομισματοκοπείου καὶ σὲ ὁρισμένες μάλιστα περιπτώσεις τὶς ἀντιγράφουν¹²⁰.

Ὁ Αὐγουστος στὴν πίσω ὀψὴ εἰκονίζεται σὲ μεγάλη ἡλικία. Τὰ ἐπτὰ ἀστέρια ποὺ περιβάλλουν τὸν θεοποιημένο αὐτοκράτορα συμβολίζουν κατὰ μία ἄποψη τὶς *caelestes honores* καὶ ὑπαινίσσονται τοὺς κομῆτες ποὺ λέγεται ὅτι ἐμφανίστηκαν κατὰ τὸν θάνατο τοῦ Αὐγούστου¹²¹. Κατὰ τὸν Ἰ. Σβορώνο πρόκειται γιὰ τὰ ἐπτὰ ἀστέρια τῆς μεγάλης Ἀρκτου¹²², ἀστερισμὸς ποὺ γιὰ τὴν Κρήτη ἔχει κάποια ἰδιαίτερη σημασία, καθὼς συνδέεται

114. Mijnsbrugge, *Koinon* 71-72. Τσουγκαράκης ὁ.π. (σημ. 76) I 299-300.

115. Mijnsbrugge, *Koinon* 72: "A few coins mention not only Κοινὸν Κρητῶν but also Γόρτυς. Apparently these coins were issued by this city. We have further every reason to believe that the gatherings of the Κοινὸν Κρητῶν took place there. Cnossus being destroyed, Gortyn became naturally the most important state of the island."

116. Svoronos, *Numismatique* 334 ἀρ. 1 κέ. Sanders, *Roman Crete* 8-13.

117. Ἐπίσης οἱ ἀταύτιστες ἀρ. 14, 15.

118. Σῶζονται σήμερα δύο ἐξαιρετικῆς ποιότητος

γλυπτὰ πορτραῖτα τοῦ Καλιγούλα ἀπὸ τὴ Γόρτυνα, βλ. Lagogianni-Georgakarakos ὁ.π. (σημ. 30) 49 ἀρ. 4 πίν. 4 καὶ σ. 50 ἀρ. 5 πίν. 5-7.

119. Mattingly, *British Museum* I cxlii-cxlv, πίν. 27, 1-4, 8.

120. Jenkins, Cameron 36 κέ. Ἀνάλογο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὰ γλυπτὰ πορτραῖτα τῆς Κρήτης ποὺ σὲ πολλὲς περιπτώσεις μιμοῦνται εἰκονογραφικούς τύπους τῆς Ρώμης, βλ. Lagogianni-Georgakarakos ὁ.π. (σημ. 30) 29 κέ.

121. Δίων Κάσιος LVI 29. Mattingly, *British Museum* I cxxx.

122. Svoronos, *Numismatique* 335 ἀρ. 4 πίν. XXXII,

μέ τη λατρεία του Ίδαίου Διὸς καὶ τοὺς σχετικούς μύθους, κατὰ τοὺς ὁποίους οἱ δύο τροφοὶ τοῦ θεοῦ τοποθετήθηκαν στὸν οὐρανὸ ὡς μικρὴ καὶ μεγάλῃ Ἄρκτος¹²³. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ὁ Αὐγουστος συνδέεται μὲ τὸν Κρηταγενῆ Δία καὶ κατὰ τὸν Μ. J. Price δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ λατρευόταν μαζί του στὸ μεγάλο ἱερὸ τοῦ Διὸς στὴ Γόρτυνα¹²⁴.

Ἡ σύνδεση τοῦ Αὐγούστου μὲ τὸν Δία διαπιστώνεται κυρίως στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας¹²⁵. Ἀνάλογη σχέση ὑποδηλώνεται πιθανότατα καὶ στὸ ἀργυρὸ τριδραχμο ἄρ. 12¹²⁶ (εἰκ. στὴ σ. 54). Ὁ ἐμπροσθότυπος εἶναι ὅμοιος μὲ ἐκείνον τῆς δραχμῆς ἄρ. 13. Ἐπαναλαμβάνεται οὐσιαστικὰ ὁ ἴδιος τύπος πορτραίτου, μόνο πὺν τώρα ἡ χάραξη τῆς κόμμωσης γίνεται συνοπτικότερα. Στὴν πίσω ὄψη εἰκονίζεται ὁ Αὐγουστος πὺν ἐξυψώνεται σὲ μιὰ ἀνώτερη σφαῖρα, καθὼς παριστάνεται μ' ἓνα τρόπο πὺν θυμίζει θεϊκὰ ἢ ἥρωικὰ πρότυπα¹²⁷. Ὁ τύπος ἐπαναλαμβάνεται σὲ πολλὰ σύγχρονα ὀλόγλυφα ἔργα καὶ παρόλο πὺν δὲν ὑπάρχει ἓνα συγκεκριμένο ἀγαλματικὸ πρότυπο, εἶναι σίγουρο ὅτι βασιίζεται σὲ παραστάσεις τοῦ Δία¹²⁸. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὁ αὐτοκράτορας ἀνεβαίνει στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸν Δία, χωρὶς ὥστόσο νὰ ταυτίζεται μ' αὐτόν¹²⁹. Ὁ θεοποιημένος Αὐγουστος ἐμφανίζεται τέλος στὸ χάλκινο νόμισμα ἄρ. 16 (εἰκ. στὴ σ. 54). Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τόσο ὁ ἐμπροσθότυπος μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Καλιγούλα, ὅσο καὶ ὁ ὀπισθότυπος μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Αὐγούστου, θυμίζουν τοὺς τύπους τῆς ἀργυρῆς δραχμῆς ἄρ. 13.

Τὰ νομίσματα πὺν ἔκοψε τὸ Κοινὸν τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Κλαυδίου παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία τύπων. Ἀκολουθώντας τὴν ἐπίσημη γραμμὴ τῆς Ρώμης, στὴν πίσω ὄψη εἰκονίζονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν θεοποιημένο Αὐγουστο, καὶ διάφορα μέλη τῆς οἰκογένειάς του: οἱ γονεῖς του Δροῦσος καὶ Ἀντωνία, οἱ κατὰ καιροὺς σύζυγοι Μεσσαλίνα καὶ Ἀγριππίνα ἢ νεότερη, τὰ παιδιά Ὁκταβία καὶ Βρεττανικὸς καὶ τέλος ἡ νύφη του καὶ μητέρα τοῦ Καλιγούλα, Ἀγριππίνα ἢ πρεσβύτερη¹³⁰. Ὡς ὀπισθότυπος τοῦ χάλκινου νομίσματος ἄρ. 17 (εἰκ. στὴ σ. 54) εἰκονίζονται οἱ προτομὲς τῆς Ἀντωνίας καὶ τοῦ Δροῦσου¹³¹, ἐνῶ στὸν ὀπισθότυπο τῶν χάλκινων ἄρ. 18-21 (εἰκ. στὴ σ. 55) εἰκονίζεται γυναικεία μορφή μὲ στέμμα καὶ μὲ τὸν τίτλο Θεὰ Σεβαστά¹³². Κατὰ τὸν Ἰ. Σβορώνο πρόκει-

4. M. J. Price, *Elephants in Crete? New Light on a Cistophorus of Caligula*, *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἀθήνα 1973) I 282-283. Σχετικὰ βλ. Burnett *et al.* 1992, 229-230.

123. Διόδ. Σικ., *Βιβλ. Δ'* 80, 1. Ἄρ. *Φαιν.* 30-35.

124. Price ὅ.π. (σημ. 122) 283-284. Πὰ ἐνδείξεις λατρείας τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Dea Roma στὴ Γόρτυνα βλ. IC IV 269-270, 278. Sanders, *Roman Crete* 37-38.

125. H. G. Niemeyer, *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser* (Berlin 1968) 80 σημ. 512. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου ὅ.π. (σημ. 108).

126. Πρβ. Wroth, *Coins of Crete* 1 ἄρ. 1 πίν. I, 1. Svoronos, *Numismatique* 334 ἄρ. 2 πίν. XXXII, 2.

127. Πρβ. τὸν σηστέριο τοῦ νομισματοκοπεῖου τῆς Ρώμης, Mattingly, *British Museum* I 129 ἄρ. 70 πίν. 23, 16.

128. Niemeyer ὅ.π. (σημ. 125) 54 κέ.

129. Αὐτόθι 60.

130. Svoronos, *Numismatique* 335 ἄρ. 6 κέ. Burnett *et al.* 1992, 242. Γενικότερα γὰ τὸν «οἰκογενειακὸ προπαγανδισμό» πὺν παρατηρεῖται στὰ νομίσματα τοῦ Καλιγούλα καὶ τοῦ Κλαυδίου βλ. W. Trillmich, *Familienpropaganda der Kaiser Caligula und Claudius. Agrippina Major und Antonia Augusta auf Münzen. Antike Münzen und Geschnittene Steine VIII* (Berlin 1978) 179-186.

131. Wroth, *Coins of Crete* 2 ἄρ. 7-8 πίν. I, 5. Svoronos, *Numismatique* 337 ἄρ. 21 πίν. XXXII, 20. Burnett *et al.* 1992, 243 ἄρ. 1031 ("Series 1029-33 was probably struck at the beginning of Claudius's reign").

132. Στὴν ἐπιγραφή χρησιμοποιεῖται ὁ δωρικὸς τύπος Σεβαστά, παρόλο πὺν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ οἱ διαλεκτικοὶ τύποι ὑποχωροῦν.

ται γιὰ τὴ Μεσσαλίνα, τρίτη κατὰ σειράν σύζυγο τοῦ Κλαυδίου ποὺ δολοφονήθηκε τὸ 48 μ.Χ.¹³³ Πὰ τὸν ἴδιο τύπο ὁ W. Wroth ἔχει προτείνει μὲ ἐπιφύλαξη τὴν Ἀντωνία, μητέρα τοῦ Κλαυδίου¹³⁴. Βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ Μεσσαλίνα δὲν ἔφερε ποτὲ τὸν τίτλο τῆς Σεβαστῆς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Ἀντωνία, ἡ ὁποία δολοφονήθηκε ἀπὸ τὸν Καλιγούλα καὶ ὀνομάσθηκε ἐπίσημα Αὐγούστα ἀπὸ τὸν Κλαύδιο¹³⁵. Τελευταία προτείνεται ἡ Λιβία, μὲ βάση τὸν ὀπισθότυπο χάλκινης σειρᾶς τοῦ Κλαυδίου ποὺ εἰκονίζει τὸν θεοποιημένο Αὐγουστο¹³⁶.

Τὰ ὀψιμότερα νομίσματα τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἰδαῖο Ἀντρο ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἀδρανοποιοῦνται τὰ νομισματοκοπεῖα τῶν κρητικῶν πόλεων, μὲ ἐξαίρεση ἐκεῖνα τῆς Κυδωνίας καὶ τῆς Λάμπας¹³⁷. Τὰ τέσσερα χάλκινα νομίσματα ἀρ. 22-25 (εἰκ. σ. 55-56) ἐκδόθηκαν στὴν περίοδο τοῦ Δομιτιανοῦ καὶ εἶναι σαφέστατα ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὶς νομισματικὲς ἐκδόσεις τῆς Ρώμης¹³⁸. Στὸ χάλκινο νόμισμα ἀρ. 22¹³⁹ (εἰκ. σ. 55) τὸ πορτραῖτο τοῦ Δομιτιανοῦ, καὶ ἰδιαίτερα ἡ διάταξη τῆς κόμμωσης πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, συγκρίνονται μὲ ρωμαϊκὲς ἐκδόσεις τοῦ 82 μ.Χ.¹⁴⁰ Ἡ Εὐθηνία τοῦ ὀπισθότυπου, ἀντιστοιχεῖ ἐπίσης στὴν Abundantia τῶν ρωμαϊκῶν ἐκδόσεων ποὺ παριστάνεται συνήθως μὲ κέρας Ἀμαλθείας¹⁴¹. Στὸ χάλκινο νόμισμα ἀρ. 24¹⁴² (εἰκ. σ. 56), ἡ χάραξη τοῦ πορτραίτου τοῦ Δομιτιανοῦ δὲν δίνει σαφὴ εἰκόνα. Ὡστόσο, ὁ βωμὸς μὲ τὴ φλόγα ποὺ εἰκονίζεται στὸν ὀπισθότυπο, ἀπαντᾷ καὶ σὲ σύγχρονες ἐκδόσεις τῆς Ρώμης¹⁴³. Ἐδῶ, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή, ὑποδηλώνεται ὁ συγκεκριμένος βωμὸς τοῦ Διὸς Ἀγοραίου, ποὺ λατρευόταν ὄχι μόνο στὴ Γόρτυνα, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Κρήτης¹⁴⁴. Τὸ χάλκινο νόμισμα ἀρ. 23 (εἰκ. σ. 55) συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ Ἰδαῖο Ἀντρο, καθὼς φέρει ὡς ὀπισθότυπο ὁλόσωμο Δία μὲ τὴν ἐπιγραφή ΙΔΑΙΟΥ ΔΙΟΣ¹⁴⁵. Ὁ τύπος βέβαια τοῦ Διὸς εἶναι καὶ πάλι δανεισμένος, καθὼς τυπολογικὰ ἀνάγεται στὸν Jupiter Custos τῶν νομισματικῶν ἐκδόσεων τῆς Ρώμης¹⁴⁶.

Ἀνάλογο δάνειο εἶναι ὁ ὀπισθότυπος τοῦ πολὺ φθαρμένου χάλκινου νομίσματος ἀρ. 25¹⁴⁷ (εἰκ. σ. 56), ποὺ εἰκονίζει κοράκι καὶ ἀπαντᾷ σὲ σύγχρονες ἐκδόσεις τῆς Ρώμης¹⁴⁸.

133. Svoronos, *Numismatique* 338 ἀρ. 26 πίν. XXXII,13.

134. Wroth, *Coins of Crete* 2 ἀρ. 6 πίν. I,4.

135. Mattingly, *British Museum* I clv.

136. Burnett *et al.* 1992, 242.

137. Burnett *et al.* 1999, 48. Γράφημα ποὺ παριστάνει τὸν χρόνον δράσης τῶν κρητικῶν νομισματοκοπεῶν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ρωμαιοκρατίας βλ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Προπαγανδισμὸς 516 εἰκ. 1.

138. Jenkins, Cameron 39: "It is possible also that the Cretan provincial coinage imitated the denominations of Roman AE; at least, the sizes of the coins suggest it."

139. Svoronos, *Numismatique* 343 ἀρ. 53 πίν. XXXIII,15. Burnett *et al.* 1999, 51 ἀρ. 27 πίν. 2.

140. Mattingly, *British Museum* II ἀρ. 274-276 πίν. 69,5.

141. Svoronos, *Numismatique* 122 ἀρ. 3. Mattingly, *British Museum* IV 867. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Προπαγανδισμὸς 519-520, σημ. 29.

142. Πρβ. Burnett *et al.* 1999, 52 ἀρ. 33 πίν. 3.

143. Mattingly, *British Museum* II 302 ἀρ. 23 πίν. 59,16.

144. IC I ix 1 (Δρῆρος). IC II vi 1 (Κάδρος). IC III iv 8 (Ἰτανός). IC IV 171 (Γόρτυς).

145. Jenkins, Cameron 39 ἀρ. 5. Burnett *et al.* 1999, 52 ἀρ. 39 πίν. 3. Πρβ. καὶ Svoronos, *Numismatique* 344 ἀρ. 61 πίν. XXXIII,22 (στὸν ὀπισθότυπο ἀετὸς καὶ ΔΙΟΣ ΙΔΑΙΟΥ).

146. Mattingly, *British Museum* II 49 ἀρ. 276 πίν. 8,11.

147. Πρβ. Jenkins, Cameron 39 ἀρ. 7 πίν. v. Burnett *et al.* 1999, 52 ἀρ. 42 πίν. 3.

148. Mattingly, *British Museum* II 401 ἀρ. 454 πίν. 79,12. Burnett *et al.* 1999, 49.

2. ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΚΤΟΣ ΚΡΗΤΗΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΩΝ

Ένας χρυσός στατήρας, πέντε αργυρά νομίσματα και πέντε χάλκινα συγκροτούν την ομάδα των νομισμάτων που προέρχονται από ξένα νομισματοκοπεία (είκ. 9). Η ποσοστιαία αναλογία τους στο σύνολο των σαράντα πέντε αρχαίων νομισμάτων που βρέθηκαν στο Ίδαίο Άντρο, είναι περίπου 1/4. Πρόκειται αναμφίβολα για μια σημαντική παρουσία που χρειάζεται να ερευνηθεί και να ερμηνευθεί στο γενικότερο ιστορικό πλαίσιο της Κρήτης.

ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Η απουσία της Κρήτης τόσο κατά τα Περσικά, όσο και κατά την εκστρατεία του Μ. Ἀλεξάνδρου, κρίνεται συνήθως ως ένδειξη απομόνωσης του νησιού από την υπόλοιπη Ελλάδα¹⁴⁹. Ωστόσο, τα νομισματικά εύρηματα αποδεικνύουν το αντίθετο και συνηγορούν με τις ιστορικά αποδεδειγμένες σχέσεις Κνωσού (και Τυλίσου)-Ἀργους, Λύττου-Σπάρτης και Κυδωνίας-Αἴγινας¹⁵⁰. Ἀνάλογα εύρηματα προερχόμενα από τα νομισματοκοπεία της Ἀθήνας, της Κορίνθου, της Ρόδου και της Κυρήνης, μαρτυρούν στενές σχέσεις τουλάχιστον με τις προαναφερθείσες περιοχές¹⁵¹.

Στην έλληνοιστική περίοδο ο ρόλος της Κρήτης αναβαθμίζεται και γίνεται ιδιαίτερα σημαντικός στη διακίνηση του εμπορίου της Ἀνατολής, που ελέγχεται κατά κύριο λόγο από ξένες δυνάμεις¹⁵². Ὁργανωμένες εμπορικές σχέσεις θα αναπτυχθούν στο νησί πολύ αργότερα, μόλις στη ρωμαϊκή περίοδο¹⁵³. Μέχρι τότε πρωτεύοντα ρόλο στην οικονομία της Κρήτης θα παίζουν ή πειρατεία¹⁵⁴ και ή θητεία των Κρητῶν σὲ ξένα μισθοφορικά στρατεύματα¹⁵⁵, παράγοντες που αποτέλεσαν και τη βασική αἰτία εἰσροῆς ἀφθονοῦ ξένου νομίσματος στο νησί¹⁵⁶.

149. P. Perlman, One Hundred-Citied Crete and the "Cretan ΠΟΛΙΤΕΙΑ", *ClPhil* 87, 1992, 201 κέ.

150. Le Rider, *Monnaies crétoises* 168, 173, 178 σημ. 5. Jackson, *Sanctuary of Demeter* 110. Perlman ὁ.π. 205.

151. E. Kirsten, *Das dorische Kreta*. 1. *Die Insel Kreta im fünften und vierten Jahrhundert*² (Würzburg 1942) 10-27. Le Rider, *Monnaies crétoises* 49. Jackson, *Sanctuary of Demeter* 110. Χανιώτης, Κρήτη 178-188. Perlman ὁ.π. (σημ. 149) 201 κέ. Price, *Unexplored Mansion* 323.

152. Χανιώτης, Κρήτη 267.

153. A. Chaniotis, *Vinum Creticum Excellens*:

Zum Weinhandel Kretas, Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte VII, 1988, 1, 62-89.

154. Le Rider, *Monnaies crétoises* 293-294. A. Petropoulou, *Beiträge zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit, Europäische Hochschulschriften, Reihe III, Bd. 240* (Frankfurt 1985) 15-80. Γενικά για την κρητική πειρατεία βλ. B. Brulé, *La piraterie crétoise hellénistique* (Paris 1978).

155. Le Rider, *Monnaies crétoises* 191.

156. Αυτόθι 267. Βλ. ακόμη Stefanakis ὁ.π. (σημ. 14) 259 και σημ. 49 και 50 με ὅλη τὴ σχετική βιβλιογραφία.

ΤΑΡΑΣ

Στὰ νομισματικά εὑρήματα τοῦ Ἰδαίου Ἀντροῦ ὁ Τάρας ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν ἀργυρὸ στατήρα ἀρ. 31. Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ νομίσματος στὴ δημοσίευση τῶν F. Halbherr - P. Orsi¹⁵⁷, ὁ ἐμπροσθότυπος εἰκόνιζε ἔφιππη μορφή μὲ στρογγυλὴ ἀσπίδα καὶ ὁ ὀπισθότυπος μορφή πάνω σὲ δελφίني μὲ στεφάνι στὸ δεξιὸ χέρι. Κατὰ τὴν τυπολογία τοῦ A. J. Evans γιὰ τὰ νομίσματα τοῦ Τάραντος μὲ τὶς ἔφιππες μορφές¹⁵⁸, ὁ ὑπὸ συζήτησης στατήρας ἐντάσσεται στὴν ὁμάδα τῆς περιόδου III καὶ χρονολογεῖται στὸ διάστημα 380-345 π.Χ.¹⁵⁹ Παρόλο ποὺ τὸ νόμισμα παραμένει ἀταύτιστο, ὡς εὔρημα ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ὄχι μόνο γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Δία ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴν Κρήτη, μιὰ καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι σπανίζουν τὰ νομίσματα τῆς Μ. Ἑλλάδας¹⁶⁰. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτό, οἱ σχέσεις Κρήτης - Μ. Ἑλλάδας (κυρίως Σικελίας), ὑπῆρξαν στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο ἀρκετὰ στενές, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἀρχαιολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες¹⁶¹.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Γ΄

Ἀπὸ μακριὰ προέρχεται καὶ ὁ χρυσὸς στατήρας ἀρ. 33¹⁶² (εἰκ. στὴ σ. 58) ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Βαβυλώνα, τὸ σημαντικότερο νομισματοκοπεῖο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου τῆς Πρόσω Ἀσίας. Στὶς ἐκδόσεις τοῦ νομισματοκοπεῖου τῆς Βαβυλώνας περιλαμβάνονται χρυσοὶ στατήρες καὶ ἀργυρὰ τετράδραχμα, λίγες ἀργυρὲς ὑποδιαρέσεις καὶ λιγότερα δεκάδραχμα¹⁶³. Ἡ δραστηριότητα τοῦ νομισματοκοπεῖου τεκμηριώνεται τουλάχιστον μέχρι τὸ 311 π.Χ., ὅποτε ἀνέλαβε τὸν ἔλεγχο τῆς Βαβυλωνίας ὁ Σέλευκος Α΄ Νικάτωρ, ὁ ὁποῖος μετέφερε τὴν πρωτεύουσά του στὴ νεοϊδρυθεῖσα Σελεύχεια ἐπὶ τοῦ Τίγρητος¹⁶⁴.

157. Halbherr - Orsi, *Antro di Zeus* 77 ἀρ. 6.

158. A. J. Evans, *The "Horsemen of Tarentum"*, NC 1889, 1-211. Βλ. ἀκόμη SNG, *Paris Collection Delepierre* (Paris 1983) σχόλιο στοὺς ἀρ. 185 κέ. καὶ 195 κέ.

159. Πρβ. Evans ὁ.π. πίν. III ἀρ. 5. Σχετικὰ βλ. καὶ C. M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins* (London 1976) 183 πίν. 38 ἀρ. 676.

160. Le Rider, *Monnaies crétoises* 224. Ὁ ἴδιος ἐντόπισε στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου ἓνα ἀργυρὸ νόμισμα τοῦ Ρηγίου (χωρὶς τόπο προέλευσης) καὶ ἓνα στατήρα Συρακουσῶν σὲ τύπο κορινθιακὸ (ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῆς Γόρτυνας 1915), βλ. αὐτόθι.

161. IC IV 218D. IG XIV 406. SEG XXXI 822. A. Rizzo, *Capitelli corinzio-italici da Creta, ASAtene* 62, 1984, 175. Σχέσεις Κρήτης-Τάραντος στὸν 7ο αἰ. π.Χ. βλ. G. C. Brauer, Jr., *Taras. Its History and Coinage* (New York 1986) 12. Γιὰ πιθανὲς ἐπιδροὲς τῆς σικελικῆς εἰκονογραφίας στὰ κρητικὰ νομίσματα βλ. Μ.

Ἰ. Στεφανᾶκη, Ἡ τέχνη καὶ οἱ καλλιτέχνες τῶν κρητικῶν νομισμάτων, *ΚρητΕστ* 9, 2002, 46 καὶ σημ. 13.

162. M. J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus. A British Museum Catalogue* (Zurich-London 1991) I 473 ἀρ. 3707 πίν. XIII.

163. N. M. Waggoner, *Tetradrachms from Babylon*, στὸ O. Moerkholm, N. M. Waggoner (ἐκδ.), *Greek Numismatics and Archaeology. Essays in Honor of Margaret Thompson* (Wetteren 1979) 269. Price ὁ.π. (σημ. 162).

164. Waggoner ὁ.π. 269 (305 π.Χ.) Γιὰ τὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Βαβυλώνας βλ. ἀκόμη N. M. Waggoner, *The Alexander Mint at Babylon* (ἀδημ. δ.δ. Columbia University 1968) καὶ Price ὁ.π. (σημ. 162) 453-457, ὅπου καὶ ὅλη ἡ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία. Τελευταῖα βλ. Ch. Hersch, *Additions and Corrections to Martin J. Price's "The Coinage in the name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus"*,

Ὁ χρυσὸς στατήρας ἀρ. 33 φέρει ὡς ὀπισθότυπο στεφάνι καὶ τὸ συμπίλημα ΜΡ. Ἡ παλαιότερη θεωρία ὅτι ὑποδηλώνεται ἡ λέξη Μητρόπολις¹⁶⁵, προσωνύμιο εὐστοχο γιὰ μιὰ πόλη πού βρισκόταν στὸ κέντρο τῆς μεγάλης αὐτοκρατορίας¹⁶⁶, ἔχει καταρριφθεῖ μὲ βάση νεότερα στοιχεῖα, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα τὸ συμπίλημα περιλαμβάνει σὲ πολλές περιπτώσεις καὶ τὸ γράμμα Θ¹⁶⁷. Ὡς πρὸς τὸν χρόνο ἐκδοσης τοῦ νομίσματος, ἀπὸ τὸν Μ. J. Price¹⁶⁸ ἔχει προταθεῖ τὸ διάστημα 316-311 π.Χ., ἐνῶ ἀπὸ τὴν Ν. Μ. Waggoner¹⁶⁹ τὸ διάστημα 316-313 π.Χ. (καὶ στὶς δύο περιπτώσεις στὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία τὸν ἔλεγχον τῆς περιοχῆς εἶχε ὁ Ἀντίγονος Α' Μονόφθαλμος ἢ Κύκλωψ).

Στὴν Κρήτη, τὰ νομίσματα τοῦ Ἀλεξάνδρου Γ' εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνια¹⁷⁰. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴ σπανιότητά του, ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ χρυσοῦ στατήρα ὀφείλεται στὴ στικτὴ ἐπισήμανση ΠΟΛΥΡΗΝΙΩΝ πού φέρει ὁ ὀπισθότυπος. Σύμφωνα μὲ ἀνάλογα παραδείγματα ἐπιχαραγμένων νομισμάτων, ὁ τύπος ὀνόματος σὲ γενικὴ πτώση, δηλώνει τὸν ἀναθέτη¹⁷¹. Στὴν περίπτωσή μας, ἡ γενικὴ ἀναφέρεται στοὺς κατοίκους τῆς Πολυρρηνίας, ὑποδηλώνοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπίσημο ἀνάθημα τῆς πόλης στὸ ἱερό τοῦ Δία.

Τὸν χρόνο τῆς ἐπισήμανσης προσδιορίζει ὁ τύπος τῶν γραμμάτων στὸν 1ο π.Χ. ἢ μ.Χ. αἰ.¹⁷², γεγονός πού ὑποδηλώνει ὅχι μόνο τὸν χρόνο ἀνάθεσης ἀλλὰ καὶ τὴν μακρότατη διάρκεια κυκλοφορίας (ἢ φύλαξης) τοῦ στατήρα. Ὡς πρὸς τὴν Πολυρρηνία πού ἐπεσήμανε τὸ νόμισμα, γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἰσχυρὴ κατὰ τοὺς ὑστεροκλασικούς καὶ ἑλληνιστικούς χρόνους, ὅποτε περιέλαβε στὴν ἐπικράτειά της ἄλλες μικρότερες πόλεις τῆς γύρω περιοχῆς¹⁷³. Στὰ τέλη τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ὁ Φίλιππος Ε' καὶ οἱ Ἀχαιοὶ βοήθησαν τὴν Πολυρρηνία στὴ διαμάχη της κατὰ τῆς Κνωσοῦ¹⁷⁴. Ἀντανάκλαση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ στὴ νομισματοκοπία ὑπῆρξαν τὰ τετράδραχμα τῆς Πολυρρηνίας μὲ τὸ ἰδεαλιστικὸ πορτραῖτο τοῦ Φιλίππου¹⁷⁵. Οἱ νομισματικὲς ἐκδόσεις τῆς Πολυρρηνίας αὐτῆς τῆς περιόδου χαρακτηρίζονται γενικότερα ἀπὸ πλούσιο θεματολόγιο¹⁷⁶. Ἀντίθετα, κατὰ τὴν περίο-

στὸ R. Ashton - S. Hurter (ἐκδ.), *Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin Jessop Price* (London 1998) 135-144.

165. J. P. Six, *Monnaies grecques inédites et incertaines*, NC 1898, 219-222.

166. C. Seltman, *Greek Coins*² (London 1955) 211.

167. Price ὁ.π. 453.

168. Αὐτόθι 455.

169. Γραπτὴ πληροφορία στὸν Γ. Σακελλαράκη. Ὁ G. Le Rider προτείνει τὸ διάστημα 315-310 π.Χ. (γραπτὴ πληροφορία στὸν Γ. Σακελλαράκη).

170. Le Rider, *Monnaies crétoises* 315.

171. M. G. Manganaro, *Graffiti monetali e onomastica greca*, JNG 33, 1983, 9-20. A. Davesne - O. Masson, *A propos du trésor des monnaies de Gülnar en Cilicie; problèmes numismatiques et «graffiti» moné-*

taires, RevArch 1, 1985, 29-46. R. H. J. Ashton, *What does the Turtle say?*, NC 1987, 1-7.

172. Πὰ τὸν τύπο τῶν γραμμάτων, πρβ. IC I 106 ἀρ. 3. IC III 69 ἀρ. 41.

173. Svoronos, *Numismatique* 274-276. Στεφανάνης ὁ.π. (σημ. 8) Α3, 249-261.

174. Πολύβιος Δ' 53, 55, 61. Svoronos, *Numismatique* 275. Μικρογιαννάκης ὁ.π. (σημ. 43) 158. A. Chaniotis, *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit* (Stuttgart 1996) 38-41.

175. Svoronos, *Numismatique* 281-282 ἀρ. 40-42 πίν. XXVI, 19-21. Le Rider, *Monnaies crétoises* 300, σημ. 6.

176. Svoronos, *Numismatique* 276-284 πίν. XXV-XXVI. Ἐπικοπὲς τῆς Πολυρρηνίας πάνω σὲ νομίσματα τῆς Κυρήνης, τοῦ Ἀργούς καὶ τῆς Κορίνθου βλ. Le Rider, *Monnaies crétoises* 113 κέ.

δο τῆς Ρωμαιοκρατίας, ἡ δράση τοῦ νομισματοκοπείου τῆς συρρικνώνεται σὲ περιορισμένες ἐκδόσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ Τιβερίου καὶ τοῦ Καλιγούλα¹⁷⁷.

Ὁ χρόνος ἀνάθεσης τοῦ νομίσματός μας ὁρίζεται στὸ μεταβατικὸ στάδιο τοῦ 1ου π.Χ. ἢ μ.Χ. αἰ. καὶ συμπίπτει οὐσιαστικά μὲ τὴν παύση τῆς δράσης τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Πολυρρηνίας. Οἱ λόγοι ποὺ ὀδήγησαν τοὺς κατοίκους τῆς πόλης στὴν ἀνάθεση τοῦ χρυσοῦ στατήρα στὸ Ἰδαῖον Ἀντρον εἶναι ἄγνωστοι, ὅπως ἄγνωστο θὰ παραμείνει καὶ τὸ ἐὰν ἡ ἐπιλογή τοῦ συγκεκριμένου νομίσματος¹⁷⁸ ὀφείλεται ἀπλῶς στὴ μεγάλη ἀντικειμενικὴ του ἀξία ἢ ὑποσημαίνει καὶ κάτι ἄλλο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ συναρτᾶται ἀπὸ τὸν λόγο τῆς ἀνάθεσης¹⁷⁹. Κατὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο πάντως τὸ μόνο γνωστὸ ἐπίσημο ἀνάθημα τῆς ἴδιας πόλης ἀποτελεῖ ὁ ἀνδριάντας στὸν «σωτήρα καὶ εὐεργέτη» Μέτελλο¹⁸⁰.

ΡΟΔΟΣ

Ἡ ἀργυρὴ δραχμὴ τῆς Ρόδου ἀρ. 32¹⁸¹ (εἰκ. στὴ σ. 57) φέρει ὡς ἐμπροσθότυπο κεφαλὴ Ἡλίου κατὰ κρόταφο καὶ ὡς ὀπισθότυπο ἄνθος ρόδου σὲ ἔγκοιλο τετράγωνο ἢ κατὰ τὸν L. Robert πλίνθο¹⁸², ὅρος ποὺ ἐπικράτησε γιὰ τὴ συγκεκριμένη κατηγορία τῶν νομισμάτων τῆς Ρόδου¹⁸³. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ παλαιὸς τύπος τῆς ροδιακῆς δραχμῆς εἶχε εὐρύτατη διάδοση σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Κρήτη¹⁸⁴. Στὰ τέλη τοῦ 3ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἀπομιμήσεις τῆς ροδιακῆς δραχμῆς κυκλοφόρησαν εὐρύτατα στὴν Κρήτη (ἀλλὰ

177. Svoronos, *Numismatique* 284 ἀρ. 52 πίν. XXVI,30 καὶ ἀρ. 53 πίν. XXVI,32-33. Sanders, *Roman Crete* 13, 173. Burnett *et al.* 1992, 231 ἀρ. 957 καὶ 242 ἀρ. 1028.

178. Πὰ τὴν κυκλοφορία τῶν νομισμάτων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου στὴν Κρήτη βλ. Wroth, *Coins of Crete* xvi. Le Rider, *Monnaies crétoises* 231, 251, 263. Πρβ. ἀκόμη τὸν ἀδημοσίευτο νομισματικὸ θησαυρὸ ἀπὸ τὸ Φαλαγκάρι Ἡρακλείου, Δ. Βαλλιάνου, *ΑΔ* 42, 1987, Β2, 540-542, πίν. 312-315. Πὰ τὰ ψευδοαλεξανδρινὰ νομίσματα τῆς Κρήτης βλ. Le Rider, *Monnaies crétoises* 219-220. Ἐπισήμανση τῆς Κνωσοῦ σὲ δραχμὴ Ἀλεξάνδρου βλ. αὐτόθι 266.

179. Ἡ Νίκη τοῦ ὀπισθότυπου ποὺ κρατᾷ στυλίδα (μὲ τὴ βοήθεια τῆς ὁποίας στηριζόταν τὸ ἀκρόπρωρο) θὰ μπορούσε ἴσως νὰ εἶναι ἐνδεικτικὴ μιᾶς ναυτικῆς ἐπιτυχίας.

180. *IC* II xxiii 14.

181. B. V. Head, *Catalogue of the Greek Coins of Caria and the Islands in the British Museum* (London 1897 - ἀνατ. Bologna 1963-65) cix, 254 ἀρ. 267

ΚΑΛΛΙΖΕ[ΝΗΣ] 166-88 π.Χ. Jenkins, *Plinthophoroi* 114 ἀρ. 244 ΚΑΛΛΙΖΕΙΝΟΣ. R. H. J. Ashton - M. Arslan - A. Dervisagaoglu, *The Kōycegiz Hoard of Late Rhodian Plinthophoric Drachms*, *CH* VIII, 1994, 85 ἀρ. 21 ΚΑΛΛΙΖΕΙΝΟΣ[Σ].

182. L. Robert, *Études de Numismatique grecque* (1951) 166 κέ.

183. Jenkins, *Plinthophoroi* 101 κέ.

184. Αὐτόθι 102 κέ. Κατὰ τὸν G. Le Rider, ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς δραχμὲς καὶ τὰ ἡμίδραχμα τῆς Ρόδου τοῦ 3ου καὶ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ἤρθαν στὴν Κρήτη ἀπὸ τοὺς μισθοὺς τῶν μισθοφόρων ποὺ στρατολογοῦσαν οἱ Ρόδιοι, βλ. *Monnaies crétoises* 267. Πὰ τὴ νομισματοκοπία τῆς Ρόδου κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδο βλ. E. Apostolou, *L'histoire monétaire de Rhodes pendant l'époque hellénistique* (ἀδημ. δ.δ. Paris 1999), ὅπου ὅλη ἡ προηγούμενη σχετικὴ βιβλιογραφία. Τελευταῖα βλ. R.H.J. Ashton, *The Coinage of Rhodes 408-c.190 BC*, στὸ A. Meadows καὶ K. Shipton (ἐκδ.), *Money and its Uses in the Ancient World* (Oxford 2001) 79-115.

καὶ στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴ Μ. Ἀσία)¹⁸⁵. Ὡς πρὸς τὶς πλινθοφορικὲς δραχμὲς, σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς παλαιούς τύπους τῆς ροδιακῆς δραχμῆς, ἡ κυκλοφορία τους εἶναι λιγότερο διαδεδομένη καὶ τεκμηριώνεται ἐκτὸς τῆς Ρόδου, στὴ Δῆλο, Νάξο, Κρήτη καὶ σὲ περιοχὲς τῆς Καρίας¹⁸⁶. Πλινθοφορικὲς δραχμὲς στὴν Κρήτη, ἀναφέρονται στὸν θησαυρὸ τῆς Κνωσοῦ *IGCH* 252¹⁸⁷ καὶ στὸν ἀδημοσίευτο θησαυρὸ ἀπὸ τὸ Φαλαγκάρι Ἡρακλείου¹⁸⁸.

Κατὰ τὸν G. K. Jenkins, οἱ σειρὲς τῶν πλινθοφορικῶν δραχμῶν ἀρχίζουν γύρω στὸ 177-173 π.Χ. καὶ τελειώνουν στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.¹⁸⁹, ἐνῶ κατὰ τὸν R. H. J. Ashton ἀρχίζουν γύρω στὸ 190 π.Χ.¹⁹⁰ Ὡς πρὸς τὴ δραχμὴ ἀρ. 32, ὅμοιοι τύποι μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντα Καλλιξένους, ἐντάσσονται στὴν ὁμάδα E τῆς τυπολογίας τοῦ G. K. Jenkins, μὲ χρόνον ἐκδοσης τὴν περίοδο 88-84 π.Χ.¹⁹¹

ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Ἡ ἄφθονη κυκλοφορία ξένων νομισμάτων στὴν Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ρωμαϊκοκρατίας ἔχει τεκμηριωθεῖ πολλαπλὰ¹⁹² καὶ βρίσκεται πιθανότατα σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ὀργανωμένες ἐμπορικὲς σχέσεις ποὺ ἀνέπτυξε τὸ νησί κατὰ τὴν περίοδο αὐτή¹⁹³. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. (καὶ μετὰ τὴν περίοδο τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου) διακόπτουν ὀριστικὰ τὴ δράση τους τὰ δύο τελευταῖα ἐνεργὰ νομισματοκοπεῖα τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν καὶ τῆς Κυδωνίας¹⁹⁴, ἐνῶ ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. τὴν τοπικὴ ἀγορὰ ἐξυπηρετοῦσαν κατὰ κύριο λόγο τὰ διάφορα νομισματοκοπεῖα τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας¹⁹⁵.

Ὡς πρὸς τὰ εὐρήματα τοῦ Ἰδαίου Ἀντροῦ, διαπιστώθηκαν ὁκτὼ νομίσματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ ξένα νομισματοκοπεῖα. Ἐπικρατεῖ εἰδικότερα τὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Ρώμης μὲ τρία ἀργυρὰ καὶ τρία χάλκινα νομίσματα, ἐνῶ ἀκολουθοῦν ἡ Πέργαμος καὶ τὸ Τίκινο μὲ ἓνα χάλκινο ἀντίστοιχα.

185. M. J. Price, A Hoard from Gortyn, *RN* 1966, 128-143. T. Hackens, L'influence rhodienne en Crète aux IIIe et IIe s. av. J.-C. et le trésor de Gortyne, 1966, *RBN* 1970, 37-58. R. H. J. Ashton, Rhodian-Type Silver Coinages from Crete, *SM* 146, May 1987, 29-39. J.-N. Barrandon, A. Bresson, Imitations crétoises et monnaies rhodiennes: Analyse physique, *RN* 1997, 137-155.

186. Jenkins, *Plinthophoroi* 102.

187. Le Rider, *Monnaies crétoises* 222-223.

188. Δ. Βαλλιάνου, *ΑΔ* 42, 1987, B2, 540-542 πίν. 312-315. Σχετικὰ βλ. καὶ Apostolou ὁ.π. (σημ. 184) I 218-219.

189. Jenkins, *Plinthophoroi* 104.

190. Ashton ὁ.π. (σημ. 184) 94.

191. Jenkins, *Plinthophoroi* 105. Πὰ πρωμότερη χρονολόγηση πρβ. Ashton ὁ.π.

192. J. P. Raven, The Hierapytna Hoard of Greek and Roman Coins, *NC* 18, 1938, 133 κέ. Jenkins, Cameron 39.

193. Sanders, *Roman Crete* 32-35. A. Chaniotis, *Vinum Creticum Excellens: Zum Weinhandel Kretas, Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte VII*, 1988, 1, 62-89. Τουράτσουλου - Σιδηρόπουλος ὁ.π. (σημ. 27) 287 κέ.

194. Πρβ. ἐδῶ σ. 8.

195. Price, *Unexplored Mansion* 323. Burnett *et al.* 1999, 48.

10ς ΑΙ. Π.Χ.

Ἀπὸ τὴν Πέργαμο προέρχεται τὸ ἀσσάριο ἀρ. 41 (εἰκ. στή σ. 60) τοῦ ὁποῖου ὁ χρόνος ἔκδοσης ὀρίζεται στὸ διάστημα 27-23 π.Χ.¹⁹⁶ Ὁ Αὐγουστος εἰκονίζεται ἐδῶ σὲ νεαρὴ ἡλικία, σύμφωνα μὲ τὸν εὐρύτατα διαδεδομένο εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ Ἀκτίου¹⁹⁷. Τὸ δάφνινο στεφάνι τοῦ ὀπισθότυπου, σύμβολο νίκης ἤδη ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Δημοκρατίας, προσέλαβε στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου ὡς χαρακτηριστικὸ σύμβολο τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ μιὰ ἐπιπρόσθετη σημασία: Ὁ Ὀκταβιανὸς θεωρῶντας ὡς σύμμαχό του στὴ νικηφόρα ναυμαχία τοῦ Ἀκτίου τὸν Ἀπόλλωνα, ἔθεσε ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Ἑλληνα θεοῦ ὅλη τὴν ἐποχὴ του¹⁹⁸. Ὁ προπαγανδιστικὸς χαρακτήρας τοῦ νομίσματος δὲν ἀποτελεῖ νεωτερισμὸ τοῦ Αὐγούστου. Πρῶτος ὁ Καίσαρας τόλμησε νὰ ὑπερβεῖ τὴ ρωμαϊκὴ παράδοση, περνώντας τὸ πορτραῖτο του στὸν ἐμπροσθότυπο δηναρίων¹⁹⁹. Τὸ παράδειγμά του ἀκολούθησαν ὁ Αὐγουστος καὶ οἱ μετὰ αὐτὸν αὐτοκράτορες, ποὺ χρησιμοποίησαν καὶ τὸν ὀπισθότυπο, ὡς φορέα κυβερνητικῶν πληροφοριῶν. Στόχος τῆς ἐπίσημης αὐτῆς προπαγάνδας ὑπῆρξαν κατὰ κύριο λόγο τὰ ρωμαϊκὰ στρατεύματα, ποὺ ὡς βασικὰ ὄργανα ἐξουσίας ἔπρεπε μὲ τὶς τακτικὲς πληρωμὲς νὰ πληροφοροῦνται γιὰ τὶς νέες κυβερνητικὲς ἐπιτυχίες²⁰⁰.

10ς-20ς ΑΙ. Μ.Χ.

Ἀπὸ τὴ Ρώμη προέρχεται τὸ ἀσσάριο ἀρ. 34 (εἰκ. στή σ. 58) ποὺ χρονολογεῖται στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ἐποχῆς τοῦ Τιβερίου²⁰¹. Ὡς ἐμπροσθότυπος εἰκονίζεται ὁ Ὀκταβιανὸς Αὐγουστος σὲ προχωρημένη ἡλικία καὶ μὲ κόμμωση ποὺ βασιίζεται στὸν ἐπίσημο εἰκονογραφικὸ τύπο *Prima Porta*²⁰². Ἡ ἐπίδραση τῆς σύγχρονης γλυπτικῆς καὶ τῶν στυλιστικῶν τάσεων τῆς ἐποχῆς τοῦ Τιβερίου στὸ νομισματικὸ αὐτὸ πορτραῖτο διακρίνεται

196. Mattingly, *British Museum* I cxix, 117 ἀρ. 734. Βλ. καὶ A. S. Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet University of Glasgow* I. *Augustus to Nerva* (London 1962) 56 ἀρ. 290 πίν. 9 ("c. 23 or 19 B.C. or later").

197. Πὰ τὸν τύπο καὶ τὴ διάδοσή του στὴ γλυπτικὴ βλ. Fittschen - Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den kapitulinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*. I. *Kaiser und Prinzenbildnisse* (Mainz 1985) 1 κέ. D. Boschung, *Die Bildnisse des Augustus. Das römische Herrscherbild* I, 2 (Berlin 1993) 110 κέ. Τελευταῖα βλ. Lagogianni-Georgakarakos ὁ.π. (σημ. 30) 48 ἀρ. 2 σημ. 3.

198. K. Kraft, *Zur Münzprägung des Augustus, Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann Wolfgang Goethe Universität Frankfurt/Main*

7, 5 (Wiesbaden 1969) 208-219. H. Vierneisel - P. Zanker, *Die Bildnisse des Augustus* (München 1979) 30.

199. H. A. Grueber, *Coins of the Roman Republic in the British Museum* I (Oxford 1970) xcν.

200. Πὰ τὴ διαδικασία ἔκδοσης νομισμάτων ἀπὸ τὴ σύγκλητο (*tresviri*) καὶ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα βλ. H. Mattingly, *Roman Coins from the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*² (London 1960) 101 κέ.

201. 34-37 μ.Χ. Βλ. Mattingly, *British Museum* I, cxxxi, 141 ἀρ. 146 πίν. 25,12. Robertson ὁ.π. (σημ. 196) 60 ἀρ. 5 πίν. 10.

202. Πὰ τὸν τύπο καὶ τὴ διάδοσή του στὴ γλυπτικὴ βλ. Fittschen - Zanker ὁ.π. (σημ. 197) 5 κέ. Boschung ὁ.π. (σημ. 197) 38 κέ. Τελευταῖα βλ. Lagogianni-Georgakarakos ὁ.π. (σημ. 197) 47-48.

ἐπίσης στην κίνηση πού παρουσιάζουν οἱ ἐπιμέρους ὁμάδες τῆς κόμμωσης²⁰³. Τὸ ἀκτινωτὸ στέμμα εἶναι δανεισμένο ἀπὸ τὶς ἀνατολικὲς λατρεῖες τοῦ θεοῦ "Ἡλίου καὶ ἐνδεικτικὸ τῆς θεοποίησης τοῦ Αὐγούστου²⁰⁴, πού ἐδῶ ἐκφράζεται καὶ μὲ τὸν τίτλο *divus*.

Σύμφωνα μὲ ἐπίσημη συγκλητικὴ ἀπόφαση, ὁ Αὐγουστος θεοποιήθηκε λίγο μετὰ τὸν θάνατό του, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 14 μ.Χ. Ἡ θεοποίηση θνητῶν ὑπῆρξε προηγουμένως ἄγνωστη γιὰ τοὺς Ρωμαίους, μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεση τὴν περίπτωσιν τοῦ Καίσαρα. Ἀντίθετα, στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, προϋπῆρχε μεγάλη παράδοση ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ἐλληνιστικῶν ἡγεμόνων²⁰⁵. Ἔτσι συνέβαινε ὁ Αὐγουστος ἀλλὰ καὶ οἱ πρὶν ἀπὸ αὐτὸν στρατηγοὶ καὶ διοικητές, νὰ δέχονται θεϊκὲς τιμὲς μαζὶ μὲ τὴν *Dea Roma* ἀκόμη καὶ ζῶντες²⁰⁶.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ ἐμπροσθότυπου, ἐνδεικτικὸς τῆς *consecratio* τοῦ Αὐγούστου εἶναι καὶ ὁ βωμὸς τοῦ ὀπισθότυπου πού ὑποδηλώνει τὴ λατρεία τοῦ νεκροῦ αὐτοκράτορα. Ἡ λέξις *provident(ia)* ἀναφέρεται στὴν πρόνοια, ἀρετὴ πού χαρακτηρίζε τὸν αὐτοκράτορα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του. Συνήθως ἔρχεται σὲ συνάρτησιν μὲ τὴν πρόνοια τοῦ αὐτοκράτορα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ διαδόχου του καὶ ἀπαντᾷ κυρίως ὅταν ὁ διάδοχος εἶναι υἱοθετημένος, ὅπως στὴν περίπτωσιν τοῦ Τιβερίου²⁰⁷. Τὰ ἀρχικὰ *S.C.* (*Senatus Consulto*) δηλώνουν τὸν συγκλητικὸ ἔλεγχον. Εἶναι γνωστὸ ὅτι μετὰ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους ἡ σύγκλητος ἔχασε τὸν ἔλεγχον στὰ νομισματοκοπεῖα. Ὁ Αὐγουστος ὥστόσο, γιὰ λόγους καθαρὰ διπλωματικούς, τῆς ἐπέτρεψε νὰ ἀσκεῖ ἔλεγχον στὶς χάλκινες ἐκδόσεις πού τὶς θεωροῦσε δευτερεύουσας σημασίας²⁰⁸. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Τιβερίον, νομίσματα μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Αὐγούστου ἐξέδωσαν καὶ οἱ αὐτοκράτορες Κλαύδιος, Νέρων, Τίτος, Νέρβας καὶ Τραϊανός. Γιὰ τελευταία φορὰ τὸ πορτραῖτο τοῦ θεοποιημένου αὐτοκράτορα ἐμφανίστηκε σὲ νομίσματα τῶν συναρχόντων Τριβωνιανοῦ Γάλλου καὶ Βολουσιανοῦ²⁰⁹.

Τὰ τρία ἀργυρὰ δηνάρια τῶν αὐτοκρατόρων Βεσπασιανοῦ, Τραϊανοῦ καὶ Ἀδριανοῦ ἀρ. 35, 36, 37 (εἰκ. στὶς σ. 58-59) ἀποτελοῦν κατ' ἀρχὴν σημαντικοὺς μάρτυρες γιὰ τὴν κυκλοφορία τῶν δηναρίων στὴν Κρήτη, ὅπου ἡ παρουσία τους εἶναι σπάνια²¹⁰. Τὸ δηνάριον ἀρ. 35 (εἰκ. στὴ σ. 58) προέρχεται ἀπὸ μιὰ περιορισμένη νομισματικὴ ἐκδοσὴ τοῦ Φλάβιου Βεσπασιανοῦ, πού χρονολογεῖται στὸ 70 μ.Χ.²¹¹ Τὸ πορτραῖτο τοῦ Βεσπασιανοῦ στὸν ἐμπροσθότυπο, παρουσιάζει τυπολογικὴ ὁμοιότητα μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῶν προκατόχων του, Βιτέλλιον καὶ Γάλβαν, καθὼς ὁ χαρακτηριστικὸς γιὰ τὸν Βεσπασιανὸν τύπος μὲ τὰ ἔντονα γεροντικὰ στοιχεῖα, ἐμφανίζεται πολὺ ἀργότερα, σὲ ἐκδόσεις τοῦ 78/79 μ.Χ.²¹² Ὁ ὀπισθότυπος μὲ τὴ γυναικεῖα μορφή σὲ στάση θλίψεως καὶ ὑποταγῆς, ἔχει προπαγανδιστικὸ χαρακτήρα καὶ ἀναφέρεται στὴν ἐπιτυχία τοῦ Βεσπασιανοῦ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν

203. Vienneis - Zanker ὁ.π. (σημ. 198) 68.

204. Boschung ὁ.π. (σημ. 197) 68.

205. S. R. F. Price, *Rituals and Power, The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge 1984) 23-40.

206. Αὐτόθι 56-58.

207. H. Mattingly, *Roman Coins from the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*² (London 1960) 145.

208. Αὐτόθι 102.

209. Vienneis - Zanker ὁ.π. (σημ. 198) 32.

210. Σχετικὰ βλ. Burnett *et al.* 1992, 10 ("There is no good evidence for the circulation of denarii in Crete").

211. Mattingly, *British Museum* II 6 ἀρ. 37 πίν. 1,12. Robertson ὁ.π. (σημ. 196) 188 ἀρ. 19 πίν. 32.

212. G. Förschner, *Das Porträt des Vespasian auf römischen Münzen*, *BerlNumZ* 25, 1959, 9.

τῆς Ἰουδαίας²¹³. Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι ἡ ὑποταγή τῆς Ἱερουσαλήμ ἔγινε στίς 7-8 Σεπτεμβρίου τοῦ 70 μ.Χ. θὰ μπορούσαμε νὰ κερδίσουμε στενότερα πλαίσια ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς ἔκδοσης.

Τὸ δηνάριον τοῦ Τραϊανοῦ ἀρ. 36 (εἰκ. στή σ. 59)²¹⁴ με ὀπισθότυπο τῇ χαρακτηριστικῇ μορφῇ ποὺ συμβολίζει τὴν *Felicitas*²¹⁵ ἐκδόθηκε μετὰ τὴν ὑποταγὴ τῶν Πάρθων καὶ εἰδικότερα στὸ διάστημα 115-116 μ.Χ., ὅταν ὁ Τραϊανὸς πῆρε τὸν τιμητικὸ τίτλο Παρθικός²¹⁶. Στὴν περίοδο 128-132 μ.Χ. ἀνάγεται τὸ δηνάριον τοῦ Ἀδριανοῦ ἀρ. 37 (εἰκ. στή σ. 59)²¹⁷ με ὀπισθότυπο γυναικεία μορφῇ ποὺ συμβολίζει τὴν *Pudicitia*²¹⁸. Τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἀδριανοῦ χαρακτηρίζεται σὲ σχέση με προηγούμενες ἐκδόσεις ἀπὸ ἓνα στενὸ κεφάλι καὶ ψηλὸ λαμό²¹⁹. Ἡ ὁμοιότητά του με τοὺς σύγχρονους τύπους τῆς γλυπτικῆς Βαίαιε καὶ *Imperatorī* 32²²⁰, ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἓνα κοινὸ πρότυπο, ἴσως κάποιον χάλκινον ἐπίσημον πορτραῖτο με τὸ ὁποῖο τιμήθηκε ὁ Ἀδριανὸς ὅταν πῆρε τὸν τίτλο *Pater Patriae*²²¹.

3ος-4ος αἰ. μ.Χ.

Ὁ ἄντωνιανὸς ἀρ. 38 (εἰκ. στή σ. 59) ἐκδόθηκε τὸ ἔτος 285/6 μ.Χ. ἀπὸ τὸν Μαξιμιανὸ «Ἐρκούλιο» (*Herculius*)²²², ἐνῶ ὁ ἄντωνιανὸς ἀρ. 40 (εἰκ. στή σ. 59) ἀπὸ τὸν Διοκλητιανὸ τὸ 285 μ.Χ.²²³ Καὶ τὰ δύο νομίσματα ἐντάσσονται στὴν περίοδο τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν ὁποία συνέβαινε νὰ κυβερνοῦν συγχρόνως πέντε ἢ καὶ περισσότεροι αὐτοκράτορες²²⁴. Ἡ γενικότερη ἀνασφάλεια καὶ οἱ ἀποταμειντικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς

213. Πρβ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Προπαγανδισμὸς 519.

214. Πρβ. Mattingly, *British Museum* III 117 ἀρ. 599 πίν. 20, 3 (Pax). A. S. Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet University of Glasgow*, II. *Trajan to Commodus* (London 1971) 31 ἀρ. 191 (*Felicitas*).

215. Mattingly, *British Museum* III 579.

216. Χειμῶνας 115/6 μέχρι φθινόπωρο 116 μ.Χ. Βλ. P. L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, I. *Die Reichsprägung zur Zeit des Trajan* (Stuttgart 1931) 38-40, 213-230.

217. Mattingly, *British Museum* III 301 ἀρ. 491 πίν. 56,9.

218. Αὐτόθι 590.

219. P. L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, II. *Die Reichsprägung zur Zeit des Hadrian* (Stuttgart 1933) 15. Κατὰ τὸν P. L. Strack (ὁ.π. 18-19) τὰ νομίσματα ποὺ φέρουν τὸν τίτλο *Pater Patriae* στὸν ἐμπροσθότυπο καὶ πορτραῖτο τοῦ Ἀδριανοῦ με στενὸ κεφάλι καὶ

ψηλὸ λαμό χρονολογοῦνται στὸ 128/129 μ.Χ. Μίμησι τῆς ἴδιας ἔκδοσης ἀπὸ νομισματοκοπεῖα τῆς Ἀνατολῆς βλ. αὐτόθι 19, 192-195 καὶ Mattingly, *British Museum* III cliv-clv.

220. Γιὰ τοὺς τύπους βλ. Fittschen - Zanker ὁ.π. (σημ. 197) 52 κέ.

221. M. Wegner, *Hadrian. Das römische Herrscherbild* II, 3 (Berlin 1956) 60-61.

222. P. H. Webb, *Probus to Amandus*, στὸ H. Mattingly, E. A. Sydenham (ἐκδ.), *The Roman Imperial Coinage* V, Part II (London 1933) 278 ἀρ. 506. Ἕνα χάλκινον νόμισμα τοῦ Μαξιμιανοῦ Ἐρκουλίου βρέθηκε στὴν Κνωσό, Βασιλικὴ ὁδὸ (Νότια), βλ. R. H. J. Ashton, *Knossos Royal Road South* 1971 and 1972 Excavations: *The Coins*, BSA 84, 1989, 56.

223. Webb ὁ.π. 243 ἀρ. 220.

224. Στὸ διάστημα μεταξὺ 235 καὶ 285 μ.Χ. ἀνέβηκαν στὸ θρόνον εἴκοσι ἔξι αὐτοκράτορες. Βλ. M. Rostovtzeff, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* (ἐλλ. μετ., Ἀθήνα 1984) 305.

ἐκδηλώνονται κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ στὴν Κρήτη, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τοὺς νομισματικούς θησαυροὺς τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.²²⁵ Γύρω στὰ 295-297 μ.Χ., στὸ πλαίσιο τῶν ριζικῶν ἀλλαγῶν τοῦ Διοκλητιανοῦ στὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση, ἡ Κρήτη ἀποσυνδέεται διοικητικὰ ἀπὸ τὴν Κυρηναϊκὴ καὶ ὑπάγεται στὴ Διοίκηση τῆς Μοισίας, ὅπου παραμένει ὡς τὴν περίοδο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ὁπότε προάγεται σὲ συγκλητικὴ ἐπαρχία τῆς Διοίκησης Μακεδονίας στὴν Ἐπαρχότητα τοῦ Ἰλλυρικοῦ²²⁶.

Τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα νομίσματα τοῦ Ἰδαίου Ἀντροῦ, εἶναι τὸ χάλκινο ἀρ. 39 (εἰκ. στὴ σ. 59), ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Ρώμη ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖο Β' στὴν περίοδο 355-361 μ.Χ.²²⁷ Λίγο ἀργότερα, τὸ ἔτος 365 μ.Χ., ἕνας μεγάλος σεισμὸς μὲ καταστρεπτικὲς συνέπειες ποὺ περιγράφονται ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς²²⁸ καὶ καταγράφονται ἀκόμη καὶ στὴ νομισματικὴ κυκλοφορία²²⁹, συγκλόνισε ὅλη τὴν Κρήτη.

225. Τουράτσου - Σιδηρόπουλος ὁ.π. (σημ. 27) 291 κέ.

226. Τσουγκαράκης ὁ.π. (σημ. 76) I 295, 339. Στὰ τέλη τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. ἡ Κρήτη ὑπῆχθη διοικητικὰ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας.

227. Πρβ. J. P. Kent, *The Family of Constantine I. A.D. 337-364*, στὸ C. H. V. Sutherland and R. A. G. Carson (ἐκδ.), *The Roman Imperial Coinage VIII* (London 1981) 279 ἀρ. 318. Ἀρκετὰ νομίσματα τοῦ Κωνσταντίνου Β' ἀποκαλύφθηκαν στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Κνωσοῦ. Εἰδικότερα, ἔξι νομίσματα βρέθηκαν στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας (Jackson, *Sanctuary of Demeter* 106-107) καὶ δεκαπέντε στὴ Βασιλικὴ ὁδό (Νότια) (Ashton ὁ.π. 51, 57-59). Τὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. χαρακτηρίζεται ἀπὸ πλούσια νομισματικὴ κυκλοφορία χαλκῶν βλ. K. Sidiropoulos, *Münzfunde und Münzumlaf im spätrömischen und protobyzantinischen Kreta*, στὸ B. Kluge καὶ B. Weissner (ἐκδ.), *XII Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997, Akten II* (Berlin 2000) 841.

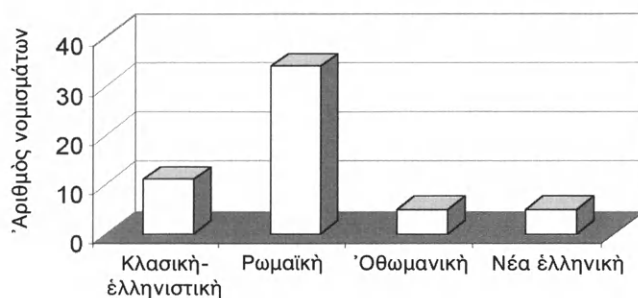
228. Α. Χανιωτάκη-Σταρίδα, Ἕνα μωσαϊκὸ δάπεδο ἀπὸ τὸ Λιμάνι Χερσονήσου, *Πεπραγμένα τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ρέθυμνο 1995) B2, 750, ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία.

229. Sidiropoulos ὁ.π. (σημ. 227) 841. Στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Κνωσὸ τὸ τελευταῖο νόμισμα τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Β', ἐνῶ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο ἐκδόθηκε ἐπὶ Μαυρικίου (584-5 μ.Χ.), βλ. Jackson, *Sanctuary of Demeter* 107. Στὴ Βασιλικὴ ὁδό (Νότια) τῆς Κνωσοῦ, τὰ τελευταῖα νομίσματα χρονολογοῦνται στὴν ἐποχὴ τοῦ Θεοδοσίου Α' (379-392 μ.Χ.), ἐνῶ τὰ ἀμέσως ἐπόμενα ἀνάγονται στὴν ἐποχὴ τῆς Ἐνετοκρατίας, βλ. Ashton ὁ.π. (σημ. 222) 52, 59.

3. ΤΑ ΝΕΟΤΕΡΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

Πέντε ὀθωμανικά καὶ πέντε νέα ἑλληνικά νομίσματα ἀποκαλύφθηκαν στὴν κεντρικὴ αἶθουσα τοῦ σπηλαίου, κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1982-86²³⁰. Ἀνάλογα εὐρήματα δὲν ἀναφέρονται στὶς παλαιότερες ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις, ποὺ εἶναι καθ' ὅλα ἐξαιρετικὰ συνοπτικὲς²³¹. Κατὰ συνέπεια ἀδυνατοῦμε νὰ γνωρίζουμε κατὰ πόσο οἱ προηγούμενοι ἀνασκαφεῖς ἔδρασαν «ἐπιλεκτικά», ἐπικεντρώνοντας τὴν προσοχή τους μόνο στὰ ἀρχαῖα ἀντικείμενα.

Στὴν εἰκ. 2, παριστάνεται γραφικὰ ἡ κατανομή τῶν νομισμάτων, κατὰ ἱστορικὲς περιόδους. Βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ παρουσία τόσο τῶν ὀθωμανικῶν ὅσο καὶ τῶν νέων ἑλληνικῶν, δὲν δημιουργεῖ ἰδιαίτερα ἐρμηνευτικὰ προβλήματα, καθὼς ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι τὸ σπήλαιο χρησίμευσε ὄχι μόνο ὡς καταφύγιο βοσκῶν²³², ἀλλὰ πιθανότατα καὶ ὡς τόπος χριστιανικῆς λατρείας²³³. Εὐλόγα ἐρωτηματικὰ ἀντίθετα, προξενεῖ ἡ παντελὴς ἀπουσία βυζαντινῶν καὶ ἐνετικῶν νομισμάτων²³⁴, ποὺ ἐδῶ ἀπλῶς ἐπισημαίνεται²³⁵.

Εἰκ. 2. Ἡ κατανομή τῶν νομισμάτων κατὰ ἱστορικὲς περιόδους.

230. Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἀντρον 1983, 473 καὶ Σακελλαράκης 1987, 246.

231. Halbherr - Orsi, *Antro di Zeus*. Σπ. Μαρινᾶτος, Ἔργασίαι ἐν Βαθυπέτρῳ, Ἀρχάναις καὶ Ἰδαίῳ Ἀντροῦ, ΠΑΕ 1956, 224-225. Σπ. Μαρινᾶτος, *Τὸ ὄροπέδιον τῆς Νίδας καὶ τὸ Ἰδαῖον Ἀντρον* (Ἀθήναι 1957) 239 κέ.

232. Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἀντρον 1983, 423.

233 P. Faure, *Fonctions des cavernes crétoises* (Paris 1964) 109. Ἐ. Πλατάκης, *Τὸ Ἰδαῖον Ἀντρον* (Ἡράκλειο 1965) 37.

234. Πρβ. τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Κνωσό (Jackson, *Sanctuary of Demeter* 107), ὅπου βρέθηκαν δύο νομίσματα τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου καὶ τρία ἐνετικά. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν ἐτῶν 1971-72 στὴ Βασιλικὴ ὁδὸ (Νότια) τῆς Κνωσοῦ ἀναφέρεται ὅτι

βρέθηκαν δύο ἐνετικά νομίσματα (Ashton ὁ.π. 60). Συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν νομισματικῶν εὐρημάτων τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου (395-827/8 μ.Χ.) στὴν Κρήτη μὲ βάση νεότερα στοιχεῖα καὶ κριτικὲς παρατηρήσεις στὴ σχετικὴ παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Κλ. Σιδηρόπουλο, *Νομισματικὰ εὐρήματα*, σὺν Π. Θέμελης (ἐκδ.), *Πρωτοβυζαντινὴ Ἐλεύθερνα*, *Τομέας Ι* (Ρέθυμνο 2000) 261 κέ. καὶ Sidiropoulos ὁ.π. (σημ. 227) 840-852.

235. Πὰ τὴ νομισματικὴ πενία τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ. καὶ τὸ νομισματικὸ κενὸ τῆς περιόδου ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου ὡς καὶ τὸν 9ο αἰ. μ.Χ., βλ. D. Tsougarakis, *Economic and Everyday in Byzantine Crete through Numismatic Evidence*, *XVI Internationaler Byzantinisten Kongress, Akten* II/3, *JÖB* 32-3 (Wien 1982) 457-465.

ΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

Πρόκειται για τέσσερα άργυρά (akçe και para) και ένα πέμπτο νόμισμα, κράμα χαλκού και άργύρου (yirmi para). Χρονολογικά εντάσσονται όλα τους στην περίοδο 1774-1861, εποχή κατά την οποία η Κρήτη βρισκόταν υπό τουρκική κατοχή²³⁶.

Παλαιότερο είναι το akçe (άσπρο)²³⁷ άρ. 46 (είκ. στή σ. 60), που κυκλοφόρησε στην εποχή του σουλτάνου Μουσταφά Γ' (1171-1187/1757-1774 μ.Χ.). Σύμφωνα με την επιγραφή του όπισθότυπου, κόπηκε στην Κωνσταντινούπολη κατά το 1187, έτος της ισλαμικής χρονολόγησης, που αντιστοιχεί στο 1774 μ.Χ. Το akçe άρ. 47 (είκ. στή σ. 61), κόπηκε στο Misir (Κάιρο) της Αιγύπτου από τον Άβδούλ Χαμίτ Α' (1187-1203/1774-1789 μ.Χ.) κατά το ένατο έτος της βασιλείας του. Άποσπασματικά (κατά τα 2/3), σώζεται το akçe άρ. 48 (είκ. στή σ. 61), έτσι ώστε να μην διακρίνεται ο χρόνος κοπής. Πιθανοί σουλτάνοι μπορούν να θεωρηθούν οι Άβδούλ Χαμίτ Α' και Σελίμ Γ'. Σε άποσπασματική επίσης μορφή (περίπου κατά το 1/3), διατηρείται και το νόμισμα άρ. 49 (para-παράς)²³⁸ (είκ. στή σ. 61), που κόπηκε στην Κωνσταντινούπολη, πιθανότατα από τον Μουσταφά Δ' (1222-1223/1807-1808 μ.Χ.).

Το νεότερο από τα όθωμανικά νομίσματα είναι τέλος το yirmi para (γιομιλίκι, γερμαλίκι ή έρμαλίκι)²³⁹ άρ. 50 (είκ. στή σ. 61). Σώζεται σε καλή κατάσταση και σύμφωνα με την εϋανάγνωστη επιγραφή του όπισθότυπου κόπηκε στην Κωνσταντινούπολη κατά το δεύτερο έτος της βασιλείας του σουλτάνου Άβδούλ Μετζίτ (1255-1277/1839-1861 μ.Χ.).

ΤΑ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

Τα νέα έλληνικά νομίσματα προέρχονται από την περίοδο 1900-1976. Το παλαιότερο από αυτά, το πεντάλεπτο άρ. 51 (είκ. στή σ. 62), αποτελεί μία από τις πρώτες εκδόσεις της ελεύθερης Κρήτης. Η έκδοση νομισμάτων αποφασίσθηκε έδω, έναμιση περίπου χρόνο μετά την άπελευθέρωση από τους Τούρκους. Το σχετικό διάταγμα του ύπατου άρμοστή δημοσιεύθηκε στην έφημερίδα της κυβέρνησης της Κρητικής Πολιτείας²⁴⁰ και όριζε ως νομισματική μονάδα τη δραχμή, που υποδιαιρέθηκε σε εκατό λεπτά. Άποφασίσθηκαν άκόμη κοπές σε χρυσό (20 και 10 δραχμές), άργυρο (5 δραχμές, 1 δραχμή και 50 λεπτά), χαλκό-νικέλιο (20, 10, 5 λεπτά) και χαλκό-κασσίτερο-ψευδάργυρο (2 και 1 λεπτό). Έκτός από την κοπή του χρυσού, που δεν έγινε ποτέ, οι υπόλοιπες πραγματοποιήθηκαν στο

236. Η ταύτιση των όθωμανικών νομισμάτων έγινε από τους Ismet Ebcioğlu και Günay Paksoy. Για την κυκλοφορία των τουρκικών νομισμάτων στον έλληνικό χώρο, βλ. Έ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα σέκουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον έλληνικό χώρο, 15ος-19ος αϊ.* (Αθήνα 1996) 83-118, όπου και όλη η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

237. Για το akçe που από τους Έλληνες ονομάσθηκε άσπρο, βλ. Λιάτα ό.π. 95-114.

238. Για τον para – παράς βλ. αυτόθι 101-104.

239. Το yirmi para (γιομιλίκι, γερμαλίκι ή έρμαλίκι) ήταν νόμισμα των 20 παράδων, βλ. αυτόθι 110.

240. *Έφημερίς Κυβερνήσεως* 17.4.1900/Νόμος άρ. 157β.

νομισματοκοπεῖο τοῦ Παρισιοῦ με ἐπιμέλεια τοῦ χαράκτη A. Borrel. Τὰ νομίσματα κυκλοφόρησαν γιὰ πρώτη φορὰ στὶς 9.12.1900²⁴¹. Τὸ 1913 ἡ Κρήτη ἐνώθηκε με τὴν Ἑλλάδα.

Τὰ ὑπόλοιπα νομίσματα ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν τελευταία μεταπολεμικὴ περίοδο καὶ φτάνουν ὡς τὴν ἐποχὴ μας. Τὰ δεκάδραχμα ἀρ. 52 καὶ 53 (εἰκ. στή σ. 62) τῶν βασιλέων Παύλου (1947-1964) καὶ Κωνσταντίνου Β' (1964-1973) ἀντίστοιχα, κόπηκαν σὲ νομισματοκοπεῖα τῆς Εὐρώπης²⁴² καὶ ὑπογράφονται ἀπὸ τὸν χαράκτη Β. Φαληρέα. Ἀπὸ τὴν πρόσφατη μεταδικτατορικὴ περίοδο προέρχονται τέλος ἡ δραχμὴ ἀρ. 54 (εἰκ. στή σ. 62) καὶ τὸ δίδραχμο ἀρ. 55 (εἰκ. στή σ. 62), ποὺ σχεδιάσθηκαν ἀπὸ τὸν χαράκτη Λ. Ὁρφανὸ καὶ κόπηκαν τὸ 1976 στὸ νομισματοκοπεῖο τῶν Ἀθηνῶν²⁴³.

241. Ch. L. Krause - Cl. Mishler, *Standard Catalog of World Coins* 3 (Iola-Wisconsin 1976) 591 ἀρ. 3. P. Pylarinos, *Τὰ νομίσματα τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος* (Ἀθήνα 1985) 115, 116 ἀρ. 3, 119.

242. Νόμισμα ἀρ. 52 Βέρνη: Krause - Mishler ὅ.π.

589 ἀρ. 45. Pylarinos ὅ.π. 100 ἀρ. 193. Νόμισμα ἀρ. 53 Πράγα: Krause - Mishler ὅ.π. 590 ἀρ. 53. Pylarinos ὅ.π. 102 ἀρ. 218.

243. Αὐτόθι 103 ἀρ. 256, 257.

4. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Στήν πλειονότητά τους τὰ νομίσματα πού προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο εἶναι προϊόντα συστηματικῆς ἀνασκαφῆς. Τυχαιὰ εὐρήματα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν μόνο ὁκτώ. Ἀπὸ αὐτά, ἂν ἐξαιρέσουμε τὸ νόμισμα ἀρ. 1 πού προήλθε ἀπὸ περισυλλογή, τὰ ὑπόλοιπα βρίσκονται σὲ συνάρτηση μὲ τοὺς «σκαλευτές» πού «ἐπὶ αἰῶνας ἐξακολουθοῦν νὰ ἀναζητοῦν θησαυρούς»²⁴⁴. Ἔτσι, ὁρισμένα χρειάσθηκε νὰ ἀγορασθοῦν ἀπὸ τὶς συλλογές Μητσοτάκη καὶ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου γιὰ νὰ δωρηθοῦν ἀργότερα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου, ἐνῶ ἄλλα κατέληξαν στὸ ἴδιο μουσεῖο, ὕστερα ἀπὸ τὶς αὐθόρμητες παραδόσεις τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς Ἀνωγείων²⁴⁵.

Ὡς πρὸς τὰ δέκα νομίσματα πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ F. Halbherr²⁴⁶, οἱ πληροφορίες μας εἶναι ἀνεπαρκεῖς. Μέσα σὲ ἐξαιρετικὰ δύσκολες συνθῆκες, ὁ Ἰταλὸς ἀρχαιολόγος ἀνέσκαψε καὶ μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ σπήλαιο, χωρὶς ὅμως νὰ προχωρήσει στὴν καταγραφὴ ὁρισμένων ἀναγκαιῶν, γιὰ τοὺς μετέπειτα μελετητές, ἀνασκαφικῶν δεδομένων. Κατὰ τὸν τρόπο αὐτό, ἀγνοοῦμε σήμερα ἀκόμη καὶ πολὺ ἀπλὰ στοιχεῖα, ὅπως εἶναι ὁ συγκεκριμένος τόπος εὕρεσης τῶν νομισμάτων.

Σὲ πλεονεκτικότερη θέση βρισκόμαστε ὡς πρὸς τὰ τριάντα ἐπτὰ νομισματικὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Γ. Σακελλαράκη (1982-1986), καθὼς συνοδεύονται ἀπὸ πλήρεις ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις (τόπος εὕρεσης, βάθος, στρωματογραφία, ἀλληλουχία εὐρημάτων). Τὴν ἀντικειμενικότερη ἀξιολόγηση τῶν δεδομένων μᾶς ἐγγυᾶται καὶ ἡ ἐφαρμογὴ μιᾶς «μὴ ἐπιλεκτικῆς» ἀνασκαφικῆς πρακτικῆς, πού ἐκφράσθηκε μὲ τὴν καταγραφὴ ὅλων τῶν νομισμάτων καὶ ἐπέτρεψε νὰ συνεκτιμηθοῦν στὴν παροῦσα μελέτη πέντε ὀθωμανικὰ καὶ πέντε νεότερα ἑλληνικά.

Η ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΤΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς περιόδου 1982-86 ἔγινε στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς κεντρικῆς αἵθουσας καὶ στοὺς δύο μυχοὺς τοῦ σπηλαίου, βόρειο καὶ νότιο. Οἱ συνθῆκες εὕρεσης ἦταν τὶς περισσότερες φορὲς δύσκολες, καθὼς τὸ ὑγρὸ χῶμα ἔπρεπε πρῶτα νὰ μεταφερθεῖ ἔξω ἀπὸ τὸ σπήλαιο, γιὰ νὰ στεγνώσει στὸν ἥλιο καὶ κατόπιν νὰ κοσκινισθεῖ²⁴⁷. Εἶναι συνεπῶς τὰ νομίσματα προϊόντα κοσκινίσματος ἢ διαλογῆς καὶ ἀνήκουν στὶς ἀνασκαφικὲς ομάδες πού ἀναγράφονται στὸν περιγραφικὸ κατάλογο. Οἱ ἴδιες ομάδες σημειώνονται καὶ στὸν χάρτη τῆς εἰκ. 3⁸⁴. Ἐδῶ φαίνεται ἡ ὀριζόντια διασπορὰ τῶν νομισμάτων, πού ἀπλώνεται σ' ἓνα μεγάλο μέρος τῆς κεντρικῆς αἵθουσας καὶ τοῦ βόρειου μυχοῦ.

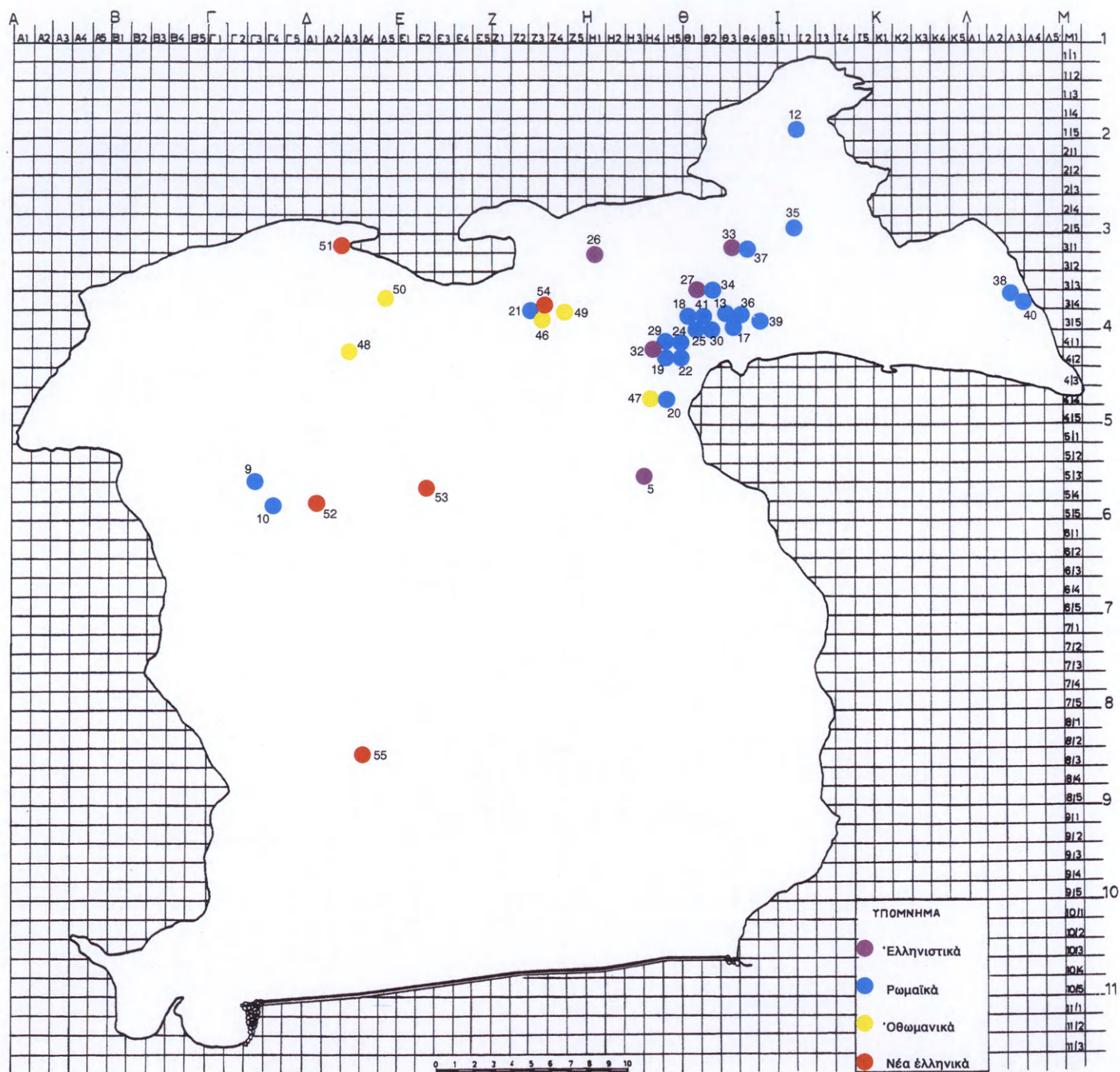
Ὡς πρὸς τὴν κεντρικὴ αἵθουσα, μεγαλύτερη συγκέντρωση παρατηρεῖται στὸ χαμηλότερο ἐπίπεδό της, φαινόμενο πού ὀφείλεται πιθανότατα στὶς κατὰ καιροὺς κατολισθήσεις

244. Σπ. Μαρινᾶτος, *Τὸ ὄροπέδιον τῆς Νίδας καὶ τὸ Ἰδαῖον Ἄντρον* 249.

245. Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1983, 425-429.

246. Halbherr - Orsi, *Antro di Zeus*.

247. Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1983, 455.

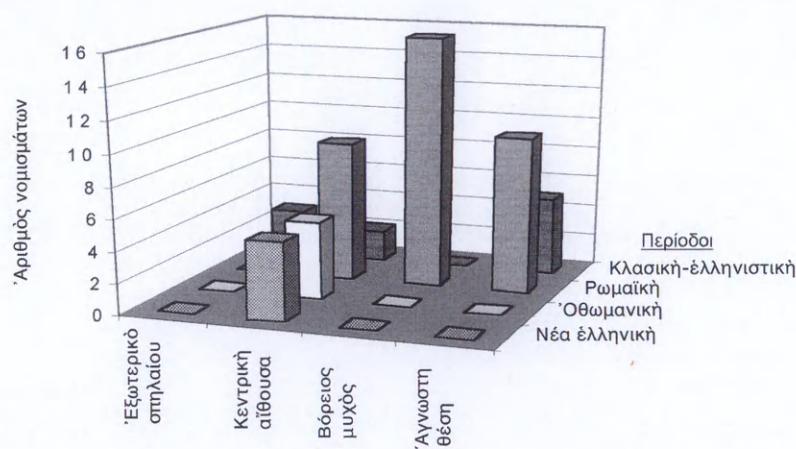

Εἰκ. 3. Ὁριζόντια διασπορὰ τῶν νομισμάτων.

στερεῶν ὄγκων (βράχοι, πέτρες, χώματα) ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ σπηλαίου πρὸς τὸ ἐσωτερικό. (Σημειώνουμε ὅτι ἡ ἐπίχωση τῆς κεντρικῆς αἴθουσας σχημάτιζε ἀπὸ τὴν εἴσοδο ὡς καὶ τὰ δυτικά της τοιχώματα, ἓνα κατηφορικό ἐπίπεδο μὲ μέγιστη διαφορὰ ὕψους 13 μ.)

Ο βόρειος μυχός, αντίθετα, υπήρξε από τη φύση του κλειστός, χωρίς να επικοινωνεί άμεσα με την είσοδο του σπηλαίου. Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι η επίχωσή του διαμόρφωνε μια οριζόντια επιφάνεια που βρισκόταν κατά 0.30 μ. ψηλότερα από το πλησιέστερο (και χαμηλότερο) επίπεδο της κεντρικής αίθουσας.

Οι δύο κύριοι χώροι διαφοροποιούνται όμως και ως προς την πυκνότητα συγκέντρωσης νομισμάτων. Έτσι, ενώ στον βόρειο μυχό και σε συνολική έκταση 213 τ.μ. αποκαλύφθηκαν 16 νομίσματα (7.5 νομίσματα σε κάθε 100 τ.μ.), στην κεντρική αίθουσα και σε ανασκαμμένη έκταση 821 τ.μ. βρέθηκαν 21 (2.5 σε κάθε 100 τ.μ.). Η αναλογία 7.5/2.5 δίνει στον βόρειο μυχό τρεις φορές μεγαλύτερη πυκνότητα νομισμάτων, ποσοστό σημαντικό και ίσως αρκετά ενδεικτικό, αν συνυπολογισθεί ότι όλα ανήκουν στην περίοδο της Ρωμαϊοκρατίας. Στην κεντρική αίθουσα, αντίθετα, δεν παρατηρείται ανάλογος συγχρονισμός, καθώς διαπιστώθηκαν 2 έλληνιστικά, 9 ρωμαϊκά, 5 οθωμανικά και 5 νεότερα έλληνικά νομίσματα (εικ. 4). Αν θα θέλαμε να προχωρήσουμε στη διατύπωση και άλλων διαφορών, θα προσθέταμε ότι στον βόρειο μυχό παρατηρείται τρεις φορές μεγαλύτερη συγκέντρωση αρχαίων πολύτιμων νομισμάτων (βόρειος μυχός: 1 χρυσό και 5 άργυρά· κεντρική αίθουσα: 2 άργυρά). Στον ίδιο χώρο εξάλλου βρέθηκε το μοναδικό ενεπίγραφο ανάθημα, ο χρυσός στατήρας αρ. 33.

Εικ. 4. Ο τόπος εύρεσης των νομισμάτων.

Οι παρατηρήσεις αυτές αποτελούν ένα σύνθετο σύνολο στοιχείων, που δεν θα μπορούσαν να αξιολογηθούν χωρίς τη βοήθεια ειδικής στατιστικής ανάλυσης. Κατάλληλη για την παρούσα προβληματική κρίθηκε η Configuration Frequency Analysis (CFA)²⁴⁸. Πρόκειται για μια πολυδιάστατη (multivariate) μέθοδο ανάλυσης, που στοχεύει στην αναγνώριση τύπων ή συνδυασμών μέσα από ένα σύνολο αντικειμένων. Ως μέτρο σύγκρισης επιλέγεται η συχνότητα εμφάνισης χαρακτηριστικών, ενώ ο τύπος ορίζεται πάντοτε σε

248. J. Krauth - A. Lienert, *Die Konfigurationsfrequenzanalyse (KFA)* (Freiburg-München 1973).

σχέση με τὴ μηδενικὴ ὑπόθεση (H_0)²⁴⁹. Στὴ δική μας περίπτωση ὡς μηδενικὴ δεχόμαστε τὴν ὑπόθεση σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ πιθανότητα ἐμφάνισης ἑνὸς χαρακτηριστικοῦ δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση ἑνὸς ἄλλου. Ἡ ὑλοποίηση τῆς μεθόδου ἔγινε ἀπὸ τοὺς C. M. Haf καὶ T. Cheaib, στὸ στατιστικὸ τους πρόγραμμα γιὰ πολυδιάστατη ἀνάλυση με χρήση μικροῦπολογιστῶν²⁵⁰.

Ὅπως φαίνεται στίς ἀναλύσεις 1-4, ἡ CFA μέθοδος συγκρίνει τὴ συχνότητα ποὺ ἐμφανίζονται ὁρισμένα χαρακτηριστικά (F) με τὴν ἀναμενόμενη συχνότητα (E) τῆς μηδενικῆς ὑπόθεσης (H_0). Οἱ συνδυασμοὶ ποὺ παρουσιάζουν συχνότητα μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἀναμενόμενη ὁρίζονται ὡς τύποι ἢ ταξομετρικὲς ομάδες καὶ τότε ἰσχύει $E > E$. Συνδυασμοὶ με μικρότερη ἀπὸ τὴν ἀναμενόμενη συχνότητα ὁρίζονται ὡς ἀντιτύποι καὶ τότε ἰσχύει $F < E$. Στὸ τέλος τῆς μεθόδου οἱ τύποι καὶ οἱ ἀντιτύποι ἐλέγχονται με εἰδικὰ τεστ σημαντικότη-
τας (X^2 test).

Ἡ στάθμη σημαντικότητος P (level of significance) δείχνει τὴν πιθανότητα λάθους. Ὅσο πιὸ μικρὸ εἶναι τὸ P, τόσο πιὸ σίγουροι εἴμαστε ὅτι ἀποκλείσαμε τὴ μηδενικὴ ὑπόθεση. Σὲ γενικὲς γραμμές, ἓνας ἰσχυρισμὸς θεωρεῖται σημαντικὸς, ὅταν $P = 5\%$ καὶ πολὺ περισσότερο ὅταν $P = 1\%$ ²⁵¹.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς προηγηθείσας ἀνάλυσης ἀποσαφηνίζουν ὁρισμένες κρίσιμες πτυχὲς τοῦ ἐξεταζόμενου ἀνασκαφικοῦ συνόλου. Ἔτσι, στὴν ἀνάλυση 1 ὑποστηρίζεται

ΑΝΑΛΥΣΗ 1

Configuration Frequency Analysis				
No of parameters (MAX. 7): 2				
Level of significance: .01				
Configuration	F	E	CHI ²	P
1 2				
++	16.00	11.68	1.60	0.203105
+-	0.00	4.32	4.32	0.035468
-+	11.00	15.32	1.22	0.268753
--	10.00	5.68	3.29	0.066179
Total	37.00	37.00	10.44	1.679939E-03
FG=1				
S*				

ΕΠΕΞΗΓΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

+ +=Βόρειος μυχὸς / ἀρχαῖα νομίσματα

+ -=Βόρειος μυχὸς / νεότερα νομίσματα

- +=Κεντρικὴ αἶθουσα / ἀρχαῖα νομίσματα

- -=Κεντρικὴ αἶθουσα / νεότερα νομίσματα

S*=Significant: Ἡ μηδενικὴ ὑπόθεση, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ θέση τῶν νομισμάτων εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν παράμετρο τοῦ χρόνου, ἀπορρίπτεται με βαθμὸ βεβαιότητος 99%.

249. Αὐτόθι 30.

250. C. M. Haf - T. Cheaib, *Multivariate Statistik in den Natur- und Verhaltenswissenschaften* (Braunsch-

weig-Wiesbaden 1985).

251. M. Spiegel, *Statistik* (Mc Graw-Hill Book Company 1976) 167-174.

ΑΝΑΛΥΣΗ 2

Configuration Frequency Analysis				
No of parameters (MAX. 7): 2				
Level of significance: .01				
Configuration 1 2	F	E	CHI^2	P
++	16.00	10.81	2.49	0.110679
+-	0.00	5.19	5.19	0.021577 S/A
-+	9.00	14.19	1.90	0.164966
--	12.00	6.81	3.95	0.044213
Total	37.00	37.00	13.53	5.082812E-04
FG=1				
S*				

ΕΠΕΞΗΓΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

++ = Βόρειος μυχός / νομίσματα ρωμαϊκής περιόδου

+- = Βόρειος μυχός / νομίσματα εκτός ρωμαϊκής περιόδου

-+ = Κεντρική αΐθουσα / νομίσματα ρωμαϊκής περιόδου

-- = Κεντρική αΐθουσα / νομίσματα εκτός ρωμαϊκής περιόδου

S* = Significant: απορρίπτεται ή μηδενική υπόθεση. Οί συνδυασμοί συνεπώς δεν είναι τυχαίοι.

S/A = αντίτυπος: ή παρατηρούμενη στον βόρειο μυχό απουσία νομισμάτων από ιστορικές περιόδους εκτός της ρωμαϊκής, αποτελεί αντίτυπο. Με άλλα λόγια, τα νομίσματα που ανήκουν στη ρωμαϊκή περίοδο και ο βόρειος μυχός σχετίζονται μεταξύ τους έντονα, με βαθμό βεβαιότητας 90%.

ΑΝΑΛΥΣΗ 3

Configuration Frequency Analysis				
No of parameters (MAX. 7): 2				
Level of significance: .01				
Configuration 1 2	F	E	CHI^2	P
++	6.00	5.19	0.13	0.722635
+-	10.00	10.81	0.06	0.800771
-+	6.00	6.81	0.10	0.754467
--	15.00	14.19	0.05	0.824229
Total	37.00	37.00	0.33	.5727438
FG=1				
N				

ΕΠΕΞΗΓΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

++ = Βόρειος μυχός / πολύτιμα

+- = Βόρειος μυχός / χάλκινα

-+ = Κεντρική αΐθουσα / πολύτιμα

-- = Κεντρική αΐθουσα / χάλκινα

N = Non Significant: δεν απορρίπτεται ή μηδενική υπόθεση (βαθμός βεβαιότητας 99%). Οί συνδυασμοί συνεπώς είναι τυχαίοι. Με άλλα λόγια, ή θέση των νομισμάτων φαίνεται να είναι ανεξάρτητη από το μέταλλο ή την αξία τους.

ΑΝΑΛΥΣΗ 4

Configuration Frequency Analysis

No of parameters (MAX. 7): 2

Level of significance: .01

Configuration 1 2	F	E	CHI ²	P
+ +	1.00	0.43	0.74	0.607451
+ -	15.00	15.57	0.02	0.880512
- +	0.00	0.57	0.57	0.541981
- -	21.00	20.43	0.02	0.895627
Total	37.00	37.00	1.35	.244063
FG=1				
N				

ΕΠΕΞΗΓΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

+ + = Βόρειος μυχός / ἐνεπίγραφο ἀνάθημα

+ - = Βόρειος μυχός / κανένα ἐνεπίγραφο ἀνάθημα

- + = Κεντρική αἶθουσα / ἐνεπίγραφο ἀνάθημα

- - = Κεντρική αἶθουσα / κανένα ἐνεπίγραφο ἀνάθημα

N = Non Significant: δὲν ἀπορρίπτεται ἡ μηδενική ὑπόθεση (βαθμὸς βεβαιότητος 99%). Οἱ συνδυασμοὶ συνεπῶς φαίνεται νὰ εἶναι τυχαῖοι. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ ἐνεπίγραφο ἀνάθημα ἀρ. 33, ποὺ βρέθηκε στὸν βόρειο μυχό, δὲν εἶναι καθοριστικὸ γιὰ τὸν συγκεκριμένο τόπο.

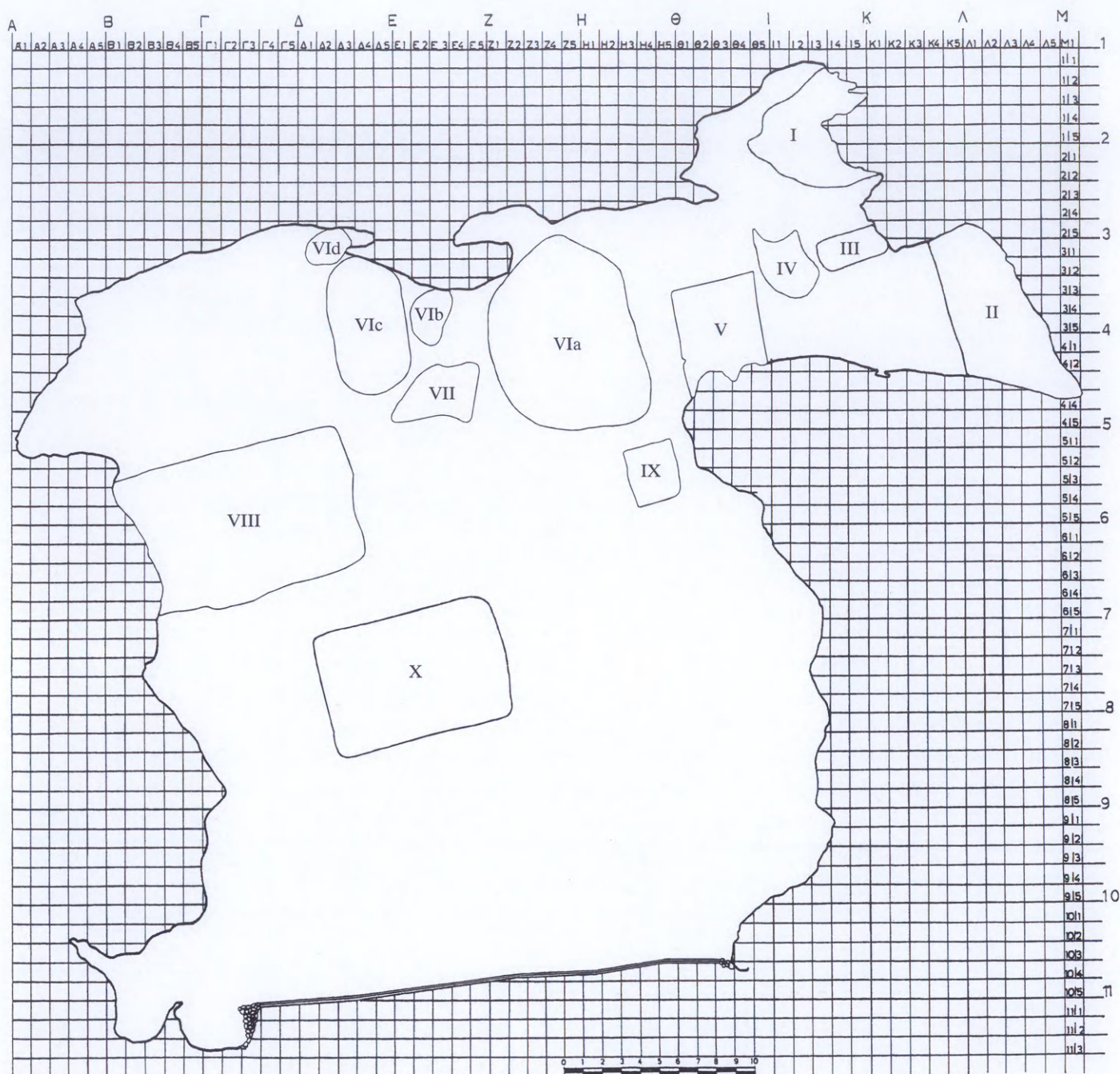
μὲ ἓνα σημαντικὸ βαθμὸ βεβαιότητος ὅτι ἡ θέση τῶν νομισμάτων μέσα στὸ σπήλαιο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν παράμετρο τοῦ χρόνου. Ἡ ἐξάρτηση αὐτὴ ἐνισχύεται στὴν ἀνάλυση 2, ὅπου ἐπίσης ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ κατανομή τῶν νομισμάτων στὸν χώρο δὲν εἶναι τυχαία καὶ προκύπτει κάποια ἰδιαίτερη σχέση ἀνάμεσα στὰ νομίσματα τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου καὶ στὸν βόρειο μυχό. Χωρὶς ἀμφιβολία, πρόκειται γιὰ ἓνα σημαντικὸ στοιχεῖο, ποὺ θὰ μπορέσει νὰ ἀξιοποιηθεῖ σ' ἓνα μελλοντικὸ στάδιο, σὲ συνάρτηση μὲ τὰ ὑπόλοιπα εὑρήματα τοῦ ἴδιου χώρου. Τέλος, στὶς ἀναλύσεις 3-4, ἡ κατανομή τῶν νομισμάτων φαίνεται τυχαία, ἐφόσον αὐτὰ δὲν διακρίθουν σὲ ἀρχαῖα καὶ νεότερα. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ βόρειου μυχοῦ δὲν ὀφείλεται στὸ μοναδικὸ χρυσὸ ἐνεπίγραφο ἀνάθημα ἀρ. 33 ἢ στὴν ἀναλογικὰ μεγαλύτερη παρουσία ἀργυρῶν, ἀλλὰ στὴν παντελὴ ἀπουσία νεότερων νομισμάτων.

Η ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΣΕ ΒΑΘΟΣ

Στὸν χάρτη τῆς εἰκ. 5, ὁρίζονται συμβατικὰ μὲ τοὺς ἀριθμοὺς I-X οἱ περιοχές τοῦ σπηλαίου στὶς ὁποῖες βρέθηκαν νομίσματα. Οἱ ἀντιστοιχίες νομισμάτων κατὰ περιοχές καὶ βάθος, παριστάνονται γραφικὰ στὶς εἰκ. 6-7.

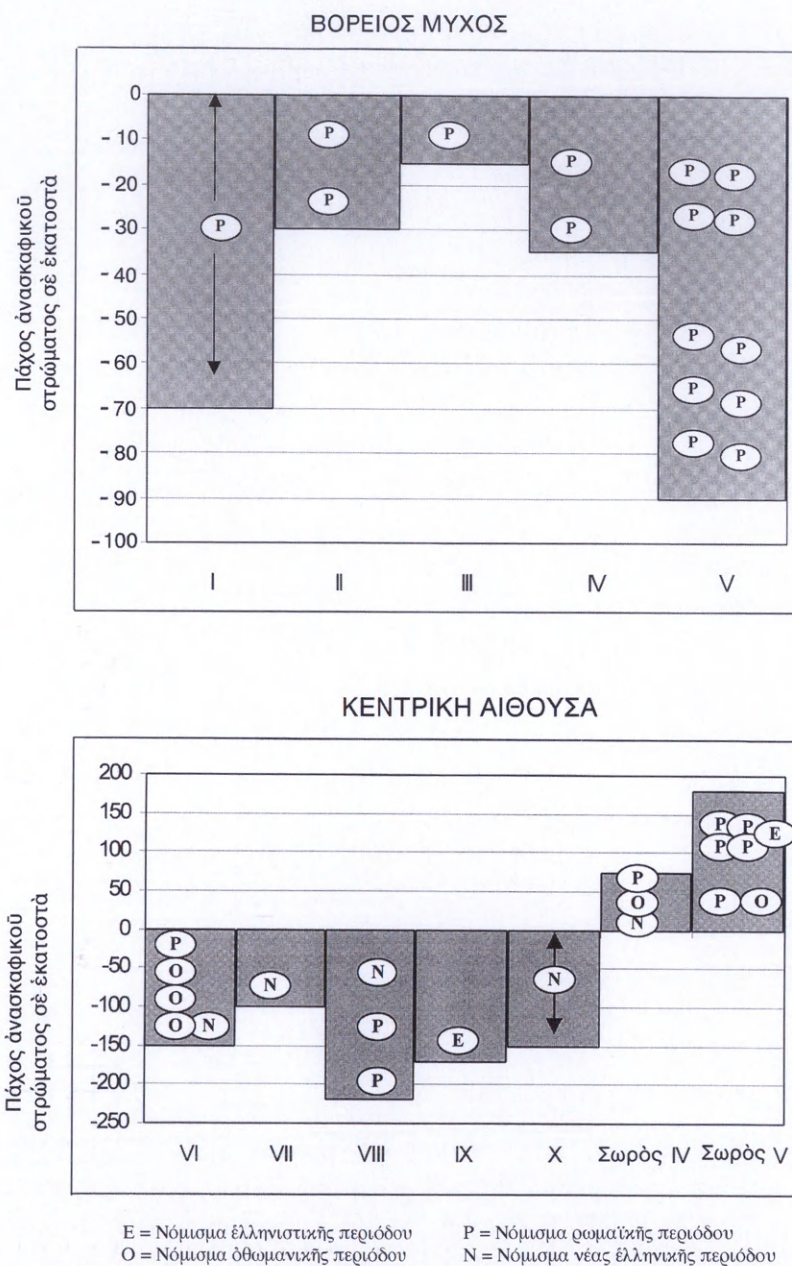
Βόρειος μυχός

Ἐδῶ ἐντάσσονται οἱ περιοχές I-V. Ἡ ἐπίχωση ποὺ ἀποτελέσθηκε κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ πτώσεις τῆς ὁροφῆς ἀποδείχθηκε στὸ μεγαλύτερό της μέρος διαταραγμένη. Ἔτσι, στὶς περιοχές II-V παρατηρεῖται συνύπαρξη μινωικῶν μὲ ὑστερορωμαϊκὰ καὶ μερικές φορές

Εἰκ. 5. Περιοχές τοῦ σπηλαίου στὶς ὁποῖες βρέθηκαν νομίσματα.

ἀκόμη καὶ σύγχρονα εὐρήματα. Στὴν περιοχή Ι, ἀντίθετα, ἡ ἐπίχωση παρέμεινε ἀδιατάρακτη. Οἱ κατὰ τόπους διαταράξεις σ' ἓνα κλειστὸ χῶρο, ὅπως εἶναι ὁ βόρειος μυχός, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ἀπόλυτα φυσικές. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὀφείλονται στὶς κατὰ

Εἰκ. 6-7. Βάθος εὗρεσης τῶν νομισμάτων κατὰ περιοχές.

καιρὸς ἐπεμβάσεις τῶν λαθρονασκαφῶν²⁵². Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτή, ἡ κατανομή τῶν εὗρημάτων στὶς περιοχὲς II-V εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐλεγχθεῖ, ὅπως εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀξιολογηθοῦν καὶ οἱ νομισματικὲς μαρτυρίες, σὲ σχέση μὲ τὶς ὁμάδες τῶν συνευρημάτων. Ἀπὸ

252. Σακελλαράκης 1987, 246.

τήν άλλη μεριά, ή συμπεριφορὰ τῶν νομισμάτων ὡς πρὸς τὴ μεταξὺ τους κατὰ βάθος θέση εἶναι ἄρμονική, καθὼς παρουσιάζουν ἕναν ἀξιοθαύμαστο συγχρονισμό (εἰκ. 6). Τὸ τελευταῖο αὐτὸ στοιχεῖο, ἐνισχυμένο ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς στατιστικῆς ἀνάλυσης ποὺ προηγήθηκε, ἀποτελεῖ τὴ σημαντικότερη συμβολὴ τῶν νομισματικῶν εὗρημάτων στὴν τελικὴ ἐκτίμηση τοῦ βόρειου μυχοῦ.

Κεντρικὴ αἶθουσα

Περιοχὴ VIa-d (εἰκ. 5, 7). Βρίσκεται στὰ δυτικὰ τῆς κεντρικῆς αἶθουσας καὶ ἔχει ὑποστεῖ ἰσχυρὴ διατάραξη ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ Σ. Μαρινάτου. Στὶς θέσεις VIa-VIc ὑπῆρχαν τρεῖς, ἀπὸ τοὺς ἑξι σωροὺς χωμάτων, ποὺ ἄφησε πίσω του ὁ ἀνασκαφέας (σωροὶ iii, iv, v). Μετὰ τὴ συστηματικὴ ἀπομάκρυνσή τους²⁵³, ἀκολούθησε ἡ ἀφαίρεση τῶν ὑποκείμενων στρωμάτων. Στὸ γράφημα τῆς εἰκ. 7 φαίνεται τὸ βάθος εὗρεσης τῶν νομισμάτων στοὺς σωροὺς iv, v (περιοχὴ VIa) καὶ στὰ στρώματα κάτω ἀπὸ αὐτοὺς (περιοχὴ VIa-d)²⁵⁴. Βρέθηκαν συνολικὰ 15 νομίσματα (1 ἑλληνιστικὸ, 7 ρωμαϊκὰ, 5 ὀθωμανικὰ καὶ 2 νέα ἑλληνικὰ) κατανεμημένα ἀνάστροφα, γεγονός ἀναμενόμενο γιὰ τοὺς σωροὺς. Ὡς πρὸς τὰ στρώματα κάτω ἀπὸ τοὺς σωροὺς, ἀποδεικνύεται ὅτι ὅλη ἡ ἔκταση, ἀκόμη καὶ μέχρι βάθους 1.60 μ. ὑπῆρξε διαταραγμένη.

Περιοχὴ VIII (εἰκ. 5, 7). Βρίσκεται στὰ ΝΔ. τῆς κεντρικῆς αἶθουσας καὶ περιλαμβάνει τὴ «λωρίδα 4» τῆς ἀνασκαφικῆς χρονιᾶς 1984 καὶ τὸ «νότιο τμήμα τῆς κεντρικῆς αἶθουσας» τοῦ 1885. Ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς νομίσματα (1 νεότερο ἑλληνικὸ καὶ 2 ρωμαϊκὰ), κατανεμημένα ἄρμονικά (στὴ νεότερη ἀπόθεση τὸ νεότερο, στὶς παλαιότερες τὰ παλαιότερα). Στρωματογραφικὰ ἡ περιοχὴ παρουσιάζει ἀλλεπάλληλες ἀποθέσεις ἀργιλοψαμμιτικοῦ καὶ λατυπικοῦ ὕλικου. Τὰ στρώματα κάτω ἀπὸ τὸ ἀνώτερο λατυπικὸ ἀποδείχθηκαν ἀδιάτακτα ρωμαϊκὰ. Ἡ διαφορὰ βάθους περίπου 1.20 μ. ἀνάμεσα στὰ ὅμοια νομίσματα ἀρ. 9 καὶ 10 ὀφείλεται πιθανότατα σὲ μιὰ παλαιότερη κατολίσθηση, ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ρωμαϊκὲς ἀποθέσεις νὰ γλιστρήσουν ἀπὸ τὰ ψηλότερα σημεῖα τοῦ σπηλαίου καὶ νὰ ἐπικαθίσουν πάνω σὲ ἄλλες σύγχρονες.

Περιοχὲς VII, IX, X (εἰκ. 5, 7). Στὴν περιοχὴ IX, μέσα σὲ διαταραγμένη ἐπίχωση ποὺ περιεῖχε μινωικὰ καὶ ὑστερορωμαϊκὰ ὄστρακα, ἀποκαλύφθηκε τὸ ἑλληνιστικὸ νόμισμα ἀρ. 5. Στὶς περιοχὲς VII καὶ X, μέσα σὲ ἐπίσης διαταραγμένες ἐπιχώσεις, ἀποκαλύφθηκαν τὰ νεότερα ἑλληνικὰ νομίσματα ἀρ. 53 καὶ 55. Ἡ ἀντιστοιχία βάθους ἀνάμεσα στὰ νομίσματα ἀρ. 5 καὶ 53 ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς γειτονικὲς περιοχὲς IX καὶ VII εἶναι ἄρμονική, καθὼς τὸ ἑλληνιστικὸ νόμισμα βρέθηκε περίπου 0.60 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὸ νεότερο ἑλληνικὸ. Τέλος τὸ σύγχρονο ἀρ. 55 βρέθηκε σὲ βάθος 1.40 μ. Τὸ «παράδοξο» αὐτὸ φαινόμενο ἐξηγεῖται μὲ βάση τὴ μορφολογία καὶ κυρίως τὶς διαστάσεις τοῦ νομίσματος, στοιχεῖα ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ παρεισδύσει ἀνάμεσα στὰ κενὰ τοῦ λατυπικοῦ ὕλικου.

253. Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1983, 480-483.

254. Στὸ γράφημα δηλώνεται τὸ βάθος τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ περιοχὴ.

5. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ

Τὸ νόμισμα ὡς ἀρχαιολογικὸ εὗρημα συνιστᾷ συνήθως ἓνα ἀξιόπιστο φορέα σημαντικῶν πληροφοριῶν. Μὲ βάση τὴν πρωτογενή του λειτουργία, ἀποτελεῖ κατ' ἀρχὴν δεικτικὴ οἰκονομικῆς δραστηριότητος. Ὡς ἀνασκαφικὸ δεδομένο δρᾷ συνήθως δυναμικὰ στὴν χρονολογικὴ ἐκτίμηση τῶν συνευρημάτων, συμβάλλοντας παρὰλληλα στὴν πολυδιάστατη ἐρμηνεία καὶ ἀξιολόγησή τους. Ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν νομισματικῶν τύπων καὶ τὸ πλούσιο θεματολόγιο ἀποδεικνύονται, τέλος, χρήσιμες πηγές γιὰ τὴν ἀντλήση, τεκμηρίωση ἢ καὶ ἀναθεώρηση πολλαπλῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ ἱστορικῶν στοιχείων²⁵⁵.

Τὰ 45 ἀρχαῖα νομίσματα τοῦ Ἰδαίου Ἀντροῦ δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα ἐνὸς πληθυσμοῦ, πού στὴν ἀρχικὴ του μορφή θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολυαριθμότερος. Ὡς προϊόντα συστηματικῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἀναπόσπαστο μέρος ἐνὸς ἐνιαίου ἀνασκαφικοῦ συνόλου, συνεπικουροῦν μὲ τὴ δική τους μαρτυρία στὴ μελέτη καὶ κατανόηση τοῦ τόπου εὗρεσης. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα, τὰ κρισιμότερα ἐρωτήματα ἐπικεντρώνονται στὴ σχέση τῶν νομισμάτων ὡς πρὸς τὰ ἄλλα εὗρήματα, στὸν χαρακτήρα καὶ τὸ ιδιαίτερο περιεχόμενό τους καὶ τέλος στὸν ρόλο καὶ τὴ σημασία τους γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ χαρακτήρα τοῦ Ἰδαίου Ἀντροῦ²⁵⁶.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΑ ἄΛΛΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τὰ νομίσματα παίζουν συνήθως πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὴ χρονολόγηση τοῦ ἀνασκαφικοῦ στρώματος. Ἡ μαρτυρία τους, τίς περισσότερες φορὲς ἀπλή καὶ μονοσήμαντη, εἶναι δυνατὸ νὰ ἀξιοποιηθεῖ ἄμεσα στὴ χρονολογικὴ ἐκτίμηση τῶν εὗρημάτων καὶ στὴ συναγωγή συναφῶν συμπερασμάτων²⁵⁷. Πέρα ἀπὸ αὐτό, ιδιαίτερα σημαντικὴ μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ συνεισφορὰ τους στὴν ἐπίλυση σύνθετων προβλημάτων, ὅπως ἡ ἐρμηνευτικὴ συνάρτηση ἀντικειμένων πού χρονολογοῦνται σὲ διαφορετικὲς ἐποχές. Στὴν κατεύθυνση αὐτὴ τὰ νομισματικὰ εὗρήματα τοῦ Ἰδαίου Ἀντροῦ ἔχουν ἤδη προσφέρει ἀξιόλογη βοή-

255. R. Göbl, *Antike Numismatik* (München 1978) I 25-28. I. Touratsoglou, *Numismatique et Archéologie*, στὸ B. Kluge καὶ B. Weissner (ἐκδ.), *XII Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997, Akten II* (Berlin 2000) 149-156.

256. Διαφορετικὴ ἀποψη γιὰ τὴ μελέτη τῶν νομισμάτων πού κατ' ἀρχὴν θὰ πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ τὴν νομισματικὴ μεθοδολογία μὲ κέντρο βάρους τὴ μελέτη τῶν σφραγίδων, βλ. H. M. Kaenel, *Münzprägung und Münzbildnis des Claudius, Antike Münzen und Geschnittene Steine* (Berlin 1986) 1. Παρατηρήσεις γιὰ

τὴ διαφοροποίηση τῶν ἀρχαιολόγων ἀπὸ τοὺς νομισματολόγους ὡς πρὸς τὴ μεθοδολογία καὶ γενικότερα τὸν τρόπο θεώρησης καὶ μελέτης τῶν νομισμάτων, βλ. S. I. Rotroff, *Coins and Stratigraphy*, στὸ K. A. Sheedy καὶ Ch. Papageorgiadou-Banis (ἐκδ.), *Numismatic Archaeology. Archaeological Numismatics. Proceedings of an International Conference held to honour Dr. Mando Oeconomides in Athens 1995*, 8-16. Βλ. ἀκόμη A. S. Walker, *Excavation Coins*, αὐτόθι 19.

257. Σχετικὰ βλ. καὶ I. Touratsoglou, Ἀρχαιολογικὴ Νομισματικὴ, αὐτόθι 4-6.

θεια. Έτσι, με βάση το νόμισμα της ένιαίας ἐπαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκῆς ἀρ. 10 (εἰκ. στή σ. 53), ἐκτιμήθηκε ἀπὸ τὸν Γ. Σακελλαράκη ὅτι ἡ χάλκινη ἀρχαϊκὴ ἀσπίδα ποὺ βρέθηκε μαζί του κατὰ τὴν τελευταία ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, παρέμεινε ὡς ἀνάθημα, στὴν εἴσοδο τοῦ σπηλαίου, γιὰ ἑξακόσια χρόνια²⁵⁸. Ἡ σπουδαιότητα τῆς μαρτυρίας αὐτῆς συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀδυναμία ποὺ ἔχει κατὰ καιροὺς ἐκφραστεῖ γιὰ ἀνάλογους ὑπολογισμοὺς ἀναφορικὰ πρὸς τὴ χρονικὴ διάρκεια τῆς ἐκθεσης τῶν ἀναθημάτων στὰ ἑλληνικὰ ἱερά²⁵⁹.

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ

Ἡ διπλὴ λειτουργία τοῦ νομίσματος, εἴτε ὡς μέσου συναλλαγῆς εἴτε ὡς ἀφιερώματος, καθιστᾷ δύσκολο τὸν χαρακτηρισμὸ του. Ἀνάλογος προβληματισμὸς παρατηρεῖται συνήθως στὰ μικρὰ καὶ καθημερινῆς χρήσης εὐρήματα, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν «πέσει» ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν πιστῶν ποὺ συνέρρεε στὰ ἱερά²⁶⁰. Στὴν περίπτωση τοῦ ἐξεταζόμενου χώρου γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρξε ἓνα καλὰ ὀργανωμένο ἱερό, μὲ μεγάλη διακίνηση προσκυνητῶν καὶ ἀνάλογη οἰκονομικὴ εὐρωστία, ποὺ στηριζόταν στὶς πολλαπλὲς πηγὲς ἐσόδων του²⁶¹. Οἰκονομικὲς συναλλαγὲς θὰ πρέπει συνεπῶς νὰ ὑπῆρχαν, τουλάχιστον στὰ πλαίσια τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν ἐπισκεπτῶν, χωρὶς νὰ ἀποκλείονται καὶ σημαντικότερες πράξεις, ὅπως ἡ ἐκτέλεση δημόσιων ἔργων²⁶². Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη, τὰ νομισματικὰ εὐρήματα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς τυχαῖα ὑπολείμματα μᾶς οἰκονομικῆς δραστηριότητος, ποὺ ἀσκήθηκε κάποτε εἴτε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἱερατείου, εἴτε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἐπισκεπτῶν.

Υπάρχουν, ὡστόσο, συγκεκριμένα στοιχεῖα, ποὺ τείνουν νὰ ἀναιρέσουν τὴν ὑπόθεση τοῦ τυχαίου, ὅπως:

• Ο μεγάλος ἀριθμὸς νομισμάτων (ὁμοειδῆ εὐρήματα).

• Ἡ μεγάλη πυκνότητα συγκέντρωσης, ἰδιαίτερα στὸν βόρειο μυχό (πρβ. ἐνότητα 4).

• Ἡ ὑπαρξὴ ὁμοίων νομισμάτων (πρβ. ἀρ. 9-11· ἀρ. 26-27· ἀρ. 13-15· ἀρ. 18-21).

Τὸ μεγάλο ποσοστὸ πολυτίμων (χρυσὸς καὶ ἄργυρος, πρβ. ἐνότητα 4).

Ἡ κατανομὴ τῶν νομισμάτων στὸν χῶρο καὶ ἡ παρατηρούμενη σχέση ἀνάμεσα στὰ ἀρχαῖα καὶ τὰ νεότερα. Ὅπως φάνηκε στὴν ἐνότητα 4, οἱ δύο νομισματικὲς ὁμάδες ἀντιδιαστέλλονται ὡς πρὸς τὴν κατανομὴ τους, ποὺ στατιστικὰ ἀποδεικνύεται ὅτι δὲν εἶναι

258. Σακελλαράκης 1987, 253: «Εἶναι βέβαιο πὺς παρέμεινε σὰν ἀνάθημα γιὰ 600 τόσα χρόνια, ἀφοῦ βρέθηκε μαζί μὲ νόμισμα ἐνὸς πρᾶτορα τῆς Κυρηναϊκῆς τοῦ 39 π.Χ. καὶ πιθανότατα γλίστησε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς σπηλιᾶς ἀπ' ἔξω, ὅπου ἦταν κρεμασμένη σ' ἓνα δένδρο, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Θεόφραστος γιὰ τὰ ἀνάθηματὰ στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο.»

259. W. H. D. Rouse, *Greek Votive Offerings: An Essay in the History of the Greek Religion* (Cambridge

1902) 342. H. Philipp, *Bronzeschmuck aus Olympia, Olympische Forschungen* 8 (Berlin 1981) 21 σημ. 95.

260. Philipp ὁ.π. 19, 25 σημ. 115.

261. Petropoulou ὁ.π. (σημ. 154) 85.

262. Χρηματοδότηση δημοσίων ἔργων μαρτυρεῖται γιὰ τὸ ἱερό τῆς Δίκτυνας, βλ. IC II 139. Περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὶς οἰκονομικὲς δραστηριότητες τοῦ ἴδιου ἱεροῦ, βλ. Χανιώτη, Κρήτη 325-326.

τυχαία. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μόνο μὲ βάση τὴ διαφοροετική τους λειτουργία, σχέση καὶ θέση ὡς πρὸς τὸ σπήλαιο καὶ τὴν ἀρχαία λατρεία.

Ἡ προσφορὰ νομισμάτων σὲ ἑλληνικὰ ἱερὰ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἐπιγραφικὲς πηγές²⁶³. Παράλληλα ἔχουν σωθεῖ πολλά νομίσματα ποὺ φέρουν ἐπιχαραγμένο (σὲ πτώση γενική) τὸ ὄνομα τῆς θεότητας στὴν ὁποία ἀφιερώνονται ἢ τὸ ὄνομα τοῦ ἀναθέτη²⁶⁴. Πάντως, τὶς περισσότερες φορές ἡ ἀνάθεση πραγματοποιεῖται χωρὶς ἐπιπρόσθετες ἐπισημάνσεις, ἴσως γιὰ νὰ μὴν προκληθοῦν ζημιές στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ μετάλλου²⁶⁵.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, ἐνεπίγραφη ἀνάθεση σώζει μόνο ὁ χρυσὸς στατήρας ἀρ. 33. Ἡ στικτὴ ἐπισήμανση ΠΟΛΥΡΗΝΙΩΝ, ἀναφέρεται μὲ σαφήνεια στοὺς κατοίκους τῆς πόλης τῆς δυτικῆς Κρήτης Πολυρρηνίας, ὑποδηλώνοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἐπίσημο ἀνάθημα τῆς πόλης στὸ ἱερὸ τοῦ Δία²⁶⁶. Καθὼς τὰ ὑπόλοιπα νομίσματα δὲν συνοδεύονται ἀπὸ ἀναλόγου εἶδους ἐνδείξεις, ἡ ἐρμηνεία τῆς παρουσίας τους στὸ σπήλαιο περιορίζεται ἀντικειμενικὰ στὴ στατιστικὴ ἀπόρριψη τοῦ τυχαίου (πρβ. ἐνότητα 4). Στὴν περίπτωση αὐτή, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀναθήματα, ἄγνωστοι θὰ παραμείνουν γιὰ μᾶς ὅχι μόνο οἱ ἀναθέτες, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα σημαντικὰ στοιχεῖα, ὅπως ὁ λόγος καὶ ὁ τρόπος τῆς ἀνάθεσης καὶ ἰδιαίτερα ὁ συγκεκριμένος τόπος συγκέντρωσης ὅλων αὐτῶν τῶν μικρῶν σὲ μέγεθος, ἀλλὰ συχνὰ πολύτιμων προσφορῶν. Γνωρίζουμε βέβαια ὅτι στὴν εἴσοδο τοῦ σπηλαίου ὑπῆρχαν συγκεντρωμένα ἀναθήματα, ὅπως οἱ χάλκινες ἀσπίδες²⁶⁷, δὲν εἶναι ὥστόσο βέβαιο ἂν ἡ συγκεκριμένη μαρτυρία μπορεῖ νὰ ἰσχύσει γιὰ τὰ νομίσματα καὶ τὰ μικροῦ μεγέθους πολύτιμα ἀντικείμενα. Τὸ πρόβλημα φαίνεται γενικότερο καὶ ἀφορᾷ κυρίως τὰ μικρὰ ἀναθήματα τῶν ἑλληνικῶν ἱερῶν καὶ τὸν τόπο φύλαξής τους, γιὰ τὸν ὁποῖο συνήθως δὲν ἔχουμε ἐπαρκεῖς πληροφορίες²⁶⁸.

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Παρόλο ποὺ οἱ ἀναφερόμενες στὴ λατρεία τοῦ Κρηταγενοῦς Διὸς νομισματικὲς μαρτυρίες δὲν εἶναι λίγες²⁶⁹, ἀνάλογο θεματολόγιο σώζουν μόνο 13 ἀπὸ τὰ 45 ἀρχαία νομίσματα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου. Τὰ θέματα εἶναι ποικίλα καὶ διανθίζονται μὲ ἄμεσες ἢ ἔμμεσες ἀναφορὲς στὸν Δία, τὴ γέννησή του καὶ τὴ σχετικὴ λατρεία. Ἐτσι, στὸν ἀργυρὸ στατήρα τῆς Γόρτυνας ἀρ. 3, γίνεται μνεῖα στὸν μῦθο τῆς Εὐρώπης, καθὼς στὸν ἐμπροσθέντυπο εἰκονίζεται ἡ Εὐρώπη καθισμένη πάνω σὲ δένδρο καὶ στὸν ὀπισθόντυπο ταῦρος. Στὰ χάλκινα κνωσιακὰ νομίσματα ἀρ. 26-28, κυριαρχεῖ στὸν ἐμπροσθέντυπο ἡ κεφαλὴ τοῦ στε-

263. Πρβ. IG VII 303 (ᾠρωπός).

264. M. G. Manganaro, *Graffiti monetali e onomastica greca*, JNG 33, 1983, 10-12.

265. Αὐτόθι 10.

266. Σχετικὰ πρβ. ἐδῶ σ. 22.

267. Θεόφρ. *Περὶ φυτικῶν ἱστοριῶν* Γ 3, 21-26.

268. Philipp ὁ.π. (σημ. 259) 21.

269. A. B. Cook, *Zeus. A Study in Ancient Religion* (Cambridge 1914-1940, ἀνατ. 1965) I 149-153, 548, II 933. H. Verbruggen, *Le Zeus crétois* (Paris 1981) 165-167.

φανωμένου Δία και στὸν ὀπισθότυπο ἡ ἐπιβλητικὴ μορφή τοῦ ἱεροῦ ἄετοῦ, μὲ ἀνοιχτὰ φτερά. Ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀγριόχοιρου στὸ δίδραχμο τῆς Λύττου ἀρ. 7 σχετίζεται μὲ μία παραλλαγή τοῦ μύθου τῆς γέννησης, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ νέος θεὸς ἀνατράφηκε ἀπὸ ἓνα χοῖρο²⁷⁰. Τὰ ἑπτὰ ἀστέρια στὰ νομίσματα τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν ἀρ. 12-16 θὰ μπορούσαν νὰ ὑποδηλώσουν κατὰ τὸν Ἰ. Ν. Σβορώνο τὶς τροφούς τοῦ Δία²⁷¹, ἐνῶ τοὺς σχετικούς μύθους θυμίζουν καὶ τὰ κέρατα τῆς Ἀμαλθείας ποὺ εἰκονίζονται στὸ νόμισμα ἀρ. 22. Στὴ λατρεία τοῦ Διὸς Ἀγοραίου παραπέμπει ἡ παράσταση τοῦ βωμοῦ στὸ χάλκινο ἀρ. 24, ἐνῶ στὴν ἀσκούμενη στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο λατρεία ἀναφέρεται τὸ χάλκινο νόμισμα ἀρ. 23, ποὺ φέρει ὡς ὀπισθότυπο εἰκόνα τοῦ Διὸς σπένδοντος μπροστὰ σὲ βωμὸ καὶ ἐπιγραφή [ΙΔΑΙΟΥ Δ]ΙΟΣ.

Πέρα ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα, ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς νομισμάτων φέρει τύπους ποὺ σχετίζονται μὲ ἄλλες θεότητες. Στὴν Ἀρτεμὴ Δίκτυννα ἀναφέρονται τὰ νομίσματα τῆς ἐνιαίας ἐπαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκῆς ἀρ. 9-11²⁷², στὴν Ἀρτεμὴ καὶ τὸν Ἡρακλῆ τὸ τετράδραχμο τῆς Χερσονήσου ἀρ. 6, στὸν Ἀπόλλωνα τὸ δίδραχμο τῆς Ἐλεύθερας ἀρ. 2 καὶ στὴν Ἀθηνᾶ ἡ δραχμὴ τῆς Ἰτάνου ἀρ. 8. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀρκετὰ διαδεδομένες καὶ συναφεῖς μὲ τὸν Κρηταγενῆ Δία ἐκδόσεις, ὅπως τὰ ἀργυρὰ τῆς Ἱεράπυτνας²⁷³ καὶ τῆς Πολυρρηνίας²⁷⁴ ἢ τὰ ἀργυρὰ καὶ χάλκινα νομίσματα ποὺ κυκλοφόρησε τὸν Κοινὸν τῶν Κρητῶν καὶ ἀναφέρονται στὸν σχετικὸ πρὸς τὸν Δία μύθο τῶν Κουρητῶν²⁷⁵ ἀπουσιάζουν ἐντελῶς.

Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι ὁ νομισματικὸς τύπος τοῦ ἐνεπίγραφου ἀναθήματος ἀρ. 33 δὲν σχετίζεται μὲ τὴ λατρεία τοῦ Διὸς, συμπεραίνουμε ὅτι τὸ θεματολόγιο δὲν ἀπετέλεσε πάντοτε καθοριστικὸ στοιχεῖο ἐπιλογῆς γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἀναθέτες. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἀνάθεση ἐνὸς νομίσματος ὑπῆρξε ἀπὸ μόνη τῆς μία πράξης σεβασμοῦ, ποὺ γινόταν δεκτὴ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν νομισματικὸ τύπο. Ἀνάλογα θὰ πρέπει νὰ μὴν ὑπῆρχε περιορισμὸς καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴ ἀξία τῶν ἀναθημάτων, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι ἀπὸ μικρὰ χάλκινα νομίσματα (ἀρ. 16) μέχρι ἀργυρὰ τριδραχμα (ἀρ. 12) ἢ ἀκόμη καὶ πολύτιμοι χρυσοὶ στατήρες (ἀρ. 33).

Ἡ πολυμορφία τῶν νομισμάτων προσδίδει σὲ τελευταία ἀνάλυση μιὰ καθολικότερη διάσταση στὴν ταυτότητα τοῦ λατρευτικοῦ σπηλαίου. Ἦδη ἔχει τονισθεῖ ἀπὸ τὸν H. Verbruggen ὁ παγκρήτιος χαρακτήρας τοῦ ἱεροῦ, μὲ βάση τὰ νομισματικὰ εὑρήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀπομακρυσμένες περιοχὲς τοῦ νησιοῦ, ὅπως ἡ Ἰτανος²⁷⁶. Τὰ νεότερα

270. Cook ὁ.π. II 2, 928.

271. Σχετικὰ πρβ. ἐδῶ σ. 17-18. Βλ. ἀκόμη Cook ὁ.π. I 548.

272. T. V. Buttrey, *The Roman Coinage of the Cyrenaica, First Century B.C. to First Century A.D.*, στὸ C. N. L. Brooke *et al.* (ἐκδ.), *Studies in Numismatic Method Presented to Ph. Grierson* (Cambridge 1983) 25.

273. Svoronos, *Numismatique* 194 ἀρ. 45 πίν. XVIII,2.

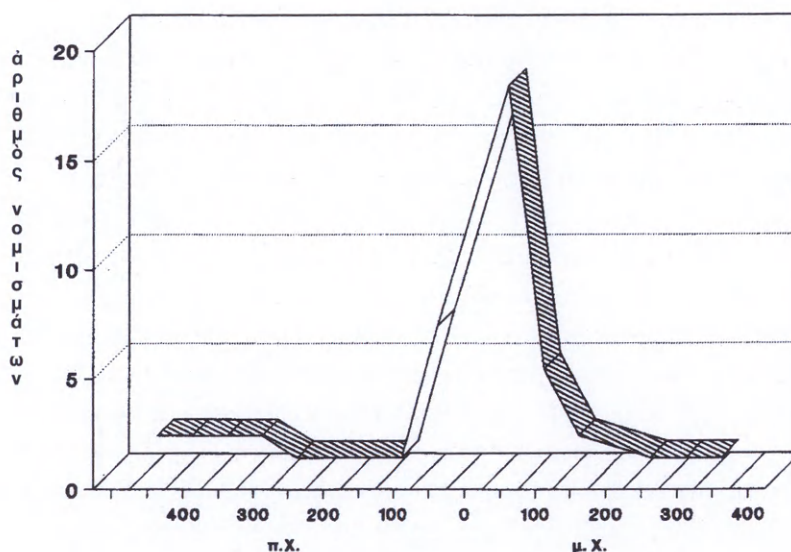
274. Αὐτόθι 284 ἀρ. 52 πίν. XXVI,30a.

275. Αὐτόθι 336 ἀρ. 9 (Κλαύδιος), 342 ἀρ. 48 (Τίτος), 343 ἀρ. 52 πίν. XXXIII,14 (Δομιτιανός).

276. H. Verbruggen, *Le Zeus crétois* 98 σημ. 146. Γενικότερα γιὰ τὸν παγκρήτιο χαρακτήρα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου πρβ. ἐδῶ σημ. 38. Ἀνάλογα συμπεράσματα

νομισματικά δεδομένα φανερώνουν έντυπωσιακή έμβέλεια, πού ξεκινά από τόν Τάραντα καί τή Ρώμη καί φθάνει ὡς τή Ρόδο. Μιά γενικευμένη ὥστόσο έρμηνεία γιά τò σύνολο τῶν εὐρημάτων πού προέρχονται ἀπό έξωνησιωτικά νομισματοκοπεῖα καί συνάρτησή τους μέ ξένους λάτρες δέν θά μπορούσε νά εἶναι ἀπόλυτα ἀσφαλής. Κάθε νόμισμα κρύβει τή δική του περιπέτεια καί εἶναι δύσκολο ἀπό τή σημερινή σκοπιά νά ἀποσαφηνισθεῖ ἡ ἀρχαία διαδρομή του μέσα ἀπό τίς πολλαπλές ισχύουσες πιθανότητες (πειρατεία, μισθοφορά, έμπορικές σχέσεις ἢ ἀπλῶς εὐλαβικό προσκύνημα κάποιου ξένου έπισκέπτη)²⁷⁷.

Σαφέστερες πληροφορίες μπορούμε ἀντίθετα νά κερδίσουμε ἀπό τή χρονική κατανομή τῶν νομισμάτων, ὅπως παριστάνεται στή γραφική παράσταση στήν εἰκ. 8. Ἡ παρουσία

Εἰκ. 8. Χρονική κατανομή τῶν νομισμάτων.

τῶν νομισμάτων στό σπήλαιο ξεκινά ἀπό τò τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. καί καταλήγει στό β' μισό τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. Ὅπως φαίνεται στό διάγραμμα, ἔξαρχη παρουσιάζεται στήν πρώτη μετὰ Χριστόν πενηκονταετία, καί ιδιαίτερα στήν περίοδο τῶν αὐτοκρατόρων Καλιγούλα (5 νομίσματα) καί Κλαυδίου (6 νομίσματα). Στήν ἐποχή τοῦ Νέρωνα ὑπάρχει μιὰ ἀπότομη μείωση (1 νόμισμα), ἐνῶ στήν ἀμέσως ἐπόμενη ἐποχή τῶν Φλαβίων σημειώνεται μικρή ἀνάκαμψη (5 νομίσματα). Στόν 2ο αἰ. μ.Χ. παρατηρεῖται καί πάλι

γιά τόν χαρακτήρα τοῦ Κωρύκιου Ἄντρου μέ βάση τὰ νομισματικά εὐρήματα βλ. Ο. Picard, *L'Antre*

Corycien II, BCH Suppl. IX (1984) 305-306.

277. Πρβ. ἐδῶ σ. 42-43.

σημαντική πτώση (2 νομίσματα) που συνεχίζεται στον 3ο αἰ. (2 νομίσματα) και στον 4ο (1 νόμισμα)²⁷⁸.

Δέν είναι ἴσως τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πτωτικὴ τάση, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Νέρωνα, συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὸν μεγάλο σεισμὸ ποὺ ἐπληξε κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ὅλο τὸ νησί²⁷⁹. Ἡ παρατηρούμενη μείωση τῶν νομισμάτων κατὰ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. μπορεῖ εὐκόλα νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ τὴν γενικότερη οἰκονομικὴ κρίση ποὺ ἐπληξε κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τὶς πόλεις τῆς Κρήτης²⁸⁰. Ἡ συνεχιζόμενη κρίση καθιστᾷ ἐπίσης εὐλόγη τὴν παρουσία ἑνὸς μόνο νομίσματος στὸν 4ο αἰ. μ.Χ. Πρόκειται γιὰ τὸ τελευταῖο στὴ χρονολογικὴ σειρὰ χάλκινο νόμισμα ἀρ. 39, ποὺ ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίου Β' (355/361 μ.Χ.) καὶ σηματοδοτεῖ μία φθίνουσα πορεία στὴν ἀρχαία λατρεία τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, ποὺ θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ τὸ ἐπισκέπτονται προσκυνητὲς ὡς τὸν 5ο μ.Χ. αἰώνα²⁸¹.

Ἡ μεγάλη πυκνότητα νομισμάτων ποὺ παρατηρεῖται στὴν πρῶμη αὐτοκρατορικὴ περίοδο, ἡ μείωση στὸ β' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ποὺ ἐπιτείνεται σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., δέν συμπίπτουν μὲ τὴ γενικότερη κατάσταση τῆς Κρήτης, καθὼς εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ συνθήκες ἀνάπτυξης καὶ εὐμάρειας ποὺ ἐπικράτησαν μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς *pax romana*, διατηρήθηκαν μέχρι καὶ τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.²⁸² Ἡ ἐντυπωσιακὴ αὔξηση τῶν νομισματικῶν εὐρημάτων ποὺ παρατηρεῖται κατὰ τὴν περίοδο τῶν αὐτοκρατόρων Καλιγούλα καὶ Κλαυδίου στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο καὶ ἡ ἔντονη μείωσή τους κατὰ τὸν 2ο μ.Χ. αἰ., ἀφοροῦν κατὰ συνέπεια μόνο τὸν συγκεκριμένο χώρο. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ποὺ εἶναι ἀποτελέσματα μετρήσεων, δέν εἶναι δυνατόν νὰ ἀξιολογηθοῦν πλήρως, ἂν δέν συνεκτιμηθοῦν ἀνάλογα στατιστικὰ δεδομένα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ὑπολοίπων εὐρημάτων τοῦ σπηλαίου. Εἴμαστε συνεπῶς ὑποχρεωμένοι νὰ περιορισθοῦμε πρὸς τὸ παρὸν σὲ ὑποθέσεις, βασιζόμενοι στὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνουν τὰ ἴδια τὰ νομίσματα: Στὸ σύνολο τῶν 18 νομισμάτων ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὴν περίοδο τῆς Ἰουλιοκλαυδιανῆς δυναστείας, τὰ 10 προέρχονται ἀπὸ τὸ νομισματοκοπεῖο τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν²⁸³. Πρόκειται γιὰ μιὰ σημαντικὴ παρουσία, ποὺ ἀντιδιαστέλλεται ἀπὸ τὴν πενιχρὴ ἐκπροσώπηση τῆς γειτονικῆς Κνωσοῦ, μὲ δύο μόνο νομίσματα²⁸⁴, καὶ τὴν παντελὴ ἀπουσία τῶν ὀκτὼ ὑπόλοιπων κρητικῶν νομισματοκοπειῶν ποὺ λειτουργοῦσαν κατὰ τὴν ἴδια περίοδο²⁸⁵.

278. Ὁ ἀριθμὸς τῶν νομισμάτων κατὰ αὐτοκράτορες ἔχει ὡς ἑξῆς: Αὔγουστος 1 (ἀρ. 41), Τιβέριος 1 (ἀρ. 34), Καλιγούλας 5 (ἀρ. 12-16), Κλαύδιος 6 (ἀρ. 17-21, 29), Νέρων 1 (ἀρ. 30), ἀταύτιστα Ἰουλιοκλαυδιανῆς δυναστείας 4 (ἀρ. 42-45), Βεσπασιανὸς 1 (ἀρ. 35), Δομιτιανὸς 4 (ἀρ. 22-25), Τραϊανὸς 1 (ἀρ. 36), Ἀδριανὸς 1 (ἀρ. 37), Μαξιμιανὸς Ἐρκούλιος 1 (ἀρ. 38), Διοκλητιανὸς 1 (ἀρ. 40), Κωνσταντῖος Β' 1 (ἀρ. 39).

279. E. Kirsten, Kretische Erdbeben der Kaiserzeit in der "Schwindel-Literatur" von Diktys Knossios und

Apollonios Tyaneus. Ein Echo der Auffindung von minoischen Cnossian Tablets, *Εἰλαπίνη* 1987, 363 κέ.

280. Σχετικὰ βλ. Χανιώτη, Κρήτη 314.

281. Βλ. Σακελλαράκη 1987, 254.

282. Πρβ. ἐδῶ σ. 7 σημ. 30. Τὰ πρῶτα οἰκονομικὰ προβλήματα γιὰ τὶς πόλεις τῆς Κρήτης ξεκινοῦν ἀπὸ τὸν 3ο μ.Χ. αἰ. Σχετικὰ βλ. Χανιώτη, Κρήτη 314.

283. Κοινὸν Κρητῶν ἀρ. 12-21, Κνωσὸς ἀρ. 29-30. Πρῶμη ἀρ. 34, Πέργαμος ἀρ. 41, ἀταύτιστα ἀρ. 42-45.

284. Ἀρ. 29 (Κλαύδιος), ἀρ. 30 (Νέρων).

285. Πρβ. ἐδῶ σ. 7.

Λόγοι ὅπως ἡ γειτονία τοῦ ἱεροῦ μετὰ τὴν Γόρτυνα, ὅπου πιθανότατα ἐδραζόταν τὸ ἐπαρχιακὸ νομισματοκοπεῖο²⁸⁶, ἢ ἡ εὐρύτερη κυκλοφορία τῶν νομισμάτων τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν σὲ σχέση μετὰ ἐκεῖνα τῶν ἄλλων πόλεων, ἀντικρούονται ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα εὐρήματα: Ὁλόκληρος ὁ 2ος αἰ. μ.Χ., στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὁποῖου τὸ νομισματοκοπεῖο τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν συνέχισε τὶς ἐκδόσεις του²⁸⁷ ἐπιλέγοντας μάλιστα μερικές φορές θέματα ποὺ σχετίζονται μετὰ τὴν λατρεία τοῦ Διὸς²⁸⁸, ἀντιπροσωπεύεται στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο μετὰ μόνο δύο νομίσματα προερχόμενα ἀπὸ τὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Ρώμης (δηνάρια Τραϊανοῦ καὶ Ἀδριανοῦ ἀρ. 36, 37).

Δὲν ἀπομένει παρὰ νὰ ἐκφραστοῦν σκέψεις, ὅπως ἡ ἐντατικοποίηση τῆς λατρείας κατὰ τὴν ἰουλιοκλαυδιανὴ περίοδο (ποὺ συνεχίσθηκε ἴσως μέχρι καὶ τὴν περίοδο τῶν Φλαβίων²⁸⁹) ἢ κάποια ἀναβάθμιση τοῦ ἱεροῦ σὲ σχέση μετὰ τὴν ἀσκούμενη στὴ Γόρτυνα αὐτοκρατορικὴ λατρεία καὶ τὴ σύνδεση τοῦ Αὐγούστου μετὰ τὸν Δία, ὅπως ὑποσημαίνουν οἱ ἀκριβὲς ἀργυρὲς ἐκδόσεις τοῦ ἐπαρχιακοῦ νομισματοκοπεῖου κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Καλιγούλα²⁹⁰. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, δὲν εἶναι ἀπίθανο τὸ ἱερὸ νὰ ἀπόκτησε μιὰ εἰδικότερη σημασία γιὰ τὸ Κοινὸ τῶν Κρητῶν καὶ αὐτὸ ἴσως ὄχι γιὰ πρώτη φορά, ἀν δεχθοῦμε τὴν ἄποψη τοῦ H. Verbruggen γιὰ τὸν πιθανὸ ρόλο τοῦ Ἰδαίου Ἄντροῦ, ὡς ἱεροῦ τοῦ Κοινοῦ σὲ κάποια φάση τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου²⁹¹.

286. Πρβ. ἐδῶ σ. 17.

287. Πρβ. ἐδῶ σ. 17.

288. Βλ. Svoronos, *Numismatique* 346 ἀρ. 74 πίν. XXXIV,12 (Τραϊανός), 348 ἀρ. 85-86 πίν. XXXV,1 (Ἀδριανός), 352 ἀρ. 110 πίν. XXXV,21 (Ἀδριανός).

289. Ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν Φλαβίων προέρχονται συνολικὰ πέντε νομίσματα (ἀρ. 22-25, 35). Ἀνάμεσά τους διακρίνεται τὸ νόμισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν

ἀρ. 23 ποὺ φέρει στὸν ὀπισθότυπο τὴν ἐπιγραφή ΙΔΑΙΟΥ ΔΙΟΣ. Στὴ ἴδια περίοδο τὸ Κοινὸ τῶν Κρητῶν ἐξέδωσε νομίσματα μετὰ ἀναφορὰ στὸν μῦθο τῶν Κουρητῶν, βλ. Svoronos, *Numismatique* 342 ἀρ. 48 (Τίτος), 343 ἀρ. 52 πίν. XXXIII,14 (Δομιτιανός).

290. Πρβ. ἐδῶ σ. 17-18.

291. H. Verbruggen, *Le Zeus crétois* 98.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ μελέτη τῶν νομισμάτων τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου κατέληξε σὲ μιὰ σειρά χρήσιμων συμπερασμάτων, πὺν ἐνισχύουν, καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις διευρύνουν, τὴν ὑπάρχουσα γιὰ τὸν συγκεκριμένο χῶρο γνώση. Ἐξετάσθηκαν πενήντα πέντε συνολικὰ νομίσματα, κατὰ κύριο λόγο εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς Γ. Σακελλαράκη (1982-86). Στὴν ἴδια μελέτη συμπιερίληφθησαν μερικὰ παλαιότερα εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς F. Halbherr (1885) καὶ ἀκόμη ὁρισμένα ἄλλα πὺν προήλθαν ἀπὸ δωρεές Συλλογῶν ἢ παραδόσεις. Ὁ κύριος ὄγκος τοῦ ὕλικου ἀποτελέσθηκε ἀπὸ σαράντα πέντε ἀρχαῖα νομίσματα, ἐνῶ ἓνα μικρότερο μέρος ἀπὸ νεότερα, πέντε ὀθωμανικὰ καὶ πέντε νέα ἑλληνικὰ.

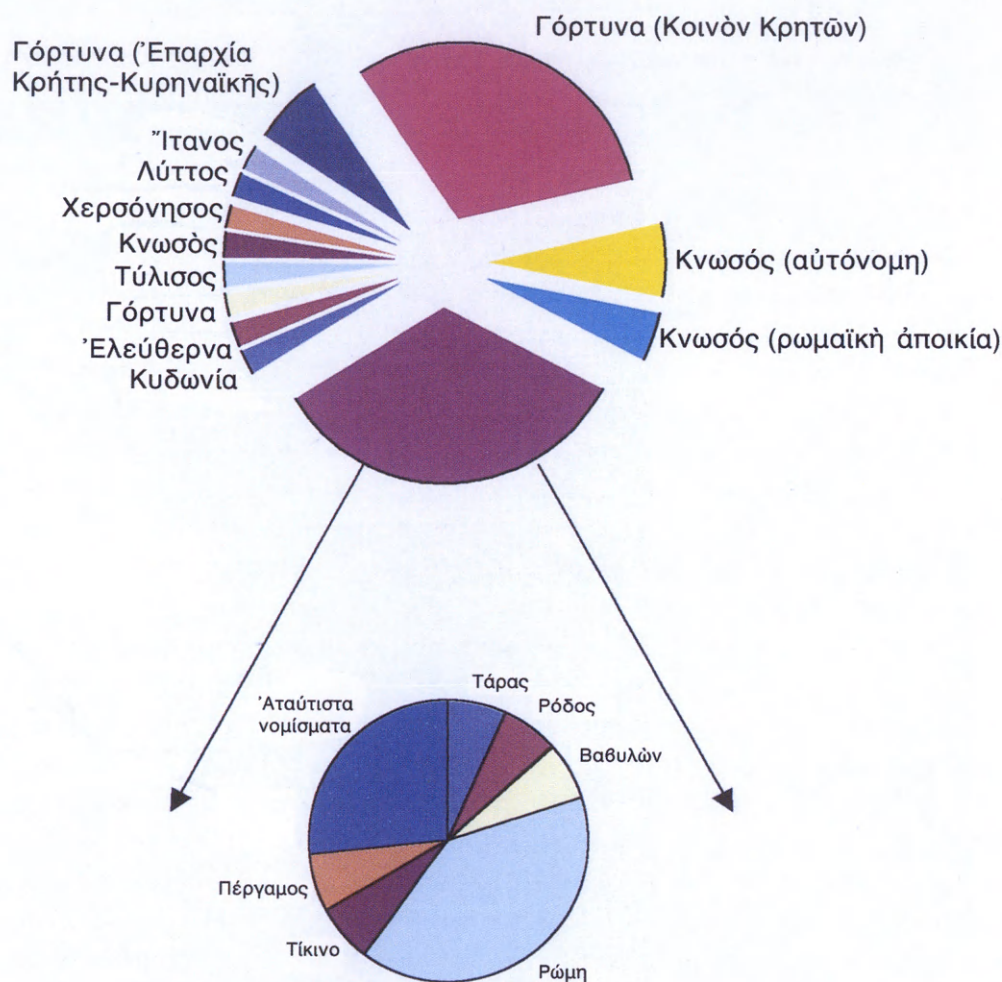
Κάθε νόμισμα ἐρευνήθηκε τόσο ὡς πρὸς τὴν καθαρὰ νομισματικὴ του ἱστορία, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ του σὲ σχέση μετὰ τὸν τόπο εὕρεσης. Τὸ βάρος τῆς μελέτης ἐπικεντρώθηκε, ὅπως εἶναι φυσικό, στὰ ἀρχαῖα, πὺν χρονικὰ συμπίπτουν μετὰ τὴν κατεξοχὴν περίοδο ἀκμῆς τοῦ σπηλαίου. Ἔτσι, σὲ δύο ξεχωριστὲς ἐνότητες (1 καὶ 2), ἐξετάσθηκαν τὰ νομίσματα ἀρχικὰ τῶν κρητικῶν καὶ κατόπιν τῶν ἐκτὸς Κρήτης νομισματοκοπειῶν. Ἡ μαρτυρία τῶν νεότερων νομισμάτων πὺν ἐξετάσθηκαν σὲ μιὰ τρίτη ἐνότητα (3), πέρα ἀπὸ τὴ σημασία τους γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ σπηλαίου, ἀποδείχθηκε χρήσιμη γιὰ τὴν εἰδικὴ στατιστικὴ ἀνάλυση πὺν ἐφαρμόσθηκε στὴ συνέχεια (ἐνότητα 4), με σκοπὸ τὴν κατανόηση τῆς διασπορᾶς τοῦ συνόλου τῶν νομισμάτων στὸν χῶρο. Τὰ στοιχεῖα τέλος πὺν προέκυψαν ἀπὸ τὶς τέσσερις πρῶτες ἐνότητες, συνεκτιμήθηκαν στὴν ἐνότητα 5, ὅπου ἐπιχειρήθηκε μιὰ οὐσιαστικότερη προσέγγιση στὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὸ νόημα τῶν νομισμάτων.

Ὡς πρὸς τὰ ἀρχαῖα νομίσματα, ἡ ἀντιστοιχία κατὰ ὕλικὸ ἔδωσε προτεραιότητα στὰ χάλκινα (27 νομίσματα), μετὰ ἀμέσως ἐπόμενα τὰ ἀργυρὰ (17 νομίσματα) καὶ τελευταῖα τὰ χρυσὰ (1 νόμισμα). Ὅλα ἀποδείχθηκαν γνωστὲς ἐκδόσεις πὺν προέρχονται ἀπὸ δεκατέσσερις συνολικὰ πόλεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ ὀκτὼ εἶναι κρητικὲς. Ἀξιοσημείωτη στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι ἡ ἀναλογία τῶν νομισμάτων κατὰ νομισματοκοπεῖα, καθὼς στὸ σύνολο τῶν σαράντα πέντε νομισμάτων, τὰ τριάντα ἀντιστοιχοῦν σὲ νομισματοκοπεῖα τῆς Κρήτης. Κατὰ περιόδους, στὴν κλασικὴ καὶ ἑλληνιστικὴ, ἀναλογοῦν ἔντεκα νομίσματα καὶ ἱσάριθμες πόλεις, ἐνῶ στὴν περίοδο τῆς Ρωμαιοκρατίας εἴκοσι ὀκτὼ νομίσματα καὶ πέντε πόλεις.

Ἡ κρητικὴ νομισματοκοπία τῆς κλασικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς περιόδου ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ ὀκτὼ ἀργυρὰ νομίσματα πὺν προέρχονται ἀπὸ τὶς πόλεις Κυδωνία, Ἐλεύθερνα, Γόρτυνα, Τύλισο, Κνωσό, Χερσόνησο, Λύττο καὶ Ἰτανο (ἀρ. κατ. 1-8). Κατὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο ἡ παρουσία τῶν ἐκτὸς Κρήτης νομισματοκοπειῶν εἶναι πενιχρότερη καὶ περιορίζεται σὲ δύο ἀργυρὰ νομίσματα ἀπὸ τὸν Τάραντα καὶ τὴν Ρόδο (ἀρ. 31, 32) καὶ ἓνα χρυσὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Γ' πὺν ἐπιχαράχθηκε, δύο ἢ τρεῖς αἰῶνες μετὰ τὴν κοπή του, ἀπὸ τὴν πόλη τῆς δυτικῆς Κρήτης Πολυρρηνία, γιὰ νὰ ἀνατεθεῖ στὸ ἱερό (ἀρ. 33) (εἰκ. 9).

Ἡ ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τῶν ἐγχώριων νομισματοκοπειῶν συμφωνεῖ μετὰ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα τοῦ νησιοῦ καὶ μετὰ ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὴ νομισματικὴ δραστηριότητα πὺν ἀνέπτυξαν οἱ κρητικὲς πόλεις κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς. Ἀποκαλυπτικὴ στὴν προκειμένη

ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΑ

Εἰκ. 9. Κρητικὰ καὶ ἐκτὸς Κρήτης νομισματοκοπεῖα.

περίπτωση καὶ καθόλου τυχαία ἀποδεικνύεται καὶ ἡ ἐκπροσώπηση τῶν πόλεων κατὰ περιοχές, καθὼς ἀπὸ τὶς ὀκτὼ οἱ ἑξὶ ἐντοπίζονται στὴν κεντρικὴ Κρήτη.

Πολυσήμαντη θεωρήθηκε καὶ ἡ παρουσία τῶν τριῶν ξένων νομισμάτων κατὰ τὴν ἴδια περίοδο. Ἡ συσχέτισή τους μὲ ξένους ἐπισκέπτες, ὅσο ἐλκυστικὴ κι ἂν φαίνεται, δὲν στάθηκε δυνατό νὰ ὑποστηριχθεῖ. Ξένα νομίσματα κυκλοφοροῦσαν εὐρέως στοὺς κλασικοὺς καὶ ἑλληνιστικοὺς χρόνους στὴν Κρήτη, ὡς ἀποτέλεσμα τῶν γενικότερων οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν σχέσεων τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς μισθοφορικῆς καὶ πειρατικῆς δραστηριότη-
τας τῶν Κρητῶν. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη, ἡ δραχμὴ τῆς Ρόδου ἀρ. 32 θὰ μπορούσε νὰ ἐρμη-

νευθεῖ ὡς προϊόν μισθοφορᾶς, ἐφόσον ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς δραχμὲς καὶ τὰ ἡμίδραχμα ποὺ εἰσέρρευσαν στὴν Κρήτη κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο θεωρεῖται ὅτι προήλθαν ἀπὸ τοὺς μισθοὺς τῶν μισθοφόρων ποὺ στρατολογοῦσαν οἱ Ρόδιοι. Ἀνάλογα θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ καὶ ὁ χρυσὸς στατήρας ἀρ. 33, δεδομένου ὅτι τὰ νομίσματα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου γνώρισαν εὐρύτατη κυκλοφορία στὴν Κρήτη μετὰ τὴν ἐπιστροφή τῶν μισθοφόρων. Ἀντίθετα, σπάνιο εὔρημα γιὰ τὴν Κρήτη θεωρεῖται ὁ στατήρας τοῦ Τάραντα ἀρ. 31, ἃν καὶ γιὰ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια μαρτυροῦνται σχέσεις ἀνάμεσα στὸν Τάραντα καὶ τὴν Κρήτη.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ρωμαιοκρατίας ἡ παρουσία τῶν κρητικῶν νομισματοκοπειῶν περιορίζεται, καὶ ἀπὸ τὶς πόλεις ποὺ ἀνέπτυξαν κατὰ τὴν περίοδο αὕτη νομισματικὴ δραστηριότητα ἀντιπροσωπεύονται μόνο δύο, ἡ Κνωσὸς μὲ πέντε χάλκινα νομίσματα (τρία αὐτόνομα καὶ ἀπὸ ἓνα τῶν αὐτοκρατόρων Κλαυδίου καὶ Νέρωνα, ἀρ. 26, 30) καὶ ἡ Γόρτυνα μὲ τέσσερα ἀργυρά (τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν, ἀρ. 12-15) καὶ δεκατρία χάλκινα (τρία τῆς ἐνιαίας ἐπαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκῆς, ἀρ. 9-11 καὶ δέκα τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν αὐτοκρατόρων Καλιγούλα, Κλαυδίου καὶ Δομτιανοῦ, ἀρ. 16-25). Ἡ παρουσία τῶν ξένων νομισματοκοπειῶν στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο εἶναι ἀρκετὰ σημαντική. Προηγεῖται ἡ Ρώμη μὲ τρία ἀργυρὰ δηνάρια τῶν αὐτοκρατόρων Βεσπασιανοῦ, Τραϊανοῦ καὶ Ἀδριανοῦ (ἀρ. 35-37) καὶ τρία χάλκινα νομίσματα τῶν Τιβερίου, Μαξιμιανοῦ Ἐρκουλίου καὶ Κωνσταντίου Β' (ἀρ. 34, 38, 39) καὶ ἀκολουθοῦν τὰ νομισματοκοπεῖα τοῦ Τικίνου καὶ τῆς Περγάμου μὲ δύο χάλκινα, τῶν αὐτοκρατόρων Διοκλητιανοῦ καὶ Αὐγούστου ἀντίστοιχα (ἀρ. 40-41) (εἰκ. 9).

Ἡ περίοδος τῆς Ρωμαιοκρατίας ἐπιδεικνύει γενικὰ μεγαλύτερο ἀριθμὸ νομισμάτων (34 στὸ σύνολο τῶν 45 ἀρχαίων), στοιχεῖο ποὺ κατ' ἀρχὴν βρίσκεται σὲ συνάρτηση μὲ τὴ διακοπὴ τῶν ἐμφυλίων ταραχῶν στὴν Κρήτη καὶ τὸ γενικότερο θετικὸ κλίμα τῆς *pax romana*. Ἀντιστρόφως ἀνάλογη εἶναι ἡ παρουσία τῶν κρητικῶν πόλεων, ποὺ περιορίζεται πολὺ, γεγονὸς ποὺ ὀφείλεται στὴ συρρίκνωση τῶν ἐγγύρων νομισματοκοπειῶν καὶ στὴν ἐνεργοποίηση τοῦ νομισματοκοπεῖο τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν. Ἡ ἀρκετὰ σημαντικὴ παρουσία τῶν ξένων νομισματοκοπειῶν κατὰ τὴν ἴδια περίοδο ὀφείλεται στὴν ἀνεμπόδιση διακίνηση ποὺ ἐπιτεύχθηκε στὰ ὅρια τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ στὴν ἀνάπτυξη ὀργανωμένων ἐμπορικῶν σχέσεων τοῦ νησιοῦ μὲ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο. Δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι στὰ ὀκτὼ ἐκτὸς Κρήτης νομίσματα τὰ ἑξὶ προέρχονται ἀπὸ τὴ Ρώμη.

Ὡς πρὸς τὰ ὀθωμανικὰ καὶ τὰ νέα ἑλληνικὰ νομίσματα (ἀρ. 46-55), ἡ παρουσία τους ἐρμηνεύθηκε μὲ βάση τὴ μεταγενέστερη ἱστορία τοῦ σπηλαίου, ποὺ χρησίμευσε ὄχι μόνο ὡς καταφύγιο βοσκῶν ἀλλὰ καὶ ὡς τόπος χριστιανικῆς λατρείας.

Σὲ σημαντικὰ συμπεράσματα ὁδήγησε ἡ ἀνάλυση τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων καὶ ἰδιαίτερα ἡ μελέτη τῆς κατανομῆς τῶν νομισμάτων στὸν χῶρο, ποὺ ἀποδείχθηκε ὅτι δὲν εἶναι τυχαία. Ἔτσι, παρόλο ποὺ ἡ ἐπίχωση στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σπηλαίου φάνηκε διαταραγμένη, ἡ κατανομὴ τῶν νομισμάτων σὲ βάθος παρέμεινε ἀδιασάλευτη, καθὼς τὰ παλαιότερα βρέθηκαν σὲ ἀρμονικὴ θέση σὲ σχέση μὲ τὰ νεότερα.

Ἀνάλογα στοιχεῖα προέκυψαν καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ὀριζόντιας διασπορᾶς. Οἱ δύο χῶροι τοῦ σπηλαίου, ὁ βόρειος μυχὸς καὶ ἡ κεντρικὴ αἴθουσα, στοὺς ὁποίους βρέθηκαν νομίσματα, ἀποδείχθηκε ὅτι διαφοροποιοῦνται ὡς πρὸς τὴν πυκνότητα ἀλλὰ καὶ τὸ εἶδος

τῶν νομισμάτων πού περιεῖχαν. Ἀπὸ τὴ στατιστικὴ ἀνάλυση πού ἐφαρμόσθηκε γιὰ τὴν ἀξιολόγηση ὅλων τῶν σχετικῶν εἰδοποιῶν διαφορῶν, προέκυψε ὅτι ἡ κατανομὴ τῶν νομισμάτων μέσα στὸ σπήλαιο, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν παράμετρο τοῦ χρόνου. Μὲ σημαντικὸ βαθμὸ βεβαιότητος ἀποδείχθηκε ἀκόμη ὅτι ἡ συγκέντρωση νομισμάτων ἀποκλειστικὰ τῆς περιόδου τῆς Ρωμαιοκρατίας στὸν βόρειο μυχὸ δὲν εἶναι τυχαία.

Τὰ ἀποτελέσματα αὐτὰ ἀποκλείουν τὸν παράγοντα τοῦ τυχαίου στὴν παρουσία τῶν ἀρχαίων νομισμάτων μέσα στὸ σπήλαιο καὶ ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι θὰ πρέπει νὰ συσχετισθοῦν μὲ τὴν ἀσκούμενη ἐκεῖ ἀρχαία λατρεία. Ἡ θέση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία στὸν βόρειο μυχὸ τοῦ χρυσοῦ στατήρα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου (ἀρ. 33), πού ἐπιχαράχθηκε στὸν 1ο π.Χ./μ.Χ. αἰ. ἀπὸ τοὺς Πολυρρηνίους γιὰ νὰ ἀνατεθεῖ στὸ ἱερό. Ἡ ἐξαιρετικὰ σύντομη ἐπιχάραξη περιορίζεται στὸν προσδιορισμὸ τῶν ἀναθετῶν (ΠΟΛΥΡΗΝΙΩΝ), χωρὶς νὰ φανερώνει τὸν λόγο τῆς συγκεκριμένης πράξης, πού θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρξε σημαντικός. Τὸ ἐρμηνευτικὸ αὐτὸ κενὸ δὲν μειώνει τὴν ἀξία τοῦ εὐρήματος, πού πρὸς τὸ παρὸν παραμένει τὸ μοναδικὸ σωζόμενο ἐνεπίγραφο ἀνάθημα πόλης πρὸς τὸ ἱερό καὶ τὸ μοναδικὸ νόμισμα πού ἀποκαλύπτει τὴν ταυτότητα τοῦ ἀναθέτη.

Ποικίλο καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ἀποδείχθηκε καὶ τὸ θεματολόγιο τῶν νομισμάτων. Διαπιστώθηκαν ἀρκετοὶ νομισματικοὶ τύποι μὲ ἄμεση ἢ ἔμμεση ἀναφορὰ στὴ λατρεία καὶ τοὺς σχετικοὺς πρὸς τὸν Δία μύθους (ἀρ. 3, 7, 12-16, 22-24, 26-28). Ἡ πλειονότητα ὥστόσο τῶν νομισματικῶν τύπων φάνηκε νὰ σχετίζεται μὲ ἄλλες θεότητες, ὅπως ἡ Ἀθηνᾶ, ἡ Ἄρτεμις, ὁ Ἀπόλλων καὶ ὁ Ἡρακλῆς (ἀρ. 2, 6, 8-11) καὶ ἀκόμη – ὅπως στὴν περίπτωσι τῶν ἐκτὸς Κρήτης ἐκδόσεων – μὲ θέματα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τοπικὴ παράδοση (ἀρ. 31-41).

Τὰ στοιχεῖα πού προέκυψαν ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῶν νομισμάτων ἔδειξαν νὰ συμφωνοῦν μὲ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα καὶ νὰ μὴν ἀφήνουν ἀναπάντητα ἐρωτηματικά. Ἐτσι, τὸ πρωιμότερο νόμισμα χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (ἀρ. 1), περίοδο πού δραστηριοποιοῦνται τὰ περισσότερα κρητικὰ νομισματοκοπεῖα, ἐνῶ τὸ ὀψιμότερο στὰ μέσα τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. (ἀρ. 39), περίοδο πού συμπίπτει μὲ τὴν παρακμὴ τῆς ἀρχαίας λατρείας.

Ἐνδιαφέρουσα τέλος ἀποδείχθηκε ἡ χρονικὴ κατανομὴ τῶν νομισμάτων. Ἡ ἔντονη συγκέντρωση πού παρουσιάζεται στὴν 1η μ.Χ. πενηκονταετία, ἀφορᾷ τὸν συγκεκριμένο χώρο καὶ δὲν συμπίπτει μὲ τὰ γενικότερα ἀρχαιολογικὰ καὶ ἱστορικὰ δεδομένα τῆς Κρήτης. Ἡ παράμετρος αὐτὴ, πού πρὸς τὸ παρὸν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ μόνο μὲ ὑποθέσεις, ὅπως ἡ ἐντατικοποίηση τῆς λατρείας ἢ ἡ ἀναβάθμιση τοῦ ρόλου τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, θὰ μπορέσει νὰ ἀξιοποιηθεῖ πληρέστερα σὲ κάποια μελλοντικὴ προσέγγιση τοῦ χώρου, μέσα ἀπὸ ἀνάλογες συγκρίσεις ἄλλων εὐρημάτων.

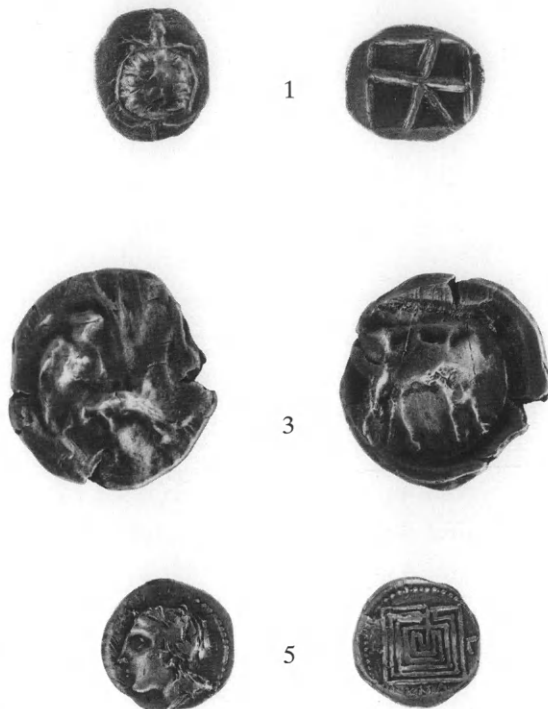
7. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Ι. ΚΡΗΤΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΑ

ΚΛΑΣΙΚΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΚΥΔΩΝΙΑ

1. ΜΗ Ν 2534. ΑΡ όβολός, 10.5 χιλ., 0.74 γρ. Διατήρηση πολὺ καλή.
 Έμπροσθότυπος: Θαλάσσια χελώνη. Ώοειδές χέλυο με πλαίσιο καὶ ποικιλιμένο ἀπὸ τρεῖς σειρὲς φύματα. Τὰ πίσω πτερυγία τῆς χελώνης κεκαμμένα πρὸς τὰ πάνω.
 Όπισθότυπος: Έγκοιλο τετράγωνο (*quadratum incusum*) ποὺ χωρίζεται ἀπὸ λεπτὲς ταινίες σὲ πέντε μέρη.
 Άνασκαφή 1983/Ν12. Περισυλλογή. Έξωτερικὸς χώρος τοῦ σπηλαίου, ἀνατολικά τῆς εἰσόδου στὴν περιοχή τοῦ «μικροῦ βωμοῦ».
 Άδημοσίευτο.
 431-404 π.Χ. Πρβ. Stefanakis, *Kydonia* 53 ἀρ. 97-98 καὶ 68, 72.

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ

2. ΜΗ - ἀταύτιστο. ΑΡ δίδραχμο.
 Έμπροσθότυπος: Κεφαλὴ Άπόλλωνος πρὸς ἄρ.
 Όπισθότυπος: Γυμνὸς Άπόλλων με τόξο στὸ ἄρ. χέρι καὶ σφαιρικὸ ἀντικείμενο στὸ δ.
 Άνασκαφή F. Halbherr. Άγνωστο τὸ σημεῖο εὔρεσης. Περιήλθε στὴ Συλλογὴ Τριφύλλη καὶ κατόπιν δωρήθηκε πιθανότατα στὸ ΜΗ.
 Halbherr-Orsi, *Antro di Zeus* 77 ἀρ. 3. Le Rider, *Monnaies crétoises* 224.

Όπισθότυπος: Γυμνὸς Άπόλλων πρὸς δ., με τόξο στὸ ἄρ. χέρι καὶ κεφαλὴ αἰγάγρου στὸ δ. Ξ ΙΛΥΤ
 Άνασκαφή F. Halbherr. Άγνωστο τὸ σημεῖο εὔρεσης. Περιήλθε στὴ Συλλογὴ Μητσοτάκη καὶ κατόπιν δωρήθηκε πιθανότατα στὸ ΜΗ.
 Halbherr-Orsi, *Antro di Zeus* 77 ἀρ. 2. Le Rider, *Monnaies crétoises* 224 (δίδραχμο).

ΓΟΡΤΥΝΑ

3. ΜΗ Ν 1088. ΑΡ στατήρας, 27 χιλ., 11.27 γρ., 135°. Διατήρηση καλή. Ρωγμὲς στὴν περιφέρεια.
 Έμπροσθότυπος: Εὐρώπη καθισμένη σὲ δένδρο πρὸς δ.
 Όπισθότυπος: Ταῦρος πρὸς δ. με στροφή τῆς κεφαλῆς πίσω.
 Τυχαῖο εὔρημα. Παραδόθηκε τὸ 1916 στὸν διευθυντὴ τοῦ ΜΗ Στ. Ξανθουδίδη.
 Le Rider, *Monnaies crétoises* 63q, 171, 194, 224 πίν. XIV,1 (δίδραχμο). Σακελλαράκης, Ίδαῖον Άντρον 1983, 427.
 360/350-322 π.Χ. Πρβ. Le Rider ὁ.π.

ΚΝΩΣΟΣ

5. ΜΗ Ν 2536. ΑΡ όβολός, 12 χιλ., 0.73 γρ., 120°. Διατήρηση πολὺ καλή.
 Έμπροσθότυπος: Κεφαλὴ δαφνοστεφανωμένου Άπόλλωνος πρὸς ἄρ. Στικτὸς κύκλος.
 Όπισθότυπος: Όρθογώνιος λαβύρινθος. Στικτὸς κύκλος. Α Γ
 ΚΝΩ
 Άνασκαφή 1986/Ν3. Κεντρικὴ αἵθουσα.
 Άδημοσίευτο.
 Λίγο μετὰ τὸ 300 π.Χ. Πρβ. Svoronos, *Numismatique* 74 ἀρ. 73-74, πίν. VI, 8-9. Jackson, *Sanctuary of Demeter* 101 ἀρ. 38.

ΤΥΛΙΣΟΣ

4. ΜΗ - ἀταύτιστο. ΑΡ τετράδραχμο.
 Έμπροσθότυπος: Κεφαλὴ Άρτέμιδος με στέμμα πρὸς δ.

ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ

6. ΜΗ - ἀταύτιστο. ΑΡ τετράδραχμο.
Ἐμπροσθότυπος: Κεφαλὴ Ἀρτέμιδος πρὸς δ.
Ὁπισθότυπος: Ἡρακλῆς ροπαλοφόρος. ΧΕΡΣΟ-
ΝΑΣΙΩΝ
Ἀνασκαφὴ F. Halbherr. Κατὰ τὸν E. Fabricius
βρέθηκε στὸν ἐξωτερικὸ χῶρο τοῦ σπηλαίου.
E. Fabricius, *Altertümer auf Kreta II. Die Idäische
Zeusgrotte*, AM 10, 1885, 68. Halbherr-Orsi, *Antro
di Zeus* 77 ἀρ. 1. RE IX (1914) 858-862, λ. *Ida* (L.
Bürchner). Le Rider, *Monnaies crétoises* 224 (δί-
δραχμο).

ΛΥΤΤΟΣ

7. ΜΗ - ἀταύτιστο. ΑΡ δίδραχμο.
Ἐμπροσθότυπος: Κεφαλὴ ἀγριόχοιρου.
Ὁπισθότυπος: Ἀετός.
Τυχαῖο εὔρημα. Περιήλθε στὴ Συλλογὴ τοῦ Συλλό-
γου καὶ ἀργότερα δωρήθηκε πιθανότατα στὸ ΜΗ.
Fabricius ὁ.π. Halbherr-Orsi, *Antro di Zeus* 77 ἀρ.
5. Le Rider, *Monnaies crétoises* 224.

ΙΤΑΝΟΣ

8. ΜΗ - ἀταύτιστο. ΑΡ δραχμή.
Ἐμπροσθότυπος: Κεφαλὴ Ἀθηνᾶς πρὸς δ.
Ὁπισθότυπος: Μέσα σὲ ἔγκοιλο τετράγωνο, αἰτὸς
πρὸς ἀρ. μὲ στραμμένο τὸ κεφάλι πρὸς δ. Στὴν
ἄκρην δεξιὰ Τρίτων. ΙΤΑΝΙΩΝ
Ἀνασκαφὴ F. Halbherr. Ἀγνωστο τὸ σημεῖο εὑρε-
σης. Περιήλθε στὴ Συλλογὴ Μητροστάκη καὶ κατό-
πιν δωρήθηκε πιθανότατα στὸ ΜΗ.
Halbherr-Orsi, *Antro di Zeus* 77 ἀρ. 4. Le Rider,
Monnaies crétoises 224.

ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΓΟΡΤΥΝΑ - ΕΝΙΑΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΡΗΤΗΣ ΚΥΡΗΝΑΪΚΗΣ

L. Lollius

9. ΜΗ N 2538. ΧΑ 28.1 χιλ., 12.81 γρ., 360°. Δια-
τήρηση πολὺ καλή.
Ἐμπροσθότυπος: Κεφαλὴ Ἀρτέμιδος πρὸς δ. μὲ
τόξο καὶ φαρέτρα. Στὸ δ. πεδίο, τὸ γράμμα Β. Στι-
κτὸς κύκλος.
Ὁπισθότυπος: Ἐλάφι πρὸς δ. Στικτὸς κύκλος.

L. LOL

LI US

Δ

Ἀνασκαφὴ 1984/N14. Κεντρικὴ αἵθουσα.

Ἔργον 1984, 108.

9

10

37/36-34 π.Χ. Πρβ. Burnett *et al.* 1992, 220 ἀρ. 909
πίν. 51 (Κνωσός;).

10. ΜΗ N 2539. ΧΑ 27.4 χιλ., 11.30 γρ., 360°. Διατή-
ρηση καλή. Δύο ρωγμὲς στὴν περιφέρεια, δεξιὰ
καὶ ἀριστερά.

Ἐμπροσθότυπος: βλ. ἀρ. 9.

Ὁπισθότυπος: βλ. ἀρ. 9.

L. LOL

LI US

F

Ἀνασκαφὴ 1985/N2. Κεντρικὴ αἵθουσα.

Σακελλαράκης 1987, 253.

Πρβ. ἀρ. 9.

11. ΜΗ - ἀταύτιστο. ΧΑ.
Ἐμπροσθότυπος: βλ. ἀρ. 9.
Ὁπισθότυπος: βλ. ἀρ. 9.

L. LOL

LI US

Δ

Τυχαῖο εὔρημα. Δωρεὰ Συλλογῆς Μητροστάκη.
Halbherr-Orsi, *Antro di Zeus* 77 ἀρ. 8. Le Rider,
Monnaies crétoises 224.

Πρβ. ἀρ. 9.

ΓΟΡΤΥΝΑ - ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ

Καλιγούλας

12. ΜΗ N 2543. ΑΡ τριδραχμο, 25.4 χιλ., 7.38 γρ., 210°. Διατήρηση καλή. Ρωγμὴ ἐπάνω δεξιὰ.
Ἐμπροσθότυπος: Προτομή Καλιγούλα πρὸς δ.

Στόν ἄρ. ὦμο σκῆπτρο. Στικτός κύκλος. ΓΑΙΟΣ
[ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒ.] ΓΕΡ. ΑΡΧ. ΜΕΓ. ΔΗΜ. ΕΖΟΥ.
ΥΠΑ.

Όπισθότυπος: Αύγουστος ἱματιοφόρος καθισμέ-
νος σὲ κλισμὸ πρὸς ἄρ., μὲ φιάλη στὸ δ. χέρι καὶ
σκῆπτρο στὸ ἄρ. Στὸ πεδίο ἑπτὰ ἀστέρια, τέσσερα
ἄρ. καὶ τρία δ. Στικτός κύκλος.

Άνασκαφή 1985/Ν1. Βόρειος μυχός.

Άδημοσίευτο.

37-38 μ.Χ. Πρβ. Svoronos, *Numismatique* 334 ἄρ. 2
πίν. XXXII,2. Burnett *et al.* 1992, 232 ἄρ. 964 πίν.
54 ("Statue of Divus Augustus in a toga").

13. ΜΗ Ν 2544. ΑΡ δραχμή, 19,3 χιλ., 2,76 γρ., 180°. Διατήρηση πολὺ καλή.

Έμπροσθότυπος: Προτομή Καλιγούλα πρὸς δ.
Στόν ἄρ. ὦμο σκῆπτρο. Στικτός κύκλος. Γ. ΚΑΙΣΑΡ
ΣΕΒ. ΓΕΡ. ΑΡΧ. ΜΕΓ. ΔΗΜ. [ΕΖΟΥ. ΥΠΑ.]

Όπισθότυπος: Προτομή Αύγουστου πρὸς ἄρ. μὲ
ἀκτινωτὸ στέμμα. Στὸ πεδίο ἑπτὰ ἀστέρια, τέσσε-
ρα ἄρ. καὶ τρία δ. Στικτός κύκλος.

Άνασκαφή 1984/Ν10. Βόρειος μυχός.

Σακελλαράκης, Ίδαϊον Άντρον 1984, 556 πίν.
244γ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Προπαγαν-
δισμὸς 516, 518 πίν. 3-4.

37-38 μ.Χ. Πρβ. Svoronos, *Numismatique* 335 ἄρ. 4
πίν. XXXII,4. Burnett *et al.* 1992, 232 ἄρ. 965 πίν.
54.

14. ΜΗ (;) - ἀταύτιστη. ΑΡ δραχμή.

Έμπροσθότυπος: βλ. ἄρ. 13.

Όπισθότυπος: βλ. ἄρ. 13.

Τυχαῖο εὔρημα. Δωρεὰ Συλλογῆς Μητροτάκη.
Svoronos, *Numismatique* 335, 4.

Πρβ. ἄρ. 13.

15. ΜΗ (;) - ἀταύτιστη. ΑΡ δραχμή.

Έμπροσθότυπος: βλ. ἄρ. 13.

Όπισθότυπος: βλ. ἄρ. 13.

Τυχαῖο εὔρημα. Δωρεὰ Συλλογῆς Μητροτάκη.
Svoronos, *Numismatique* 335, 4.

Πρβ. ἄρ. 13.

16. ΜΗ Ν 2520. ΧΑ 18 χιλ., 2,28 γρ., 180°. Διατήρηση
μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Προτομή Καλιγούλα πρὸς δ.
Στόν ἄρ. ὦμο σκῆπτρο. Γ. ΚΑΙΣΑΡ ...

Όπισθότυπος: βλ. ἄρ. 13.

Τυχαῖο εὔρημα. Παραδόθηκε ἀπὸ κάτοικο τῶν
Άνωγείων.

Άδημοσίευτο.

Πρβ. ἄρ. 13.

12

13

16

17

Κλαύδιος

17. ΜΗ Ν 2545. ΧΑ 22 χιλ., 8,66 γρ., 30°. Διατήρηση
μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Κεφαλὴ δαφνοστεφανωμένου
Κλαυδίου πρὸς δ.

Όπισθότυπος: Προτομή Άντωνίας μὲ ἱμάτιο ὑπὲρ
τὴν κεφαλὴν πρὸς δ. καὶ κεφαλὴ Δρούσου πρὸς
ἄρ. (ἀντωπές).

Άνασκαφή 1984/Ν11. Βόρειος μυχός.

Σακελλαράκης, Ίδαϊον Άντρον 1984, 525.

Περίπου 41-43 μ.Χ. Πρβ. Svoronos, *Numismatique*
337 ἄρ. 21 πίν. XXXII,20. Burnett *et al.* 1992, 243
ἄρ. 1031 πίν. 57.

18. ΜΗ Ν 2510. ΧΑ 19,8 χιλ., 5,38 γρ., 210°. Διατή-
ρηση καλή.

Έμπροσθότυπος: Κεφαλὴ Κλαυδίου πρὸς ἄρ.
Γραμμικὸς κύκλος. [ΤΙ. ΚΛΑ.]ΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ
ΓΕΡΜ. ΣΕΒ[ΑΣΤΟΣ]

Ὅπισθότυπος: Προτομή γυναικεία με στέμμα πρὸς δ. Γραμμικός κύκλος. ΘΕΑ ΣΕΒΑΣΤΑ
Ἀνασκαφή 1982/N4. Βόρειος μυχός.
Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1983, 441.
Περίπου 41-43 μ.Χ. Πρβ. Svoronos, *Numismatique* 338 ἀρ. 26 πίν. XXXII,13, Burnett *et al.* 1992, 242 ἀρ. 1030 πίν. 57.

18

19. ΜΗ Ν 2547. ΧΑ 20.7 χιλ., 4.98 γρ., 210°. Διατήρηση μέτρια. Ρωγμές στην περιφέρεια.
Ἐμπροσθότυπος: βλ. ἀρ. 18. ΤΙ. ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΓΕΡΜΑ. ΣΕ[ΒΑΣΤΟΣ]
Ὅπισθότυπος: βλ. ἀρ. 18.
Ἀνασκαφή 1983/N5. Κεντρική αἶθουσα.
Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1983, 473.
Πρβ. ἀρ. 18.

19

20. ΜΗ Ν 2548. ΧΑ 20.5 χιλ., 4.31 γρ., 210°. Διατήρηση καλή. Ρωγμές στην περιφέρεια.
Ἐμπροσθότυπος: βλ. ἀρ. 18. ΤΙ. ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΓΕΡΜΑ. ΣΕΒΑ[ΣΤΟΣ]
Ὅπισθότυπος: βλ. ἀρ. 18.
Ἀνασκαφή 1983/N6. Κεντρική αἶθουσα.
Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1983, 477.
Πρβ. ἀρ. 18.

20

21. ΜΗ Ν 2549. ΧΑ 21 χιλ., 4.83 γρ., 180°. Πολὺ φθαρμένο.
Ἐμπροσθότυπος: βλ. ἀρ. 18.
Ὅπισθότυπος: βλ. ἀρ. 18.
Ἀνασκαφή 1983/N8. Κεντρική αἶθουσα.
Ἀδημοσίευτο.
Πρβ. ἀρ. 18.

21

Δομιτιανὸς

22. ΜΗ Ν 2551. ΧΑ 29.8 χιλ., 17.44 γρ., 150°. Διατήρηση μέτρια. Χτυπήματα καὶ ὀπὴ πάνω δ.
Ἐμπροσθότυπος: Προτομή στεφανωμένου Δομιτιανοῦ πρὸς δ. Στικτὸς κύκλος. [ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ ΔΟ]ΜΕΤΙΑΝΟ[Σ]
Ὅπισθότυπος: Διασταυρούμενα κέρατα Ἀμαλθείας καὶ κηρύκειο με φτερά. Στικτὸς κύκλος. ΕΥΘΗΝΙΑ [ΣΕΒΑΣΤΗ]
Ἀνασκαφή 1983/N1. Κεντρική αἶθουσα.
Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1983, 473. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Προπαγανδισμός 519-520 πίν. 6.
81-83 μ.Χ. Πρβ. Svoronos, *Numismatique* 343 ἀρ. 53 πίν. XXXIII,15. Burnett *et al.* 1999, 51 ἀρ. 27 πίν. 2.

22

23

23. ΜΗ Ν 2532. ΧΑ 25 χιλ., 8.03 γρ., 135°. Διατήρηση μέτρια.
Ἐμπροσθότυπος: Κεφαλή δαφνοστεφανωμένου

Δομιτιανὸς πρὸς δ. ΚΑΙΣΑΡ ΔΟΜ[ΕΤΙΑΝΟΣ]
Ὅπισθότυπος: Δίας ὄρθιος με σκήπτρο στὸ ἀρ. χεῖρ καὶ φιάλη στὸ δ. σπένδει σὲ βωμὸ πρὸς ἀρ. [ΙΔΑΙΟΥ Δ]ΙΟΣ

Τυχαιο εύρημα. Παραδόθηκε από κάτοικο των
Ἀνωγείων τὸ ἔτος 1989.

Ἀδημοσίευτο.

83 μ.Χ. ἢ ἀργότερα. Πρβ. Jenkins, Cameron 39 ἀρ.
5. Burnett *et al.* 1999, 52 ἀρ. 39 πίν. 3 ([ΔΑΙΟΣ]).

24. ΜΗ Ν 2552. ΧΑ 20 χιλ., 5.33 γρ., 150°. Διατήρηση
μέτρια. Ρωγμές στὴν περιφέρεια.

Ἐμπροσθότυπος: Κεφαλὴ στεφανωμένου Δομι-
τιανοῦ πρὸς δ.

Ὁπισθότυπος: Βωμὸς μὲ φλόγα. Γραμμικὸς κύ-
κλος. [ΔΙΟ]Σ ΑΓΟΡΑΙΟΥ

Ἀνασκαφὴ 1983/Ν4. Κεντρικὴ αἶθουσα.

Ἀδημοσίευτο.

81-83 μ.Χ. Πρβ. Svoronos, *Numismatique* 344 ἀρ. 62
πίν. XXXIII, 21. Burnett *et al.* 1999, 52 ἀρ. 33 πίν. 3.

25. ΜΗ Ν 2512. ΧΑ 15 χιλ., 2.43 γρ., 360°. Πολὺ φθα-
μένο.

Ἐμπροσθότυπος: Κεφαλὴ δαφνοστεφανωμένου
Δομιτιανοῦ πρὸς δ.

Ὁπισθότυπος: Κοράκι πρὸς δ.

Ἀνασκαφὴ 1982/Ν3. Βόρειος μυχός.

Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1983, 441.

83 μ.Χ. ἢ ἀργότερα. Πρβ. Jenkins, Cameron 39
ἀρ. 7 πίν. v. Burnett *et al.* 1999, 52 ἀρ. 42 πίν. 3.

ΚΝΩΣΟΣ - ΑΥΤΟΝΟΜΗ

Μνησίθεος

26. ΜΗ Ν 2540. ΧΑ 27.8 χιλ., 11.49 γρ., 360°. Πολὺ
φθαρμένο. Ρῆγμα στὰ ἀρ.

Ἐμπροσθότυπος: Κεφαλὴ στεφανωμένου Διὸς
πρὸς δ. Στὴν παρεῖα ὑστερόσημο σὲ στρογγυλὴ
ἐλαφριά κοίλανση μὲ τὸ συμπλήρωμα Ϝ .

Ὁπισθότυπος: Ἀετὸς μὲ ἀνοιχτὰ φτερά πρὸς δ.
Στὸ δεξιὸ πεδίο [ΜΝΗΣΙ]

ΘΕ

Α ΟΣ

Ἀνασκαφὴ 1983/Ν11. Κεντρικὴ αἶθουσα.

Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1983, 481.

40-37/36 π.Χ. Πρβ. Svoronos, *Numismatique* 82-83
ἀρ. 133-141 πίν. VII, 18, 21. Burnett *et al.* 1992, 224
ἀρ. 929 πίν. 52.

27. ΜΗ Ν 2541. ΧΑ 26.8 χιλ., 14.59 γρ., 360°. Πολὺ
φθαρμένο. Μεγάλῃ ρωγμῇ κάτω δ.

Ἐμπροσθότυπος: Κεφαλὴ στεφανωμένου Διὸς
πρὸς δ. Στὴν παρεῖα ὑστερόσημο σὲ στρογγυλὴ
ἐλαφριά κοίλανση.

24

25

26

27

Ὁπισθότυπος: Ἀετὸς μὲ ἀνοιχτὰ φτερά πρὸς δ.

Κ [ΣΙ]

Ν Ω

[Ω] Ν

Μ

Ἀνασκαφὴ 1984/Ν8. Βόρειος μυχός.

Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1984, 524.

Πρβ. ἀρ. 26.

Κύδας

28. ΜΗ (;) - ἀταύτιστο. ΧΑ.

Ἐμπροσθότυπος: Κεφαλὴ Διὸς πρὸς δ.

Ὁπισθότυπος: Ἀετὸς Κ Υ

Δ Α

Σ

Ἀνασκαφὴ F. Halbherr.

Halbherr-Orsi, *Antro di Zeus* 77 ἀρ. 7. Le Rider, *Monnaies crétoises* 224.

37/36-30 π.Χ. Πρβ. Svoronos, *Numismatique* 83-85 ἀρ. 142-151 πίν. VII,19. Burnett *et al.* 1992, 224 ἀρ. 934 πίν. 53.

ΚΝΩΣΟΣ - ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΠΟΙΚΙΑ

Capito Cytherus duumviri iter

29. ΜΗ Ν 2546. ΧΑ 22.9 χιλ., 6.72 γρ., 210°. Πολὺ φθαρμένο.

Ἐμπροσθότυπος: Κεφαλὴ Αὐγούστου μὲ ἀκτινωτὸ στέμμα καὶ ταινία πρὸς ἄρ.

Ὁπισθότυπος: Νίκη ὄρθια μὲ κλαδὶ φοῖνικα στὸ ἄρ. χέρι.

Ἀνασκαφὴ 1983/N3. Κεντρικὴ αἴθουσα.

Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1983, 473.

Περίοδος Κλαυδίου. Πρβ. M. Amandry, *BCH* 101, 1977, 241-247. Burnett *et al.* 1992, 235, 239 ἀρ. 1003-1004 πίν. 56 ("before AD 48").

Volumnius Lupinus duumviri

30. ΜΗ Ν 2509. ΧΑ 25 χιλ., 10.08 γρ., 210°. Πολὺ φθαρμένο.

29

30

Ἐμπροσθότυπος: Κεφαλὴ Νέρωνος, πρὸς δ.

Ὁπισθότυπος: Ἀντωπὲς κεφαλὲς Ὀκταβίας πρὸς δ. καὶ Νέρωνος πρὸς ἄρ.

Ἀνασκαφὴ 1982/N2. Βόρειος μυχός.

Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1983, 441.

55-60 μ.Χ. Πρβ. Svoronos, *Numismatique* 95 ἀρ. 217 πίν. VIII,26-27. Burnett *et al.* 1992, 235, 239 ἀρ. 1005-1006 πίν. 56.

II. ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΑ ΕΚΤΟΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΤΑΡΑΣ

31. ΜΗ - ἀταύτιστος. ΑΡ στατήρας.

Ἐμπροσθότυπος: Ἐφιππος μὲ στρογγυλὴ ἀσπίδα.

Ὁπισθότυπος: Ἀνδρική μορφή πάνω σὲ δελφί-νι μὲ στεφάνι στὸ δ. χέρι.

Ἀνασκαφὴ F. Halbherr. Ἄγνωστο τὸ σημεῖο εὐρεσης. Περιήλθε στὴ Συλλογὴ Τριφύλλη καὶ κατόπιν δωρήθηκε πιθανότατα στὸ ΜΗ.

Halbherr-Orsi, *Antro di Zeus* 77 ἀρ. 6. Le Rider, *Monnaies crétoises* 224 (δίδραχμο).

380-345 π.Χ. Πρβ. A. J. Evans, *The Horsemen of Tarentum*, *NC* 1889, πίν. III ἀρ. 5. C. M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins* (London 1976) 183 πίν. 38 ἀρ. 676.

32

Ἐμπροσθότυπος: Κεφαλὴ Ἡλίου μὲ ἀκτινωτὸ στέμμα πρὸς δ.

Ὁπισθότυπος: Σὲ ἔγκοιλο τετράγωνο ἄνθος ῥόδου. Στὸ ἄρ. πεδίο κηρύκειο.

ΚΑΛΛΙΖΕΙΝΟ[Σ]

Ρ Ο

Ἀνασκαφὴ 1983/N2. Κεντρικὴ αἴθουσα.

Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1983, 473 πίν. 273β.

88-84 π.Χ. Πρβ. Jernkins, *Plinthophoroi* 105.

ΡΟΔΟΣ

32. ΜΗ Ν 2537. ΑΡ δραχμή, 15.8 χιλ., 1.98 γρ., 30°.

Διατήρηση πολὺ καλή.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Γ'

33. ΜΗ Ν 2535. ΧΡ στατήρας, 18 χιλ., 8.53 γρ., 120°.

Διατήρηση πολύ καλή.

Έμπροσθότυπος: Κεφαλή Ἀθηνᾶς με κορινθιακό κράνος πρὸς δ.

Όπισθότυπος: Νίκη πρὸς ἄρ. με στεφάνι στὸ δ. χέρι καὶ στυλίδα στὸ ἄρ.

ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡ[ΟΥ]

Η

συμπλήρωμα ΑΡ μέσα σὲ στεφάνι.

Στὸ ἄρ. πεδίο, στίς παρυφές τῆς περιφέρειας, ἐπισήμανση με συνεχόμενες στιγμές

ΠΟΛΥΡΗΝΙΩΝ

Ἀνασκαφή 1984/Ν1. Βόρειος μυχός.

Ἔργον 1984, 110 εἰκ. 152. Σακελλαράκης, Ἰδαῖον

Ἄντρον 1984, 516 πίν. 239β. J. Sakellarakis,

L'Antro Ideo. Cento Anni di Attività Archeologica (1884-1984), *Atti dei convegni Accademia dei Lincei*74, *Cento Anni di Attività Archeologica Italiana in Creta* (Roma 1985) 39-40 εἰκ. 22. Σακελλαράκης1987, 254. M. Sève, *REG* 105, 1992, 453 ἄρ. 125.316-311 π.Χ. Πρβ. M. J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus.**A British Museum Catalogue* (Zurich-London 1991)

I 472 ἄρ. 3707 πίν. XIII.

33

34

35

ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΤΙΒΕΡΙΟΣ

34. ΜΗ Ν 2542. ΧΑ ἀσσάριο, 28 χιλ., 11.16 γρ., 180°.

Διατήρηση καλή. Μικρές ρωγμές στὴν περιφέρεια.

Έμπροσθότυπος: Κεφαλή Αὐγούστου με ἄκτινωτὸ στέμμα πρὸς ἄρ. Στικτὸς κύκλος.

[DIV]US AUGUSTUS PAT[ER]

Όπισθότυπος: Βωμός. ἄρ. καὶ δ. S. C.

κάτω PROVIDENT

Στικτὸς κύκλος.

Ἀνασκαφή 1984/Ν9. Βόρειος μυχός.

Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1984, 525.

34-37 μ.Χ. Πρβ. Mattingly, *British Museum* I,

cxxxii, 141 ἄρ. 146 πίν. 25, 12. A. S. Robertson,

*Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet**University of Glasgow I. Augustus to Nerva* (London

1962) 60 ἄρ. 5 πίν. 10.

Νομισματοκοπεῖο Ρώμης.

ΒΕΣΠΑΣΙΑΝΟΣ

35. ΜΗ Ν 2550. ΑΡ δηνᾶριο, 18 χιλ., 3.42 γρ., 180°.

Διατήρηση πολύ καλή. Ρωγμή κάτω ἄρ.

Έμπροσθότυπος: Κεφαλή Βεσπασιανοῦ με

δάφνινο στεφάνι πρὸς δ. Στικτὸς κύκλος.

[IMP. CAESAR] VESPASIANUS AUG.

Όπισθότυπος: Γυναικεία μορφή θρηνοῦσα, καθισμένη στὸ ἔδαφος πρὸς δ. Πίσω ρωμαϊκὸ τρόπαιο. JUDAEA

Ἀνασκαφή 1985/Ν3. Βόρειος μυχός.

Ἀδημοσίευτο.

70 μ.Χ. πρβ. Mattingly, *British Museum* II 6 ἄρ.

37 πίν. 1, 12. Robertson ὁ.π. 188 ἄρ. 19 πίν. 32.

Νομισματοκοπεῖο Ρώμης.

ΤΡΑΙΑΝΟΣ

36. ΜΗ Ν 2553. ΑΡ δηνᾶριο, 19 χιλ., 3.20 γρ.,

210°. Διατήρηση πολύ καλή. Ρωγμή δ.

Έμπροσθότυπος: Προτομή Τραϊανοῦ με δάφνινο στεφάνι πρὸς δ. Στικτὸς κύκλος.

[IMP. CAES.] NER. TRALAN. OPTIM. AUG. GER.

DAC. PARTHICO

Όπισθότυπος: Felicitas με κέρας Ἀμαλθείας καὶ κηρύκειο. Στικτὸς κύκλος.

P. M. TR. P. COS. VI P. P. S. P. Q. R.

Ἀνασκαφή 1984/Ν12. Βόρειος μυχός.

Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1984, 524.

115-116 μ.Χ. Πρβ. Mattingly, *British Museum* III117 ἄρ. 599 πίν. 20.3 (Pax). A. S. Robertson, *Ro-*

man Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet University of Glasgow II. Trajan to Commodus (London 1971) 31 ἀρ. 191 (*Felicitas*).
Νομισματοκοπείο Ρώμης.

ΑΔΡΙΑΝΟΣ

37. ΜΗ Ν 2554. ΑΡ δηνάριο, 20.5 χιλ., 3.06 γρ., 180°. Διατήρηση πολὺ καλή. Ρωγμές στὴν περιφέρεια.

Ἐμπροσθότυπος: Κεφαλὴ Ἀδριανοῦ μὲ δάφνινο στεφάνι πρὸς δ. Στικτὸς κύκλος.

HADRIANUS AU[G]USTUS P. P.

Ὁπισθότυπος: *Pudicitia* καθισμένη σὲ θρόνο πρὸς ἄρ. Στικτὸς κύκλος. *COS. III*

Ἀνασκαφὴ 1984/Ν2. Βόρειος μυχός.

Σακελλαράκης, Ἰδαῖον ᾽Αντρον 1984, 516.

128-132 μ.Χ. Πρβ. Mattingly, *British Museum* III 301 ἀρ. 491 πίν. 56.9.

Νομισματοκοπείο Ρώμης.

ΜΑΞΙΜΙΑΝΟΣ ΕΡΚΟΥΛΙΟΣ

38. ΜΗ Ν 2555. ΧΑ ἄντωνιανός, 21.9 χιλ., 3.56 γρ., 360°. Διατήρηση πολὺ καλή.

Ἐμπροσθότυπος: Προτομὴ Μαξιμιανοῦ Ἐρκουλίου μὲ θώρακα, χλαμύδα καὶ ἀκτινωτὸ στέμμα, πρὸς δ. Γραμμικὸς κύκλος.

IMP. MAXIMIANUS P.F. AUG.

Ὁπισθότυπος: Ὀλόσωμος Δίας σὲ στάση μετωπικὴ μὲ κεραυνὸ στὸ δ. χέρι καὶ σκῆπτρο στὸ ἄρ. Γραμμικὸς κύκλος.

IOVI CONSERVAT. AVGG.

XXIA

Ἀνασκαφὴ 1984/Ν5. Βόρειος μυχός.

Σακελλαράκης, Ἰδαῖον ᾽Αντρον 1984, 520.

285/6 μ.Χ. Πρβ. P. H. Webb, *Probus to Amandus*, στὸ H. Mattingly, E. A. Sydenham (ἐκδ.), *The Roman Imperial Coinage* V, II (London 1933) 278 ἀρ. 506.

Νομισματοκοπείο Ρώμης.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ Β΄

39. ΜΗ Ν 2557. ΧΑ, 16 χιλ., 2.02 γρ., 360°. Διατήρηση μέτρια.

Ἐμπροσθότυπος: Προτομὴ Κωνσταντίου Β΄ μὲ στέμμα πρὸς δ.

D.N. CONSTANTIUS P.F. AUG.

Ὁπισθότυπος: Ὀλόσωμος Κωνσταντῖος Β΄ σὲ στάση μετωπικὴ μὲ κρᾶνος καὶ θώρακα. Στὸ δ. χέρι κρατᾷ σφαῖρα καὶ στὸ ἄρ. σπαθί.

SPES REI PUBLICE

SMRS

Ἀνασκαφὴ 1984/Ν13. Βόρειος μυχός.

36

37

38

39

40

Σακελλαράκης, Ἰδαῖον ᾽Αντρον 1984, 549.

355-361 μ.Χ. Πρβ. J. P. Kent, *The Family of Constantine I. A.D. 337-364*, στὸ C.H.V. Sutherland and R.A.G. Carson (ἐκδ.), *The Roman Imperial Coinage* VIII (London 1981) 279 ἀρ. 318.

Νομισματοκοπείο Ρώμης.

ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΣ

40. ΜΗ Ν 2556. ΧΑ ἄντωνιανός, 22.8 χιλ., 4.27 γρ., 30°. Διατήρηση πολὺ καλή.

Ἐμπροσθότυπος: Προτομὴ θωρακοφόρου Διοκλητιανοῦ μὲ ἀκτινωτὸ στέμμα πρὸς δ. Στικτὸς κύκλος.

IMP. C. C. VAL. DIOCLETIANUS P. F. AUG.

Όπισθότυπος: Όλόσωμος Δίας σέ στάση μετωπική με στροφή κεφαλῆς πρὸς ἄρ. Στὸ δ. χέρι κρατᾷ κεραυνὸ καὶ στὸ ἄρ. σκῆπτρο. Στὰ ἄρ. ὁλόσωμος Διοκλητιανὸς στὴν ἴδια στάση καὶ σέ μικρότερη κλίμακα. Στικτὸς κύκλος.

JOVI CONSERVAT.

SXXIT

Ἀνασκαφή 1984/N6. Βόρειος μυχός.

Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1984, 519.

285 μ.Χ. Πρβ. Webb ὁ.π. 243 ἄρ. 220.

Νομισματοκοπεῖο Τικίνου.

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ

41. ΜΗ N 2511. ΧΑ As, 26.9 χιλ., 10.87 γρ., 330°.

Διατήρηση μέτρια. Ρωγμές στὴν περιφέρεια.

Ἐμπροσθότυπος: Κεφαλὴ Αὐγούστου πρὸς δ. Στικτὸς κύκλος.

Όπισθότυπος: Στὸ κέντρο τοῦ πεδίου ὁ τίτλος *AUGUSTUS* περιβαλλόμενος ἀπὸ στεφάνι

41

δάφνης. Στικτὸς κύκλος.

Ἀνασκαφή 1982/N1. Βόρειος μυχός.

Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἄντρον 1983, 441 πίν. 262β.

27-23 π.Χ. Πρβ. Mattingly, *British Museum I*, cxix, 117 ἄρ. 734. Βλ. καὶ A. S. Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet University of Glasgow I. Augustus to Nerva* (London 1962) 56 ἄρ. 290 πίν. 9 ("c. 23 or 19 B.C. or later")

Νομισματοκοπεῖο Περγάμου.

III. ΑΤΑΥΤΙΣΤΑ

42. ΜΗ (;). ΧΑ.

Ἀνασκαφή F. Halbherr. Ἀγνωστο τὸ σημεῖο εὕρεσης. Περιῆλθε στὴ Συλλογὴ Μητσοτάκη καὶ κατόπιν δωρήθηκε πιθανότατα στὸ ΜΗ. Halbherr-Orsi, *Antro di Zeus* 77.

Ἰουλιοκλαυδιανὴ δυναστεία.

Βλ. ἄρ. 42.

44. ΜΗ (;). ΧΑ.

Βλ. ἄρ. 42.

45. ΜΗ (;). ΧΑ.

Βλ. ἄρ. 42.

43. ΜΗ (;). ΧΑ.

IV. ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ

ΜΟΥΣΤΑΦΑ Γ' (1757-1774 μ.Χ.)

46. ΜΗ N 2558. ΑΡ ἄκτσέ (akçe), 14 χιλ., 0.16 γρ.

Διατήρηση μέτρια. Ρωγμές στὴν περιφέρεια καὶ ὀπὴ στὸ πάνω μέρος.

Ἐμπροσθότυπος: Tuğra.

Όπισθότυπος: 87 duribe

ḫ

Islāmbol

1171

Ἀνασκαφή 1983/N9. Κεντρικὴ αἵθουσα.

Ἀδημοσίευτο.

46

ΑΒΔΟΥΛ ΧΑΜΙΤ Α' (1774-1789 μ.Χ.)

47. ΜΗ N 2559. ΑΡ ἄκτσέ (akçe) ἢ παρά (para), 12.2 χιλ., 0.14 γρ. Διατήρηση μέτρια. Φθορὲς στὸ κάτω μέρος τῆς περιφέρειας.

Ἐμπροσθότυπος: Tuğra.

Ὁπισθότυπος: 9(;) duribe

fī

Misir

[1187]

Ἀνασκαφή 1983/N10. Κεντρική αἶθουσα.

Ἀδημοσίευτο.

Πρβ. *Darbhane Müzesi Osmanlı Madeni Paraları Katalöğü* (Istanbul 1985) 1722.

47

48

ΑΒΔΟΥΛ ΧΑΜΙΤ Α' (1774-1789 μ.Χ.) ἢ ΣΕΛΙΜ Γ' (1789-1807)

48. ΜΗ Ν 2560. ΑΡ ἀκτσέ (akçe), 12.5 χιλ., 0.11 γρ.

Σώζονται περίπου τὰ 2/3.

Ἐμπροσθότυπος: Tuğra.

Ὁπισθότυπος: duribe

fī

...

...

Ἀνασκαφή 1984/N15. Κεντρική αἶθουσα.

Ἀδημοσίευτο.

49

ΜΟΥΣΤΑΦΑ Δ' (1807-1808 μ.Χ.)

49. ΜΗ Ν 2561. ΑΡ παρά (para), 14 χιλ., 0.09 γρ.

Σώζεται περίπου τὸ 1/3.

Ἐμπροσθότυπος: Tuğra.

Ὁπισθότυπος: ...

fī

[Konstanti]niyye

...

Ἀνασκαφή 1984/N16. Κεντρική αἶθουσα.

Ἀδημοσίευτο.

50

Ὁπισθότυπος: 2 duribe

fī

Konstantiniyye

1255

Ἀνασκαφή 1986/N2. Κεντρική αἶθουσα.

Ἀδημοσίευτο.

Πρβ. J. Sultan, *Coins of the Ottoman Empire and the Turkish Republic, A detailed Catalogue of the Jem Sultan Collection* (Thousand Oaks, California 1977) 3261-3262.

ΑΒΔΟΥΛ ΜΕΤΖΙΤ (1839-1831 μ.Χ.)

50. ΜΗ Ν 2562. ΧΑ καὶ ΑΡ εἴκοσι παρά (yirmi para),

20.3 χιλ., 1.35 γρ. Διατήρηση καλή.

Ἐμπροσθότυπος: Tuğra.

V. ΝΕΟΤΕΡΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

51. ΜΗ Ν 2563. ΧΑ καὶ νικέλιο, πεντάλεπτο, 1.97 γρ.

Ποσότητα κοπῆς: 4.000.000 τεμ. Διατήρηση πολὺ καλή.

Ἐμπροσθότυπος: Στέμμα.

ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ 1900

Α. ΒΟΡΡΕΑ (μὲ μικρότερα γράμματα)

Ὁπισθότυπος: Μέσα σὲ στεφάνι δάφνης

5 ΛΕΠΤΑ

Α

Ἀνασκαφή 1986/N1. Κεντρική αἶθουσα.

Ἀδημοσίευτο.

Πρβ. J.-P. Divo, *Modern Greek Coins 1828-1968*

(Zürich - Amsterdam 1969) 98 άρ. 136. Ch. L. Krause - Cl. Mishler, *Standard Catalog of World Coins*³ (Iola-Wisconsin 1976) 591 άρ. 3. P. Pylarinos, *Τὰ νομίσματα τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος* (Ἀθήνα 1985) 115, 116 άρ. 3, 119.

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΠΑΥΛΟΣ

52. ΜΗ Ν 2564. Νικέλιο, δεκάδραχμο, 9.88 γρ. Ποσότητα κοπῆς: 20.000.000 τεμ. Διατήρηση πολύ καλή. Ἐμπροσθότυπος: κεφαλή Παύλου πρὸς ἄρ. ΠΑΥΛΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ 1959 ΦΑΛΗΡΕΑΣ (μὲ μικρότερα γράμματα). Ὁπισθότυπος: Ἐμβλημα, δ. καὶ ἄρ. Ἡρακλῆς ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΔΡΑΧΜΑΙ 10 Ἀνασκαφή 1984/Ν3. Κεντρικὴ αἶθουσα. Ἀδημοσίευτο. Βέρνη, πρβ. Divo ὁ.π. 86 άρ. 116. Krause - Mishler ὁ.π. 589 άρ. 45. Pylarinos ὁ.π. 100 άρ. 193.

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β'

53. ΜΗ Ν 2565. Χαλκὸς καὶ νικέλιο, δεκάδραχμο, 9.92 γρ. Ποσότητα κοπῆς 40.000.000 τεμ. Ὁξειδωμένο. Ἐμπροσθότυπος: κεφαλή Κωνσταντίνου πρὸς ἄρ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ 1968 Β. ΦΑΛΗΡΕΑΣ (μὲ μικρότερα γράμματα) Ὁπισθότυπος: Ἐμβλημα, δ. καὶ ἄρ. Ἡρακλῆς ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΔΡΑΧΜΑΙ 10 Ἀνασκαφή 1985/Ν4. Κεντρικὴ αἶθουσα. Ἀδημοσίευτο. Πράγα, πρβ. Divo ὁ.π. 91 άρ. 125. Krause-Mishler ὁ.π. 590 άρ. 53. Pylarinos ὁ.π. 102 άρ. 218.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

54. ΜΗ Ν 2566. Ὁρείχαλκος, δραχμή, 3.98 γρ. Ποσότητα κοπῆς: 26.450.000 τεμ. Ἐνα μέρος τῆς περιφέρειας ἔχει χτυπηθεῖ ὀδοντωτά. Ἐμπροσθότυπος: Προτομή Κανάρη πρὸς ἄρ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΝΑΡΗΣ Ὁπισθότυπος: Ἰστιοφόρο. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ 1 ΔΡΑΧΜΗ 1976 Ἀνασκαφή 1983/Ν7. Κεντρικὴ αἶθουσα. Ἀδημοσίευτο. Ἀθήνα, πρβ. Pylarinos ὁ.π. 103 άρ. 256. Ch. L. Krause - Cl. Mishler, *Standard Catalog of World Coins* (Iola - Wisconsin 1998) 772.

51

52

53

54

55

55. ΜΗ Ν 2567. Ὁρείχαλκος, δίδραχμο, 6.03 γρ. Ποσότητα κοπῆς: 23.950.000 τεμ. Ὁξειδωμένο. Ἐμπροσθότυπος: Προτομή Καραϊσκάκη πρὸς ἄρ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ Ὁπισθότυπος: Διασταυρωμένα καριοφίλια, κλαδὶ δάφνης ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ 2 ΔΡΑΧΜΑΙ 1976 Ἀνασκαφή 1984/Ν4. Κεντρικὴ αἶθουσα. Ἀδημοσίευτο. Ἀθήνα, πρβ. Pylarinos ὁ.π. 103 άρ. 257. Krause-Mishler ὁ.π. 772.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΩΝ

Βαβυλών ἀρ. 33	Κυδωνία ἀρ. 1
Γόρτυνα ἀρ. 3	Λύττος ἀρ. 7
Γόρτυνα (ἐνιαία Ἐπαρχία Κρήτης-Κυθηναϊκῆς) ἀρ. 9-11	Πέργαμος ἀρ. 41
Γόρτυνα (Κοινὸν Κρητῶν) ἀρ. 12-25	Ρόδος ἀρ. 34, 35-39
Ἐλεύθερνα ἀρ. 2	Τάρας ἀρ. 31
Ἰτανος ἀρ. 8	Τίκινο ἀρ. 40
Κνωσὸς ἀρ. 5	Τύλισος ἀρ. 4
Κνωσὸς (αὐτόνομη) ἀρ. 26-28	Χερσόνησος ἀρ. 6
Κνωσὸς (ρωμαϊκὴ ἀποικία) ἀρ. 29-30	

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Burnett *et al.* 1992 A. Burnett, M. Amandry, P. P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage I. From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC-AD 69)* (London 1992).
- Burnett *et al.* 1999 A. Burnett, M. Amandry, I. Carradice, *Roman Provincial Coinage II. From Vespasian to Domitian* (London 1999).
- Buttrey, Crete and Cyrenaica T. V. Buttrey, Crete and Cyrenaica, στὸ *The Coinage of the Roman World in the Late Republic* (BAR 326, 1987) 165-174.
- Chapman, Coins of Knossos A. E. Chapman, Some First Century B.C. Bronze Coins of Knossos, *NC* 1968, 13-26.
- Halbherr - Orsi, *Antro di Zeus* F. Halbherr - P. Orsi, *Antichità dell'Antro di Zeus Ideo* (Firenze 1888).
- Jackson, *Sanctuary of Demeter* A. Jackson, The Coins, στὸ N. J. Coldstream (ἐκδ.), *Knossos. The Sanctuary of Demeter*, *BSA Suppl.* 8 (1973) 99-113.
- Jenkins, Cameron G. K. Jenkins, The Cameron Collection of Cretan Coins, *NC* 9, 1949, 36-56.
- Jenkins, Plinthophoroi G. K. Jenkins, Rhodian Plinthophoroi. A Sketch, στὸ G. Le Rider, G. K. Jenkins, N. Waggoner, U. Westermark (ἐκδ.), *Kraay Moerkholm Essays. Numismatic Studies in Memory of C. M. Kraay and O. Moerkholm* (Louvain - La-Neuve 1989) 101-119.
- Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Προπαγανδισμός: Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Ὁ ρωμαϊκὸς προπαγανδισμὸς στὴ νομισματοκοπία τῆς Κρήτης, *Πεπραγμένα τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Α2 (Πέθυμνο 1995) 513 κέ.
- Le Rider, *Monnaies crétoises* G. Le Rider, *Monnaies crétoises du Ve au Ier siècle av. J.-C.*, *ÉtCrét* 15 (Paris 1966).
- Mattingly, *British Museum I* H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, I. *Augustus to Vitellius* (London 1923-ἀνατ. London 1966).
- Mattingly, *British Museum II* H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, II. *Vespasian to Domitian* (London 1930-ἀνατ. London 1966).
- Mattingly, *British Museum III* H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, III. *Nerva to Hadrian* (London 1936-ἀνατ. London 1966).
- Mattingly, *British Museum IV* H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, IV. *Antoninus Pius to Commodus* (London 1940-ἀνατ. London 1966).
- Mijnsbrugge, *Koinon* M. van der Mijnsbrugge, *The Cretan Koinon* (Louvain-N. York 1931).
- Price, *Unexplored Mansion* M. J. Price, The Coins, στὸ L. H. Sackett *et al.* (ἐκδ.), *Knossos. From Greek City to Roman Colony. Excavations at the Unexplored Mansion II*, *BSA Suppl.* 21 (1992) 323-331.
- Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἀντρον 1983: Γ. Σακελλαράκης, Ἀνασκαφὴ Ἰδαίου Ἀντροῦ, *ΠΑΕ* 1983, Β', 415-500.
- Σακελλαράκης, Ἰδαῖον Ἀντρον 1984: Γ. Σακελλαράκης, Ἀνασκαφὴ Ἰδαίου Ἀντροῦ, *ΠΑΕ* 1984, 507-599.

- Σακελλαράκης 1987 Γ. Σακελλαράκης, Έκατό χρόνια έρευνας στο Ίδαίο Άντρο, *ΑΕ* 1987, 239-263.
- Sanders, *Roman Crete* I. Sanders, *Roman Crete. An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete* (Warminster 1982).
- Stefanakis, *Kydonia* M. I. Stefanakis, *Studies in the Coinages of Western Crete with Particular Reference to Kydonia* (άδημ. δ.δ. Univ. of London 1997).
- Svoronos, *Numismatique* J. N. Svoronos, *Numismatique de la Crète ancienne* (Maçon 1890- άνατ. Bonn 1972).
- Wroth, *Coins of Crete* W. Wroth, *Catalogue of the Greek Coins of Crete and the Aegean Islands in the British Museum* (London 1886, άνατ. Bologna 1963-65).
- Χανιώτης, Κρήτη Ά. Χανιώτης, Κλασική και έλληνιστική Κρήτη, στο Ν. Παναγιωτάκης (έκδ.), *Κρήτη: Ίστορία και Πολιτισμός* (Ήράκλειο 1987) I 175-284.

MH Άρχαιολογικό Μουσείο Ήρακλείου
 άρ. άριστερά
 δ. δεξιά.
 AP Άργυρος
 ΧΑ Χαλκός
 ΧΡ Χρυσός

ΔΥΟ ΝΕΟΙ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΗΣ ΜΙΚΡΟΠΛΑΣΤΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΡΑΜΝΟΥΝΤΑ

Εισαγωγή*

Ο Ραμνούς, παραλιακή θέση στη βορειοανατολική ακτή της Ἀττικής, είναι, τουλάχιστον από τις αρχές του 19ου αἰ. και μετά, γνωστός στην ἀρχαιολογική ἔρευνα ὡς ἀττικός δῆμος τῆς κλασικῆς ἐποχῆς μὲ περίφημο ἱερὸ τῆς Νέμεσης¹. Συστηματικὲς ἀνασκαφὲς καὶ ἔρευνες ποὺ διενεργοῦνται ἀπὸ τὸ 1975 ἕως σήμερα ὑπὸ τῇ διεύθυνση τοῦ Β. Χ. Πετράκου ἔφεραν στὸ φῶς τὰ ἐρείπια τοῦ δήμου τοῦ Ραμνοῦντος. Ἡ περίοδος ἀκμῆς τοῦ δήμου ἦταν ἡ κλασικὴ καὶ ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ἂν καὶ τεκμήρια ἀνθρώπινης δραστηριότητος καλύπτουν ὁλόκληρη τὴ χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὰ νεολιθικὰ ὡς καὶ τὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια².

Βασικὸ τμήμα τοῦ δήμου ἀποτελεῖ ἓνας καλὰ προφυλαγμένος, κυρίως ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς θάλασσας ὁρατὸς λόφος, ὁ ὁποῖος στὰ κλασικὰ χρόνια ἐνισχύθηκε μὲ μνημειακὴ ὀχύρωση ἀποτελώντας φρούριο³. Ὁ λόφος αὐτὸς ὑψώνεται στὰ βόρεια τῆς θέσης καὶ ἡ κάτοψή του ἔχει ἀκανόνιστο τραπεζοειδὲς σχῆμα. Στὰ νότια, ἀνατολικά καὶ δυτικά του βρίσκεται σήμερα μικρὴ κοιλάδα, ἐνῶ πρὸς τὰ βόρεια, βορειοανατολικά καὶ βορειοδυτικά οἱ πλαγιές του πέφτουν ἀπότομα πρὸς τὴ θάλασσα⁴. Ἡ χαμηλότερη καὶ περισσότερη ἐπιπεδὴ ΝΑ. περιοχὴ του προσφέρει τὶς εὐνοϊκότερες συνθῆκες γιὰ ἐγκατάσταση, ἀφοῦ εἶναι εὐκόλα προσιτὴ ἀπὸ τὴ νοτιότερη κοιλάδα, βρίσκεται δίπλα στὴ θάλασσα ἐξασφαλίζον-

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ καὶ Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κύριο Β.Χ. Πετράκο γιὰ τὴν παραχώρηση πρὸς δημοσίευση τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸν Ραμνούντα· ἐπίσης τὴν καθηγήτρια κυρία Μ. Παντελίδου Γκόφα καὶ τὸν καθηγητὴ κύριο J. Maran γιὰ τὰ ἐποικοδομητικὰ τους σχόλια, καθὼς καὶ τὴν κυρία Ἀν. Βουτσινᾶ γιὰ τὴν ἐκπόνηση τῶν σχεδίων καὶ τὸν δρ. K.-V. von Eickstedt γιὰ τὴ φωτογράφιση τῶν ἀντικειμένων.

Πὰ τὴ μεταγραφὴ τῶν προϊστορικῶν θέσεων τῆς Ἑγγὺς Ἀνατολῆς χρησιμοποιήθηκαν οἱ κανόνες μεταγραφῆς τοῦ *TAVO* (H. Kopp - W. Röllig [ἐπιμ.], *Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Register zu den Karten. General Index* [Wiesbaden 1994]).

1. Ἡ βιβλιογραφία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης ὀλιγομέρους ἀνασκαφῆς τῆς Society of Dilettanti τὸ 1813 στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης ἕως σήμερα ἔχει συγκεντρωθεῖ στὸ Β. Χ. Πετράκος, *Ὁ δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος. Σύνοψη τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν ἐρευνῶν (1813-1998)*, I. *Τοπογραφία* (ΒΑΑΕ 181, Ἀθήνα 1999) 443 κέ.

2. Πὰ τὶς προϊστορικὲς περιόδους βλ. Β. Χ. Πετράκο, Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος, *ΠΑΕ* 1981, 131· Μ. Παντελίδου Γκόφα, *Ἡ νεολιθικὴ Ἀττικὴ* (ΒΑΑΕ 167, Ἀθήνα 1997) 127 («Ραμνούς 2»). Πὰ τὶς ἱστορικὲς περιόδους βλ. Πετράκο ὁ.π. (σημ. 1) σποράδην.

3. Βλ. Πετράκο ὁ.π. (σημ. 1) 50 εἰκ. 9.

4. Αὐτόθι 46 εἰκ. 8.

τας ἔτσι τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸν ἔξω κόσμο καὶ προστατεύεται ἀπὸ τοὺς βόρειους ἀνέμους τόσο ἀπὸ τὶς ἀπόκρημνες βόρειες πλαγιές τῆς ἀκρόπολης ὅσο καὶ ἀπὸ μία σειρά βουνῶν στὰ βορειοδυτικά της.

Οἱ ἀνασκαφές καὶ οἱ ἔρευνες τῶν τελευταίων ἐτῶν στὴν περιοχὴ αὐτὴ τοῦ μεταγενέστερου φρουρίου ἔφεραν στὸ φῶς πλῆθος οἰκοδομημάτων, ποὺ μὲ βάση τὰ εὐρήματά τους μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς οἰκίες, ἱερὰ ἢ ἐργαστήρια. Ἐνδείξεις, ὥστόσο, γιὰ χρῆση τοῦ χώρου σὲ προϊστορικές περιόδους – παρόλο ποὺ ἡ στρατηγικὴ σημασία τοῦ λόφου εἶναι προφανής – ὑπῆρχαν μέχρι τώρα ἐλάχιστες καὶ ἀποσπασματικές⁵. Τὸ 1998 ὅμως, δύο εἰδώλια προϊστορικοῦ χαρακτήρα⁶ – τόσο σὲ ἐπίπεδο μορφολογίας ὅσο καὶ σὲ ἐπίπεδο ἐκτέλεσης – βρέθηκαν στὴ ΝΑ. αὐτὴν περιοχὴ τοῦ φρουρίου. Τὰ δύο αὐτὰ λίθινα εἰδώλια, κοινὸ στοιχεῖο τῶν ὁποίων εἶναι ὁ ὑψηλὸς βαθμὸς ἀφαίρεσης, παρουσιάζουν διαφορετικὴ μορφολογία καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικοὺς παραστατικούς τύπους.

Τὸ εἶδωλο 1 βρέθηκε στὸ δωμάτιο ΜΑ (41), τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὰ ἀνατολικά τῆς περικλειστης ὁδοῦ ποὺ ὁδηγεῖ στὸ θέατρο, ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴ νότια οἰκία μὲ τὸν στρογγυλὸ πύργο καὶ σὲ ἀπόσταση 20 μ. περίπου ἀπὸ τὴ νότια πύλη τοῦ κλασικοῦ φρουρίου^{6α}. Ἀποκαλύφθηκε ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση τοῦ δωματίου. Κοντὰ του βρέθηκε ἐρυθροβαφής καὶ χρηστικὴ κεραμικὴ τῆς ὑστερορωμαϊκῆς περιόδου, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν τελευταία φάση κατοίκησης τοῦ χώρου.

Τὸ εἶδωλο 2 βρέθηκε στὰ μπάζα τοῦ τοίχου τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ δωματίου Ρς' (155), τὸ ὁποῖο βρίσκεται ἐπίσης στὰ ἀνατολικά τῆς περικλειστης ὁδοῦ ποὺ ὁδηγεῖ στὸ θέατρο, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ γυμνάσιο, σὲ ἀπόσταση 70 μ. περίπου ἀπὸ τὴ νότια πύλη τοῦ κλασικοῦ φρουρίου.

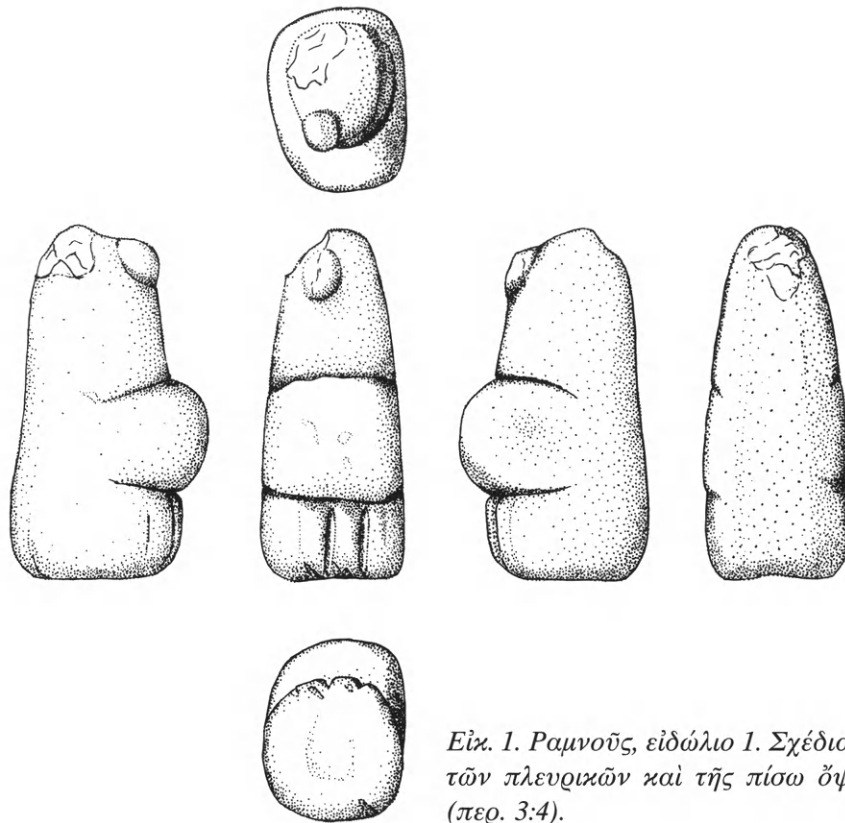
Εἶδωλο 1 (εἰκ. 1-2)

Τὸ εἶδωλο 1, κατασκευασμένο ἀπὸ μαλακὸ στεατίτη γκριζοπράσινου χρώματος, εἶναι ὀλοίτροχο καὶ ἄριστα διατηρημένο. Ἐκτὸς ἀπὸ ἀμυδρὴ ἀπόκρουση στὸ πίσω δεξιὸ μέρος τοῦ κεφαλιοῦ του, ποὺ μοιάζει νὰ μὴν εἶναι ἀρχαία, σώζεται σὲ ἀκέραια κατάσταση. Ἡ ἀριστερὴ πλάγια πλευρὰ του καλύπτεται ἀπὸ προσκολλημένο γαιῶδες ἴζημα ἀνοιχτοκάστανου χρώματος, ποὺ ὑποδεικνύει τὴν πλευρὰ μὲ τὴν ὁποία τὸ ἀγαλμάτιο ἀκουμποῦσε στὸ χῶμα. Διαστάσεις: συν. ὕψ. 0.064 μ., ὕψ. ἄνω τμήματος 0.024-0.029 μ., ὕψ. μεσαίου τμήματος 0.025 μ., ὕψ. κάτω τμήματος 0.016 μ., πλ. ἀπόληξης κεφαλιοῦ 0.018 μ., πλ. μεσαίου τμήματος 0.026 μ., πλ. κάτω τμήματος 0.028 μ., πλ. ὠοειδοῦς ἀπόφυσης κεφαλιοῦ

5. Βλ. σημ. 2.

6. Πὰ τὸν ὄρο «εἶδωλο» στὴν προϊστορικὴ ἀρχαιολογία βλ. Ἀ. Ταμβάκη, Καταγωγή, ἐξέλιξη καὶ ἐρμηνεία τῶν ἀνθρωπόμορφων εἰδωλίων τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς στὸ Αἰγαῖο, *Ἀνθρῶπος* 4, 1977, 266 καὶ Ε. Banffy, Bemerkungen zur Methodologie der Erforschung vorgeschichtlicher figuraler Plastik, *PZ* 61, 1986, 153.

6α. Πὰ τὴ θέση εὑρεσης τῶν εἰδωλίων 1 καὶ 2, καθὼς καὶ τῶν ἄλλων προϊστορικῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸν Ραμνούντα πρβ. Β. Χ. Πετράκο, Ἀνασκαφὴ Ραμνούντος, *ΠΑΕ* 1998, εἰκ. 1α-β. Στὴ μελλοντικὴ δημοσίευση οἱ κατὰ τὸ ἀλφαβητικὸ σύστημα ἀριθμοὶ ΜΑ, Ρς', ρ καὶ ΚΗ θὰ ἀντικατασταθοῦν μὲ τοὺς ἐντὸς παρενθέσεως ἀραβικοὺς.

Εἰκ. 1. Ραμνούς, εἰδώλιο 1. Σχέδια τῆς ἐμπρόσθιας, τῶν πλευρικῶν καὶ τῆς πίσω ὄψης τοῦ εἰδωλίου (περ. 3:4).

0.006 μ. πάχ. κάτω τμήματος 0.029 μ., πάχ. μεσαίου τμήματος 0.031 μ., πάχ. ἄνω τμήματος (μὲ ἀπόφυση) 0.021 μ., (χωρὶς ἀπόφυση) 0.015 μ.

Στὴ μετωπικὴ ὄψη (εἰκ. 1-2) παρατηροῦνται τὰ ἀκόλουθα μορφολογικὰ χαρακτηριστικά (ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω): τὸ ἄνω τμήμα παρουσιάζει μιὰ στρογγυλεμένη ἄνω ἀπόληξη καὶ μία ὠοειδὴ πλαστικὴ ἀπόφυση στὸ δεξιὸ του μέρος. Τὸ κυλινδρικό μεσαῖο τμήμα εἶναι ἀδιαμόρφωτο. Μία μικρὴ λοξή, ἀβαθὴς ἐγχάραξη καὶ δύο μικρότατες στρογγυλές ὁπές στὸν χώρο τοῦ ἀριστεροῦ τμήματος τῆς κοιλιάς του δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀρχαῖες. Τὸ κάτω τμήμα φέρει στὸ κέντρο του καὶ πρὸς τὰ ἀριστερὰ δύο ἔντονες, κάθετες καὶ παράλληλες μεταξύ τους ἐγχαράξεις, οἱ ὁποῖες σχηματίζουν τρεῖς ὀδοντώσεις στὸ κάτω τμήμα τῆς ἐλαφρὰ κοίλης βάσης. Ἄγνωστο εἶναι κατὰ πόσον οἱ δύο λεπτότατες κάθετες νευρώσεις, οἱ ὁποῖες φαίνεται νὰ πλαισιώνουν τὶς παραπάνω ἐγχαράξεις εἶναι ἀρχαῖες.

Ἡ μετωπικὴ ὄψη παρουσιάζει σαφὴ τριμερὴ διαίρεση, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐγχάραξης. Οἱ ἀναλογίες τῶν τριῶν μερῶν ἔχουν ὡς ἑξῆς: τὸ ἄνω τμήμα ἀποτελεῖ περίπου τὸ 36% τοῦ συνολικοῦ ὕψους· τὸ μεσαῖο ἀποτελεῖ περίπου τὸ 39% τοῦ συνόλου· τὸ κάτω τμήμα μὲ ἓνα ποσοστὸ 25% εἶναι σαφῶς κοντύτερο ἀπὸ τὰ ἄλλα δύο. Οἱ ἀναλογίες πάντως αὐτὲς δὲν εἶναι ἀπόλυτες, ἀφοῦ οἱ ὀριζόντιες ἐγχαράξεις, οἱ ὁποῖες χωρίζουν τὴ μετωπικὴ ἀλλὰ καὶ τὶς πλάγιες ὀψεις σὲ τρία μέρη, δὲν εἶναι παράλληλες μεταξύ τους. Τὸ μεγαλύτερο πλάτος τοῦ εἰδωλίου βρίσκεται στὴν περιοχὴ τῆς βάσης του, δίνοντας ἔτσι μορφὴ κολουρου κώνου στὸ εἰδώλιο. Τὸ κωνοειδὲς/πυραμιδοειδὲς σχῆμα

Είκ. 2. Ραμνοῦς, εἰδώλιο 1 (περ. 1:1).

τῆς μετωπικῆς ὀψης ἐνισχύεται ἀπὸ τὸν ἐνιαῖο καὶ συμπαγὴ χαρακτήρα ποὺ δίνουν στὸ εἰδώλιο τόσο ἡ πέτρα ὡς βαρὺ ὑλικό, ὅσο καὶ ἡ πλήρης ἀπουσία συγκεκριμένων μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν, ὅπως ἀνατομικῶν τοῦ προσώπου ἢ ὑποδήλωσης μαστῶν, χειρῶν, φύλου.

Οἱ δύο πλάγιες πλευρὲς τοῦ εἰδωλίου (εἰκ. 1-2) στρέφουν τὴν προσοχὴ τοῦ παρατηρητῆ σὲ διαφορετικὰ ἐκφραστικὰ χαρακτηριστικά. Ἐδῶ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν μπροστινὴ ὀψη, κυριαρχοῦν τὰ καμπυλόγραμμα στοιχεῖα καὶ τὰ μαλακὰ περιγράμματα, τὰ ὁποῖα ἐπιβάλλονται ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν στρογγυλὴ ἀπόληξη τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τὴν ἐλλειψοειδῆ πλαστικὴ ἀπόφυση, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν διογκωμένη, σχήματος D, κοιλιὰ. Ἡ ἀσυμμετρία τῶν ὀριζόντιων ἐγχαράξεων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὸν μεγαλύτερο τονισμό τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς, ἀφοῦ οἱ ἐγχαράξεις ἐδῶ εἶναι ἐλαφρῶς μακρύτερες. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ σχέση τοῦ πάχους τῆς κοιλιᾶς (0.031 μ.) πρὸς τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ εἰδωλίου (0.064 μ.): σχεδὸν 1:2. Ἡ τονισμένη κοιλιὰ καὶ ἡ πλαστικὴ ἀπόφυση δίνουν στὶς πλάγιες πλευρὲς μιὰ ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ ἐμπρός.

Ἡ πίσω πλευρὰ τοῦ εἰδωλίου (εἰκ. 1-2) δὲν παρουσιάζει πλαστικὴ ἢ ἐγγάρακτη διαφοροποίηση. Εἶναι ἀπλῶς ἓνας κορμὸς ποὺ τονίζει τὸν κάθετο ἄξονα. Οἱ μεταβάσεις πρὸς τὶς πλάγιες πλευρὲς γίνονται μέσω τεχνητὰ στρογγυλευμένων γωνιῶν, λειτουργοῦν δηλαδὴ ὀργανικὰ ἐνισχύοντας ἔτσι τὸν χαρακτήρα τοῦ ἐνιαίου καὶ συμπαγοῦς ποὺ διακρίνεται τὸ εἰδώλιο.

Συνοπτικά: τὸ εἰδώλιο 1 (εἰκ. 1-2) ἐμφανίζει ἀπὸ κάθε πλευρὰ ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ ἀντικρίζει κανεῖς καὶ διαφορετικὸ σχῆμα. Μετωπικὰ κυριαρχεῖ ὁ κυλινδρικός/κωνοειδὴς χαρακτήρας. Οἱ δύο πλάγιες πλευρὲς τονίζουν τὸ καμπυλόγραμμο καὶ ἐλλειψοειδὲς στοιχεῖο. Ἡ ἐπίπεδη πίσω πλευρὰ τονίζει ἀπλῶς τὸν κάθετο ἄξονα δίνοντάς του ταυτόχρονα ἐνιαῖο καὶ συμπαγὴ χαρακτήρα.

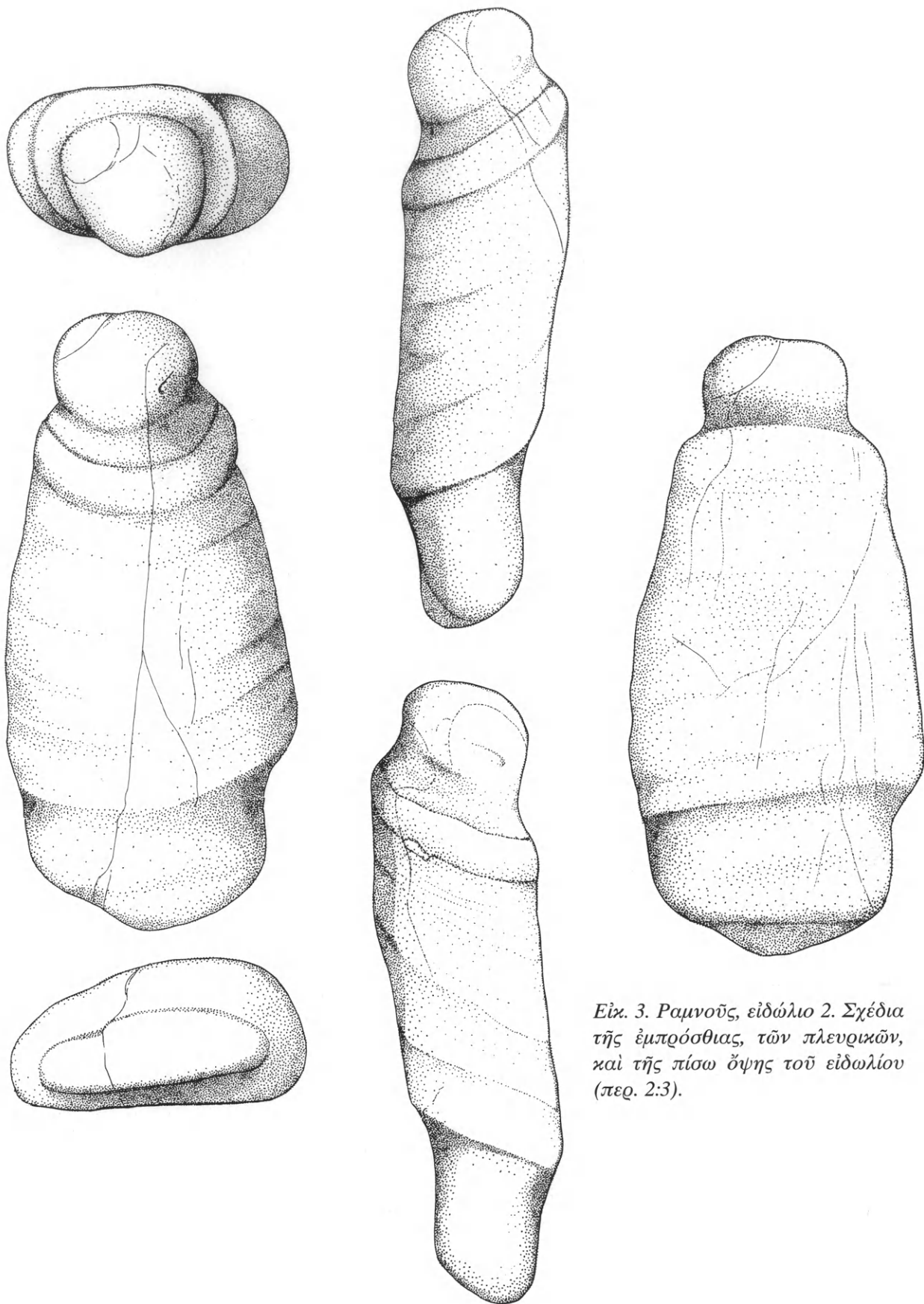
Εἰδώλιο 2 (εἰκ. 3-4)

Τὸ εἰδώλιο 2 εἶναι μεγαλύτερο καὶ περισσότερο σχηματοποιημένο ἀπὸ τὸ πρῶτο. Τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο κατασκευάστηκε εἶναι μαλακὴ πέτρα καστανοκίτρινου χρώματος. Πέρα ἀπὸ κάποια ραγίσματα σώζεται σὲ ἀκέραια κατάσταση. Διαστάσεις: συν. ὕψ. 0.156 μ., ὕψ. κεφαλιοῦ 0.033 μ., ὕψ. ἀπόστασης ἀπὸ τὸ κεφάλι ἕως τοὺς γλουτοὺς 0.118 μ., ὕψ. ἀπόστασης ἀπὸ τοὺς ὦμους ἕως τοὺς γλουτοὺς 0.085 μ., ὕψ. ποδιῶν 0.038 μ., μέγ. πλ. ὤμου 0.053 μ., πλ. περιφέρειας 0.072 μ., μέγ. πάχ. ἄνω κορμοῦ 0.047 μ., πάχ. χειρῶν 0.011 μ., πάχ. ὑπογαστρίου/γλουτῶν 0.038 μ., πάχ. ποδιῶν 0.0025 μ.

Τὸ ἔντονα σχηματοποιημένο εἰδώλιο εἶναι λειασμένο τόσο πολὺ ὥστε μὲ γυμνὸ μάτι δὲν φαίνονται ἴχνη κατεργασίας.

Μετωπικὴ πλευρὰ (εἰκ. 3-4): ἓνα ἰδιαίτερα βαρὺ καὶ σὲ σχέση μετὰ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα δυσανάλογα μεγάλο σφαιρικὸ κεφάλι ἀποτελεῖ κάτι περισσότερον ἀπὸ τὸ 1/5 τοῦ συνολικοῦ ὕψους τοῦ εἰδωλίου. Ἔτσι ὅπως ἔχει ἀποδοθεῖ νὰ πέφτει πρὸς τὰ μπρὸς καὶ νὰ καλύπτει ὀλοκληρωτικὰ τὸν βραχὺ λαιμὸ παρουσιάζει σχῆμα πεπονοειδές. Τὸ κεφάλι δὲν παρουσιάζει ἀνατομικὰ χαρακτηριστικά. Μία μικρὴ, ἀβαθὴς, λοξὴ ἐγχάρακτη γραμμὴ μήκ. 0.006 μ. στὸ ἀριστερὸ τοῦ ἡμισφαίριου, ἣ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς προσπάθεια ἀπόδοσης ματιοῦ, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀρχαία. Ἐνα ἑκατοστὸ περίπου πιὸ κάτω ἀπὸ τὸ κεφάλι καὶ παράλληλα πρὸς τὸ ἡμικύκλιο πού διαγράφει τὸ κάτω τμήμα τοῦ προσώπου, ξεχωρίζει ἓνας προσκολλημένος στὸ κυρίως τμήμα τοῦ εἰδωλίου ἀμυδρὰ διακρινόμενος πλαστικὸς δακτύλιος. Πρόκειται προφανῶς γιὰ σχηματοποιημένα, κοντὰ χέρια, τὰ ὁποῖα, ὡς κρεμάμενο, μικρὸ ἡμικύκλιο, μοιάζουν νὰ σωριάζονται ἄψυχα ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸν χώρὸ ὅπου θὰ περίμενε κανεὶς νὰ ἀρχίζει ἡ κοιλία τοῦ εἰδωλίου. Μιὰ μεγάλη, πεπλατυσμένη τραπεζιόσχημη ἐπιφάνεια μετὰ τὸ πλάτος της νὰ αὐξάνεται συνεχῶς πρὸς τὸ κατώτερό της τμήμα (δηλαδὴ στὸ ὕψος τῶν σχηματοποιημένων γλουτῶν) συνιστᾷ τὸ κυρίως τμήμα τοῦ εἰδωλίου. Ἡμικυκλικὸ σχῆμα εἶναι καὶ ἡ κατώτερη ἀπόληξη αὐτοῦ τοῦ τμήματος. Τὰ συμπαγῆ πόδια καταλήγουν σὲ ἀκανόνιστο, ἀνεστραμμένο κῶνο. Ἡ τομὴ τοῦ κάτω τμήματος παρουσιάζει σὲ γενικὲς γραμμὲς σχῆμα φύλλου. Ὅλη ἡ κίνησις τῶν μελῶν τοῦ σώματος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν κυκλικὴ ὀργάνωσις τῶν θεμάτων, ἣ ὁποία ἐπιτείνεται ἀπὸ τὸν φυσικὸ ἡμικυκλικὸ κυματισμὸ τῶν φλεβώσεων τοῦ χρησιμοποιηθέντος ὑλικοῦ.

Πλάγιες πλευρὲς (εἰκ. 3-4): τὸ στιβαρὸ, σφαιρικὸ κεφάλι σκύβει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ μπρὸς, κατευθυνόμενο πρὸς τὴ γῆ. Ἀμέσως ἀπὸ κάτω μόλις πού ξεχωρίζει ὁ κοντόχοντρος λαιμός, ὁ ὁποῖος συγκρατεῖ τὸ βαρὺ κεφάλι. Τὰ ἐπίσης μόλις διακρινόμενα χέρια, τὰ ὁποῖα στὴ μετωπικὴ πλευρὰ παρουσιάζουν ἓνα καμπυλόγραμμο θέμα, ἐδῶ ἀναπτύσσονται ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τῶν ὤμων σὲ σαφεῖς διαγωνίους. Διαγώνια πλαστικὴ ταινία φέρει καὶ ἡ κατώτατη ἀπόληξη τοῦ μεσαίου τμήματος τοῦ εἰδωλίου. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὑπόλοιπο τοῦ σώματος κυριαρχεῖ ἡ αὐστηρὴ κάθετη γραμμὴ, πού ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ὤμου, συνεχίζεται στὴν ὁλόισια, δυνατὴ ράχη, κάμπτεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς στὴν περιοχὴ τῆς μέσης καὶ καταλήγει στὸ πίσω μέρος τοῦ συμπαγοῦς ὄγκου τῶν ποδιῶν. Ἡ διαμόρφωσις αὐτὴ σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὸ σχεδὸν κανονικὸ ἡμικύκλιο πού διαγράφει ἡ ἄνω ἄκρη τοῦ

Εἰκ. 3. Ραμνοῦς, εἰδῶλιο 2. Σχέδια τῆς ἐμπρόσθιας, τῶν πλευρικῶν, καὶ τῆς πίσω ὀψης τοῦ εἰδωλίου (περ. 2:3).

Εἰκ. 4. Ραμνοῦς, εἰδῶλιο 2 (περ. 2.3).

κεφαλιοῦ δείχνει ὅτι καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴ μετωπικὴ ὄψη, κυριαρχεῖ τὸ ἀφηρημένο γεωμετρικὸ στοιχεῖο.

Πίσω πλευρὰ (εἰκ. 3-4): σὲ ἀπόλυτη συμμετρία βρίσκονται οἱ στρογγυλεμένοι ὦμοι τοῦ εἰδωλίου. Ἀπὸ πίσω ἀναδεικνύονται θαυμάσια μερικὰ τμήματα τοῦ σώματος, ὅπως τὸ κεφάλι, οἱ στρογγυλεμένοι ὦμοι καὶ ἡ πλάτη.

Καταλήγοντας: ἂν καὶ παρατηροῦμε σὲ κάθε πλευρὰ τοῦ εἰδωλίου 2, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὴν περίπτωση τοῦ εἰδωλίου 1, διαφορετικὰ κάθε φορὰ πλαστικὰ χαρακτηριστικὰ, συνολικὰ βλέπουμε καὶ ἐδῶ νὰ τονίζονται τὰ ἀφηρημένα γεωμετρικὰ χαρακτηριστικὰ. Ἀπὸ μπροστὰ τονίζεται τὸ καμπυλόγραμμο στοιχεῖο (κεφάλι, χέρια, μέση) καὶ ἡ πλατυπυγία, ἀπὸ τὰ πλάγια κυριαρχεῖ ἡ αὐστηρὴ κάθετη γραμμὴ (πλάτη, πόδια) καὶ τὸ διαγώ-

νιο στοιχείο (χέρια, μέση), ενώ από πίσω εκφράζεται πιο ολοκληρωμένα ή συμμετρία του κεφαλιού και των ώμων. Όλα τα επί μέρους στοιχεία ενσωματώνονται στο πλαστικό πνεῦμα του ὅλου, ενώ τὸ βαρὺ σῶμα τοῦ εἰδωλίου ἐμφανίζεται νὰ γλιστράει κυριολεκτικὰ ἀπὸ τὸ βάρος του.

Λειτουργία καὶ σημασία τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου

Ἡ πρωταρχικὴ λειτουργία τῶν εἰδωλίων, ὁ σκοπὸς δηλαδή γιὰ τὸν ὁποῖο κατασκευάστηκαν, μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ, μόνο μὲ βάση τὴ θέση εὔρεσής τους στὸν χώρο, καθὼς καὶ τὴν ἀρχαιολογικὴ τους συνάφεια. Γιὰ τὸ εἰδῶλιο 2 δὲν ὑπάρχει καμιὰ σχετικὴ πληροφορία, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ τυχαῖο εὑρημα. Τὸ εἰδῶλιο 1, ἀντίθετα, βρέθηκε στὸ κατώφλι τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ κτίσματος (41). Γιὰ τὴν παρουσία τοῦ προϊστορικοῦ εἰδωλίου σ' αὐτὸ τὸ μεταγενέστερο κτίσμα πρέπει νὰ ἰσχύει μία ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες πιθανὲς ἐρμηνεῖες:

α) τὸ εἰδῶλιο βρέθηκε στὸ ὑστερορωμαϊκὸ στρώμα, πράγμα πὺν σημαίνει ὅτι ἔχουμε δευτερεύουσα χρῆση τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ Ραμνούντα κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ,

β) λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τὴν κατωφέρεια τοῦ ἐδάφους στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς ἀκρόπολης, τὸ εἰδῶλιο μεταφέρθηκε ἐκεῖ ἀπὸ χώματα πὺν εἶχαν παρὰσύρει οἱ βροχές. Ἐὰν συνέβη τοῦτο, τότε ὁ πιθανότερος χώρος ἀπ' ὅπου μπορεῖ νὰ μεταφέρθηκε τὸ εἰδῶλιο εἶναι ὁ δυτικὰ εὐρισκόμενος, ἀνωφερικὸς χώρος τοῦ γυμνασίου, ὅπου στὸ παρελθὸν βρέθηκαν προϊστορικὰ εὐρήματα⁷ καὶ

γ) τὸ εἰδῶλιο βρέθηκε στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπειδὴ ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα ἀποκαλυφθέντα κτίσματα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων στὴ θέση αὐτὴ ὑπάρχει ἄγνωστη μέχρι στιγμῆς προϊστορικὴ ἐγκατάσταση.

Εἶναι δύσκολο νὰ πεῖ κανεὶς μὲ βεβαιότητα ποῖα ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς ἐκδοχὲς ἰσχύει. Τὸ γεγονὸς πάντως ὅτι τὸ ὑστερορωμαϊκὸ στρώμα στὸν χώρο ΜΑ (41) δὲν ἀποτελεῖ κλειστὸ σύνολο, ἀφοῦ ἀπὸ πάνω δὲν ἔχει σφραγισθεῖ ἀπὸ νεότερο στρώμα, φαίνεται νὰ ἀποδυναμώνει τὴν πρώτη πιθανότητα.

Μὲ βάση, ὡστόσο, τὶς παραπάνω περιγραφὲς τῶν εἰδωλίων προκύπτουν κάποιες ἐνδείξεις γιὰ τὸν τρόπο ἐναπόθεσης τῶν εἰδωλίων στὸν χώρο. Παρόλη τὴ σχηματοποίηση καὶ τὴν ἀφαίρεση, εἶναι σαφὲς ὅτι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιὰ ὄρθια εἰδῶλια, ἀφοῦ εἶναι τονισμένοι οἱ κάθετοι ἄξονες. Περαιτέρω, ἡ ἐλαφρῶς κοίλη, ἐπίπεδη βάση τοῦ εἰδωλίου 1 ἀποκτᾷ νόημα μόνο ὅταν τοποθετηθεῖ τὸ εἰδῶλιο σὲ ὄρθια στάση, ἀφοῦ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ εἰδῶλιο στέκεται ὄρθιο χωρὶς νὰ κουνιέται. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ὀξεία ἀπόληξη τοῦ κάτω τμήματος τοῦ εἰδωλίου 2 φαίνεται ὅτι στόχευε στὸ νὰ μπήγεται τὸ εἰδῶλιο στὸ ἔδαφος.

Στοιχεῖα πὺν νὰ ὑποδηλώνουν μὲ σαφήνεια τὴ σημασία τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου ἢ

7. Βλ. Πετράκο ὁ.π. (σημ. 2) 131.

ἔστω τὸ φύλο τῶν εἰδωλίων ἀπουσιάζουν. Ἡ μόνη σχετική ἔνδειξη εἶναι ἡ διόγκωση τῆς κοιλιάς στὸ εἰδώλιο 1, ὅπως διακρίνεται ἀπὸ τὴν πλάγια θεώρηση τοῦ εἰδωλίου (εἰκ. 1-2), ἡ ὁποία ὑποδηλώνει ἔγκυο γυναίκα. Οἱ δύο πλάγιες λοιπὸν πλευρὲς τοῦ εἰδωλίου 1 φαίνεται ὅτι τονίζουν τὸ στοιχείο τῆς γυναικείας γονιμότητας.

Μορφολογικὲς παρατηρήσεις

Εἰδώλιο 1

Ἡ τριμερὴς διαίρεση τῆς μετωπικῆς ὄψης σὲ σχηματικά εἰδώλια ἀπαντᾷται σποραδικὰ σὲ εἰδώλια τῆς ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς, ὅπως δείχνουν, γιὰ παράδειγμα, δύο εἰδώλια ἀπὸ τὴν Κνωσό⁸ καὶ τὸν Πρόδρομο τῆς Καρδίτσας⁹. Τὰ δύο αὐτὰ εἰδώλια ἐμφανίζουν μιὰ πυραμιδοειδῆ διαμόρφωση, πὺν θὰ μπορούσε, ἐλλείψει καλύπτρων παραλλήλων, νὰ παραβληθεῖ μὲ τοῦ εἰδωλίου 1. Στὶς πολὺ γενικὲς ὅμως αὐτὲς μορφολογικὲς ὁμοιότητες φαίνεται ὅτι σταματοῦν τὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὰ παραπάνω νεολιθικά εἰδώλια, γιὰτὶ οὔτε τὸ κρητικό οὔτε τὸ θεσσαλικὸ συνδυάζουν τὸ πλῆθος τῶν περίπλοκων χαρακτηριστικῶν τοῦ ἀττικοῦ εἰδωλίου¹⁰.

Δεδομένου ὅτι τὸ εἰδώλιο 1 ἐκφράζει τὴν ἰδέα τῆς κυοφορίας, δηλαδὴ τὴ γυναικεία γονιμότητα¹¹, ἐντύπωση προξενεῖ ἡ παντελὴς ἀπουσία γυναικείων χαρακτηριστικῶν στὴ μετωπικὴ ὄψη. Θὰ περίμενε κανεὶς π.χ. τὴν ὑποδήλωση μαστῶν ἢ κάποια ὑποτυπώδη

8. P. Ucko, *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from Near East and Mainland Greece*, Occ. Pap. Royal Anthr. Inst. 24, Λονδίνο 1968, 207 εἰκ. 81 ἀρ. 11· 257 ἀρ. 11, ἀπὸ λειασμένο στεατίτη, χρονολογήθηκε στὴν "Early Neolithic I".

9. Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, *Ἡ ανθρωπόμορφη εἰδωλοπλαστικὴ τῆς νεολιθικῆς Θεσσαλίας. Προβλήματα κατασκευῆς, τυπολογίας καὶ ἐρμηνείας* (Βόλος 1973) πίν. 15, ἀριστερά.

10. Παρόμοιες τριμερεῖς διαιρέσεις τῆς μετωπικῆς ὄψης παρουσιάζουν καὶ ἄλλα σχηματικά εἰδώλια ἀπὸ διάφορες περιόδους τῆς Νεολιθικῆς, πράγμα πὺν ὑποδηλώνει ὅτι τοῦτο δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ χρονολογικὸ κριτήριον. Πρβ. π.χ. P. Blome (ἐπιμ.), *Orient und frühes Griechenland. Kunstwerke der Sammlung H. und T. Bosshard, Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig* (Βασιλεία 1990) 7 ἀρ. 3, ἀριστερά (εἰδώλιο σήμερα στὴ Βασιλεία μὲ ἀναφερόμενη προέλευση τὴ νότια Θεσσαλία καὶ χρονολόγηση στὴν 4η χιλιετία π.Χ. [χωρὶς ὥστόσο τεκμηρίωση])· K. Gallis - L. Orphanidis, *Figurines of Neolithic Thessaly* (Ἀθήνα 1996)

362 ἀρ. 311 (Λάρισα, ἀπὸ πηλό), 382 ἀρ. 332 (Λάρισα, ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο), καὶ τὰ δύο χωρὶς ἀρχαιολογικὴ συνάφεια.

11. Ἡ ἀπεικόνιση ἐγκύων γυναικῶν ἀποτελεῖ κοινὸ τύπο γιὰ τὰ νεολιθικά εἰδώλια τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου, στὰ τελευταῖα ὅμως δὲν ἐκφράζεται ποτὲ μὲ τὸν αὐστηρὰ γεωμετρικὸ καὶ ἀφαιρετικὸ μορφοπλαστικὸ τρόπο τοῦ εἰδωλίου 1. Πρβ. γιὰ παράδειγμα τὰ ἀκανόνιστα καὶ δυσανάλογα ὀγκώδη ἐξογκώματα στὴν περιοχὴ τῆς κοιλιακῆς χώρας σὲ εἰδώλια ἀπὸ τὸ Ὀτζάκι (Gallis - Orphanidis ὅ.π. [σημ. 10] 217 ἀρ. 160, πάνω δεξιά, χωρὶς ἀρχαιολογικὴ συνάφεια) καὶ τὸ Ἀχιλλεῖον (M. Gimbutas - Sh. Winn - D. Shimabuku, *Achilleion. A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece*. 6, 400 - 5,600 B.C., *Monumenta Archaeologica* 14, UCLA [Los Angeles 1989] 218 εἰκ. 7.77 ἀρ. 6, ἀρχαιότερη Νεολιθική). Ἀκόμα ὅμως καὶ στὶς περιπτώσεις ἐκείνες τῶν νεολιθικῶν εἰδωλίων, ὅπου ἡ διογκωμένη κοιλία παρουσιάζει σχεδὸν σφαιρικὸ σχῆμα, τότε ὑπάρχει πάντα ἀπεικόνιση τοῦ ὀμφαλοῦ, σὲ μιὰ φυσιοκρατικὴ προσπάθεια ἀπόδοσης (σχετικὰ βλ. Χουρμουζιάδης ὅ.π. [σημ. 9] 83).

μορφοποίηση της περιοχής του ύπογαστρίου¹². Αντί αυτών εμφανίζονται μία ωοειδής πλαστική απόφυση στο δεξιό μέρος του κεφαλιού και δύο έντονες κάθετες έγχαραξεις στο κάτω τμήμα του ειδώλιου. Οί έγχαραξεις αυτές, των οποίων το σχήμα φαίνεται να αποκλείει κάποιο συσχετισμό με την περιοχή του ύπογαστρίου¹³, μοιάζουν να αποδίδουν είτε σχηματοποιημένα πόδια είτε τις πτυχώσεις κάποιου ένδύματος. Δυστυχώς όμως ούτε σε αυτές τις περιπτώσεις βρίσκει κανείς νεολιθικά αίγαιακά παράλληλα.

Η χρήση των δύο κάθετων έγχαρακτων γραμμών για την ύποδήλωση των ποδιών είναι άγνωστη τόσο στο νεολιθικό ύλικό της Θεσσαλίας όσο και της νότιας Ελλάδας. Στις τελευταίες περιπτώσεις τα πόδια αποδίδονται συνήθως είτε με την απόληξή τους σε δύο σκέλη¹⁴ είτε απλώς ως ένα συμπαγές τμήμα, χωρίς διαφοροποιήσεις¹⁵. Δεν πρέπει βέβαια να παραβλέψουμε ότι σε κάποια πήλινα δείγματα από τη Θεσσαλία στα δύο αυτά σκέλη εμφανίζονται όντως κάθετες έγχαρακτες γραμμές, οί οποίες απολήγουν στη βάση του ειδώλιου, σχηματίζοντας μάλιστα στην τομή της το σχήμα μικρών οδόντων, που θυμίζουν τους δύο «οδόντες» της βάσης του ειδώλιου 1 (βλ. εικ. 1). Στα νεολιθικά όμως ειδώλια οί έγχαραξεις αυτές δεν καλύπτουν ολόκληρο το κάτω τμήμα τους, όπως στην περίπτωση του ειδώλιου 1, αλλά περιορίζονται στο κατώτατο μέρος των δύο σκελών παριστάνοντας προφανώς σχηματοποιημένα δάκτυλα ποδιών¹⁶.

Ός προς την ύπόθεση της απόδοσης πτυχώσεων ένδύματος: το ένδυμα απεικονίζεται μόνον στα νεολιθικά ειδώλια, αλλά πολύ σπάνια και κυρίως στα πήλινα ειδώλια στα όποια αποδίδεται συνήθως με γραπτή, κυματοειδή διακόσμηση¹⁷. Στην περίπτωση δέ που δηλώ-

12. Η μη απόδοση των μαστών ίσως να οφείλεται στη χρήση του συγκεκριμένου ύλικού, αφού τα πέτρινα ειδώλια σπανίως εμφανίζουν στηθος (π.χ. Gallis - Orphanidis ό.π. [σημ. 10] 382 άρ. 332), ή μη ύποδήλωση όμως κάποιας παραλλαγής του τυπικού ήβικου τριγώνου, το όποιο στα νεολιθικά γυναικεία ειδώλια (είτε φυσιοκρατικά είτε σχηματοποιημένα) φτάνει - λόγω της κοινοτυπίας του - στο σημείο να έχει καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα (βλ. Χουρμουζιάδη ό.π. [σημ. 9] 163) απομακρύνει το ειδώλιο από το τυπικό νεολιθικό θεματολόγιο.

13. Πρβ. δείγματα έντελως διαφορετικών παραστάσεων ήβικων τριγώνων σε ειδώλια της νεολιθικής Θεσσαλίας που απεικονίζει ό Χουρμουζιάδης αυτόθι 84 εικ. 14 και 15α.

14. Θεσσαλία: αυτόθι 104 εικ. 16α (κυρίως δεύτερη και τρίτη σειρά), 16β (κυρίως πρώτη και δεύτερη σειρά), 16γ (κυρίως πρώτη και δεύτερη σειρά)· Gallis - Orphanidis ό.π. (σημ. 10) άρ. 139. 149-153. 155-156. 161. 163-171. 178-181. 184-185. 196. 212. 222. 319· Χαϊρώνεια: Η. Tzavella - Evjen, Neolithic Figurines from Chaeroneia, στο *Φύλια έπη εις Γεώργιον Έ. Μυλωνάν* Γ

(Αθήνα 1989) 10 εικ. 1· Αϊγίνα: L. C. Talalay, *Deities, Dolls, and Devices. Neolithic Figurines from Franchthi Cave, Greece, Excavations at Franchthi Cave, Greece* 9 (Bloomington-Indianapolis 1993) 111· Άλεπότρυπα: αυτόθι 112· Κόρινθος: αυτόθι 116 (S 786)· Κουφόβουνο: αυτόθι 120· Μάλθι: αυτόθι 121· Μυκήνες: αυτόθι 121.

15. Θεσσαλία: Χουρμουζιάδης ό.π. (σημ. 9) 104 εικ. 16α (κυρίως πρώτη και δεύτερη σειρά), 16γ (κυρίως πρώτη και δεύτερη σειρά)· Άκράτας: Talalay ό.π. (σημ. 14) 112 (μάλλον μέση Νεολιθική)· Άλεπότρυπα: αυτόθι 112, μεσαία σειρά, δεξιό ειδώλιο (ύστερη Νεολιθική)· Κόρινθος: αυτόθι 114 (MF 68-95) (μέση Νεολιθική)· Σάλιαγρος: αυτόθι 122, κάτω σειρά, μεσαίο ειδώλιο (ύστερη Νεολιθική)· σπήλαιο Κίτσου στο Λαύριο: αυτόθι 119, κάτω (Χαλκολιθική)· Κεφάλαια Κέας: αυτόθι 118, κάτω (Χαλκολιθική).

16. Όπως άλλωστε έχει ήδη διαπιστωθεί (πρβ. Gallis - Orphanidis ό.π. [σημ. 10] 238 άρ. 182· 364 άρ. 313· 412 άρ. 361· 413 άρ. 362).

17. Βλ. για παράδειγμα τη διακόσμηση στο κάτω τμήμα ενός καθιστού ύστερονεολιθικού ειδώλιου από το Φράγγχι της Έρμιονίδας (Talalay ό.π. [σημ. 14] 71.

νεται μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐγγράραξης, τότε οἱ κάθετες ἐγγαράξεις βρίσκονται συνήθως στὸ κατώτερο τμήμα του καὶ προπαντὸς τὸ περιτρέχουν¹⁸. Οἱ δύο κάθετες ἐγγαράξεις τοῦ κάτω τμήματος τοῦ ειδώλιου 1 ἀπομακρύνουν, συνεπῶς, ἀκόμα περισσότερο τὸ ἔργο ἀπὸ τὰ συνηθισμένα νεολιθικὰ ειδώλια τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι παρόμοιες κάθετες διπλές ἐγγαράξεις μπορεῖ μὲν νὰ μὴν ὑπάρχουν στὸ κάτω τμήμα τῶν αἰγαιακῶν νεολιθικῶν ειδωλίων, ἐμφανίζονται ὅμως στὸ κάτω 1/5 ἐνὸς λίθινου γυναικείου ειδώλιου ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο VI τοῦ Çatal Hüyük τῆς ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς, στὸ νοτιότερο τμήμα τῆς κεντρικῆς Ἀνατολίας¹⁹. Ἐπίσης ἐμφανίζονται, στὴν πλάγια ὁμως ὄψη, ἐνὸς μαρμάρινου ειδώλιου τῆς ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς ἀπὸ τὸ Σέσκλο²⁰, ὑποδηλώνοντας προφανῶς ὤμους καὶ χέρια. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἀποκτᾷ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἐὰν θυμηθοῦμε ὅτι κατὰ τὸν Δ. Ρ. Θεοχάρη τὸ καλὺτερο παράλληλο γιὰ τὸ θεσσαλικὸ αὐτὸ ειδῶλιο βρίσκεται ὄχι στὸν αἰγαιακὸν ὄχι ἀλλὰ σὲ ἓνα ἀνάλογο ειδῶλιο ἀπὸ ἀσβεστόλιθο ποὺ βρέθηκε σὲ στρώματα τῆς φάσης III τῆς θέσης Muraibit στὶς ὄχθες τοῦ Εὐφράτη, στὴ βόρεια Συρία, ἡ ὁποία χρονολογικὰ ἐντάσσεται στὴν προκεραμικὴ Νεολιθικὴ²¹. Δὲν θὰ ἦταν συνεπῶς ἄτοπο νὰ ἐντοπίσουμε τὸ πρότυπο αὐτῶν τῶν διπλῶν ἐγγαράξεων καὶ σὲ κάποια ειδώλια τῆς νότιας κεντρικῆς Ἀνατολίας καὶ τῆς βόρειας Συρίας, ὅμως οἱ ἀναλογίες πρὸς τὸ ειδῶλιο 1 τοῦ Ραμνούντα σταματοῦν ἐδῶ²².

Περὶ σσότερο αἰνιγματικὴ ἀπὸ τὶς ἐγγαράξεις τοῦ κάτω τμήματος εἶναι ἡ πλαστικὴ ἀπόφυση στὸ μπροστινὸ μέρος τοῦ κεφαλιοῦ (εἰκ. 1-2). Δεδομένου ὅτι πρόκειται γιὰ κεφάλι ἀνθρωπόμορφου ὄντος θὰ ἀναμενόταν ἡ πλαστικὴ προεξοχὴ νὰ βρίσκεται στὸ πάνω ἢ στὸ πίσω μέρος του, ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ πόλο ἢ κόμη ὅπως στὶς γνωστὲς περιπτώσεις τῶν νεολιθικῶν ειδωλίων²³. Μία τέτοια ἐρμηνεῖα δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἰδιαίτερα πειστικὴ, ἀφοῦ οὔτε ἡ θέση τῆς ἀπόφυσης ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ σχῆμα της συνηθίζεται στὴ νεολιθικὴ μικροπλαστικὴ τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου γιὰ νὰ ἀποδοθοῦν τὰ παραπάνω χαρακτηριστικά.

Ἀφοῦ λοιπὸν δὲν πρόκειται γιὰ μαλλιά ἢ γιὰ κάλυμμα τοῦ κεφαλιοῦ, δύο μόνο ὑποθέ-

92 FC 118 πίν. 1, πρόκειται γιὰ ἐκπρόσωπο τῆς ὁμάδας L, σύμφωνα μὲ τὸν διαχωρισμὸ ὁμάδων νοτιοελλαδικῶν ειδωλίων ποὺ ἐπιχειρεῖται ἐκεῖ).

18. Πρβ. Gallis - Orphanidis ὅ.π. (σημ. 10) 319 ἀρ. 265· 374 ἀρ. 324· 375 ἀρ. 325· 362 ἀρ. 311.

19. J. Mellaart, Excavations at Çatal Hüyük, 1962, Second Preliminary Report, *AnatSt* 13, 1963, 83 εἰκ. 19.

20. Βλ. Δ. Ρ. Θεοχάρη, Ἀνασκαφὴ Σέσκλου, *ΠΑΕ* 1976, 160 εἰκ. 4.

21. Πρβ. J. Cauvin, Nouvelles fouilles à Tell Mureybet (Syrie) 1971-1972, *AAS* 22, 1972, εἰκ. 6.

22. Τὸ ειδῶλιο ἀπὸ τὸ Çatal Hüyük (πρβ. Mellaart ὅ.π. [σημ. 19]) ἔχει ὕψ. 0.080 μ. καὶ πλάτ. 0.035 μ. καὶ φέρει ὡσεὶδὲς κεφάλι. Παρουσιάζει ὅμως ἀνατομικὰ χαρακτηριστικὰ στὸ πρόσωπο καὶ ἐγγαράξεις στὸ μεσαῖο τμήμα του ποὺ ὑποδηλώνουν χέρια καὶ μα-

στούς, στοιχεῖα ποὺ τὸ διαφοροποιοῦν ἀπὸ τὸ ειδῶλιο 1 τοῦ Ραμνούντα. Τὸ βορειοσυριακὸν ειδῶλιο (πρβ. Cauvin ὅ.π. [σημ. 21]) παρουσιάζει ἐπίσης δύο κάθετες ἀβαθεῖς ἐγγαράξεις στὴ μετωπικὴ του ὄψη ἀλλὰ καὶ ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὸ μόνον κοινὸ σημεῖο μὲ τὸ ειδῶλιο 1.

23. Οἱ καμπύλες προεξοχὲς στὴν ἀνώτατη ἀπόληξη τῶν κυλινδρικῶν νεολιθικῶν ειδωλίων ἔχουν ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὴ μέχρι τώρα ἔρευνα ὡς πόλος, μαλλιά, εἶδος κόμης ἢ ἀπλὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Μία τέτοια ἐρμηνεῖα πρέπει ὅμως στὴ δικιά μας περίπτωση νὰ ἀποκλεισθεῖ, ἀφοῦ τὰ πλαστικὰ αὐτὰ στοιχεῖα βρίσκονται στὸ πίσω ἢ στὸ πάνω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ καὶ ὄχι στὴ μία πλευρὰ τοῦ μπροστινοῦ, πρβ. Χουρμουζιάδη ὅ.π. (σημ. 9) 49 κέ. εἰκ. 7· 180 κέ. εἰκ. 24-25.

σεις φαίνεται να απομένουν: είτε να δηλώνεται κάποιο ανατομικό χαρακτηριστικό του προσώπου, π.χ. μύτη, που έχει τοποθετηθεί με άδεξιο τρόπο στην άριστερή πλευρά του προσώπου λόγω ίσως της πρόχειρης προσαρμογής του ειδωλοπλάστη στη φύση του ύλικού, είτε πρόκειται για σκόπιμη αλλαγή της θέσης των μαστών.

Η πρώτη έκδοχή δεν φαίνεται πιθανή εάν λάβει κανείς υπ' όψη του την κανονικότητα που διέπει τις αναλογίες και τον τρόπο απόδοσης των κατασκευαστικών λεπτομερειών των νεολιθικών ειδωλίων²⁴, αλλά και τη γενικότερη αρμονία που χαρακτηρίζει τις αναλογίες του ειδωλίου 1 του Ραμνούνα.

Η δεύτερη έκδοχή δεν μπορεί μὲν να αποκλειστεί, αφού περιπτώσεις αὐτοσχεδιασμών υπάρχουν στη νεολιθική μικροπλαστική, ή συγκεκριμένη όμως είναι μοναδική²⁵.

Κατὰ μία τρίτη υπόθεση ή πλαστική αὐτὴ ἀπόφυση γίνεται κατανοητὴ μόνο ὅταν ἐρμηνευθεῖ τὸ κωνοειδὲς σχῆμα τῆς μετωπικῆς ὄψης μὲ τὴν ὀβὰλ ἄνω ἀπόληξη ὡς ἀπεικόνιση φαλλοῦ, ἂν καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσι λείπουν ἱκανοποιητικὰ παράλληλα. Ἀκόμα δὲ καὶ στὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες τῆς αἰγαιακῆς Νεολιθικῆς ὅπου ἔχουμε ἀναμφίβολες παραστάσεις φαλλῶν, τότε ἡ ἄνω τους ἀπόληξη φέρει ἓνα κοίλωμα ἢ μία ἐγχάραξη στὸ κέντρο τῆς ἄνοψης καὶ ὄχι ἀπόφυση στὸ μπροστινὸ μέρος²⁶. Ἡ τελευταία παρατήρηση δὲν σημαίνει βέβαια ὅτι δὲν μπορεῖ ἡ κυλινδρική/κωνοειδὴς μορφή τῆς μετωπικῆς ὄψης νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀπλὰ καὶ μόνο λόγω σχήματος ὡς ἀπεικόνιση τοῦ κατεξοχὴν συμβόλου τῆς ἀνδρικήs γονιμότητας. Ἀνάλογα παραδείγματα ὑπάρχουν μάλιστα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη Νεολιθική καὶ τὴ Χαλκολιθική τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου²⁷.

Συνοψίζοντας τὶς μέχρι τώρα παρατηρήσεις μας, ἀσυνήθιστα γιὰ τὰ νεολιθικὰ δεδομένα τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου εἶναι τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικὰ τοῦ ειδωλίου 1:

α) Ἡ χρῆση μαλακοῦ στεατῆτος ὡς κατασκευαστικοῦ ὕλικου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ γεωμετρικότητα τῶν μορφολογικῶν στοιχείων καὶ τὴν ἀφαιρετικὴ διάθεση κατὰ τὴ διατύπωση τῆς ἡμικυκλικῆς, κυοφορούσας κοιλιᾶς.

24. Πρβ. λ.χ. τὴν τοποθέτηση τῆς μύτης στὸ κέντρο τοῦ προσώπου στὰ κατὰ τὰ ἄλλα πλαστικὰ ἀδιαμόρφωτα κεφάλια τῶν ὄρθων ειδωλίων τῆς μέσης ἢ τῆς ὕστερης Νεολιθικῆς ἀπὸ τὴν Αἴγινα (Talalay ὁ.π. [σημ. 14] 111, πάνω), τὸ Κουφόβουνο (αὐτόθι 120) ἢ τῶν καθιστῶν μαρμάρινων ειδωλίων τῆς ὕστερης Νεολιθικῆς ἀπὸ τὴν Ἀμοργό (αὐτόθι 112, κάτω), τὴ Νάξο (αὐτόθι 121, κάτω ἀριστερά) καὶ τὰ Πατήσια (αὐτόθι 122, πάνω δεξιά). Πὰ μεγάλα πλαστικὰ ἐξογκώματα ποὺ δηλώνουν μύτες καὶ βρίσκονται πάντα στὸ κέντρο τοῦ προσώπου τῶν θεσσαλικῶν ειδωλίων πρβ. ἐνδεικτικὰ Gallis - Orphanidis ὁ.π. (σημ. 10) 105 ἀρ. 37-139 ἀρ. 73.

25. Ἐπιπλέον, ἐὰν ἐπρόκειτο ὄντως γιὰ μαστοὺς, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναρωτηθοῦμε γιὰτί ἔχουμε μία καὶ ὄχι δύο ἀποφύσεις.

26. Π.χ. Gallis - Orphanidis ὁ.π. (σημ. 10) 407 ἀρ. 356.

27. Ἀρχαιότερη Νεολιθική: Χουρμουζιάδης ὁ.π. (σημ. 9) 66 πίν. 2α (Θεσσαλία). Χαλκολιθική: Talalay ὁ.π. (σημ. 14) 118 (Κεφάλι Κέας). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἱθυφαλλικὸ ειδώλιο ἀπὸ τὴν Κεφάλι, τὸ ὁποῖο ὅσον ἀφορᾷ τὸ σχῆμα τοῦ κεφαλίου καὶ τοῦ κυλινδρικοῦ του κορμοῦ μοιάζει ἀρκετὰ μὲ τὸ ειδώλιο 1 τοῦ Ραμνούνα, εἶναι στὴν οὐσία ἀστροματογράφτο, ἀφοῦ βρέθηκε πάνω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τάφου 17 κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν ἐπιφανειακῶν χωμάτων τοῦ κάτω νεκροταφείου ("Lower Cemetery") τῆς Κεφάλι, βλ. J. E. Coleman, *Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery, Keos I* (Princeton 1977) 52. 80 ἀρ. 160 πίν. 73. Στὴν περίπτωσι, πάντως, ποὺ στὴ μετωπικὴ ὄψη τοῦ ειδωλίου 1 ἀπεικονίζεται φαλλός, ὅπως ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ οἱ πλάγιες του ὀψεις, τότε, τὸ ειδώλιο ἐμφανίζει ταυτόχρονα ἀρσενικὰ καὶ θηλυκὰ στοιχεῖα ποὺ ὑποδηλώνουν τὴν ἀναπαραγωγὴ.

β) Ἡ ἀπουσία γυναικείων χαρακτηριστικῶν στὴ μετωπικὴ ὄψη, μὲ δεδομένο ὅτι οἱ πλάγιες πλευρὲς ἀπεικονίζουν ἔγκυο γυναικα.

γ) Οἱ δύο κάθετες ἐγχάρακτες γραμμὲς στὸ κοντύτερο κάτω τρίτο τοῦ εἰδωλίου, στοιχεῖο χωρὶς παράλληλα στὸν αἰγαιακὸ χῶρο, ποὺ φαίνεται νὰ παραπέμπει σὲ παραδείγματα τῆς προκεραμικῆς Νεολιθικῆς καὶ τῆς ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς ἀπὸ τὴ βόρεια Συρία καὶ τὴ νότια Ἀνατολία ἀντίστοιχα.

δ) Ἡ αἰνιγματικὴ πλαστικὴ ἀπόφυση στὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ μπροστινοῦ τμήματος τοῦ κεφαλίου.

Ἀφοῦ λοιπὸν μορφολογικὰ καὶ στυλιστικὰ δὲν φαίνεται νὰ πρόκειται γιὰ εἰδῶλιο μὲ τυπικὰ αἰγαιακὰ νεολιθικὰ χαρακτηριστικὰ, ποῦ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν παράλληλα τόσο γιὰ τὰ ἐπιμέρους μορφολογικὰ στοιχεῖα ὅσο καὶ γιὰ τὴ γενικότερη κατασκευαστικὴ ἀντίληψη;

Στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ Ἰταλὸς ἐρευνητὴς V. Funghini ἀνέσυρε ἀπὸ διάφορες θέσεις τοῦ βυθοῦ τῆς λίμνης Trasimeno στὶς ὄχθες τοῦ Τίβερη, στὴ βόρεια Ἰταλία, πλῆθος προϊστορικῆς λιθοτεχνίας διαφόρων περιόδων. Τὸ 1938 οἱ A. Palma di Cesnola καὶ L. Cardini ἐντόπισαν μέσα στὴν παραπάνω μεγάλη ποσότητα λιθοτεχνίας, ἡ ὁποία περιλάμβανε ἀναμεμιγμένο ὕλικὸ τῆς Μουστέριας, τῆς ἀνώτερης Παλαιολιθικῆς καὶ τῆς Νεολιθικῆς περιόδου, ἓνα μικρὸ εἰδῶλιο ἀπὸ μαλακὸ στεατὶτὴ ὕψ. 0.037 μ. (εἰκ. 5)²⁸. Τὸ εἰδῶλιο αὐτὸ φαίνεται πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀποτελεῖ τὸ καλύτερο παράλληλο γιὰ τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν χῶρο MA (41) τοῦ Ραμνούντα.

Κοινὰ σημεῖα πρὸς τὸ εἰδῶλιο 1 ἐντοπίζονται τόσο σὲ ἐπίπεδο ὕλικου ὅσο καὶ σὲ ἐπίπεδο ἀναλογιῶν καὶ μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν. Ἔτσι λοιπὸν καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἔχουμε (πρβ. εἰκ. 1-2 μὲ 5):

- α) τὴ χρῆση μαλακοῦ στεατὶτὴ ὡς κατασκευαστικοῦ ὕλικου,
- β) μία τριμερὴ διάταξη τῆς μετωπικῆς ὄψης καὶ τῶν πλάγιων πλευρῶν ποὺ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐγχάραξης,
- γ) ἴδιες περίπου ἀναλογίες ἄνω, μεσαίου καὶ κάτω τμήματος,
- δ) ἓνα κωνοειδὲς κεφάλι μὲ ὀβὰλ ἀπόληξη ὡς ἄνω τμήμα,
- ε) μιὰ διογκωμένη σχήματος D κοιλιά ἀντιληπτὴ κυρίως ἀπὸ τὰ πλάγια καὶ

στ) ἓνα κοντὸ κάτω τμήμα μὲ ἐλαφρῶς κοίλη βάση.

Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ παραβλέψουμε κάποιες βασικὲς διαφορὲς, ὅπως τὴ ρεαλιστικὴ πλαστικὴ ἀπόδοση τῶν γλουτῶν στὸ κάτω τμήμα τοῦ ἰταλικοῦ εἰδωλίου, στοιχεῖο ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸ εἰδῶλιο 1 τοῦ Ραμνούντα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν ἐλλειψοειδῆ πλαστικὴ ἀπόφυση στὸ κεφάλι τοῦ ἁπτικοῦ εἰδωλίου, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει στὸ ἰταλικό²⁹, καθὼς καὶ γιὰ τὰ πόδια, ποὺ στὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὴ λίμνη Trasi-

Εἰκ. 5. Ὑστεροπαλαιολιθικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὴ λίμνη Trasimeno τῆς βόρειας Ἰταλίας, κατὰ Graziosi (βλ. σημ. 28) 62 εἰκ. 8, δεξιὰ (1:1).

28. P. Graziosi, *L'arte dell'antica età della pietra* (Φλωρεντία 1956) 61 κέ. πίν. 8c· εἰκ. 8· H. Delporte, *L'image de la femme dans l'art préhistorique*² (Παρίσι 1993) 110

εἰκ. 98.

29. Εἶναι ἄγνωστο κατὰ πόσο τὸ ὠοειδὲς σημάδι ποὺ ἀναγνωρίζεται στὸ σχέδιο τοῦ Graziosi ὁ.π. 62

meno φαίνεται να είναι διπλωμένα και όχι τεντωμένα, όπως στη δικιά μας περίπτωση.

Οί παραπάνω διαφορές, σε συνδυασμό με την αδιαμόρφωτη πίσω πλευρά του ειδώλιου 1, καθιστούν σαφές ότι το άττικό ειδώλιο είναι περισσότερο σχηματοποιημένο και αφαιρετικό από το ιταλικό. Έν τούτοις, τα δύο ειδώλια παρουσιάζουν περισσότερα κοινά επιμέρους σημεία παρά διαφορές, ενώ η κατασκευαστική τους αντίληψη είναι σε γενικές γραμμές ίδια³⁰. Η ομοιότητα αυτή εκπλήσσει αφού, ως γνωστόν, το ιταλικό ειδώλιο χρονολογείται ομόφωνα από την έρευνα στη γραβέττια περίοδο. Τα καλύτερά του παράλληλα αποτελούν δύο γραβέττιες «αφροδίτες»³¹ από τη θέση Tursac της Γαλλίας και από τα σπήλαια του Weinberg στην περιοχή Mauern της νότιας Γερμανίας³². Ειδικά το φαλλικό ειδώλιο από το Mauern παρουσιάζει αρκετά κοινά σημεία με το ειδώλιο 1 του Ραμνούντα. Τα κοινά αυτά σημεία έντοπίζονται:

α) στο παρόμοιο μέγεθος (ύψ. 0.072 μ.),

β) στη διαμόρφωση του άνω τμήματος (χονδροειδής κώνος με στρογγυλή απόληξη στην άνω επιφάνεια της οποίας υπάρχει μικρό κοίλωμα),

γ) στην τριμερή διάταξη,

δ) στο όγκωδες μεσαίο τμήμα, το οποίο δηλώνεται με οριζόντιες εγχάρακτες γραμμές, που περιτρέχουν το ειδώλιο και το οποίο είναι και εδώ το περισσότερο τονισμένο τμήμα του ειδώλιου, επίσης αντιληπτό κυρίως από τα πλάγια.

Οί διαφορές προς το ειδώλιο 1 του Ραμνούντα έγκεινται αφ' ενός στο ότι το τονισμένο μεσαίο τμήμα παριστάνει όγκωδεις γλουτούς και όχι κυφοροῦσα κοιλιά, αφ' έτερου στο πολύ λεπτό πάχος του κάτω τμήματος, πράγμα που υποδηλώνει ίσως ότι πρόκειται για καθιστό και όχι όρθιο ειδώλιο³³.

Ειδώλιο 2

Παρεμφερή προβλήματα παρουσιάζει και το ειδώλιο 2, αφού τα σχηματικά και αφαιρετικά ειδώλια της αίγαιακής Νεολιθικής είναι αφ' ενός ως επί το πλείστον πηλίνα και φαίνεται να υπακούουν σε τύπους που δεν εμφανίζουν την πλατυπυγία του ειδώλιου 2, και αφ' έτερου δεν είναι τόσο όγκωδη όσο το δικό μας³⁴.

εἰκ. 8, δεξιά, αποτελεί ἕχνος ἀποκομμένης ὠοειδοῦς ἀπόφυσης.

30. Με τον ὅρο παρόμοια «κατασκευαστική αντίληψη» ἐννοοῦμε παρόμοιο τρόπο χρήσης τῆς παραστατικῆς εἰκόνας τῶν ειδωλίων, ἀποφεύγοντας ἔτσι τὸν περισσότερο δεσμευτικό ὅρο «στύλ», ὁ ὁποῖος ἐδῶ γίνεται ἀντιληπτὸς ὡς ἀποτέλεσμα τοπικῶν καὶ ἀτομικῶν διαφοροποιήσεων μιᾶς κατασκευαστικῆς ἀντίληψης. Πρβ. σχετικὰ τὸν χαρακτηρισμό «Mode of Image Use» ποὺ δίνει ὁ Α. Marshack, *The Female Image. A 'Time-Factored' Symbol. A Study in Style and Aspects of Image Use in the Upper Palaeolithic*, *PrPrSoc*

57, 1991, 27 γὰρ τῇ γυναικεῖα εἰκόνα στὴν ἀνώτερη Παλαιολιθική.

31. Ὁ ὅρος «ἀφροδίτη» γὰρ τὴ δήλωση τῆς ὑστεροπαλαιολιθικῆς ἀνθρωπόμορφης μικροπλαστικῆς τέχνης χρησιμοποιήθηκε γὰρ πρώτη φορὰ τὸ 1908, ὅταν βρέθηκε στὴν Αὐστρία ἡ περίφημη «ἀφροδίτη τοῦ Willendorf». Βλ. σχετικὰ G. Bosinski, *Die Kunst der Eiszeit in Deutschland und in der Schweiz, Kataloge vor- u. frühgeschichtlicher Altertümer* 20 (Βόνη 1982) 25.

32. Αὐτόθι 25· Delporte ὁ.π. (σημ. 28) 110 κέ.

33. Bosinski ὁ.π. (σημ. 31) 22 πίν. 7 ἀρ. 3· 86 ἀρ. 1.

34. Γενικὰ βλ. Χουρμουζιάδη ὁ.π. (σημ. 9) 76 κέ.

Στὴν ὕστερη Νεολιθική, ἀνάμεσα στὰ προϊστορικά εἰδώλια τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου ποὺ ἔχουν ἀφηρημένα χαρακτηριστικά καὶ εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ πέτρα, ξεχωρίζει ἡ ὁμάδα τῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὸν Σάλιαγγο, τὴ νησίδα ἀνάμεσα στὴν Πάρο καὶ τὴν Ἀντίπαρο³⁵. Ἡ ἡμικυκλικὴ κάτω ἀπόληξη ἑνὸς μαρμάρινου σχηματικοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆς, ἐπιφανειακὸ εὗρημα τοῦ τετραγώνου Υ2, θυμίζει ἀμυδρὰ τὴν ἀπόληξη τοῦ εἰδωλίου 2 ἀπὸ τὸν Ραμνούντα³⁶. Τὰ ἄνω 2/3 ὥστόσο τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸν Σάλιαγγο μειώνονται τριγωνικὰ πρὸς τὸ κεφάλι, χωρὶς νὰ παρουσιάζουν κάποια πλαστικὴ διαφοροποίηση τόσο στὴ μετωπικὴ ὥσο καὶ στὴν πίσω πλευρά. Στὰ στοιχεῖα αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ ἡ ἐπίπεδη πλάγια ἐπιφάνεια τοῦ κυκλαδικοῦ εἰδωλίου, ἡ ὁποία δὲν συμβαδίζει μὲ τὴν σαφῶς διαφοροποιημένη πλάγια ὄψη τοῦ εἰδωλίου 2.

Παρόμοιες διαφορὲς μποροῦν νὰ ἀπαριθμηθοῦν γιὰ τὰ μεταγενέστερα σχηματικὰ εἰδώλια τῆς Πρώιμης Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ³⁷.

Συμπερασματικὰ λοιπὸν παρατηροῦμε ὅτι ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τοῦ περιγράμματος τῆς μορφῆς τοῦ εἰδωλίου 2 ὁ εἰδωλοπλάστης ἔχει μία πρωτότυπη μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη ποὺ δὲν συναντᾶται τόσο στὴ Νεολιθικὴ ὥσο καὶ στὴν Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ἡ ἀντίληψη αὐτῆς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ γνωστὰ σχηματοποιημένα προϊστορικά εἰδώλια τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου, ποὺ εἶναι στὴν οὐσία δισδιάστατα, ἐντοπίζεται ὄχι μόνο σὲ μία ἀόριστη, ἀφηρημένη διατύπωση ἀλλὰ κυρίως στὸ ὅτι ἐνῶ ὅλα τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα ὑποτάσσονται σὲ μία αὐστηρὴ ἐνότητα, τὸ ἔργο εἶναι δουλεμένο καὶ στίς τρεῖς διαστάσεις, μὲ προεξέχουσα τὴν πλάγια ὄψη.

(τύπος II): L. Orphanidis - Georgiadis, Thoughts on the Neolithic Figurines of the Aegean, *SMEA* 30, 1992, 169 κέ. τύπος 2 καὶ 3 εἰκ. 2 καὶ 3.

35. Βλ. J. D. Evans - C. Renfrew, *Excavations at Saliagos near Antiparos*, *BSA Suppl.* 5 (Λονδίνο 1968) 62 κέ. πίν. 42 - 45.

36. Τὸ εἰδώλιο αὐτὸ ἔχει ὕψ. 0.106 μ. καὶ πᾶχ. 0.025 μ., βλ. Evans - Renfrew ὅ.π. (σημ. 35) 63 εἰκ. 76 ἄρ. 3 πίν. 45, πάνω, μέση: Talalay ὅ.π. (σημ. 14) 122 ἄρ. 1 καὶ 3, πρόκειται γιὰ τὸν ἐκεῖ τύπο D (αὐτόθι 56).

37. Πὰ μὴ συζήτηση τῶν διαφορῶν τύπων σχηματικῶν εἰδωλίων τῆς Πρώιμης Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὸ ΒΑ. Αἰγαῖο, τὶς Κυκλάδες καὶ τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα βλ. Chr. Marangou, *ΕΙΔΩΛΙΑ. Figurines et Miniatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce*, *BAR - IS* 576 (Ὁξφόρδη 1992) 186 κέ. εἰκ. 28. 30-31. 83-86. 88. Πέρα ἀπὸ τὶς διαφορὲς στὰ ἐπιμέρους μορφολογικὰ χαρακτηριστικά, ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ ἡ ὁποία ἀπομακρύνει τὸ εἰδώλιο 2 τοῦ Ραμνουῦντα ἀπὸ τὰ παραπάνω εἰδώλια ἐντοπίζεται στὸ ὅτι σ' αὐτὸ ἡ πλάγια ὄψη εἶναι ἡ πιὸ ἐντυπωσιακὴ, μὲ τὴν κάμψη τοῦ κεφαλοῦ καὶ τὶς διαγώνιες πλαστικὲς ταινίες. Ἀντίθετα, στὰ δισδιάστατα εἰδώλια τῆς Πρώιμης

Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἡ ἔμφαση δίνεται κυρίως στὴ διαμόρφωση μιᾶς ἐπίπεδης μετωπικῆς ὄψης. Σχετικὰ τώρα μὲ τὸ ἀντίστοιχο ὕλικὸ τῆς πρωτομινωικῆς Κρήτης, τυπολογικὰ πλησιέστερο πρὸς τὸ εἰδώλιο 2 εἶναι ἓνα μικρὸ μαρμάρينو εἰδώλιο ὕψ. 0.060 μ. ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Β τῆς Κουμάσας, μὲ ἄμορφο κεφάλι καὶ στρογγυλεμένους ὦμους, βλ. "Ε. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, Τὸ εἰδώλιο τοῦ Σαμπᾶ καὶ τὰ ἄμορφα λίθινα εἰδώλια τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν Κρήτη, *ΑΕ* 1983, 50 (ΓΛ 130) πίν. 26β. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸ πολὺ μικρὸ μέγεθος τοῦ κρητικοῦ εἰδωλίου, ὑπάρχουν καὶ ἐδῶ σαφεῖς διαφορὲς πρὸς τὸ ἀττικὸ εἰδώλιο: τὸ κεφάλι τοῦ κρητικοῦ εἰδωλίου εἶναι ἀναλογικὰ τεράστιο. Τὸ ὕψος του ἀποτελεῖ περίπου τὸ 1/3 τοῦ συνολικοῦ ὕψους, ἐνῶ τὸ πλάτος του εἶναι σχεδὸν ὅσο τὸ μεγαλύτερο πλάτος τοῦ εἰδωλίου. Ἐπιπλέον, τὸ σχῆμα του στὴν περιοχὴ τοῦ σαγονιοῦ εἶναιγωνιώδες καὶ ὄχι σφαιρικὸ ὅπως τὸ δικό μας. Περαιτέρω, τὸ ἐπίπεδο κυρίως τμήμα τῆς μετωπικῆς ὄψης φέρει στὴ μέση μία ἀβαθὴ ὀριζόντια αὐλάκωση. Τέλος, ἡ μετωπικὴ ὄψη παρουσιάζει τὸ σχῆμα συμμετρικῆς φυλλόσχημης λόγχης καὶ ὄχι τραπεζιόσχημης ἐπιφάνειας ὅπως τὸ δικό μας.

Όπως θα δοῦμε στὴ συνέχεια, ἂν ἀνατρέξουμε σὲ χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς μικροπλαστικῆς τῆς ὕστερης Παλαιολιθικῆς τῆς Εὐρώπης, μποροῦμε νὰ ἀναγάγουμε καὶ τὰ μορφοπλαστικὰ στοιχεῖα τοῦ εἰδωλίου 2 σὲ συγκεκριμένες πηγές.

Στὴ σαφὴ κλίση τοῦ κεφαλιοῦ πρὸς τὰ ἔμπρὸς, στὴν ἀκαμψία τοῦ σώματος, στὸν τρόπο ἀπόδοσης τῶν πλάγιων ὀψεων καὶ τῆς πίσω πλευρᾶς, ἀλλὰ καὶ στὸ μέγεθος καὶ τὶς γενικότερες ἀναλογίες, τὸ εἰδῶλιο πλησιάζει ἐκπληκτικὰ τὶς στιβαρὲς ὄρθιες «ἀφροδίτες» ποὺ βρέθηκαν στὴ μεγάλη πεδιάδα τῆς νότιας Ρωσίας, στίς ὄχθες τοῦ Δνεύπερου (πρβ. εἰκ. 6α καὶ 6γ)³⁸. Ὡς πρὸς τὸ γενικότερο σχῆμα καὶ τὶς ἀναλογίες μοιάζει περισσότερο μὲ τὸν τύπο III ἢ «γενικευμένο» τύπο τῶν γυναικείων εἰδωλίων τῆς μέσης ἀνώτερης Παλαιολιθικῆς (γραβέττια περίοδος) ποὺ διέκρινε ἡ M. D. Gvozdovert³⁹. Στὸν τύπο αὐτὸ δηλώνονται μόνο τὰ βασικὰ στοιχεῖα τοῦ σώματος: ἓνα σχετικὰ μεγάλο καὶ βαρὺ κεφάλι μὲ γωνιώδη συνήθως προεξοχὴ στὴ μετωπικὴ του πλευρὰ στηρίζεται πάνω σὲ ἓναν κοντὸ λαιμὸ ποὺ μοιάζει νὰ εἰσχωρεῖ μέσα στοὺς ὤμους. Ἡ κλίση τοῦ ἄνω τμήματος τοῦ κορμοῦ δὲν συμπίπτει μὲ τὴν κλίση τῆς ράχης. Οἱ περιοχὲς τῶν μαστῶν καὶ τῆς λεκάνης δὲν εἶναι πλαστικὰ διαφοροποιημένες, ἀπλῶς εἶναι περισσότερο τονισμένες καὶ προεξέχουν ἐλαφρῶς. Ἀπὸ τὴν ἄνω περιοχὴ τῆς λεκάνης τὸ σῶμα τοῦ εἰδωλίου ἀρχίζει νὰ μειώνεται καταλήγοντας σὲ ἓνα κωνικὸ ἄκρο. Τὰ χέρια κάμπτονται ἐλαφρῶς στὸ ὕψος τῶν ἀγκῶνων καὶ χάνονται στὴν περιοχὴ μαστῶν-λεκάνης. Ἡ βραχεία πλάτη δὲν εἶναι δουλεμένη μὲ ἐπιμέλεια ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐλαφρὰ κάμψη τῆς ὀσφύος. Οἱ μαστοὶ καὶ ἡ λεκάνη ἀρχίζουν στὸ ὕψος τῆς μέσης. Ἡ ράχη, τέλος, εἶναι στενότερη ἀπὸ τὴ λεκάνη⁴⁰.

Παρατηροῦμε λοιπὸν ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γωνιώδη προεξοχὴ τοῦ προσώπου καὶ τὴν ὑψηλὴ κάμψη τῆς ὀσφύος, ὅλα τὰ ἄλλα μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι σχεδὸν ὅμοια μ' αὐτὰ τοῦ εἰδωλίου 2 τοῦ Ραμνούντα.

Ὁ τύπος III τῆς Gvozdovert εἶναι ἀρκετὰ διαδεδομένος στὴ νότια Ρωσία, ἀφοῦ ἐμφανίζεται μὲ ἀρκετὰ παραδείγματα στίς θέσεις Kostenki, Avdeevno καὶ Gagarino⁴¹. Παράλλαγες τοῦ ἀπαντοῦν ὡστόσο καὶ σὲ δείγματα τῆς γραβέττιας περιόδου καὶ ἀπὸ τὴν κεντρικὴ καὶ δυτικὴ Εὐρώπη, ὅπως δείχνουν π.χ. οἱ ἀναλογίες τῆς «ἀφροδίτης» II τοῦ Willendorf τῆς Αὐστρίας⁴² καὶ αὐτῆς τοῦ Amance τῆς Γαλλίας (εἰκ. 6ε)⁴³. Ὁ ὀρίζοντας αὐτὸς τῶν εἰδωλίων, ποὺ ἀπ' ὅ,τι φαίνεται ἀποτελεῖ ἓνα ἰδιαίτερα ἐκτεταμένο καὶ σύνθετο φαινό-

38. Βλ. Z. A. Abramova, *Palaeolithic Art in the U.S.S.R., Arctic Anthropology* 4. 2, 1967, 7 κέ.: Delporle ὁ.π. (σημ. 28) 157 κέ.

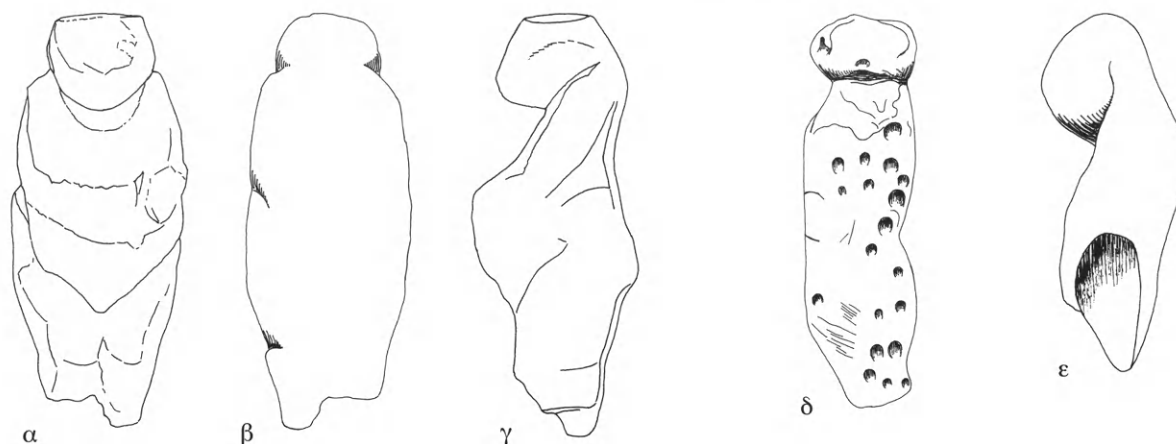
39. M. D. Gvozdovert, *The Typology of Female Figurines of the Kostenki Paleolithic Culture*, στὸ O. Soffer - Bobyshev (ἐπιμ.), *Female Imagery in the Paleolithic. An Introduction to the Work of M. D. Gvozdovert, Soviet Anthropology and Archaeology* 27.4, 1989, 59 εἰκ. 19 ("type III - generalized").

40. Αὐτόθι 59 κέ.

41. Αὐτόθι 60.

42. Marshack ὁ.π. (σημ. 30) 18 πίν. 1· Delporle ὁ.π. (σημ. 28) 135 εἰκ. 129.

43. Delporle ὁ.π. 119 εἰκ. 107. Παρόμοιο σχῆμα ἐμφανίζει καὶ ἡ "ἀφροδίτη" τοῦ Vogelherd, ἡ ὁποία ἔχει κυλινδρικό σῶμα διάσπαρτο μὲ "λακκάκια" (εἰκ. 6δ). Ἡ χρονολόγηση ὡστόσο ποὺ δίνεται γι' αὐτὸ τὸ ἐλεφάντινο ἀγαλμάτιο εἶναι ἡ ὕστερη ὠρινάκια περίοδος, δηλαδὴ τὸ εἰδῶλιο αὐτὸ εἶναι πρωιμότερο ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα, βλ. Bosinski ὁ.π. (σημ. 31) 12 πίν. 3 ἄρ. 3· Delporle ὁ.π. 129 εἰκ. 121.

Εἰκ. 6α-γ. Ὑστεροπαλαιολιθικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τῆς θέσης Kostenki I τῆς νότιας Ρωσίας, κατὰ Abramova ὁ.π. (σημ. 38) 9 ἄρ. 5 πίν. 5 ἄρ. 3, ἀριστερά· πίν. 6, δεξιὰ· πίν. 6, μέση (περ. 1:3). δ. Ὑστεροπαλαιολιθικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τῆς θέσης Vogelherd τῆς νότιας Γερμανίας, κατὰ Delporte ὁ.π. (σημ. 28) 129 εἰκ. 121 (περ. 5:6). ε. Ὑστεροπαλαιολιθικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τῆς θέσης Amance τῆς Γαλλίας, κατὰ Delporte ὁ.π. (σημ. 28) 119 εἰκ. 107 (1:2).

μενο⁴⁴, εἶναι γνωστὸς στὴν ἔρευνα ὡς πολιτισμὸς Kostenki I, 1 - Avdeevno ἢ ὡς πολιτισμὸς Kostenki - Willendorf καὶ χρονολογεῖται μεταξὺ 23000 καὶ 20000 π.Χ. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴν τελευταία μεγάλη περίοδο – λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ μέγιστη κρύα φάση τῆς τελευταίας περιόδου τῶν παγετώνων (περ. 20000-16000 π.Χ.) – ὅπου οἱ περιοχὲς τῆς ἀνατολικῆς, κεντρικῆς καὶ δυτικῆς Εὐρώπης παρουσιάζουν κοινὰ πολιτισμικὰ στοιχεῖα⁴⁵.

Τὸ καλύτερο παράλληλο τοῦ παραπάνω τύπου πρὸς τὸ εἰδῶλιο 2 ἀποτελεῖ γυναικεῖο εἰδῶλιο ποὺ βρέθηκε στὴ θέση Kostenki I⁴⁶. Τὸ 1931 ὁ P. P. Efimenko ἀποκάλυψε στὴ θέση αὐτὴ ἓνα ἐπίμηκες οἰκιστικὸ σύνολο συν. μήκ. 35 μ. καὶ πλ. 17 μ. Τὸ σύνολο αὐτὸ φέρει στὸν κεντρικὸ του κάθετο ἄξονα ὀκτὼ ἐστίες καὶ περιμετρικὰ πολυάριθμους λάκκους⁴⁷. Σὲ ἓναν ἀπὸ αὐτούς, στὸ τετράγωνο 8, βρέθηκε σὲ ἀποσπασματικὴ κατάσταση εἰδῶλιο ὕψ. 0.175 μ. ἀπὸ «compact clay-like chalk»⁴⁸. Τὸ εἰδῶλιο αὐτὸ ἐμφανίζει τὰ περισσότερα κοινὰ σημεῖα μὲ τὸ εἰδῶλιο 2 τοῦ Ραμνούντα:

α) τὸ ἴδιο περίπου μέγεθος,

44. Βλ. σχετικὰ G. Bosinski, Die große Zeit der Eiszeitjäger. Europa zwischen 40.000 und 10.000 v.Chr., *JbRGZM* 34, 1987, 48 κέ.· Gvozdover ὁ.π. (σημ. 39) 78 κέ.· Marshack ὁ.π. (σημ. 30)· μὲ περισσότερο σκεπτικισμό: J.-P. Duhard, De la confusion entre morphologie et géométrie dans les figurations féminines gravettiennes et du supposé style gravettien, *Bulletin de la Société pré-historique française* 92, 1995, 304 κέ.

45. Bosinski ὁ.π. (σημ. 44) 65.

46. Τὸ χωριὸ Kostenki βρίσκεται 35 χλμ. νότια τῆς

πόλης Voronezh στὴ νότια Ρωσία. Γιὰ τὴν ἀπόλυτη χρονολόγηση τοῦ καταυλισμοῦ Kostenki I καὶ τῶν εἰδωλίων βλ. Bosinski ὁ.π. (σημ. 44) 65· Gvozdover ὁ.π. (σημ. 39) σημ. 1 στὴ σελ. 91 (21000 ± 4000 ἕως 24000 ± 500 π.π.).

47. Βλ. κάτοψη τοῦ συνόλου σὲ Bosinski ὁ.π. (σημ. 44) 48 εἰκ. 42. Γιὰ τὴν χρῆση τῶν λάκκων αὐτῶν Gvozdover ὁ.π. (σημ. 39) 74 κέ.

48. Abramova ὁ.π. (σημ. 38) 9 ἄρ. 5 πίν. 5 ἄρ. 3 καὶ πίν. 6.

β) ένα περίπου όμοιο σφαιρικό, δγκῶδες κεφάλι χωρίς ανατομικά χαρακτηριστικά, τὸ ὁποῖο σκύβει πρὸς τὰ ἔμπρὸς καλύπτοντας τὸν βραχὺ λαιμό. Στὸ εἰδῶλιο 2 ἀποτελεῖ κάτι λιγότερο ἀπὸ τὸ 1/5 τοῦ συνολικοῦ ὕψους, στὸ Kostenki περίπου τὸ 1/4 τοῦ εἰδωλίου,

γ) τὰ χέρια καὶ στίς δύο περιπτώσεις γίνονται ἀντιληπτὰ ἀπὸ τὰ πλάγια καὶ παριστάνονται ὡς διαγώνιες πλαστικὲς ταινίες, οἱ ὁποῖες χάνονται στὸ ὕψος τῆς κοιλιᾶς,

δ) τὸ μεγαλύτερο πλάτος βρίσκεται στὸ ὕψος τῶν γλουτῶν,

ε) παρόμοια διαμόρφωση τῆς πίσω πλευρᾶς μὲ ἓνα ἡμικυκλικὸ κεφάλι, ὑψηλὸ αὐχένα καὶ καλοσχηματισμένους ὤμους.

Ἡ ἀντιπαράβολή τῶν εἰδωλίων καθιστᾷ ἐπίσης σαφές ὅτι ὁ κοινὸς τύπος στὸ εἰδῶλιο 2 εἶναι συγκριτικὰ περισσότερὸ ἀπλουστευμένος καὶ σχηματοποιημένος. Ἔτσι λοιπὸν στὸ εἰδῶλιο 2 τοῦ Ραμνούντα δὲν ἔχουμε τὴ σαφὴ διαμόρφωση τῆς κοιλιᾶς οὔτε τὴν περισσότερὸ φυσιοκρατικὴ ἀπόληξη τοῦ σαγονιοῦ, τῶν γλουτῶν καὶ τῆς ὀξείας κάτω ἀπόληξης πού ἀποδίδει τὰ πόδια τοῦ ρωσικοῦ εἰδωλίου. Τὸ γεγονὸς πάντως ὅτι πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ σχηματοποιημένα μορφικὰ στοιχεῖα ἀπαντοῦν ἐν μέρει σὲ ἄλλα εἰδῶλια τοῦ ἴδιου γεωγραφικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ ὁρίζοντα⁴⁹ ὑποδηλώνει ὅτι γιὰ τὶς μορφικὲς προϋποθέσεις τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸν χῶρο Ρ5' (155) ἔχουμε, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ εἰδωλίου 1, τὴ χρησιμοποίηση συγκεκριμένων ἢ τὸν συνδυασμὸ διαφορῶν τύπων τῆς εὐρωπαϊκῆς παλαιολιθικῆς τέχνης⁵⁰.

Πέρα ὡστόσο ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀναλογίες μὲ ὑστεροπαλαιολιθικὰ εἰδῶλια τῆς Εὐρώπης, τὰ δύο εἰδῶλια τοῦ Ραμνούντα διαθέτουν μορφολογικὰ γνωρίσματα πού εἶναι περισσότερὸ προσφιλή στὴ γραβέττια μικροπλαστικὴ τέχνη τῆς Εὐρώπης παρὰ στὸ μορφολογικὸ λεξιλόγιο τῶν γνωστῶν νεολιθικῶν εἰδωλίων. Τέτοια χαρακτηριστικὰ εἶναι:

α) τὸ ὕψος καὶ ἡ χρῆση τῆς πέτρας ὡς πρώτης ὕλης γιὰ τὴν κατασκευὴ τους (εἰδῶλια 1 καὶ 2)⁵¹,

49. Πὰ καλύτερα παράλληλα ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ κεφαλοῦ πρβ. αὐτόθι πίν. 9 ἀρ. 5-7. Πὰ τὸν πλαστικὸ ἡμικυκλικὸ δακτύλιο τῆς μετωπικῆς ὀψης πού ἀποδίδει ὤμους καὶ χέρια πρβ. Delporte ὁ.π. (σημ. 28) 164 εἰκ. 173. Γενικὰ τὸ ὕψος τῶν εἰδωλίων τῆς νότιας Ρωσίας κυμαίνεται μεταξὺ 0.080 καὶ 0.20 μ. καὶ ἔχουν ὅλα ἐπίπεδο χαρακτῆρα, ἐνῶ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ παρουσιάζουν λειασμένες ἐπιφάνειες, βλ. Gvozdover ὁ.π. (σημ. 39) 71. 77.

50. Ἀξίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ πλαστικὸς δακτύλιος τοῦ ἄνω τμήματος ἀπαντᾷται καὶ σὲ ὁμάδα εἰδωλίων ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο VI A τοῦ Çatal Hüyük, βλ. J. Mellaart, *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia* (Λονδίνο 1967) πίν. 80. 82. 90, ὅπως καὶ σὲ κάποια εἰδῶλια ἀπὸ τὰ μεσολιθικὰ στρώματα τοῦ Lepenski Vir, βλ. D. Srejovic, *Lepenski Vir. Eine vorgeschichtliche Geburtsstätte europäischer Kultur* (Bergisch Gladbach 1973) πίν. 14.

51. Λίθινα εἰδῶλια ὑπάρχουν βέβαια στὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ, εἶναι ὅμως ἐλάχιστα ἐὰν τὰ συγκρίνει κανεὶς μὲ τὸ πλῆθος τῶν πῆλινων, βλ. Χουρμουζιάδη ὁ.π. (σημ. 9) 27· Tzavella-Evjen ὁ.π. (σημ. 14) 9 κέ· E. Alram - Stern, *Die ägäische Frühzeit. 2. Serie. Forschungsbericht 1975-1993 I Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern* (Βιέννη 1996) 163. Ὡς ἐνδειξη παλαιότητας μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ ἐπίσης ἡ ὁμοιότητα τῶν εἰδωλίων μὲ «βότσαλα» πού ὑπάρχουν διάσπαρτα στὸν Ραμνούντα. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴν ὕστερη Παλαιολιθικὴ ἐποχὴ ἡ τελικὴ μορφή πού ἔδινε ὁ προϊστορικὸς ἄνθρωπος στὰ εἰδῶλιά του βρισκόταν σὲ ἄμεση σχέση ἐξάρτησης ἀπὸ τὴ βασικὴ φόρμα καὶ τὴν ἐπιφανειακὴ κατάσταση τοῦ συλλεγέντος ὕλικου, πρβ. γιὰ παράδειγμα Chr. Höck, *Die Frauenstatuetten des Magdalénien von Gönnersdorf und Andernach*, *JbRGZM* 40, 1993, 254 γιὰ τὰ εἰδῶλια τοῦ τύπου Gönnersdorf.

β) τὸ σφαιρικό κεφάλι (εἰδώλιο 2) καὶ ἡ ἀνυπαρξία ἀτομικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, ἡ ὁποία ὑποδηλώνει ὅτι δὲν παριστάνονται συγκεκριμένα πρόσωπα (εἰδώλια 1 καὶ 2),

γ) τὸ κοντὸ κάτω τμήμα (εἰδώλια 1 καὶ 2),

δ) τὸ ὅτι ἡ πλάγια ὄψη εἶναι ἡ σημαντικότερη (εἰδώλια 1 καὶ 2),

ε) τὸ τονισμένο μεσαῖο τμήμα, καὶ ἰδιαίτερα ἡ κοιλιά, ἡ ὁποία ὑπογραμμίζει τὴ γυναικεία γονιμότητα (εἰδώλιο 1)⁵².

Ἀπὸ τίς παραπάνω παρατηρήσεις γίνεται λοιπὸν σαφές:

α) ὅτι τὰ δύο προϊστορικά εἰδώλια ἀπὸ τὸν Ραμνούντα ὑπακούουν σὲ γνωστὲς συμβάσεις, οἱ ὁποῖες συγκρινόμενες μὲ αὐτὲς τῆς νεολιθικῆς μικροπλαστικῆς φανερώνουν δύο κόσμους πού σὲ ἐλάχιστα σημεῖα συναντῶνται μεταξύ τους καὶ

β) ὅτι πέρα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τῶν εἰδωλίων, οἱ μορφικὲς καὶ θεματολογικὲς ἀφετηρίες τους φαίνεται νὰ ἀνάγονται στὴν τέχνη τῆς ἀνώτερης Παλαιολιθικῆς τῆς Εὐρώπης.

Ἔτσι τίθεται ἀναπόφευκτα τὸ ἐπόμενο ἐρώτημα: ποιὲς εἶναι οἱ παλαιότερες ἐνδείξεις ἀνθρώπινης δραστηριότητος στὸν Ραμνούντα, τίς ὁποῖες μποροῦμε νὰ συσχετίσουμε μὲ τὰ εἰδώλια;

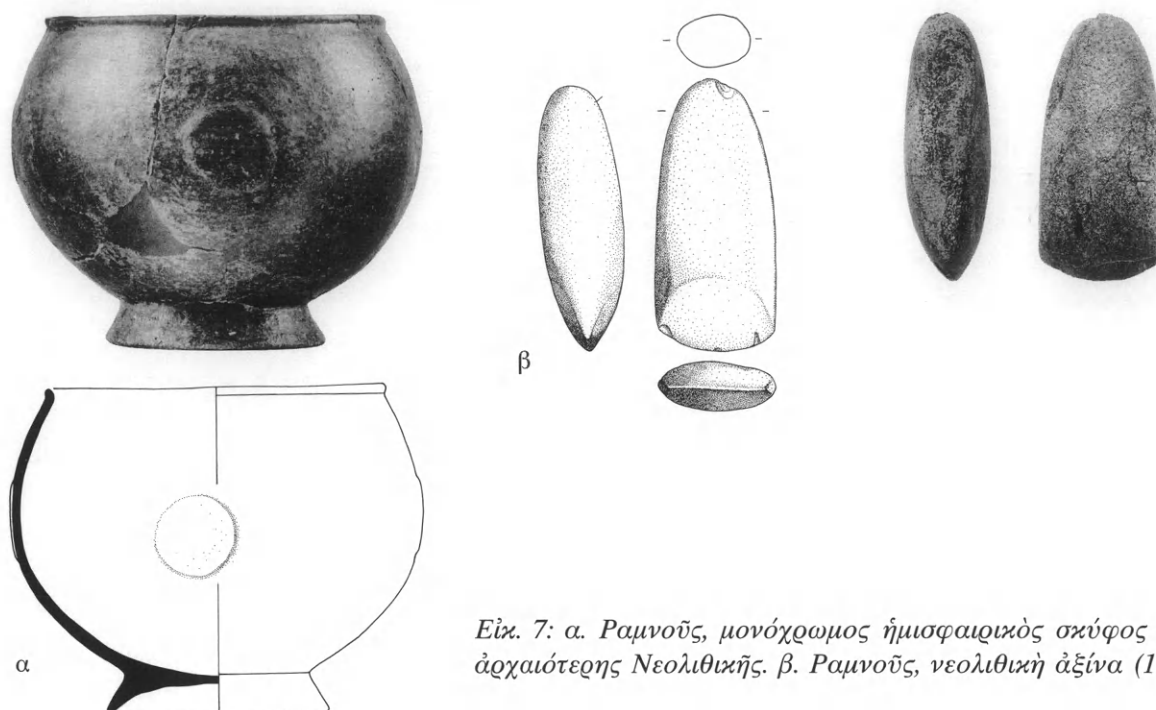
Τὰ παλαιότερα εὐρήματα ἀπὸ τὸ φρούριο τοῦ Ραμνούντα

Οἱ παλαιότερες ἐνδείξεις προϊστορικῆς κατοίκησης τῆς θέσης προέρχονται ἀπὸ τὴ ΝΑ. περιοχὴ τοῦ φρουρίου: εἶναι ἓνας μονόχρωμος, ἰδιαίτερα λεπτότεχνος ἡμισφαιρικός σκύφος μὲ δακτυλιόσχημο πόδι (εἰκ. 7α), καθὼς καὶ μία στιλβωμένη λίθινη ἀξίνα (εἰκ. 7β). Ὁ σκύφος βρέθηκε σὲ τομὴ νοτίως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης, στὸν δρόμο τῆς ἀνατολικῆς πύλης τοῦ φρουρίου τῶν ἱστορικῶν χρόνων 9 (89). Δηλαδή σὲ ἀπόσταση 20 μ. ἀπὸ τὸ πρῶτο καὶ 30 μ. σὲ εὐθεία γραμμὴ ἀπὸ τὸ δεύτερο εἰδώλιο. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ παρατήρηση ὅτι τὸ ἀγγεῖο βρέθηκε σὲ ἀκέραια κατάσταση, πρᾶγμα ἰδιαίτερα σπάνιο γιὰ εὐρύημα τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ οἰκιστικὸ σύνολο, πολὺ συχνὸ ὥστόσο φαινόμενο γιὰ εὐρήματα πού προέρχονται ἀπὸ τάφους⁵³. Τὸ ἀγγεῖο ἔχει ὕψ. 0.120 μ., διάμ. χεῖλους 0.123 μ., μέγ. διάμ. κοιλιάς 0.144 μ. καὶ διάμ. βάσης 0.080 μ. Ἔχει σφαιρικὸ σῶμα, λεπτὰ χεῖλη, πού διαγράφονται ὥστόσο μὲ σαφήνεια, καὶ σχετικὰ ψηλὴ δακτυλιόσχημη βάση. Στὸ ὕψος τοῦ ὤμου ὑπάρχουν, σὲ κανονικὰ διαστήματα, τέσσερα πλαστικά, στρογγυλὰ ἐπιθήματα διαμ. 0.023 μ. περίπου. Ὁ πυρήνας τοῦ πηλοῦ εἶναι πορτοκαλόχρωμος, ἀμμώδης, καὶ περιέχει μικρὲς ἀσβεστολιθικὲς προσμείξεις μήκ. 0.001 μ. περίπου. Ἡ ἐξωτερικὰ μόνον στιλβωμένη ἐπιφάνειά του εἶναι ὁμοιόμορφα σκοτεινὴ γκριζὰ ἕως μελανή. Τόσο ἡ κεραμικὴ κατηγορία ὅσο καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου ἀλλὰ καὶ ἡ πλα-

52. Πὰ ὅλα αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ βλ. Bosinski ὅ.π. (σημ. 31) 23 κέ. μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία.

53. Ἔτσι π.χ. ὁ Κ. Γαλλῆς ἀποκάλυψε πλῆθος παρόμοιων σκύφων σὲ ἀνασκαφὲς ταφικῶν συνόλων

τῆς ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς ἀπὸ τὴ δυτικὴ καὶ τὴν κεντρικὴ Θεσσαλία, πρβ. Κ. Γαλλῆ, *Καύσεις νεκρῶν ἀπὸ τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς στὴ Θεσσαλία* (Ἀθήνα 1982) πίν. 1, μέση. 2, μέση. 10. 17.

Εἰκ. 7: α. Ραμνοῦς, μονόχρωμος ἡμισφαιρικός σκύφος τῆς ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς. β. Ραμνοῦς, νεολιθικὴ ἀξίνα (1:3).

στική διακόσμηση εἶναι τυπικά τῆς ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς. Σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο ἡ διάδοση τῆς μονόχρωμης κεραμικῆς καλύπτει ὁλόκληρη τὴν ἑλληνικὴ χερσόνησο⁵⁴, ἐνῶ τὰ μικρὰ ἡμισφαιρικά ἀγγεῖα τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν ἄλλοτε ἐπίπεδες καὶ ἄλλοτε δακτυλιόσχημες βάσεις εἶναι συνηθισμένο σχῆμα γιὰ ὁλόκληρο τὸν χώρο τῶν νοτίων Βαλκανίων⁵⁵. Καὶ ἡ παρουσία τῆς πλαστικῆς διακόσμησης δὲν εἶναι σπάνια γιὰ τὴν ἐποχὴ. Βρίσκει καλὲς ἀντιστοιχίες στὶς φάσεις 1-3 στὴ Νέα Μάκρη, στὴν ἀνατολικὴ Ἀττικὴ⁵⁶, στὸν Ὀρχο-

54. D. R. Theocharis, *Neolithic Greece* (Ἀθήνα 1973) 74, καθὼς καὶ ὁλόκληρο τὸν νοτιοβαλκανικὸν χώρο, βλ. Alram - Stern ὁ.π. (σημ. 51) 103 σημ. 98.

55. K. Gallis, *The Neolithic World*, στὸ G. A. Papaathanassopoulos (ἐπιμ.), *Neolithic Culture in Greece* (Ἀθήνα 1996) 34.

56. Οἱ φάσεις 1-2 ἀνήκουν στὴν ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ, ἡ φάση 3 στὶς ἀρχὲς τῆς μέσης Νεολιθικῆς, βλ. Μ. Παντελίδου Γκόφα, *Ἡ νεολιθικὴ Νέα Μάκρη. Τὰ οἰκοδομικά* (ΒΑΑΕ 119, Ἀθήνα 1991) 182. Πρβ. τῆς ἰδίας, *Ἡ νεολιθικὴ Νέα Μάκρη. Ἡ κεραμεικὴ* (ΒΑΑΕ 153, Ἀθήνα 1995) σχ. 1 ἀρ. 1-3. σχ. 3 ἀρ. 2-3. σχ. 6 ἀρ. 2-49. σχ. 11 ἀρ. 3-13 καὶ 3-42 (τὸ τελευταῖο μόνο γιὰ τὸ σχῆμα). Πὰ τοὺς διάφορους τύπους πλαστικῶν

ἐπιθημάτων κατὰ φάσεις βλ. αὐτόθι 318 διάγραμμα 6. Στὴν ἴδια ἐποχὴ χρονολογεῖται ἕνας παρόμοιος σκύφος – ἀλλὰ κατασκευασμένος μὲ ἐρυθρὴ μονόχρωμη τεχνικὴ – ἀπὸ τὸ στρώμα Α Π τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς τοῦ Δ. Ρ. Θεοχάρη στὴ Νέα Μάκρη, βλ. D. Theocharis, *Nea Makri. Eine große neolithische Siedlung in der Nähe von Marathon*, *AM* 71, 1956, 14 κέ. εἰκ. 21. Πὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ στρώματος Α Π τῆς Νέας Μάκρης πρβ. H. Parzinger, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein- Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und mittleren Taurus* (1993) 170, ὁ ὁποῖος συνδέει τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα τοῦ στρώματος Α Π μὲ τὴ φάση ΙΙ τῆς Ἑλλάδας, μὲ ἕνα πρῶμο δηλ. στάδιο τῆς μέσης Νεολιθικῆς.

μενὸ τῆς Βοιωτίας⁵⁷, στὴν Τσουνγκιζα τῆς Νεμέας⁵⁸, στὴ Χοιροσπηλιά τῆς Λευκάδας⁵⁹, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴ νότια Ἑλλάδα. Οἱ μικρότατες διαφοροποιήσεις στὸ περίγραμμα τῶν πλαστικῶν ἐπιθημάτων στὰ ἀγγεῖα τῶν παραπάνω περιοχῶν βρίσκονται σαφῶς στὰ πλαίσια τῶν διαφορῶν ποὺ θὰ περίμενε κανεὶς μέσα στὸ συνολικὸ ρεπερτόριο τῆς πλαστικῆς διακόσμησης τῆς περιόδου. Μία χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ σκύφου ἀπὸ τὸν Ραμνούντα στὴν ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ περίοδο, δηλαδὴ κάπου μέσα στὴν ἑβδομὴ χιλιετία π.Χ., μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πολὺ πιθανή⁶⁰. Ἡ τυπολογικὴ καὶ κατὰ συνέπεια χρονολογικὴ κατάταξη τοῦ ἀγγείου μπορεῖ λοιπὸν νὰ ληφθεῖ τουλάχιστον ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ μία χρονολόγηση τῶν εἰδωλίων μας στὴν ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ.

Ἡ λίθινη ἀξίνα (εἰκ. 7β) βρέθηκε στὸν χώρο ΚΗ' (28) ἐπίσης στὴ ΝΑ. πτέρυγα τοῦ φρουρίου, χωρὶς κάποια ἀρχαιολογικὴ συνάφεια. Ἡ ἀξίνα ἔχει ὕψ. 0.102 μ. καὶ εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ πρᾶσινωπὸ λειασμένο λίθο. Οἱ πλάγιες πλευρὲς τῆς εἶναι συμμετρικὲς καὶ ἐπίπεδες. Ἡ τομὴ τῆς ἀκμῆς εἶναι σχεδὸν κυκλική, οἱ ἄλλες τομὲς ὠοειδεῖς. Ἡ ἀκμὴ παρουσιάζει φθορὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ χρήση. Ὁ τύπος τῆς ἀξίνας εἶναι πολὺ συνηθισμένος σὲ αἰγαιακὲς θέσεις τῆς ἀρχαιότερης καὶ μέσης Νεολιθικῆς περιόδου⁶¹.

Ἑρωτήματα σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση καὶ τὴν πολιτισμικὴ ἀξιολόγηση τῶν εἰδωλίων

Τὰ παραπάνω στοιχεῖα ἀποτελοῦν ἀπὸ τὴ μία μεριὰ σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ ἢ νεκροταφείου στὴν περιοχὴ τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνούντα μὲ παλαιότερο ὄριο τὴν ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ *terminus post quem* γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν εἰδωλίων.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἀνάλυση τῶν εἰδωλίων ποὺ προηγήθηκε μᾶς ἐπέτρεψε νὰ ἀποκαλύψουμε τὴν τυπολογικὴ σχέση ποὺ ἐμφανίζουν μὲ τὴν παλαιολιθικὴ μικροπλαστικὴ τέχνη τῆς Εὐρώπης.

57. Βλ. E. Kunze, *Orchomenos II. Die neolithische Keramik* (Μόναχο 1931) 29 πίν. 13 ἀρ. 2 g ("rotpoliert").

58. Βλ. Chr. Zervos, *Naissance de la civilisation en Grèce I* (Παρίσι 1962) πίν. 118, 122· C. W. Blegen, *Neolithic Remains at Nemea. Excavations of 1925-1926, Hesperia* 44, 1975, εἰκ. 3 (N 3) πίν. 61, πάνω δεξιὰ ("black ware") καὶ πίν. 61, κάτω ἀριστερά (N 14, "red ware").

59. Βλ. W. Dörpfeld, *Alt-Ithaka. Ein Beitrag zur Homer-Frage. Studien und Ausgrabungen auf der Insel Leukas-Ithaka* (Μόναχο 1927) 335 πίν. 84a, κάτω ἀριστερά.

60. Στὴν ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ χρονολογήθηκε τὸ ἀγγεῖο καὶ ἀπὸ τὴν Παντελίδου Γκόφα ὁ.π. (σημ. 2). Πὰ τὴν ἀπόλυτη χρονολόγηση τῆς ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς τῆς νότιας καὶ κεντρικῆς Ἑλλάδας βλ. J. E. Coleman, *Greece, the Aegean, and Cyprus. Part I. Greece and the Aegean from the Mesolithic to the End*

of the Early Bronze Age, στὸ R. W. Ehrich (ἐπιμ.), *Chronologies in Old World Archaeology I*³ (1992) 247 (χαμηλὴ χρονολόγηση, 6400-5700 π.Χ.) καὶ Gallis ὁ.π. (σημ. 55) 28 κέ. εἰκ. 3 (ὑψηλότερη χρονολόγηση 6500-5800 π.Χ.). Συμπεριλαμβανομένης δὲ στὴ χρονολόγηση καὶ τῆς λεγόμενης ἀκεραμικῆς Νεολιθικῆς (6800-6500 π.Χ., βλ. αὐτόθι), ἡ ὁποία – ἀπ' ὅ,τι μέχρι στιγμῆς φαίνεται – δὲν εἶναι στρωματογραφικὰ βεβαιωμένη (βλ. σχετικὰ E. F. Bloedow, *The "Aceramic" Neolithic Phase in Greece Reconsidered, Mediterranean Archaeology* 4, 1991, 1 κέ.), τότε θὰ πρέπει νὰ νὰ λογαριάζουμε τὴν ἀρχὴ τῆς ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς ἤδη κατὰ τὸ 6800 π.Χ.

61. Πρβ. J.-P. Demoule - C. Perlès, *The Greek Neolithic. A New Review, Journal of World Prehistory* 7, 1993, 371 εἰκ. 5 ἀρ. 1· A. Moundrea-Agraphioti, *Tools*, στὸ G. A. Papathanassopoulos (ἐπιμ.), *Neolithic Culture in Greece* (1996) 104 ἀρ. κατ. 62b.

Οί δύο αυτές σέ πρώτη θεώρηση, ἀλληλοσυγκρουόμενες διαπιστώσεις δημιουργοῦν μία σειρά ἐρωτημάτων καί μᾶς ὑποχρεώνουν νά προβοῦμε σέ συσχετισμούς μέ ἀνάλογα γνωστά φαινόμενα πού ἔλαβαν χώρα, κατὰ τή σημερινή μας γνώση, στό χρονικό διάστημα μεταξύ τῆς ὕστερης Παλαιολιθικῆς καί τῆς ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς ὅχι μόνο στήν ἑλληνική χερσόνησο ἀλλά καί στόν εὐρύτερο χώρο τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης καί τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Ἔστω, λοιπόν, κι ἂν εἶναι δύσκολο πρὸς τὸ παρὸν νά δοθεῖ μιὰ ὀριστική ἀπάντηση τόσο σέ χρονολογικό ὅσο καί σέ πολιτισμικό ἐπίπεδο, ἡ μοναδικότητα τῶν ἀνθρωπόμορφων εἰδωλίων τοῦ τύπου τῆς ὕστερης Παλαιολιθικῆς τῆς Εὐρώπης, στό φρούριο τοῦ Ραμνούντα ἐπιβάλλει τουλάχιστον μιὰ συζήτηση τῆς χρονολόγησής τους, καθὼς καί τῶν πιθανῶν αἰτίων πού ὁδήγησαν στήν παρουσία τους στήν παραθαλάσσια αὐτὴ θέση τῆς ΒΑ. Ἀττικῆς.

1. Τὸ πρῶτο ἐρώτημα εἶναι: θὰ μπορούσαμε ἄραγε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ τυπολογικὴ ὁμοιότητα μέ τὰ ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια τῆς ἀνώτερης Παλαιολιθικῆς ὑποδηλώνει ὅτι αὐτὰ εἶναι ὄντως σύγχρονά τους; Ἡ θεωρητικὰ ὀρθὴ αὐτὴ ὑπόθεση μπορεῖ νά ἀντικρουστεῖ μέ μία σειρά εὐκόλα ἐπαληθεύσιμων ἀρχαιολογικῶν καί γεωγραφικῶν ἐπιχειρημάτων. Ἀρχαιολογικά, προσκρούει στήν ἔλλειψη στρωματογραφίας ἢ τουλάχιστον στήν κάποιας μορφῆς σύνδεση τῶν εἰδωλίων μέ λιθοτεχνία τῆς ἀνώτερης Παλαιολιθικῆς ἀπὸ τὸν Ραμνούντα. Οἱ «ἀφροδίτες» τῆς δυτικῆς, κεντρικῆς καί ἀνατολικῆς Εὐρώπης βρίσκονται συνήθως μέσα σέ λάκκους, εἴτε σπηλαίων εἴτε ὑπαίθριων καταυλισμῶν συνοδευόμενες πάντα ἀπὸ ὑστεροπαλαιολιθικὴ λιθοτεχνία⁶². Ἡ ἔλλειψη ὑστεροπαλαιολιθικῆς λιθοτεχνίας στόν Ραμνούντα ἀπαγορεύει μιὰ τόσο πρῶμη χρονολόγηση⁶³.

Γεωγραφικά, θὰ ἔπρεπε νά ἐξηγηθεῖ γιατί δὲν ἔχει βρεθεῖ μέχρι στιγμῆς οὔτε μία ὑστεροπαλαιολιθικὴ «ἀφροδίτη» ὅχι μόνο στήν ἑλληνικὴ χερσόνησο ἀλλὰ καί σέ ὁλόκληρη τὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη. Στὴν περίπτωση τουλάχιστον τῆς Ἑλλάδας ἡ παρουσία ἀντικειμένων τέχνης μαρτυρεῖται ὑποτυπωδῶς καί ἀποσπασματικά σέ στρώματα τῆς ἀνώτερης Παλαιολιθικῆς περιόδου στό Φράγχθι τῆς Ἑρμιονίδας μέ τὴ μορφὴ διάτρητων θαλασσινῶν ὀστρέων, καθὼς καί στό σπήλαιο Καστρίτσα κοντὰ στὰ Πάννενα ὅπου βρέθηκαν διαμπερὴ ἀντικείμενα ἀπὸ ὅστο ἐλαφιοῦ πού χρησίμευαν ὡς ἐνώτια καί περιδέραια⁶⁴.

62. Bosinski ὁ.π. (σημ. 31) 23.

63. Ἀξίζει ὥστόσο νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀπουσία συνοδευτικῆς ὑστεροπαλαιολιθικῆς λιθοτεχνίας δὲν εἶναι ἀσυνήθιστο φαινόμενο γιὰ τὰ δεδομένα τοῦ μεσογειακοῦ χώρου. Στὴν Ἰταλία π.χ. – ὅπου καί τὸ καλύτερο παράλληλο γιὰ τὸ εἶδωλο 1 – οἱ γνωστότερες «ἀφροδίτες», ὅπως αὐτὲς ἀπὸ τὶς θέσεις Trasimeno, Grimaldi, Savignano, ἀποτελοῦν τυχαῖα εὑρήματα. Ὅταν μάλιστα στὶς τελευταῖες περιπτώσεις διενεργήθηκαν συστηματικὲς γεωαρχαιολογικὲς ἀνα-

σκαφές, τὰ ἀποτελέσματα ἦταν πάντα ἀπογοητευτικά γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα (Graziosi ὁ.π. [σημ. 28] 56 κέ.). Ἐπιπρόσθετα ἀρνητικά θὰ πρέπει νά λειτουργεῖ στήν περίπτωση τῆς νότιας ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας ἡ – σέ ἀντίθεση μέ τὶς μαγοῦλες καί τὶς τοῦμπες τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Μακεδονίας – βεβαιωμένη ἔλλειψη τεχνητῶν γηλόφων μέ μεγάλη διασπορά.

64. Βιβλιογραφικὲς παραπομπές στοὺς C. Runnels, *Review of Aegean Prehistory IV. The Stone Age of*

Παρατηρούνται λοιπὸν κάποια ἴχνη ὑποτυπώδους πνευματικῆς ζωῆς, ὅχι ὅμως μικροπλαστικῆς⁶⁵.

Κατὰ συνέπεια ἡ ἐλκυστική ὑπόθεση τῆς ὑπαρξῆς παλαιολιθικοῦ καταυλισμοῦ στὴν περιοχή τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνούντα⁶⁶ καὶ ἡ ἐκδοχὴ τῆς χρονολόγησής τῶν εἰδωλίων μας στὴν ἀνώτερη Παλαιολιθική, μὲ τὶς γενικότερες ἀνακατατάξεις στὴ μελέτη τῆς αἰγαιακῆς προϊστορίας ποὺ θὰ προκαλοῦσε⁶⁷, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχτεῖ μὲ βάση τὰ σημερινὰ δεδομένα. Μιὰ τέτοια χρονολόγηση πρέπει νὰ στηριχτεῖ σὲ πιὸ ἀσφαλῆ δεδομένα (κυρίως στὴ συγκριτικὴ μελέτη τῆς λιθοτεχνίας τῶν διαφόρων περιοχῶν μεταξύ τους). Τὰ μέχρι

Greece from the Palaeolithic to the Advent to the Neolithic, *AJA* 99, 1995, 719 σημ. 92.

65. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἔλλειψη σαφέστερης μαρτυρίας παλαιολιθικῆς τέχνης στὴν Ἑλλάδα δὲν πιστοποιεῖ ἀπὸ μόνῃ τῆς καὶ τὴν ἀπουσία τῆς. Ἐάν – ἐκτὸς ἀπὸ τὸν λίθο – τὰ εἰδώλια ἦταν κατασκευασμένα ἀπὸ ὀργανικές, δηλαδὴ φθαρεῖς ὕλες, ἃς ποῦμε ἐλεφαντόδοντο, ὅσο τὴ κέρατο ταράνδου (ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν πλειονότητα τῶν ἔργων αὐτῶν στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς φυσικὲς καταστροφές ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν προαναφερθεῖσα ἔλλειψη παχιῶν ἐπιχώσεων στὴ νότια Ἑλλάδα, θὰ εἶχαν σήμερα καταστραφεῖ.

66. Κατὰ τὴ γραβέττια περίοδο, ἡ θάλασσα ποὺ χωρίζει σήμερα τὸν Ραμνούντα ἀπὸ τὴ νότια Εὐβοία δὲν ὑπῆρχε. Τὴ θέση τῆς καταλάμβανε μιὰ ἀνοικτὴ πεδιάδα. (Πὰ τὴν ἀκτογραμμὴ τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου κατὰ τὴν τελευταία παγετώδη περίοδο βλ. τοὺς χάρτες σὲ J. F. Cherry, *Islands out of Stream. Isolation and Interaction in Early East Mediterranean Insular Prehistory*, σὲ A. B. Knapp - T. Stech (ἐπιμ.), *Prehistoric Production and Exchange. The Aegean and Eastern Mediterranean* (Los Angeles 1985) εἰκ. 2.2 καὶ J. K. Kozlowski, *The Balkans in the Middle and Upper Palaeolithic. The Gate to Europe or a cul-de-sac?*, *PrPrSoc* 58, 1992, εἰκ. 18). Τοῦτο ὀφείλεται σὲ ὅτι ἡ στάθμη τῆς θάλασσας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν πολὺ χαμηλότερη ἀπὸ τὴ σημερινή. Σύμφωνα μὲ τὶς νεότερες ἐρευνες τὸ ἐπίπεδο τῶν ὑδάτων εἶχε ἀγγίξει τὸ μεγαλύτερο βάθος του τὸ 17000 π.π. καὶ ἦταν 120 μ. χαμηλότερο ἀπὸ τὸ σημερινό, ἐνῶ τὸ 9000 π.π. ἦταν μόλις 35 μ. βαθύτερο ἀπὸ σήμερα, βλ. T. H. van Andel, *Addendum to 'Late Quaternary Sea-Level Changes and Archaeology'*, *Antiquity* 64, 1990, 152. Ἔτσι λοιπὸν στὴν ὑστεροπαλαιολιθικὴ περίοδο τὸ σπήλαιο Φράγγθι βρισκόταν σὲ ἀπόσταση 7 χλμ. ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ ὄχι δίπλα τῆς ὅπως σήμερα, βλ. Runnels ὁ.π. (σημ. 64) 716 σημ. 83.

67. Μία ἐπιπλέον ἐνδιαφέρουσα διάσταση σὲ τὸ θέ-

μα δίνει ἡ παρατήρηση ὅτι μὲ τὰ εἰδώλια 1 καὶ 2 ἔχουμε δύο διαφορετικοὺς τύπους εἰδωλίων, οἱ ὁποῖοι παρόλο ποὺ ὑπάγονται στὴ γενικότερη κατασκευαστικὴ ἀντίληψη τῶν γραβέττιων «ἀφροδιτῶν» φαίνεται ὡστόσο νὰ συνδυάζουν στοιχεῖα δύο διαφορετικῶν ὑστεροπαλαιολιθικῶν παραδόσεων. Τῆς βόρειας Ἰταλίας καὶ τοῦ χώρου τῆς κεντρικῆς Μεσογείου (εἰδώλιο 1) μὲ τῆς νότιας Ρωσίας καὶ τῶν εὐρύτερων περιοχῶν τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης (εἰδώλιο 2). Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς φαίνεται νὰ ὑποστηρίζουν τὶς ὑποθέσεις τῶν T. H. van Andel καὶ J. C. Shackleton, οἱ ὁποῖοι μὲ βάση παλαιογεωγραφικὲς παρατηρήσεις καταλήγουν σὲ ὅτι ὁ ἐποικισμὸς τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου κατὰ τὴν ὕστερη Παλαιολιθικὴ περίοδο φαίνεται νὰ εἶχε λάβει χώρα εἴτε ἀπὸ τὰ δυτικὰ μέσω τῆς τεράστιας παράκτιας πεδιάδας ποὺ καταλάμβανε τότε τὴν Ἀδριατικὴ, εἴτε ἀπὸ τὰ ἀνατολικά ὅπου μιὰ ἄλλη μεγάλη παραλιακὴ πεδιάδα συνέδεε τὴ νότια Ρωσία καὶ τὴν Ἀνατολία μὲ τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα (T. H. van Andel - J. C. Shackleton, *Late Palaeolithic and Mesolithic Coastlines of Greece and the Aegean*, *JFA* 9, 1982, 452 μὲ εἰκ. 4). Εἰδικὰ γὰρ τὴ σημασία τῶν τεράστιων αὐτῶν παραλιακῶν πεδιάδων καὶ τὸν ἀποφασιστικὸν ρόλον στὶς ἐποχιακὲς μεταναστεύσεις τῶν φυτοφάγων ζώων, καθὼς καὶ τῶν κυνηγῶν, οἱ ὁποῖες φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσαν βασικὸ γνῶρισμα τῆς Μεσογείου κατὰ τὴν τελευταία παγετώδη περίοδο βλ. T. H. van Andel, *Late Quaternary Sea-Level Changes and Archaeology*, *Antiquity* 63, 1989, 737· J. F. Cherry, *The First Colonization of the Mediterranean Islands. A Review of Recent Research*, *Journal of Mediterranean Archaeology* 3/2, 1990, 192 κέ. Ἡ περίπτωση τῆς Ἰταλίας εἶναι πάντως ἰδιαίτερα διδακτικὴ, ἀφοῦ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ πολιτισμὸς τῶν εὐρωπαϊκῶν «ἀφροδιτῶν» ἐπεκτάθηκε τὴν περίοδο ἐκείνη πρὸς τὰ νότια, σπάζοντας γὰρ πρώτη φορὰ τὸ φράγμα τῶν Ἀλπεων. Τοῦτο ἴσως νὰ ὀφείλεται σὲ ὁρμὴν ψυχὸς τῆς περιόδου, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι περιορίσε τὶς δυνατότητες ζωῆς στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη (βλ. σχετικὰ Bosinski

τώρα στοιχεία που διαθέτουμε για την ύστεροπαλαιολιθική Ελλάδα δείχνουν ότι ακόμα βρισκόμαστε πολύ μακριά από μία έστω κατά προσέγγιση κατανόηση της τότε κατάστασης στον έλλαδικό χώρο και πολύ περισσότερο στην Αττική⁶⁸.

2. Ως ένδιάμεση λύση ανάμεσα σε μία χρονολογική τοποθέτηση των μη τυπικού νεολιθικού χαρακτήρα ειδωλίων 1 και 2 στην ύστερη Παλαιολιθική και στην αρχαιότερη Νεολιθική θα μπορούσε να προταθεί η «Μεσολιθική»⁶⁹ περίοδος.

Στο σημείο αυτό προκύπτουν δύο ερωτήματα. Το πρώτο είναι αν οι μεσολιθικοί κάτοικοι της Ελλάδας και της νοτιοανατολικής Ευρώπης γενικότερα ήταν σε θέση – σε αντίθεση με τους ύστεροπαλαιολιθικούς κατοίκους των περιοχών αυτών – να δημιουργήσουν μικροπλαστική τέχνη και αν ναι, κατά πόσον πρόκειται για νέους τύπους ειδωλίων ή απλώς για τους ήδη γνωστούς της ύστερης Παλαιολιθικής περιόδου της βορειότερης ζώνης της Ευρώπης⁷⁰.

δ.π. [σημ. 31] 24 με εικ. 6). Παρόμοια φαινόμενα παρατηρούνται σε επίπεδα λιθοτεχνίας και στα Βαλκάνια. Οι συγκριτικές μελέτες του J. K. Kozłowski (δ.π. [σημ. 66] 17 κέ.) δείχνουν ότι κατά τη γραβέτια περίοδο στα Βαλκάνια δεν καταγράφονται σχέσεις με την Έγγυς Ανατολή, ενώ η ευρύτερη περιοχή φαίνεται ότι αποτελούσε ένα είδος θύλακος (“cul-de-sac”) για τους γραβέτιους πληθυσμούς της κεντρικής λεκάνης του Δούναβη.

68. Γενικά για τις ένδειξεις ύστεροπαλαιολιθικής κατοίκησης στην Ελλάδα βλ. Runnels δ.π. (σημ. 64) 716 με σημ. 86 (βιβλιογραφία). Τα κοντινότερα στον Ραμνούντα πάντως ίχνη βεβαιωμένης ύστεροπαλαιολιθικής προέρχονται από το σπήλαιο «Σεϊντί» κοντά στη λίμνη της Κωπαΐδας, βλ. R. Stampfuß, Die ersten altsteinzeitlichen Höhlenfunde in Griechenland, *Mannus* 34, 1942, 147, ο οποίος εντάσσει γενικά την ύστεροπαλαιολιθική λιθοτεχνία του βοιωτικού σπηλαίου “in den Kreis des östlichen Paläolithikums”.

69. Αν και μέχρι πρότινος ο όρος “Μεσολιθική” λειτουργούσε απλώς ως πλαίσιο αναφοράς για την κατανόηση πολιτισμικών φαινομένων που έλαβαν χώρα στη μεταβατική φάση από το Πλειστόκαινο στο Ολόκαινο κυρίως στη δυτική, κεντρική και βόρεια Ευρώπη, χωρίς να έχει την ίδια ισχύ σε νοτιότερες γεωγραφικές ενότητες (βλ. σχετικά H.-P. Uerpmann, *Probleme der Neolithisierung des Mittelmeerraums* [Wiesbaden 1979] 34), πρόσφατες έρευνες στην Ελλάδα δείχνουν ότι τόσο η χρονολογική όσο και η πολιτισμική χρήση του όρου είναι μάλλον θεμελιώδεις. Στο Φράγγχι η Μεσολιθική περίοδος διαφοροποιείται στρωματογραφικά σε ανώτερη και κατώτερη ενώ και

όσον αφορά τη λιθοτεχνία η περίοδος ξεχωρίζει τόσο από την προγενέστερη ύστερη Παλαιολιθική όσο και από τη μεταγενέστερη Νεολιθική (βλ. Runnels δ.π. [σημ. 64] 720). Επιπλέον, μελέτες της μεσολιθικής και γενικότερα της προνεολιθικής λιθοτεχνίας από την κεντρική και τη βορειότερη Ελλάδα δείχνουν να επιβεβαιώνεται η παραπάνω διάκριση (πρβ. Coleman δ.π. [σημ. 60] 250 με παραπομπές). Τουτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι ο όρος «Μεσολιθική» μπορεί να χρησιμοποιηθεί εδώ αυστηρά μόνο με τη χρονολογική του έννοια. Έξακολουθεί να είναι φορτισμένος με την πολιτισμική και όχι με τη χρονολογική χροιά, στον βαθμό που αποτελεί το πλαίσιο για τον έντοπιισμό παρεμφερών πολιτισμικών φαινομένων στον έλλαδικό χώρο, ανεξαρτήτως της χρονολογικής του κατάταξης. Έτσι λοιπόν ενώ στην Αργισσα μαγούλα και στο Σέσκλο στη Θεσσαλία η λιθοτεχνία της αρχαιότερης Νεολιθικής δείχνει κατά την C. Perlès σαφή νεολιθικά στοιχεία, στο Φράγγχι στην Ερμιονίδα και στο Σιδάρι στην Κέρκυρα συνυπάρχουν στα πρωιμότερα νεολιθικά στρώματα μαζί με τα νεολιθικά στοιχεία και μεσολιθικά, δηλαδή συντηρητικότερα χαρακτηριστικά. Γενικά βλ. Demoule - Perlès δ.π. (σημ. 61) 365· Alram - Stern δ.π. (σημ. 51) 191 με σημ. 618-620 (βιβλιογραφικές παραπομπές). Για την αρχαιότερη Νεολιθική των δύο τελευταίων θέσεων θα ταίριαζε λοιπόν ο όρος «Μεσολιθική» με την πολιτισμική του υπόσταση.

70. Στην Ευρώπη βορείως των Πυρηναίων, των Άλπεων και της βαλκανο-διναρικής ζώνης όλα τα στοιχεία συνηγορούν ότι μετά το τέλος της εποχής των παγετώνων, δηλαδή στην περίοδο που αποκαλούμε

Ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε σίγουρη μεσολιθική ανθρωπόμορφη μικροπλαστική στην Ἑλλάδα εἶτε ἀπὸ σπήλαιο εἶτε ἀπὸ ὑπαίθριο καταυλισμὸ δὲν ὑπάρχει⁷¹. Ἀντίθετα στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης ὑπάρχει μία σίγουρη περίπτωση ὅπου μία μεσολιθική κοινότητα παρήγαγε πλαστική τέχνη. Πρόκειται γιὰ τὴ θέση Lepenski Vir καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχή της, στὸ σημεῖο δηλαδὴ τῶν Βαλκανίων ὅπου ὁ Δούναβης συναντᾷ τὰ Καρπάθια ὄρη, στὶς λεγόμενες Σιδηρὲς Πύλες⁷². Στὰ μεσολιθικὰ στρώματα αὐτῆς τῆς ἐγκατάστασης (Lepenski Vir Ib-Ie) βρέθηκαν μέσα στὶς οἰκίες καὶ πίσω ἀπὸ τὶς ἐστίες γλυπτὰ ἀπὸ χονδρόκοκκο ἀμμόλιθο μὲ εἰκονιστικὲς καὶ κυρίως ἀφηρημένες καὶ γεωμετρικὲς ἀνάγλυφες παραστάσεις (κυματοειδεῖς γραμμές, ὁμόκεντροι κύκλοι, σπειροειδή, τριφυλλόσχημα καὶ καρδιόσχημα μοτίβα)⁷³. Κατὰ τὸν D. Srejovic ὁ μεσολιθικὸς πολιτισμὸς τοῦ Lepenski Vir διατηρεῖ πολλὰ ὑστεροπαλαιολιθικὰ στοιχεῖα καὶ εἶναι περίπου σύγχρονος μὲ τὴ νεότερη Μεσολιθική τοῦ σπηλαίου Φράγχθι στὴν Ἑρμιονίδα⁷⁴.

Σὲ ἀντίθεση λοιπὸν μὲ τοὺς προκατόχους τους κατὰ τὴν ὕστερη Παλαιολιθική περίοδο, οἱ μεσολιθικοὶ κάτοικοι τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης φαίνεται ὅτι εἶχαν τὸ ἔθιμο νὰ δημιουργοῦν ανθρωπόμορφη μικροπλαστική. Πέρα ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ὀδήγησαν στὴν ὑπαρξὴ πλαστικῆς τέχνης στὴν καρδιά τῶν μεσολιθικῶν Βαλκανίων, ἡ παρουσία της καὶ μόνον μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μὴν ἀποκλείσουμε a priori τὸ ἐνδεχόμενο νὰ συμβαίνει αὐτὸ κατὰ τὴν ἴδια περίοδο καὶ σὲ ἕνα νοτιότερο σημεῖο τῶν Βαλκανίων. Πρόσφατες μάλιστα ἀναλύσεις τῆς μεσολιθικῆς καὶ τῆς προνεολιθικῆς λιθοτεχνίας μιᾶς σειρᾶς ἑλλαδικῶν καὶ βαλκανικῶν θέσεων κατέδειξαν παράλληλες ἐξελίξεις ἀνάμεσα στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὶς Σιδηρὲς Πύλες καὶ τὴ Ρουμανία, δείχνοντας ὅτι οἱ πολιτισμικὲς ἀνταλλαγὲς ἀνάμεσα στὶς παραπάνω περιοχὲς τὴν περίοδο αὐτὴ ἦταν ἰδιαίτερα ἔντονες⁷⁵.

Μεσολιθική, ὁ πολιτισμὸς ποὺ δημιούργησε τὶς «ἀφροδίτες» καὶ μαζί του ὁ παλαιολιθικὸς τρόπος ζωῆς ἐξαφανίστηκε ἀπὸ τοιαῦτα. Τοῦτο ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα τῶν δραστηριῶν κλιματικῶν καὶ οἰκολογικῶν ἀλλαγῶν, οἱ ὁποῖες συμπίπτουν μὲ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ Πλειστόκαινο στὸ Ὀλόκαινο. Οἱ κυνηγοὶ τῆς ἀνώτερης Παλαιολιθικῆς ἄλλαξαν σταδιακὰ τὸν τρόπο ζωῆς τους γιὰ νὰ προσαρμοστοῦν στὶς διαφορετικὲς περιβαλλοντικὲς συνθῆκες (ἡπιότερο κλίμα, ἐπέκταση δασῶν), ἐνῶ οἱ καταυλισμοὶ τους ἦταν τώρα εἶτε κοντὰ στὶς ὄχθες τῶν ποταμῶν, εἶτε παραθαλάσσιοι, βλ. Uerpman ὅ.π. (σημ. 69) 53· Bosinski ὅ.π. (σημ. 44) 131 κέ.

71. Οἱ γνωστὲς ἑλληνικὲς θέσεις ποὺ χρονολογοῦνται στὴ Μεσολιθική περίοδο εἶναι ἐλάχιστες καὶ περιλαμβάνουν τὰ σπήλαια Σιδάρι στὴν Κέρκυρα, Φράγχθι στὴν Ἑρμιονίδα, "Ulbrich" στὴν Ἀργολίδα, «Ζαΐμης» στὴ Μεγαρίδα (βλ. Coleman ὅ.π. [σημ. 60] 249 κέ· Demoule-Perlès ὅ.π. [σημ. 61] 364· Runnels ὅ.π. [σημ. 64] 720), καθὼς καὶ τὸν ὑπαίθριο καταυλισμὸ στὴ θέση Σαμάρι στὴ Θεσσαλία (βλ. G. Freund,

Zur Silexindustrie der Samari-Magula [Boibe-See], Thessalien, PZ 58, 1983, 98). Ἀπὸ τὶς θέσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν ἀναφερθεῖ ἵχνη ανθρωπόμορφης μικροπλαστικῆς. Ἡ ἔλλειψη μεσολιθικῶν οἰκισμῶν στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο πρέπει μᾶλλον νὰ ὀφείλεται στὴν ἄνοδο τῆς θερμοκρασίας ποὺ ὀδήγησε στὸ λιώσιμο τῶν πάγων καὶ προκάλεσε τὴν ἄνοδο τῆς στάθμης τῶν θαλάσσιων ὑδάτων. Ἔτσι πλημμύρισε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μεσολιθικῆς ἀκτογραμμῆς, ὅπου θὰ περιέμενε κανεὶς νὰ βρίσκονται οἱ μεσολιθικὲς ἐγκαταστάσεις, ἐνῶ ἐπίσης μεγάλες ἐκτάσεις προσχώθηκαν (βλ. Runnels ὅ.π. [σημ. 64] 720· Alram - Stern ὅ.π. [σημ. 51] 190).

72. Βλ. Srejovic ὅ.π. (σημ. 50).

73. Βλ. D. Srejovic, Entstehung und Entwicklung der Lepenski Vir-Kultur, στὸ *Lepenski Vir. Menschenbilder einer frühen europäischen Kultur*, Römisch-Germanisches Museum Köln - Prähistorische Staatssammlung, München (Βελιγράδι 1981) 33 κέ.

74. Αὐτόθι 54.

75. Κατὰ τὸν M. Tellenbach, Materialien zum Präkera-mischen Neolithikum in Südost-Europa. Typologisch-

Ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ἀττικὴ λείπουν σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ κατοίκηση κατὰ τὴ Μεσολιθικὴ περίοδο. Εἶναι ἄγνωστο κατὰ πόσο οἱ δημοσιευμένοι, προνεολιθικοῦ χαρακτήρα, μικρολίθοι ἀπὸ πυριτόλιθο, ποὺ σήμερα βρίσκονται στὴ Βέρνη, προέρχονται ὄντως ἀπὸ τὸν περίπου 15 χλμ. δυτικότερα Μαραθώνα ἢ ἀπὸ τὰ ἀκόμα δυτικότερα Ἀνάβρυτα στὸ Μαρούσι, πράγμα ποὺ θὰ ὑποδήλωνε τουλάχιστον κατοίκηση τῆς ἀνατολικῆς Ἀττικῆς κατὰ τὴν περίοδο αὐτή⁷⁶.

Ἀνάλογα πολιτισμικά φαινόμενα θὰ μπορούσαν νὰ ἀναζητηθοῦν στὸ εὐρύτερο χώρο τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ἀφοῦ, ὅπως προαναφέρθηκε, κάποια μεμονωμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά τῶν εἰδωλίων τοῦ Ραμνούντα (οἱ δύο κάθετες ἐγκαράξεις στὸ εἰδώλιο 1 καὶ ὁ πλαστικός δακτύλιος στὸ εἰδώλιο 2) φαίνεται νὰ ὁδηγοῦν στὴν προκεραμικὴ Νεολιθικὴ τῆς βόρειας Συρίας καὶ στὴν ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ τῆς νότιας Ἀνατολίας. Μία παράλληλη παρακολούθηση τῆς κατάστασης στὴν Ἑγγύς Ἀνατολὴ εἶναι ὥστόσο πολὺ δύσκολη ἀφοῦ Μεσολιθικὴ περίοδος μὲ τὴν ἔννοια ποὺ αὐτὴ εἶναι κατανοητὴ στὴν Εὐρώπη δὲν ὑπάρχει⁷⁷.

Μὲ μιὰ χρονολόγηση, ὡς ὑπόθεση ἐργασίας, στὴ Μεσολιθικὴ περίοδο, καὶ ἐφόσον τὰ εἰδώλια δὲν φαίνεται μὲ βάση τὰ σημερινὰ δεδομένα νὰ συνεχίζουν μιὰ προϋπάρχουσα παράδοση στὴν Ἀττικὴ ἢ ἄλλου στὴν ἑλληνικὴ χερσόνησο, θὰ πρέπει εἴτε νὰ δεχθοῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ πρωτότυπες δημιουργίες τοῦ γηγενοῦς πληθυσμιακοῦ στοιχείου (κάτι ὅπως στὸ μεσολιθικὸ Lepenski Vir) εἴτε νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἀπὸ ποῦ γνώρισε τοὺς τύπους ὁ εἰδωλοπλάστης ἢ ἔστω ἀπὸ ποιο δρόμο θὰ μπορούσαν νὰ φτάσουν οἱ ἀπηχήσεις αὐτὲς

stratigraphische Untersuchungen zu lithischen Gerätschaften, *Ber.RGK* 64, 1983, 121 κέ. οἱ παράλληλες αὐτὲς ἐξελίξεις χαρακτηρίζουν τὶς δύο περιοχὲς σὲ ὅλο τὸ διάστημα ποὺ καλύπτει τὴν ἀνώτερη Παλαιολιθικὴ μέχρι καὶ τὴν «κεραμικὴ» Νεολιθικὴ. Τοῦτο ἐξηγεῖται κατὰ τὸν Tellenbach ὅχι μόνο μὲ τὴν ὑπαρξὴ καὶ στίς τρεῖς παραπάνω περιοχὲς μιᾶς κοινῆς Μεσολιθικῆς, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τετράγωνους μικρολίθους μὲ ἐπεξεργασμένες ῥάχες ("rückensretuschiert"), μιᾶς κοινῆς προκεραμικῆς Νεολιθικῆς καὶ μιᾶς «κεραμικῆς» Νεολιθικῆς μὲ πολὺ συγγενικὲς μεταξὺ τους κεραμικὲς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν παρόμοια τυπολογία στὴ λιθοτεχνία σὲ ὅλες τὶς διαδοχικὲς φάσεις.

76. Βλ. Παντελίδου Γκόφα ὁ.π. (σημ. 56) 12 σημ. 17 (βιβλιογραφικὲς παραπομπές).

77. Ἀνθρωπόμορφη μικροπλαστικὴ ἀπὸ τὸν εὐρύτερο χώρο τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ἢ ὅποια μάλιστα ἐμφανίζει καθαρὲς τεχνολογικὲς σχέσεις μὲ τὶς ὑστεροπαλαιολιθικὲς «ἀφροδίτες» τῆς Εὐρώπης εἶναι πάντως γνωστὴ ἀπὸ τὴ Νατούφια περίοδο, τὴν ἀποκαλούμενη Ἐπιπαλαιολιθικὴ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Σὲ ἐπιχώσεις τῆς Νατούφιας περιόδου, ἢ ὅποια εἶναι πε-

ρίπου σύγχρονη μὲ τὴ νεότερη ὕστερη Παλαιολιθικὴ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης (βλ. D. O. Henry, *From Foraging to Agriculture. The Levant at the End of the Ice Age* [Philadelphia 1989] 115 πίν. 4.15: 13.160-9.830 π.π.) βρέθηκαν γιὰ παράδειγμα στὸ σπήλαιο al-Wad στὸ ὄρος Κάρμηλος, στὴ μεσογειακὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου Ἰσραήλ, ἀρκετὰ ἀγαλματίδια ἀκαθόριστου φύλου ποὺ κατὰ τὴν D. A. E. Garrod συγγενεῖουν τυπολογικὰ μὲ αὐτὰ ἀπὸ τὴ θέσις Petersfels τῆς νότιας Γερμανίας. Ἰδίας περίπου περιόδου εἶναι τὰ εἰδώλια ἀπὸ τὸ Ain as-Sihri νοτίως τῆς Ἱερουσαλὴμ κοντὰ στὴ Νεκρὰ Θάλασσα. Τὸ σχετικὸ ὕλικό ἔχει συγκεντρώσει ὁ Delporte ὁ.π. (σημ. 28) 214 κέ. Μὲ τὶς παραπάνω περιπτώσεις βρισκόμαστε ὥστόσο σὲ μιὰ χρονολογικὴ περίοδο, ἢ ὅποια προηγεῖται τῆς Pre-Pottery Neolithic (δηλαδὴ τῆς περιόδου ποὺ φαίνεται νὰ ἀντιστοιχεῖ χρονολογικὰ στὴ Μεσολιθικὴ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης). Ἐντύπωση προκαλεῖ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὅτι ἓνα εἰδώλιο ἀπὸ τὴ θέσις Ša'ar ha-Golan, στὴν ἄνω κοιλάδα τοῦ Ἰορδάνη, ποὺ ὑπάγεται στὸν κατὰ τὰ φαινόμενα ὕστερότερο πολιτισμὸ Jarmoukien, εἶναι σχεδὸν ὁλόιδιο μὲ τὴν παλαιολιθικὴ «ἀφροδίτη» τοῦ Weinberg (πρβ. Delporte ὁ.π. [σημ. 28] 215 εἰκ. 214).

τῆς παλαιολιθικῆς τέχνης στὸν Ραμνούντα. Στὴν τελευταία ὁμως περίπτωση τὸ πολὺ μεγάλο χρονολογικὸ κενὸ τῶν 10000 περίπου χρόνων ποὺ χωρίζει τίς «ἀφροδίτες» τίς γραβέτιας περιόδου (περ. 20000 π.Χ.) ποὺ ἀναφέρθηκαν ὡς πλησιέστερα παράλληλα μὲ τὴ μεσολιθικὴ χρονολόγηση ποὺ ὑποθέσαμε (10η-8η χιλιετία π.Χ.), ἀποθαρρύνει τὴν περαιτέρω συζήτηση.

3. Ἡ τρίτη ὑπόθεση συνίσταται στὴ σύνδεση τῶν εἰδωλίων μὲ τὸν σκύφο (εἰκ. 7α) καὶ τὴν ἀξίνα (εἰκ. 7β), συνεπῶς στὴ χρονολόγησή τους ὅχι πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ τυπολογικὴ ὁμοιότητά τους μὲ τὰ ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια τῆς ἀνώτερης Παλαιολιθικῆς μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ δύο τρόπους.

Πρῶτον, νὰ ἀπηχεῖ τὴ συνέχιση πολὺ παλαιότερων εὐρωπαϊκῶν καλλιτεχνικῶν παραδόσεων στὴν ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ τῆς Ἀττικῆς. Ὑποθέτουμε μὲ ἄλλα λόγια, ὅτι ὁ εἰδωλοπλάστης τοῦ Ραμνούντα γνώρισε μακρινὰ ἀντίγραφα ἢ ἀπηχήσεις παλαιολιθικῶν δημιουργημάτων, ποὺ υἱοθέτησε στὴ γενικότερη κατασκευαστικὴ του ἀντίληψη. Ὡστόσο ἐδῶ εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερο τὸ χρονολογικὸ κενὸ ἀπ' ὅ,τι στὴ Μεσολιθικὴ περίοδο. Οἱ παλαιολιθικὲς «ἀφροδίτες» τῆς Εὐρώπης ποὺ ἀναφέρθηκαν ὡς παράλληλα χρονολογοῦνται τὸ ἀργότερο στὸ 20000 π.Χ. Ὁ σκύφος ὁμως τοῦ Ραμνούντα, ἄρα σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόθεσή μας καὶ τὰ εἰδώλια, χρονολογοῦνται χονδρικὰ μέσα στὴν 7η χιλιετία. Ὑπάρχει δηλαδὴ ἓνα τεράστιο χρονολογικὸ κενὸ τουλάχιστον 13000 χρόνων, ποὺ πρὸς τὸ παρὸν εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπλῶς ὡς «κενὸ στὴν ἔρευνα»⁷⁸.

Δεύτερον, μία τυπολογικὴ ὁμοιότητα μὲ τὰ ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια τῆς ἀνώτερης Παλαιολιθικῆς δὲν πρέπει *a priori* νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς χρονολογικὴ συγχρονία. Ἡ ὁμοιότητα μπορεῖ νὰ εἶναι συμπτωματικὴ. Τὰ εἰδώλια τοῦ Ραμνούντα μπορεῖ νὰ ἀνήκουν χρονολογικὰ εἴτε στὴν ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ, ἀπ' ὅπου τὰ πρωιμότερα ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια ἀνθρώπινης ἐγκατάστασης στὸν χῶρο⁷⁹, εἴτε καὶ στὴν ὕστερη Νεολιθικὴ ἢ Χαλκολιθικὴ περίοδο⁸⁰. Τὸ ὅτι τὰ εἰδώλια ἀποτελοῦν τίς μοναδικὲς μέχρι στιγμῆς μαρτυρίες γι'

78. Ἡ σημαντικότητα τοῦ ἐπιχειρήματος αὐτοῦ ἔγκειται στὸ ὅτι ἡ προσπάθεια γεφύρωσης ἑνὸς τόσο μεγάλου χρονολογικοῦ χάσματος ἀνάμεσα στὴν ἐμφάνιση δύο παρεμφερῶν πολιτισμικῶν φαινομένων στὴν ἴδια ἢ σὲ συναφὴ γεωγραφικὴ περιοχὴ προϋποθέτει ὅτι οἱ πληθυσμιακὲς ὁμάδες τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀποτελοῦν μία συνέχεια τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν ὑλικὸ καὶ πνευματικὸ τους πολιτισμό. Ἔτσι λοιπὸν ὅταν στὴν περίπτωση τῶν θεσσαλικῶν νεολιθικῶν εἰδωλίων ὁ Χουρμουζιάδης ὅ.π. (σημ. 9) 24 διερωτᾷται «... κατὰ πόσον ἐπιβεβαιώνει συνολικὰ τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία μιὰ συνέχεια τῶν εὐσαρκῶν Ἀφροδιτῶν τῆς Γραβέτιας καὶ Σολουτράϊας περιόδου, στὶς χοντρὲς ἀγρότισσες τῶν νεολιθικῶν χρόνων», προϋποθέτει ὅτι οἱ πληθυσμιακὲς ὁμάδες τῆς νότιας Θεσσαλίας ἀποτελοῦν οὐσιαστικὰ συνέχεια αὐτῶν τῆς κεντρικῆς

Εὐρώπης τῆς γραβέτιας περιόδου, τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν ὑλικὸ καὶ πνευματικὸ τους πολιτισμό.

79. Νεολιθικὰ εὐρήματα δὲν ἐντοπίστηκαν μόνο στὸ φρούριο τοῦ Ραμνούντα ἀλλὰ καὶ στὴν περιοχὴ ἀνατολικά τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης, ὅπου κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1977 ἀποκαλύφθηκαν οἰκίες μὲ κεραμικὴ ποὺ σύμφωνα μὲ τὴ Μ. Παντελίδου ἐμφανίζουν καλὲς ἀντιστοιχίες μὲ τὴ φάση Πρωτοσέσκλο καὶ στὴν ἀρχαιότερη φάση τῆς Ἑλάτειας (βλ. Β. Χ. Πετράκο, Ἀνασκαφὴ Ραμνούντος, ΠΑΕ 1977, 22).

80. Ἡ σχετικὴ ὁμοιότητα τοῦ κωνοειδοῦς σχήματος τοῦ εἰδωλίου 1 μὲ τὸ ἰθυφαλλικὸ εἰδώλιο ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Κεφάλας (βλ. σημ. 27) καὶ τοῦ εἰδωλίου 2 μὲ τὸ γενικότερο σχῆμα ἑνὸς μαρμάρινου εἰδωλίου ἀπὸ τὸν Σάλιαγγο (βλ. σημ. 36) θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει καὶ σὲ μία χρονολόγηση στὴν ὕστερη

αυτούς τους τύπους από τον αίγαιακό χώρο δεν πρέπει αναγκαστικά να αποτελεῖ ἀπλήρη παλαιότερου ἢ ἑτερόχθονου πολιτισμικοῦ στοιχείου. Θὰ μπορούσαν ἀπλῶς νὰ ἀποτελοῦν τὶς ἀτομικὲς δημιουργίες κάποιων ντόπιων καλλιτεχνῶν, ἰδιαίτερα μάλιστα ἐὰν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψη του τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τῶν τελευταίων δεκαετιῶν, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα τὰ νεολιθικὰ εἰδῶλια τῆς νότιας Ἑλλάδας, παρόλο ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἐλάχιστα σὲ σχέση μὲ τῶν βορειότερων περιοχῶν τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου⁸¹, καταδηλώνουν ἓνα διαφορετικὸ, περισσότερο συντηρητικὸ, πνεῦμα ἀπ' ὅ,τι τὰ σύγχρονά τους τῆς κεντρικῆς καὶ βόρειας Ἑλλάδας⁸². Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν τὰ εἰδῶλια ἀπὸ τὸν Ραμνούντα νὰ εἶναι αὐτόχθονες, νεολιθικοὶ τύποι, ποὺ ἀγνοοῦσαμε ὡς τώρα, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζουν τυχαία μόνο ὁμοιότητα μὲ τοὺς ὑστεροπαλαιολιθικοὺς τύπους τῆς Εὐρώπης⁸³.

Ἄν καὶ δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι κάποια ἐπὶ μέρους μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν εἰδωλίων εἶναι ἄσχετα μὲ τὴν παράδοση τῶν νεολιθικῶν εἰδωλίων, ὥστόσο ὑπάρχουν πολλοὶ λόγοι ποὺ δὲν θὰ ἀπέκλειαν μία πρωιμότερη χρονολογικὴ καὶ πολιτισμικὴ τους κατάταξη. Ἡ παραπάνω ἀνάλυση νομίζουμε ὅτι δείχνει ὅτι γιὰ τὴν κατανόησή τους ἐπιβάλλεται ἡ ἀντιπαραβολὴ τους μὲ ἔργα τῆς ὑστεροπαλαιολιθικῆς τέχνης τῆς Εὐρώπης. Στὴ φάση αὐτὴ τοῦτο χρησίμευσε ἀπλῶς ὡς ὑπόθεση ἐργασίας. Ἔτσι προτάθηκαν διάφορες ἐκδοχὲς γιὰ τὴν αἰτία τῆς παρουσίας τῶν εἰδωλίων αὐτῶν στὸν Ραμνούντα, ἀνάλογα δηλαδὴ μὲ τὴν ἐκάστοτε χρονολόγησή τους εἴτε στὴν ἀνώτερη Παλαιολιθικὴ εἴτε στὴ Μεσολιθικὴ εἴτε στὴν ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ, ἀπ' ὅπου ὑπάρχουν ἐν τέλει οἱ παλαιότερες ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις γιὰ κατοίκηση τοῦ φρουρίου. Μελλοντικὲς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὴν περιοχὴ ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες θέσεις τῆς νότιας καὶ κεντρικῆς Ἑλλάδας ἴσως δείξουν ποῖα ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις αὐτὲς τελικὰ ἰσχύει ἢ κατὰ πόσο θὰ πρέπει νὰ τροποποιηθεῖ. Ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ δημοσίευση τῶν γιὰ τὰ αἰγαιακὰ δεδομένα ἄγνωστων μέχρι σήμερα τύπων ἀνθρωπόμορφης μικροπλαστικῆς ἀπὸ τὸν Ραμνούντα δὲν εἶναι χωρὶς ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν αἰγαιακὴ προϊστορία.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Νεολιθικὴ ἢ Χαλκολιθικὴ περίοδο. Ἐνδείξεις μάλιστα χαλκολιθικῆς κατοίκησης στὸ φρούριο τοῦ Ραμνούντα ὑπάρχουν (βλ. Πετράκο ὁ.π. [σημ. 2] 131). Οἱ παραπάνω ὅμως μορφολογικὲς ὁμοιότητες εἶναι πολὺ ἀόριστες καὶ πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ ἐντάσσονται στὸν γενικότερο πρῶμο χαρακτήρα ποὺ ἐμφανίζουν τὰ εἰδῶλια τῆς Χαλκολιθικῆς περιόδου (πρβ. Talalay ὁ.π. [σημ. 14] 83: «...Final Neolithic figures depart from earlier trends...»).

81. Τοῦτο πρέπει νὰ ὀφείλεται ἀφ' ἐνὸς μὲν στὴν ἐντατικοποίηση τῆς ἔρευνας τῆς Νεολιθικῆς στὴ Θεσσαλία, στὶς τελευταῖες δὲ δεκαετίες καὶ στὴ βόρεια Ἑλλάδα (γιὰ μία ἐπισκόπηση τῶν τελευταίων ἐρευνῶν στὴ νότια Βαλκανικὴ βλ. Δ. Β. Γραμμένο, Διάγραμμα

τῶν χρονικῶν τῆς νεολιθικῆς ἔρευνας στὴ νότια Βαλκανικὴ ἀπὸ τὸ 1984 κέ., *Μακεδονικά* 28, 1992, 228 κέ., ἀφ' ἑτέρου δὲ στὴν ἀπουσία παχιῶν ἐπιχώσεων στὸ νοτιοελλαδικὸ ἔδαφος.

82. Τὸ διαφορετικὸ αὐτὸ πνεῦμα μεταξὺ βόρειας καὶ νότιας Ἑλλάδας φαίνεται περισσότερο καθαρὰ στὶς διαφορὲς στὴ λιθοτεχνία μεταξὺ ἐπιλεγμένων θέσεων τῆς ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς (βλ. σημ. 69 καὶ Talalay ὁ.π. [σημ. 14] 82).

83. Πρβ. καὶ V. Milojević, *Präkeramisches Neolithikum auf der Balkanhalbinsel, Germania* 38, 1960, 235: "Ein jungpaläolithisches Aussehen einer Gruppe ist keineswegs ein Beweis dafür, daß sie in der Tat noch jungpaläolithisch ist."

TWO NEW PREHISTORIC ANTHROPOMORPHIC FIGURINES FROM RHAMNOUS

Excavation in the southeastern area of the fortress of Rhamnous (northeastern Attica) in 1998 brought to light two unusual anthropomorphic figurines of prehistoric character. Both of them were found east of the southern Classical road leading from the Southern Gate to the Theatre. Figurine 1 (figs 1-2) was found in room MA (41), associated with pottery of the Late Roman period; figurine 2 (figs 3-4) in a mixed fill near the wall of room PΣ' (155). This leads to the conclusion that the earth containing the figurine 2 was transferred from another part of the hill.

The morphological analysis has shown that the two figurines represent two types unknown in the prehistoric Aegean. On the grounds of their material, form, technique and style they are identified as non-Neolithic. On the contrary, it is argued, that there is a close correspondence between these pieces and analogous figurines from the Late Palaeolithic Europe. Figurine 1, which represents either a pregnant woman or a schematic synthesis of a phallos and a pregnant woman, is very similar to another figurine found in lake Trasimeno, 20 km northwest of Perugia, in Italy. It was identified in 1938 by A. Palma di Cesnola and L. Cardini and dates back to the Gravettian period (fig. 5). Figurine 2, the gender of which is not indicated, and which is larger and more schematic than figurine 1, is similar to the robust, standing "Aphrodites" from sites of the so-called Kostenki-Willendorf unity, which dates between 23000 and 20000 B.C. The best parallel to figurine 2 was found in 1931 by P. P. Efimenko at the site Kostenki I, 35 km south of Voronezh in south Russia (figs 6α-γ). It was found in a pit in square 8 of an oval-shaped area 35 m long and 17 m wide, with a row of hearths along its longitudinal axis and strewn with pits and holes.

Three possible scenarios are discussed, in order to explain the presence of these two "Late Palaeolithic-looking" figurines in Rhamnous.

According to the first our figurines – just as their morphological parallels – are indeed Late Palaeolithic. A second scenario suggests that they should be dated in the Mesolithic period, just like the Mesolithic sculptures from Lepenski-Vir. The third scenario assumes that they are dated in the Early Neolithic or in a early stage of the Middle Neolithic (7th millennium B.C.), like the black-burnished semiglobular bowl (fig. 7α) and the polished ground stone celt (fig. 7β), which were also found on the fortress of Rhamnous. These finds are likewise published in this paper because they represent the earliest sure evidence of human activity in Rhamnous.

These various dates have many implications and raise many important questions concerning Aegean prehistory, but their answers require new evidence that may be discovered only in further research in central and southern Greece. This is likely to lead to a better understanding of the figurines found at Rhamnous, however strange they may seem at the current stage of research.

ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΟΥΣ ΛΑΖΑΡΗΔΕΣ ΤΗΣ ΑΙΓΙΝΑΣ*

Η ήμιορεινή θέση Λαζάρηδες (332 μ.) βρίσκεται στις χαμηλότερες ανατολικές υπώρειες της κορυφής Νικολάκι (447 μ.), 8 χλμ. σέ ευθεία γραμμή ΝΑ. της Κολώνας και 2.5 χλμ. βορείως του Όρους (531 μ.)¹. Η θέση έχει εξαιρετική θέα πρὸς τὰ ΝΔ., πρὸς τὴν χερσόνησο τῶν Μεθάνων, ἐποπτεύοντας ταυτόχρονα τοὺς κατάλληλους γιὰ προσόρμιση ἀνατολικοὺς ὁρμους Πόρτες καὶ Ἀγία Μαρίνα. Τὰ γεωγραφικὰ αὐτὰ πλεονεκτήματα εὐνοοῦν τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου μὲ τὰ Μέθανα καὶ τὶς ἀκτὲς τῆς ΝΔ. Ἀττικῆς. Τὸ ήμιορεινὸ ἔδαφος τῶν Λαζάρηδων δὲν προσφέρεται γιὰ καλλιέργειες, ἐνῶ ἀντίθετα εὐνοεῖται ἡ ἐκτροφή αἰγοπροβάτων.

Ἀνασκαφὲς στὴ θέση αὐτὴ διενεργήθηκαν ἀπὸ τὴν Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων Κλαίρη Εὐστρατίου τὰ ἔτη 1979 καὶ 1980. Τὴν περίοδο αὐτὴ ἀποκαλύφθηκαν συνολικὰ τρεῖς μικροὶ μυκηναϊκοὶ κτιστοὶ θαλαμῶτες τάφοι σὲ ἓνα πλάτωμα μέσα στὸ σύγχρονο χωριὸ καὶ τμήμα ἑνὸς μεγάλου κτιρίου τῆς ἴδιας περιόδου στὰ ἀνατολικά τους².

Οἱ τάφοι ἔχουν κατασκευαστεῖ μὲ λίθινες πλάκες καὶ παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἀρχιτεκτονικὸ ἐνδιαφέρον ἐπεὶδὴ ἐντάσσονται σὲ μία εἰδικὴ κατηγορία μικρῶν κτιστῶν μυκηναϊκῶν τάφων ποὺ μιμοῦνται θολωτὸ ἢ θαλαμωτὸ τάφο³. Ἡ χρονολόγησή τους κυμαίνεται ἀνάμεσα στὴν ΥΕ ΙΙΑ καὶ τὴν ΥΕ ΙΙΒ καὶ παρόλο ποὺ βρέθηκαν συλημένοι ἢ διαταραγμένοι περιεῖχαν σχετικὰ πλούσια εὐρήματα⁴. Σὲ ἓναν μόνον ἀπὸ αὐτοὺς βρέθηκαν ἀνάμεσα σὲ ἄλλα πτερίσματα τρία εἰδῶλια κουροτρόφων, εἰδῶλια τύπου Ψ, πῆλινο εἰδῶλιο ταύρου μὲ ἀναβάτη καὶ θήλαστρα⁵.

Τὸ μυκηναϊκὸ κτίριο (εἰκ. 1) βρέθηκε στὴ θέση “Παπαδημήτρη”, 200-300 μ. Ἀ.-ΒΑ. τοῦ νεκροταφείου τῶν Λαζάρηδων. Ἀπὸ τὸ κτίριο ἀποκαλύφθηκε σειρὰ δωματίων μὲ ἄξονα Β.-Ν., ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο βορειότερα ἔχουν ἐσωτερικὲς διαστάσεις 2.73×3 μ. καὶ 2.80×5 μ. Τὰ ἀμέσως νοτιότερα δύο δείχνουν νὰ εἶναι ἰσομεγέθη. Στὰ νότια τῆς σειρᾶς αὐτῆς τῶν δωματίων ἐντοπίστηκαν δύο ἐπιμήκεις χῶροι. Ὁ πρῶτος φέρει κατῶφλι εἰσόδου στὰ ἀνατολικά του. Ὁ δεύτερος ὀρίζεται μόνον στὰ νότιά του ἀπὸ ἄλλο τοῖχο δίνοντας τὴν

1. Γιὰ μιὰ περιγραφή τοῦ ἀναγλύφου τῆς περιοχῆς τῶν Λαζάρηδων βλ. Ν. Φαράκλα, *Ἀρχαία Αἴγινα. Ἡ ἀνθρώπινη κατοίκηση* (Ἀθήνα 1980) 9-10 εἰκ. 4 (δυτικὰ τῆς θέσης “ῥάχη τῶν Παννάκηδων”).

2. Κλ. Εὐστρατίου, Λαζάρηδες, *ΑΔ* 34, 1979, Β1, 70-1.

3. Βλ. σχετικὰ Ν. Papadimitriou, *Built Chamber*

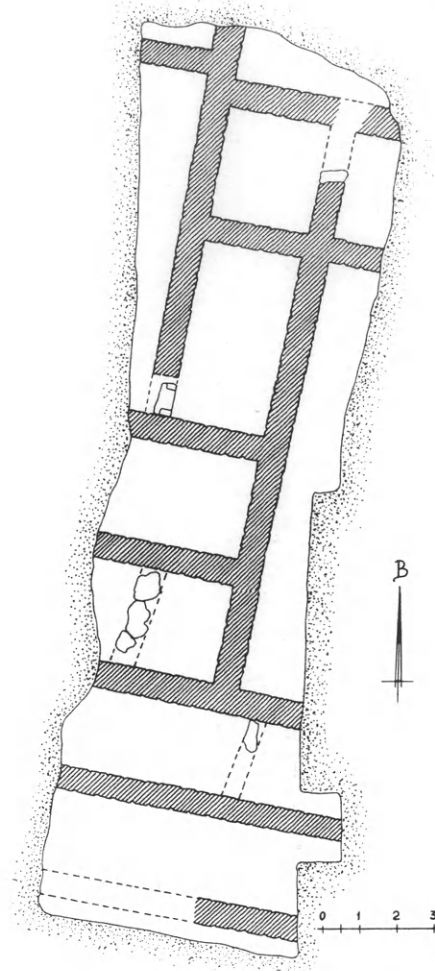
Tombs of Middle and Late Bronze Age Date in Mainland Greece and the Islands, BAR IS 925 (Oxford 2001) 131-2.

4. Εὐστρατίου ὁ.π. (σημ. 2).

5. Κ. Pilafidis-Williams, *The Sanctuary of Aphaia on Aigina in the Bronze Age* (Munich 1998) 172-3.

έντύπωση ότι αποτελεί διάδρομο. Τοίχοι στα δυτικά και ανατολικά της σειράς αυτής των δωματίων δείχνουν ότι κατά την ανασκαφή εντοπίστηκε τμήμα μόνο ενός μεγάλου κτιρίου συνολικών σωζόμενων διαστάσεων περ. 23×6 μ. Η διάταξη των δωματίων, ή ύπαρξη κατωφλίου, ή πιθανή ύπαρξη διαδρόμου και οι διαστάσεις του κτιρίου το κατατάσσουν στην κατηγορία των λεγόμενων “οίκων με διάδρομο”, οι οποίες αποτελούν σημαντικά οικοδομήματα της μυκηναϊκής ανακτορικής περιόδου⁶.

Η κατάταξη αυτή ενισχύεται από το περιεχόμενο των ανασκαφέντων δωματίων. Τα κινητά εύρηματα των δωματίων είναι κυρίως κεραμική και μικροαντικείμενα από διάφορα υλικά. Η λεπτότεχνη κεραμική είναι διακοσμημένη ή αδιακόσμητη και συνίσταται κυρίως από σκύφους με αντιθετικές σπείρες (FM 50) που χρονολογούν γενικά το κτίριο στην ΥΕ ΙΙΒ. Άλλα λεπτότεχνα σχήματα που απαντούν στο κτίριο είναι ή κύλικα, ή πρόχους και ό ψευδόστομος αμφορέας. Βρέθηκαν επίσης χύτρες και πιθάρια.

Είκ. 1. Λαζάρηδες. Κάτοψη τμήματος ΥΕ ΙΙΒ κτιρίου (κλ. 1:200).

Τα περισσότερα μικροευρήματα είναι σφονδύλια (λίθινα και πήλινα) που υποδηλώνουν τη σχέση κάποιων τουλάχιστον δωματίων του κτιρίου με την ύφαντική, βιοτεχνική δραστηριότητα ιδιαίτερα σημαντική για την μυκηναϊκή ανακτορική οίκονομία⁷. Άλλα εύρηματα είναι όστρίνες βελόνες, χάλκινα μαχαίρια, μολύβδινα έλάσματα, πήλινα ειδώλια, διάφορα λίθινα εργαλεία και μία χάλκινη βιολόσχημη πόρπη.

6. Πά τον τύπο “Korridorhäuser” βλ. G. Hiesel, *Späthelladische Hausarchitektur. Studien zur Architekturgeschichte des griechischen Festlandes in der späten Bronzezeit* (Mainz 1989) 111-158, 205-9.

7. Βλ. σχετικά C. W. Shelmerdine, Review of

Aegean Prehistory VI. The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland, στο T. Cullen (έπιμ.), *Aegean Prehistory. A Review* (Boston 2001) 361 με σημ. 199-200.

Ἡ ἀνασκαφείας ξεχωρίζει δύο στρώματα: Πρῶτον, ἓνα ἐνιαῖο “καστανό-ἀσπριδερό” πού τὸ ἀποκαλεῖ “στρώμα καταστροφῆς”, τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ σὲ ὅλα τὰ δωμάτια καὶ φαίνεται ὅτι σχηματίστηκε ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν πλίνθων καὶ τῶν λίθων τῶν τοίχων. Δεύτερον, ἓνα στρώμα “δαπέδου”, πού περιλαμβάνει κεραμικὴ καὶ μικροευρήματα, τὰ ὁποῖα εἴτε βρίσκονταν πάνω στὸ δάπεδο εἴτε ἔπεσαν ἐπάνω του τὴν ὥρα τῆς καταστροφῆς. Ἡ ἀνάλυση τῆς κεραμικῆς τοῦ πρώτου στρώματος θὰ συμβάλει στὸν προσδιορισμὸ τῆς περιόδου κατασκευῆς τοῦ κτιρίου (ἀφοῦ θὰ περιλαμβάνει ὅστρακα χτισμένα στοὺς τοίχους του), ἐνῶ ἡ ἀνάλυση τῆς κεραμικῆς τοῦ δευτέρου στρώματος στὴ χρονολόγηση τῆς καταστροφῆς τοῦ κτιρίου.

Γενικά, ὁ ἐνιαῖος τρόπος πού βρέθηκαν πεσμένοι οἱ λίθοι τῶν τοίχων σὲ ὅλα τὰ δωμάτια τοῦ κτιρίου ὑποδηλώνει ὅτι τὸ κτίριο δὲν ἐγκαταλείφθηκε σταδιακὰ ἀλλὰ καταστράφηκε ἀπὸ κάποια αἰφνίδια αἰτία.

Εἶναι ἄγνωστο πρὸς τὸ παρὸν ἐὰν τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ἦταν μεμονωμένο κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ ἢ ἀποτελοῦσε τμῆμα ἑνὸς μεγαλύτερου οἰκισμοῦ. Πὰ τοῦτο μπορεῖ νὰ ἀποφανθεῖ μόνο μελλοντικὴ ἀνασκαφικὴ διερεύνηση. Ἡ εὕρεση πάντως σὲ ἐπιφανειακὰ στρώματα ἑνὸς κυπέλλου τοῦ τύπου “Βαφειοῦ” μὲ διακόσμηση “ripple pattern”, πού τὸ χρονολογεῖ στὴν ΥΕ Ι ἢ ΥΕ ΙΑ περίοδο, ὑποδηλώνει ὅτι ἡ κατοίκηση στὴ θέση αὐτὴ ἀρχίζει τὸ ἀργότερο ἀπὸ τὴν πρώιμη μυκηναϊκὴ περίοδο.

Τὰ εὐρήματα τῶν Λαζάρηδων παρὰ τὸν ἀποσπασματικὸ χαρακτήρα τους εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὰ γιατί παρέχουν τὴ δυνατότητα τῆς παράλληλης μελέτης τῆς οἰκιστικῆς ὁργάνωσης καὶ τῶν ταφικῶν πρακτικῶν τῆς μυκηναϊκῆς αὐτῆς κοινότητος κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΑ2-Β περίοδο. Ἴσως νὰ μὴν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἀκριβῶς στὴν περίοδο αὐτὴ ἔχουμε σαφεῖς ἐνδείξεις ἄσκησης λατρείας στὴν κορυφὴ τοῦ γειτονικοῦ Ὁρους⁸, στὸν χώρο ὅπου στὰ μεταγενέστερα χρόνια ἐγκαθιδρύθηκε ἡ λατεία τοῦ Διὸς Ἑλλανίου. Οἱ Λαζάρηδες συνιστοῦν μία σπάνια περίπτωση μυκηναϊκῆς κοινότητος ἀπὸ τὴν ὁποία –τουλάχιστον γιὰ τὴν ΥΕ ΙΙΑ2-Β περίοδο– διαθέτουμε ἀσφαλὴ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα γιὰ τὴ συγκριτικὴ μελέτη, γνώση καὶ κατανόηση τοῦ βίου της.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

8. Βλ. σχετικὰ Pilafidis-Williams ὁ.π. (σημ. 5) 80, 159 (μὲ παραπομπές).

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Ἡ σύντομη προκαταρκτικὴ παρουσίαση τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ στοὺς Λαζάρηδες Αἰγίνης πού προηγεῖται, παρουσιάζεται μὲ μεγάλη καθυστέρηση. Ὅπως μνημονεύεται σ’ αὐτήν, οἱ μυκηναϊκοὶ τάφοι καὶ ὁ οἰκισμὸς ἀποκαλύφθηκαν πολλὰ χρόνια πρὶν, τὸ 1979, ὅταν ἤμουν Ὑπουργὸς τῆς Β’ Ὑφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων (Ἀττικῆς, νησιῶν Σαρωνικοῦ καὶ Κυθήρων). Τὴν ἐπίβλεψη τῆς Αἰγίνας εἶχα ἀναθέσει τότε στὴν Κλαίρη Εὐστρατίου (1948-2003) καὶ στὴν Ἑλένη Παπασταύρου.

Τὴν Εὐστρατίου εἶχα ἀποσπάσει ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ὅπου εἶχα φροντίσει νὰ τοποθετηθεῖ τὸ 1976, μετὰ τὴ θητεία της στὴν Κρήτη. Εὐθὺς ὡς παραδόθηκαν τὰ πρῶτα μυκηναϊκὰ ἀρχαῖα ἀπὸ τοὺς Λαζάρηδες πῆγα στὴν Αἴγινα – ζήτησαν μάλιστα καὶ ἦλθαν μαζί καὶ ἡ Ἰφιγένεια Δεκουλάκου καὶ ἡ Ἑλένη Θεοχαράκη –, ἐξέτασα τὸν τόπο τῆς εὑρεσης τῶν ἀρχαίων καὶ κατὰ τὴν περιδιάβαση στὴν περιοχὴ τοὺς διεπίστωσα τὴν ὑπαρξὴ τῶν λειψάνων τοῦ οἰκισμοῦ. Ἀκολούθησε ἡ ἀνασκαφὴ τῶν τάφων καὶ ζήτησα ἐπὶ πλέον νὰ γίνῃ προκαταρκτικὴ ἔρευνα τοῦ οἰκισμοῦ (ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε στίς 18 Ἰουνίου 1979 καὶ διήρκεσε δύο μῆνες). Λόγοι ὑπηρεσιακοὶ μὲ ἀνάγκασαν νὰ μεταθέσω τὴν Κλ. Εὐστρατίου ἀπὸ τὴν Αἴγινα στὰ Μεσόγεια, εἰδικῶς στὴν περιοχὴ τῆς Βραυρῶνος. Τὴν εὐθύνη τῆς Αἴγινας ἀνέλαβε ἡ Ἑλένη Παπασταύρου. Ἡ Κλαίρη Εὐστρατίου μοῦ ἐζήτησε, καὶ τὸ ἐνέκρινα, νὰ μεταφερθοῦν τὰ εὐρήματα τῶν Λαζάρηδων στὸ Μουσεῖο τῆς Βραυρῶνος γιὰ εὐκολότερη μελέτη.

Ἐπειδὴ ἐξ ἀρχῆς ἔκρινα ὅτι τὰ ἀρχαῖα τῶν Λαζάρηδων ἦταν σημαντικὰ, ζητοῦσα κατὰ καιροὺς ἀπὸ τὴν Κλ. Εὐστρατίου νὰ ἐπισπεύσει τὴ δημοσίευση τῶν εὐρημάτων. Πὰ λόγους πολλοὺς αὐτὸ δὲν ἔγινε. Τότε τῆς ὑπέδειξα νὰ δώσει τὰ στοιχεῖα ποὺ εἶχε, γιὰ τὸν οἰκισμό πρῶτα, στὸν Κώστα Καλογερόπουλο, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν ἀπαιτούμενη ἐπιστημονικὴ ἱκανότητα γιὰ νὰ φέρῃ τὴ δημοσίευση σὲ πέρας σὲ σύντομο χρόνο, πράγμα ποὺ ἔγινε. Ἡ παρουσίαση στὸν τόμο τοῦτο θὰ ἀκολουθηθεῖ ἀπὸ τὴ συστηματικότερη δημοσίευση.

Μὲ τὴν Κλαίρη Εὐστρατίου συνεργάστηκα πολλὰ χρόνια στὴν Ἐφορεῖα Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς, καὶ ὅπως γνωρίζω, καὶ ἐκείνη μὲ εὐχαρίστησε ἐξεπλήρωνε τὰ ὑπηρεσιακὰ της καθήκοντα, τὰ ὁποῖα τῆς πρόσφεραν τὴν ἐπιστημονικὴ ὕλη γιὰ τίς μελέτες της. Ἡ πρόωρη ἀποχώρησή της ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία, μετὰ τὴ δική μου ἀποχώρηση, ὀφείλεται σὲ ἀλλαγὴ τῶν συνθηκῶν ἐργασίας της καί, κυρίως, στὴν ἐπιβολὴ ἀντιεπιστημονικοῦ πνεύματος καὶ τρόπου ἐνέργειας ὡς πρὸς τὰ μνημεῖα, τοῦ ὁποῖου πνεύματος διαπιστώσαμε τίς καταστροφικὲς συνέπειες στὴν Ἀττικὴ.

Β.Χ.Π.

ΑΝΘΕΜΩΤΕΣ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΣΤΗΛΕΣ ΜΕ ΛΟΥΤΡΟΦΟΡΟ

Ανάμεσα στα λίθινα ἐπιστήματα τῶν κλασικῶν τάφων τῆς Ἀττικῆς οἱ στήλες μὲ εἰκόνα λουτροφόρου¹, ἀγγείου ὑδροφόρου δηλαδή σὲ μέγεθος μνημειακό, συγκροτοῦν αὐτόνομη κατηγορία μὲ πολλὰ σωζόμενα παραδείγματα ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τοῦ ἄστεως καὶ τῆς περιφέρειας. Ἔργα χειρωνακτικὰ ταπεινῶν λιθοξόνων, ἐκφράζουν τὴν παραδοσιακὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ «ἱερὸν τοῦ κεκτηκότος», μεταδίδοντας παρὰλληλα καὶ κάποιο συμβολισμό μέσα στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ποὺ τὰ δημιούργησε. Τὸ ἰδιάζον ἀγγεῖο σὲ ἔξεργον ἢ χαμηλὸ ἀνάγλυφο προβάλλεται μὲ κλασικὴ ἀπλότητα στὸν κορμὸ τῆς στήλης, ἄλλοτε λιτὸ στὴν πλαστικὴ του διατύπωση καὶ ἄλλοτε διακοσμημένο στὶς λαβὲς καὶ στὸ σῶμα, ὅπως τὰ ὁλόγλυφα πανομοιότυπα σήματα τῶν ταφικῶν περιβόλων.

Ὁ συγκεκριμένος τύπος λουτροφόρου ἀγγείου τοποθετοῦνταν σὲ τάφους ἀγάμων² καὶ αὐτὴ τὴν ιδιότητα τῶν θανόντων ὑπαινίσσεται ἡ διακριτικὴ παρουσία του στὶς ἐπιτύμβιες στήλες, ὅπου οἱ μορφὲς περιγράφονται στὴν τραγικὴ τους ἀπομόνωση. Στὴ στήλη τῆς

Γιὰ τὴν ἄδεια μελέτης καὶ δημοσίευσης τῶν γλυπτῶν, καθὼς καὶ γιὰ τὴ χορήγηση φωτογραφιῶν ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Β' ΕΠΚΑ, εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν ἐπίτιμο Ἔφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς κύριο Βασίλειο Χ. Πετράκο. Ἐκφράζω ἐπίσης τὶς εὐχαριστίες μου πρὸς τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο Ἀθηνῶν γιὰ τὴν παραχώρηση τῶν φωτογραφιῶν τῶν στηλῶν ΜΠ 1766 καὶ ΜΠ 1769.

1. Ἡ χρῆση τοῦ ὄρου εἶναι συμβατικὴ. Ἡ ὀνομασία «λουτροφόρος» γιὰ συγκεκριμένο τύπο λατρευτικοῦ ὑψίλαμου ἀμφορέα δόθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα καὶ ἔκτοτε καθιερώθηκε στὴν ἀρχαιολογικὴ βιβλιογραφία ἀκόμη καὶ γιὰ τὶς παραλλαγὲς τοῦ σχήματος. Σχετικά: H. Kenner, *Das Luterion im Kult*, *ÖJh* 29, 1935, 147 κέ.· Kokula, *Marmorlutrophoren* 13-14· Πρβ. R. H. W. Stichel, *AA* 1992, 439. Γιὰ τὸν συμβολισμό τῆς «λουτροφόρου κάλπιδος» κάνει λόγο ὁ Εὐστάθιος σὲ σχόλιό του στὴν *Ἰλιάδα* (Ψ 141). Τελευταῖα ὁ J. Bergemann, *Demos und Thanatos. Untersuchungen zum Wertsystem der Polis im Spiegel der*

attischen Grabreliefs des 4. Jhs. v. Chr. und zur Funktion der gleichzeitigen Grabbauten (1997) 46-47, διατυπώνει διαφορετικὴ ἀποψη. Ὁ ἴδιος σὲ ἄρθρο του (*AM* 111, 1996, 149 κέ.) δὲν ἀποδέχεται τὴ χρῆση τοῦ ὄρου, ἐπισημαίνοντας ὅτι στὸν 4ο αἰῶνα ἡ λέξις δὲν ὑποδηλώνει ἀγγεῖο. Συμβαίνει ὅμως κάποια ὀνόματα νὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ μὲ μεταφορικὴ σημασία, ὅπως π.χ. τὸ ὄνομα λουτροχόος ποὺ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις σημαίνει καὶ τὸ τριποδικὸ σκεῦος (*Ἰλιάς* Σ 346, *Ὀδύσσεια* θ 435). Πρβ. X. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, *Τερὸ τῆς Νύμφης. Μελανόμορφες λουτροφόροι* (1997) 16-17.

2. Σχετικά: E. Diehl, *Die Hydria* (1964) 178· Kokula, *Marmorlutrophoren* 13· Vedder, *Grabanlagen* 140· B. Schmalz, *Gnomon* 58, 1986, 345. Ἀναλυτικὴ παρουσίαση τοῦ θέματος μὲ πλούσια βιβλιογραφία: S. Kaempf-Dimitriadou, *Aus einem attischen Grabperibolos: Die Marmorlutrophoros des Philon in Athen*, *AntK* 23, 2000, 72-75.

Ἀγνοστράτης³ π.χ., ἡ ἀνάγλυφη λουτροφόρος, τὴν ὁποία στολίζει ἡ νεαρή θυγατέρα, ἀπεικονίζει ἀσφαλῶς τὸ σῆμα τοῦ τάφου τῆς ἀφενός, καὶ ἀφετέρου διαμηνύει στοὺς παροδίτες, ἀστοὺς καὶ ξένους, πὼς πέθανε κόρη⁴. Ἡ καθιέρωση τοῦ τύπου τῆς λουτροφόρου ὡς εἰκονογραφικοῦ θέματος στὴν ἐπιτάφια γλυπτική προέκυψε ἀπὸ τὴν πολλαπλὰ μαρτυρημένη χρήση ὁμοειδῶν πῆλινων ἢ καὶ μεταλλικῶν ἀγγείων γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ νεροῦ ἀπὸ ὁρισμένα πρόσωπα κατὰ τὰ νεκρικά νόμιμα, ἐπεὶδὴ σύμφωνα μὲ τὶς γραπτὲς πηγές «ἔθος ἦν καὶ τοῖς ἀγάμοις ἀποθανοῦσιν λουτροφορεῖν»⁵. Ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ εἰκόνα τοῦ ὕδροφόρου ἀγγείου γίνεται δισημαντή. Ὡς γαμήλιο τελετουργικὸ σκεῦος ὑπονοεῖ τὸν γάμο τοῦ νέου ἢ τῆς νέας πού τὸν πρόλαβε ὁ θάνατος⁶, ὑποδηλώνοντας συνάμα καὶ τὸ νεκρικὸ ἔθιμο⁷. Συνδυάζονται ἔτσι στὴν εἰκονογραφία τῶν συγκεκριμένων μνημείων πού παραπέμπει στὸ περιβάλλον τῆς «λουτροφόρου χλιδῆς» τὰ δύο κο-

3. Ἐθν. Μ. 1863: H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrh. v.Chr.* (1931) 53 πίν. 52, 1· Bergemann ὁ.π. (σημ. 1) 66-67 πίν. 117,3. Τὸ θέμα τοῦ στολισμοῦ τῆς λουτροφόρου ἀπὸ νεαρῆ κόρης καὶ στὴν πολυπρόσωπη σκηνὴ τῆς ἐπιτύμβιας στήλης Ἐθν. Μ. 896: Ἀ. Γ. Καλογεροπούλου, Τέσσερα ἐπιτύμβια κλασικὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴν Ἀττική, στὸ *Ἑπαινος Ἰ. Κ. Παπαδημητρίου* (1997) 231 κέ., εἰκ. 13· Ν. Καλτσᾶς, *Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Τὰ Γλυπτὰ. Κατάλογος* (2001) 181 ἀρ. 359.

4. Πρβ. N. Himmelman-Wildschütz, *Studien zum Ilisosrelief* (1956) 15· H. Lohmann, Das Motiv der mors immatura in der griechischen Grabkunst, στὸ *Kotinos. Festschrift für Erika Simon* (1992) 105.

5. Λεξικὸ Σούδα II 460 (ἔκδ. A. Adler, *Lexicographi Graeci* I, 4, 21971).

6. Πρβ. B. Vierneisel-Schlörb, *Klassische Grabdenkmäler und Votivreliefs. Glyptothek München. Katalog der Skulpturen* III (1988) 89. Ἀνάλογη καὶ ἡ σημασία τοῦ θρόνου σὲ ἐπιτύμβια γυναικείων μορφῶν, ὅπως σχολιάζει ὁ E. Berger, Grabstele einer Frau, στὸ *Antike Kunstwerke. Sammlung Ludwig III, Skulpturen* (1990) 35 κέ. Πά τὸ θέμα καὶ Lohmann ὁ.π. (σημ. 4) 108 κέ.

7. Τὰ «τοῖς νεκροῖς ἐπιφερόμενα λουτρά» ὑπαινίσσονται προφανῶς τὰ δύο ἀνάγλυφα ἀγγεῖα, ἡ οἰνοχόη ἢ χοῦς, καὶ ἡ λουτροφόρος τῆς στήλης Μουσ. Πειραιῶς 2158 (εἰκ. 1). Πρόκειται γιὰ τὸ ἐπιτύμβιο

Εἰκ. 1. Ἡ στήλη Μουσείου Πειραιῶς 2158.

ρυφαῖα περιστατικά τῆς ζωῆς, ὁ γάμος καὶ ἡ τελευτή⁸. Οἱ ἔννοιες αὐτὲς ἐναλλάσσονται με ἀπαράμιλλη ἁρμονικὴ διατύπωση στὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα, ὅπου συχνὰ ὑπογραμμίζεται ἡ μεταβολὴ τοῦ παστοῦ σὲ θάλαμο νεκρικό, εἴτε παρουσιάζεται ὁ Ἄδης ὡς νυμφίος⁹.

Οἱ στήλες με παράσταση λουτροφόρου διακρίνονται σὲ δύο βασικοὺς τύπους κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν μονοπρόσωπων καὶ πολυπρόσωπων ἐπιτυμβίων τῆς Ἀττικῆς, κυρίως στὸν 4ο αἰώνα. Στὶς μονοπρόσωπες ἀντιστοιχεῖ ὁ τύπος τῆς στενῆς στήλης με μοναδικὸ θέμα μία λουτροφόρο στὸν ἐπίπεδο κορμὸ καὶ ἐπίστεψη ἀνθεμωτή, καὶ σπανιότερα ἀετωματική¹⁰. Στὶς πολυπρόσωπες ἀντιστοιχοῦν οἱ πλατιὲς ναῖσκόμορφες με τριγωνικὴ ἀπόληξη, ἐπιβεβλημένη κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ τὴ σύνθεση τῆς ἀνάγλυφης πλάκας, ὅπου ἡ λουτροφόρος προβάλλεται πλαισιωμένη ἀπὸ μικρότερα ταφικὰ ἀγγεῖα, ὅπως οἱ λήκυθοι καὶ τὰ ἀλάβαστρα¹¹. Κορμὸς καὶ ἐπίστεψη στὰ μνημεῖα τῆς πρώτης κατηγορίας, ποὺ εἶναι καὶ ἡ πλέον διαδεδομένη, συνδέονται με κανόνα καὶ κυμάτιο.

Ἡ συλλογὴ γλυπτῶν τοῦ Μουσείου Πειραιῶς, μία ἀπὸ τὶς πλουσιότερες τοῦ εἴδους σὲ κλασικὰ ἐπιτύμβια¹², περιλαμβάνει ἀξιόλογα δείγματα μαρμάρινων στηλῶν με λουτροφόρο, γνωστὰ ἤδη στὴν ἔρευνα ἀπὸ παλαιότερες δημοσιεύσεις. Ἐδῶ παρουσιάζονται ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἀδημοσίευτα κομμάτια τῆς συλλογῆς, ὅσα διασώζουν καλλίφυλλα στεφανώματα, ἐνδεικτικὰ τῆς «κοινῆς» ἀττικῆς θεματογραφίας.

1. Ἄνω τμήμα στήλης με ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη. Μουσεῖο Πειραιῶς 1766 (εἰκ. 2).

Προέλευση ἄγνωστη. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.56 μ., πλάτ. 0.42 μ., πᾶχ. (ἐπίστεψη) 0.075 μ., ὕψος κανόνα 0.022 μ. Μάρμαρο λευκὸ, πεντελικό, με ραγίσματα στὸ ἀριστερὸ τμήμα καὶ ἀποκρούσεις. Στὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ ἔχνη ἐπεξεργασίας με ντισιλίδικο.

σῆμα δύο νέων ἀπὸ τὸ Ἄθμονον (ἀρχαῖος δῆμος τῆς Ἀττικῆς), τῶν ἀδελφῶν Σωκράτους καὶ Σωσιμένους (Möbius, *Ornamente* πίν. 13b). Κρίνοντας με βάση τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τοῦ ἐπιτυμβίου, εἰκάζεται ὅτι οἱ Ἄθμονεῖς πέθαναν ἀνύμφευτοι. Ὡστόσο ἡ ἡλικία τοῦ ἑνὸς ἔχει συσχετιστεῖ με τὰ Ἀνθεστήρια (Β. Λαμπρινουδάκης, *AAA IX*, 1976, 112), ἀλλὰ ἡ παρουσία τοῦ χοός, νομίζω, δὲν παραπέμπει ἀποκλειστικὰ στὴν ἐορτὴ τῶν παίδων. Στήλες με ἀνάγλυφα ἀγγεῖα δὲν στήνονταν ἄλλωστε, σὲ τάφους μικρῶν παιδιῶν τὴν περίοδο ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποία ἐπικρατεῖ ἡ ναῖσκόμορφη μονοπρόσωπη με θέμα μοναδικὸ τὴν παιδικὴ μορφή. Οἱ χόες προσφέρονταν καὶ σὲ ἐνήλικες νεκρούς, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Δεξιλέω. Στὸ εὔρημα αὐτὸ ἀναφέρεται ἡ Ε. Vermeule, *Five Vases from the Grave Precinct of Dexileos. JdI 85*, 1970, 94-111. Βλ. καὶ U. Knigge, *Ὁ Κεραμεικὸς τῆς Ἀθήνας. Ἱστορία - Μνημεῖα - Ἀνασκαφές* (1990) 111-112. Πρβ. τὴν ἐρυθρόμορφη οἰνοχόη ἀπὸ λάκκο προσφορῶν τοῦ ὕστερου 5ου π.Χ. αἰώνα (U. Knigge, *AM 90*, 1975,

123-143, πίν. 44-47).

8. Πρβ. τὶς παρατηρήσεις τῆς Diel ὁ.π. (σημ. 2) 135, 181 κέ., γιὰ τὸν διττὸ χαρακτήρα τῆς ὕδρας.

9. Σχετικὰ Ἄ. Δ. Σκιαδᾶς, *Ἐπὶ τύμβῳ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἐλληνικῶν ἐπιτυμβίων ἐμμέτρων ἐπιγραφῶν* (1967) 82 κέ. Lohmann ὁ.π. (σημ. 4) 103 κέ.

10. Δείγματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας οἱ στήλες Μουσ. Πειραιῶς 220 καὶ 4234: Vedder, *Grabanlagen* 257, L19 εἰκ. 32· *AA 26*, 1971, B, 31 πίν. 41ε.

11. Συγκεντρωμένα παραδείγματα ἀττικῶν ἐπιτυμβίων με παράσταση λουτροφόρου ἀνάμεσα σὲ μικρότερα ἀγγεῖα – Gefässgruppenstelen κατὰ τὴ γεωμανικὴ ὁρολογία – βλ. Kokula, *Marmorlutrphoren* 165-170 (G1-G24) πίν. 10-12. Γιὰ τὴ συγκεκριμένη κατηγορία καὶ τὴν ὀνομασία τῆς βλ. καὶ Vierneisel-Schlörb ὁ.π. (σημ. 6) 88-89 καὶ σημ. 14.

12. Γ. Σταῖνχάουερ, *Τὰ μνημεῖα καὶ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ* (1998) 63-85.

Εἰκ. 2. Ἡ στήλη Μουσείου Πειραιῶς 1766.

Ἡ στήλη σώζει τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κορμοῦ μὲ τὴν ἀνάγλυφη λουτροφόρο, καθὼς καὶ τὴν ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη, σχεδὸν ἀκέραιη, μὲ πολυσύνθετη ἀνάγλυφη φυτική διακόσμηση. Τὰ δύο μέρη τοῦ μνημείου συνδέονται μὲ τὴ μεσολάβηση ὀριζόντιου κανόνα καὶ κυματίου ποὺ προεξέχουν αἰσθητὰ στὰ πλάγια καὶ συνεχίζονται στοὺς κροτάφους.

Στὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης ὀρθώνεται κατὰ τὸν κατακόρυφο ἄξονα ὁ ἐπιμήκης σωληνωτὸς λαιμὸς τῆς λουτροφόρου, διαρθρωμένος σὲ δύο τμήματα μὲ τὴν προσθήκη πλαστικοῦ δακτυλίου στὸ μέσον τοῦ ὕψους του. Στὴν ἄνω ἀπόληξη τοῦ λαιμοῦ διαμορφώνεται μὲ γωνιώδες περίγραμμα τὸ εὐρὺ στόμιο τοῦ ἀγγείου μὲ σαφὴ διάκριση τῶν μερῶν, ἐνῶ στὰ πλάγια διαγράφονται σχηματικά, ἀλλὰ χωρὶς ἀπόλυτη συμμετρία, τὰ καμπυλούμενα περιγράμματα τῶν κάθετων λαβῶν, καὶ μόνον αὐτά. Ἄλλες ἀναγλυφικὲς λεπτομέρειες δὲν ἔχουν δηλωθεῖ, ὥστε ἡ χρῆση χρωμάτων γιὰ τὴν ὁλοκληρωμένη ἀπεικόνιση τοῦ θέματος εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφισβήτηση, ἂν κρίνουμε μὲ βάση τὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ θεματικὰ παρόμοιων μνημείων ποὺ διατηροῦν λείψανα ζωγραφικῆς διακόσμησης¹³.

13. Εὐδιάκριτα ἔχνη ζωγραφικῆς διακόσμησης ἔχουν διασωθεῖ στὴ λουτροφόρο τῆς ἐπιτύμβιας στή-

Ἡ ἀνάγλυφη φυτική σύνθεση τῆς ἐπίστεψης προβάλλεται μὲ βαθμιδωτὸ περίγραμμα, παραμένει ὥστόσο ἀριστοτεχνικὰ ὑποταγμένη στὴ γενικὴ μορφή τῶν χαμηλῶν ἀετωματικῶν κορυφωμάτων. Στὴ βάση της δύο ὀριζόντιες σιγμοειδεῖς κοῖλες ἔλικες μὲ λογχοειδῆ παράφυλλα στὶς ἀντωπὲς περιελίξεις στηρίζουν ἀνάμεσα πυκνόφυλλο φλογωτὸ ἀνθέμιο. Τὸν πυρήνα του σὲ σχῆμα «τοξωτῆς καρδιάς» διαμορφώνουν δύο εὐκαμπτα ἀκανθοφυλλάρια ποὺ ὀρθώνονται ἀντικριστὰ στὸ κέντρο, ἐκφυόμενα ἀπὸ τὴ ράχη τῶν ἐλικοβλαστῶν. Τὰ ἔγκοιλα ὀξύληκτα φύλλα τοῦ ἀνθεμίου διαχωρίζονται συμμετρικὰ μεταξύ τους καὶ συγκλίνουν πρὸς τὸ κατακόρυφο μεσαῖο, τὸ μοναδικὸ καμπυλωτὸ φύλλο τοῦ κοσμήματος. Κρινόσχημοι κλειστοὶ ἀνθοκάλυκες, δύο διαφορετικοὶ σὲ κάθε μεριά, πλαισιώνουν τὸ κορυφαῖο ἀνθέμιο, ἐνῶ στὶς ἄκρες τοῦ «τριγωνικοῦ» στεφανώματος δύο σχηματοποιημένοι «ρόδακες» μὲ τονισμένο περίγραμμα συμπληρώνουν τὴν ἐξαιρετικὴ ἐργασία.

Ἡ πολυπλοκότητα τῆς σύνθεσης σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ ρηχὴ λάξευση τῶν μοτίβων δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση μιᾶς ζωγραφικῆς μᾶλλον παρὰ γλυπτικῆς σύλληψης. Στὴν τεκτονικὴ διαμόρφωση τοῦ κορυφώματος κυριαρχεῖ ἡ τάση τῆς κατὰ πλάτος ἀνάπτυξης τοῦ θέματος, καθὼς τὸ ἐξωτερικὸ περίγραμμα τοῦ συνόλου παρακολουθεῖ διακριτικὰ τὶς καμπύλες τῶν φυτικῶν κοσμημάτων. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ποὺ χαρακτηρίζουν συνήθως ἀνάγλυφες ἐπιστέψεις τῆς ὥριμης κλασικῆς τέχνης, ὑπαγορεύουν τὴν κατάταξη τῆς στήλης στὰ μνημεῖα τοῦ πλούσιου ρυθμοῦ¹⁴. Ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τοῦ περιγράμματος τὸ θραυσμένο ἐπιτύμβιο ΜΠ 1766 συγκρίνεται μὲ τὴν ἐπίστεψη τοῦ μνημείου τῶν πεσόντων Ἀθηναίων ἱππέων Ἐθν. Μ. 754, σημαντικὸ ἔργο τῆς ἀττικῆς γλυπτικῆς τοῦ πρώτου 4ου π.Χ. αἰῶνα¹⁵. Ὅμως ἡ σύγκριση τῆς ἐπίστεψης μὲ τὴν ἀντίστοιχη τῆς στήλης τοῦ Αὐτοσόφου¹⁶, ἐνὸς ἀναγλύφου ἀντιπροσωπευτικοῦ μεταβατικῆς τεχνοτροπίας καὶ μιᾶς γενικότερης τάσης τὴν ὁποία ἱχνηλατοῦμε καὶ σὲ μνημεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, προσφέρει ἀκριβέστερη χρονολόγησι. Ἔργα τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ αἰῶνα ἀμφότερα τὰ ἐπιτύμβια τοῦ πειραιικοῦ Μουσείου, δὲν ἀποκλείεται νὰ συνδέονται μὲ τὸ ἐργαστήριό τοῦ ἀνώνυμου καλλιτέχνη ποὺ ὁ J. Frel ὀνομάζει συμβατικά «sculpteur du Pirée»¹⁷.

λης 5280 τοῦ Μουσ. Πειραιῶς (Ἐ. Παπασταύρου, *ΑΕ* 1988, 63 καὶ Σταϊνχάουερ ὅ.π. 79), καθὼς καὶ τὴν ἀντίστοιχη τῆς ἀμφίγλυφης στήλης 4519 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (Kokula, *Marmorlutrphoren* πίν. 1).

14. Πρβ. τὶς παρατηρήσεις τῆς U. Knigge, *AM* 99, 1984, 225-226. Πὰ τὴ συμβολὴ τῆς Ἰωνίας στὴν ἐξέλιξη τῶν ἐπιστέψεων μὲ ὀριζόντιες ἔλικες βλ. X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ἐπίστεψη στήλης ἀπὸ τὰ Ἀβδηρὰ στό: *Κέρνος. Τιμητικὴ προσφορά στὸν καθηγητὴ Γ. Μπακαλάκη* (1972) 78.

15. Möbius, *Ornamente* πίν. 9. Καλτσᾶς ὅ.π. (σημ. 3) 158-159, ἀρ. κατ. 312 (βιβλιογραφία). Ἡ ἴδια ἀντίληψη ἐκδηλώνεται ὁμως ἐνωρίτερα σὲ ἔργα ἰωνικῆς

τεχνοτροπίας, ὅπως ἡ στήλη τῆς Grotta Ferrata (Möbius, *Ornamente* πίν. 6· Pfuhl-Möbius I 25, ἀρ. κατ. 56 πίν. 14) μὲ τὴ μοναδικὴ παράσταση τοῦ καθιστοῦ ἐφήβου ποὺ κρατᾷ ἕναν κύλινδρο. Σὰν ἐπιστέγασμα τῆς στήλης ἀντὶ γιὰ ἀέτωμα ἕνα κεντρικὸ ἀνθέμιο ὁλόκληρο, ἐπάνω σὲ λυγρὲς ἔλικες, καὶ δύο ἡμιανθέμια στὶς ἄκρες ὑψώνονται οἷονεὶ περιτμητὰ καὶ δὲν προβάλλονται ἀνάγλυφα στὸ ἔδαφος τῆς πλάκας.

16. Μουσ. Πειραιῶς 17: Woysch-Méautis, *Monuments* ἀρ. 121 πίν. 20· Scholl, *Bildfeldstelen* 47-51, 292 ἀρ. 268 πίν. 3,2.

17. J. Frel, *Les sculpteurs attiques anonymes* 430/300 (Praha 1969) 28.

Ἀναφορικά με τὰ δισκόμορφα παραπληρωματικά κοσμήματα ἑκατέρωθεν τῶν ἐλίκων τῆς ἐπίστεψης πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς τὰ στοιχεῖα αὐτὰ καταγράφονται σὲ παρόμοιες περιπτώσεις ὡς σχηματοποιημένοι ρόδακες, χωρὶς ἄλλες διακρίσεις. Ἡ ταύτιση ἐλέγχεται ἀκριβῆς καὶ δικαιολογημένη, ὅταν τὸ συγκεκριμένο ροδακοειδὲς θέμα στὴν ἀπλούστερη πλαστική διατύπωσή του με ἓνα κεντρικὸ κομβιόσχημο ἑξαρχα παρεμβάλλεται ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς ποικίλους συνδυασμοὺς ἐλικοβλαστῶν ὀδοντωτῶν φύλλων καὶ ἀνθοκαλύκων, ὅπως π.χ. στὴν ἀνάγλυφη φυτική σύνθεση μεταξὺ τῶν λαβῶν τῆς λουτροφόρου Ma 3117 στὸ Λοῦβρο¹⁸. Σὲ ἐπιστέψεις ὅμως ὅπως αὐτὴ πού δημοσιεύεται ἐδῶ οἱ ρόδακες διαφοροποιῶνται σαφῶς ὡς πρὸς τὴ συνάφειά τους με τὸν φυτικὸ διάκοσμο, καθὼς ἐμφανίζονται ἀνεξάρτητοι ἀπὸ αὐτόν, παραμερισμένοι στὶς ἄκρες, ὡς συμπλήρωμα τῆς ὅλης σύνθεσης, ὡς πρόσθετο μέλος τοῦ φυτικοῦ συμπλέγματος, τὸ ὁποῖο δυνατόν νὰ παραλείπεται πλήρως καὶ νὰ ἀντικαθίσταται με μίαν δαυμονική μορφή, ὅπως π.χ. στὸ ἀέτωμα τῆς στήλης τῆς Εὐκολίνης¹⁹, ὅπου οἱ «ρόδακες» σὲ θέση ἀντίστοιχη, συμμετρικὰ τοποθετημένοι, πλαισιώνουν Σειρήνα με ἀνοιγμένα φτερά, ἱστάμενη στὸ κέντρο. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις πού προαναφέρθηκαν οἱ διακοσμητικοὶ «ρόδακες» ἀνακαλοῦν τὸ γνωστὸ κυκλικὸ σχῆμα τῆς ἀνάβαθης ὀμφαλωτῆς φιάλης, ἔτσι καθὼς ἡ ἐπιφάνειά τους δὲν λαξεύτηκε ἐπίπεδη, ἀλλὰ με ἔντεχνη κοίλανση. Τὸ συγκεκριμένο θέμα δὲν ἀναφέρεται συνήθως στὴν εἰκονογραφία τῶν κλασικῶν ἐπιτύμβιων, παρότι οἱ συνδυασμοὶ τῆς φιάλης με φυλλωτοὺς ρόδακες, ἢ βουκράνια, σὲ οἰκοδομήματα καὶ ἔργα τέχνης τὴν κατατάσσουν ἀνάμεσα στὰ σύμβολα τῆς χθόνιας λατρείας²⁰. Ἡ ἀδιαμφισβήτητη παρουσία φιαλῶν στὴ διακόσμηση ταφικῶν μνημείων²¹ ἀφενὸς καὶ ἡ πολλαπλὰ μαρτυρημένη σχέση με τὰ ἄνθη²² ἀφετέρου,

18. Kokula, *Marmorlutrophoren* 201 (037): M. Hamiaux, *Les sculptures grecques*, I. Musée du Louvre (1992) 188 ἀρ. 189 (με εἰκόνα).

19. Στήλη Ἐθν. Μ. 4006: J. Bergemann, *Demos und Thanatos* (1997) πίν. 60,4: Καλογεροπούλου ὁ.π. (σημ. 3) 257 εἰκ. 14.

20. H. Luschey, *RE Suppl.* VII 1030, 10. Τὸ θέμα τῆς ὀμφαλωτῆς φιάλης ἀπαντᾷ καὶ σὲ στήλες ἐλληνιστικῶν χρόνων, ὅπως π.χ. ἡ πώρινη ἐπιτύμβια στήλη Λ 2619 τοῦ Μουσείου τῆς Ἡλίδος: J. A. Papapostolou, *Achaean Grave Stelai* (1993) 57, 120 πίν. IX b. Ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴ σχέση με χθόνιες λατρεῖες ἡ παρουσία φιαλῶν στὴν εἰκονογραφία τῶν Διοσκούρων, ὅπως ἀποκαλύπτουν π.χ. οἱ πῆλινοι ἀναθηματικοὶ πίνακες ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Τάραντα (L. Pirzio Biroli Stefanelli, *Tabelle fittili tarantine*, *ArchCl* 29, 1977, 310 κέ., πίν. XC κέ.). Παράδειγμα συνδυασμοῦ φιαλῶν με βούκрана ἢ ἀνάγλυφη διακόσμηση τῆς θόλου τῆς Ἀρσινόης τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα. Βλ. J. R. McCredie, G. Roux, S. M. Shaw and J. Kur-

tisch, *The Rotunda of Arsinoe, Samothrace* 7 (1992) 56-58. Ὁ ἴδιος συνδυασμὸς καὶ σὲ γραπτὴ στήλη τῆς Κεφαλληνίας, ὅπου τὰ βούκрана ἐναλλάσσονται με φιάλες καὶ ὄχι ρόδακες ὅπως περιγράφονται στὸ *IG IX I*², 4, 1521 πίν. 34.

21. Τὸ σχῆμα τῆς φιάλης ἐπαναλαμβάνεται στὶς μετόπες τῆς δωρικῆς πρόσοψης μακεδονικοῦ τάφου στὸν Φοῖνικα τῆς Θεσσαλονίκης. Βλ. Μ. Τσιμπίδου-Αὐλωνίτη, *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη* 1, 1987, 261-268 εἰκ. 1.

22. Ὁ ὅρος «Phialenartige Rosette» γιὰ τὸ περίτεχνο ἀνάγλυφο μοτίβο τοῦ μαρμαρίνου ἀκρωτηρίου Μουσ. Σπάρτης 139 ἐκφράζει τὴν ἀντίληψη γιὰ τὸ καθιερωμένο σχῆμα καὶ τὴ συνάφειά του. Βλ. H. Lauter-Bufé, *AM* 89, 1974, 205 κέ., ἀρ. 1 πίν. 79,1 καὶ 83,1. Γιὰ τὸ θεματικὰ παρόμοιο κόσμημα πρβ. Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντοῦρου, στὸ *Μύρτος. Μελέτες στὴ μνήμη τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου* (2000) 424-428. Ἡ ὁμοιότητα τῆς ἀμφίγλυφης φιάλης με τοὺς ρόδακες, ἔτσι ὅπως σχολιάζεται, ἐπιβεβαιώνει παλαι-

ὑπαγορεύουν διαφορετικὴ ἐρμηνεία τοῦ κοσμήματος, ὅτι δηλαδή στὸ ποικιλότροπα ἀποδιδόμενο μοτίβο τοῦ ρόδακα, ἀνάγλυφο εἶτε ζωγραφιστό, ὑπολανθάνει πιθανὸν ἕνας βαθύτερος συμβολισμὸς καὶ ὥς ἐκ τούτου οἱ συχνότατα εἰκονιζόμενοι ρόδακες δὲν λειτουργοῦν πάντοτε ὡς ἰσοδύναμα τῶν εὐχυμῶν σχημάτων ποὺ προσέθεσε στὶς ἐπιτύμβιες στήλες ἡ μεγάλη ἄνθησις τῶν φυτικῶν διακοσμητικῶν στοιχείων ἀπὸ τὴν μεταπαρθενώ- νεια περίοδο καὶ μετὰ²³.

2. Θραῦσμα στήλης με ἀέτωμα. Μουσεῖο Πειραιῶς 1769 (εἰκ. 3).

Προέλευση ἄγνωστη. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.42 μ., πλάτ. 0.175 μ., πάχ. 0.075 μ. Μάρμαρο λευκὸ με ραγί- σματα καὶ κακώσεις σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

Ἡ στήλη ΜΠ 1769 συγκαταλέγεται στὶς πρωιμότερες στήλες τοῦ Μουσείου με παρά- στασις ἀνάγλυφης λουτροφόρου καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδια- φέρον. Πρόκειται γιὰ θραῦσμα ἀπὸ τὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ μνημείου. Διατηρεῖται ὁ λαμὸς, σχεδὸν ἀνέπαφος, τὸ στόμιο ἐλλιπὲς καὶ ἡ μία λαβὴ τοῦ ἀγγείου ἀκέραιη. Ἡ φυτικὴ σύν- θεσις στὸ χαμηλὸ στρογγυλεμένο ἀέτωμα, ἀποδοσμένη σὲ πρότυπο ἀνάγλυφο, δὲν εἶναι εὐδιάκριτη ἐξαιτίας τῆς φθορᾶς τοῦ μαρμάρου: δύο ἀντωπὲς λοξὲς ἔλικες, συνδυασμένες με φύλλα ἄκανθας, τὰ ὁποῖα δηλώνονται συνοπτικὰ ἀπὸ τὰ πλάγια στὴ βάση τῆς σύν- θεσης, στηρίζουν ἀνθέμιο με λεπτὰ φύλλα καμπτόμενα πρὸς τὰ ἑπάνω.

Ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή ἡ στήλη ἀνήκει στὰ χειρωνακτικὰ ἔργα, ἀφοῦ ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸν κορμὸ στὴν ἐπίστεψη δὲν διαρθρώνεται με τὴν παρεμβολὴ τεκτονικοῦ μέλους. Ἡ ἀνάγλυφη διακόσμηση τῆς ἐπίστεψης δὲν διαχωρίζεται με μία, ὑποτυπώδη ἔστω, ἀναγλυφικὴ προεξοχή, ἀλλὰ τὰ φυτικὰ στοιχεῖα προβάλλουν κατευθείαν ἀπὸ τὸ περίγραμμα τῆς λουτροφόρου σὰν νὰ φυτρώνουν μέσα ἀπὸ τὸ στόμιό της²⁴. Οἱ κάθετες λαβὲς τῆς λουτροφόρου ἐφάπτονται στὸ ξεκίνημά τους με τὸ περίγραμμα τοῦ χοανο- ειδοῦς στομίου καί, διαγράφοντας σιγμοειδὴ καμπύλη ἀπολήγουν στὸν ὦμο. Ἡ ἄνω πρό- σφυση τῶν λαβῶν ἔχει σχῆμα ἔλικας καὶ στὴ συμβολή της με τὸν λαμὸ φέρει ὡς συμπλη- ρωματικὸ κόσμημα ἀνεστραμμένο ἡμίφυλλο ἄκανθας. Ἡ ἀπόληξή τους ὅμως χαμηλὰ στὸν ὦμο δὲν διαμορφώνεται σπειροειδῆς με ἀνάλογο τρόπο, ἀλλὰ παραμένει ἀπλή, πα- ραπέμποντας μάλιστα σὲ μεταλλικὰ πρότυπα²⁵. Τὰ ἀκανθοφυλλάκια σὲ πλάγια ὄψη ἀντι-

ότερη ἀποψη (H. Bulle, *JdI* 34, 1919, 160) σχετικὰ με τὸν διακοσμητικὸ καὶ συμβολικὸ χαρακτήρα τοῦ σχή- ματος. Πρβ. Möbius, *Ornamente* 26.

23. Βλ. σχετικὴ παρατήρηση τῆς H. Gropengieser, *Die pflanzlichen Akrotere klassischer Tempel* (1961) 45.

24. Τὸ θέμα, ἂν καὶ σπάνιο, δὲν εἶναι μοναδικό. Φύλλα ἄκανθας προβάλλουν ἐπίσης ἀπὸ τὴν ὕδρια τῆς ἐπιτύμβιας στήλης Μ. Πειραιῶς 1568 (Kokula, *Marmorlutrphoren* 189, H18, πίν. 33,1· E. Hofstetter, *Sirenen im archaischen und klassischen Griechenland* [1990] 169 A285). Τὰ πρότυπα σὲ ἔργα ζωγραφικῆς,

ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὶς ἀγγειογραφίες. Πρβ. π.χ. τὰ μακρόμισχα ἄνθη στὰ γαμήλια ἀγγεῖα τοῦ ἐπινήτρου τῆς Ἐρέτριας καὶ εἰδικότερα τὸν στολισμὸ λουτρο- φόρου με κλάδους μυρτιάς ἀπὸ τὴ Θεανώ στὴν ἴδια γαμήλια σκηνή: E. Buschor, *Griechische Vasen* (1969²) 231 εἰκ. 240· Ἰ. Θ. Κακριδῆς, *Ἑλληνικὴ Μυθολογία* IV (1986) 135 εἰκ. 73.

25. Πρβ. ἀνάλογο συσχετισμὸ γιὰ τὶς λαβὲς τῶν ἀπουλικῶν λουτροφόρων στὸν K. Schauenburg, *JdI* 100, 1985, 409 κέ.

προσωπεύουν μία από τις πρωταρχικές αποδόσεις του κοσμήματος²⁶. Κάτι ανάλογο ισχύει και για τὰ ἡμίφυλλα πού μοιάζουν νὰ ἀποχωρίζονται ἀπὸ τὶς ἔλικες τῶν λαβῶν, ἔχοντας τὴν κορυφή γυρισμένη πρὸς τὰ κάτω. Τὸ μοτίβο ἐμφανίζεται ἤδη σὰν γυριστὸ παράφυλλο στὶς λαβὲς ἀνάγλυφων λουτροφόρων τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα²⁷, στὴ συνέχεια, ὅπως δείχνουν ἔργα μεταγενέστερα, ἐξελίσσεται σὲ εὐλύγιστο ἀκανθόφυλλο μὲ ὀδοντωτὸ περίγραμμα²⁸, καὶ τελικὰ παραλείπεται ὅταν ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς λαβὲς παρεμβάλλονται οἱ κρεμάμενες ταινίες²⁹. Τὰ ἀνεστραμμένα ἡμίφυλλα τῆς λουτροφόρου τῆς στήλης ΜΠ 1769, ἂν καὶ δηλώνονται κάπως ἀνεπτυγμένα καὶ τονίζονται μὲ νευρώσεις, διατηροῦν ὡστόσο τὴν ἀκαμψία πού χαρακτηρίζει τὰ πρωιμότερα παραδείγματα τοῦ τύπου. Ἐξάλλου, δύο ἐπιπλέον στοιχεία τῆς τυπολογίας τῆς ἀνάγλυφης λουτροφόρου ἐνισχύουν, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὴ χρονολόγησή της στὸν ὕστερο 5ο π.Χ. αἰῶνα: τὸ περίγραμμα τοῦ ὧμου καὶ οἱ ἀπολήξεις τῶν λαβῶν (σῶζεται μόνο ἡ μία). Παρὰ τὴν ἀποσπασματικὴ διατήρηση τῆς λουτροφόρου διακρίνεται εὐκρινέστατα στὸ κάτω δεξιὸ ἄκρο τοῦ θραύσματος τμῆμα ἀπὸ τὸ σῶμα της μὲ τὸ περίγραμμα τοῦ ὧμου νὰ διαγράφεται γωνιώδες³⁰. Οἱ σωζόμενες λεπτομέρειες ἐπιτρέπουν τὴ σύγκριση μὲ λουτροφόρους πού ἔχουν τὴ μεγαλύτερη διάμε-

Εἰκ. 3. Ἡ στήλη Μουσείου Πειραιῶς 1769.

26. Τὰ φύλλα τῆς ἄκανθας, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα φυτικά στοιχεία τῆς ἐπίστεψης ἀνακαλοῦν ἀντίστοιχες γραπτὲς ἀπεικονίσεις ἐπιτυμβίων ἐπὶ ἀττικῶν ληκύθων τῆς μεταπαρθενώνας περιόδου (E. Kunze-Götte, *AM* 99, 1984, 185 κέ., πίν. 32). Βλ. σχετικὰ H. Froning, *Zur Interpretation vegetabilischer Bekrönungen klassischer und spätklassischer Grabstelen*, *AA* 1985, 227. Πρβ. τὰ φύλλα τῆς ἄκανθας στὴ σύγχρονη μὲ τὶς παραστάσεις τῶν λευκῶν ληκύθων ἀνθεμωτὴ στήλη Μουσ. Θεσσαλονίκης 9258 ἀπὸ τὸ Ὁραιόκαστρο: Αἰκ. Δεσποίνη, στὸ *Archaische und klassische griechische Plastik. Akten des internationalen Kolloquiums vom 22-25 April 1985 in Athen I* (1986) 45-50 πίν. 93-94.

27. Βλ. π.χ. τὴ στήλη τοῦ Ἀγαθονίου στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο 930 (Kokula, *Marmorlutrophoren* 189, H19, πίν. 33,2). Ἀκόμη πρωιμότερη ἐμφάνιση τοῦ κοσμήματος στὴ γνωστὴ στήλη τοῦ Σκαμβονίδη (Chr. Dehl, *AM* 96, 1981, πίν. 48).

28. Πρβ. τὸ ἀνάγλυφο ἀγγεῖο τῆς στήλης Μουσ. Πειραιῶς 1568 (βλ. σημ. 24) καὶ Woysch-Méautis, *Monuments* 135 ἀρ. 376 πίν. 62.

29. Παράδειγμα ἡ λουτροφόρος τῆς ἐπιτύμβιας στήλης Μουσ. Βραυρωῶνος (Kokula, *Marmorlutrophoren* 204 (O47) πίν. 39,1).

30. Ὁ R. Stupperich, *Boreas* 1, 1978, 98 κέ. συνεκτιμᾷ τὸ τριγωνικὸ περίγραμμα τῶν ὧμων ὡς κριτήριο πρῶτης χρονολόγησής τῶν λουτροφόρων.

τρο στοῦ ὕψους τοῦ ὤμου, τὴν δὲ ἀπόληξιν τῆς λαβῆς διαμορφούμενη σὲ σχῆμα μεταλλικοῦ ἐλάσματος, ὅπως ἀκριβῶς ἔχει ἀποδοθεῖ στὴ λουτροφόρο τῆς στήλης Μουσ. Κεραμικοῦ Ρ 280, τῆς ὀνομαζόμενης τοῦ Σκαμβωνίδου, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στοῦ 400 π.Χ.³¹

Παρόμοιες ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ταινιωτὲς λαβὲς μὲ κάποιες διαφορὰς ὅμως στὴ διαμόρφωση των ἄκρων ἔχει ἡ λουτροφόρος μιᾶς ἀδημοσίευτης ἀττικῆς στήλης τῆς ἴδιας περιόδου, ἡ ὁποία παρουσιάζεται στὴ συνέχεια.

3. Στήλη μὲ ἀνάγλυφον λουτροφόρο, ἄνω καὶ κάτω ἐλλιπής. Μουσ. Πειραιῶς 3772 (εἰκ. 4).

Βρέθηκε στὸ Παγκράτι, στὴν περιοχή τῶν ὁδῶν Πρατίνου καὶ Δούριδος (16/6/1961). Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.62 μ., πλάτ. 0.26 μ., πάχος πλάκας 0.07-0.075 μ., ἀναγλ. ἐξάρμ. 0.08 μ. Μάρμαρο λευκὸ πεντελικό.

Τὴν ἐπιφάνεια τῆς μικρῆς στενόμακρης πλάκας, χωρὶς πλαισίωση στὰ πλάγια, καταλαμβάνει ὁλόκληρη μὲ τὸν ὄγκο τοῦ σώματός της ἡ ἀνάγλυφον λουτροφόρος, προσεκτικὰ σμιλεμένη καὶ ἀσυνήθιστα ἔξοργη. Τὸ στόμιο καὶ ἡ βάση της ἔχουν ἀποκρουσθεῖ. Ἀποσπαστικὴ ἀκόμη ὁ κάθετος βραχίονας τῆς δεξιᾶς ταινιόσχημης λαβῆς μὲ τὴν δισκόμορφη ἀπόληξιν, διατηρήθηκαν ὅμως ἐμφανὴ ἵχνη. Πὰ τὴν ἔνταξιν τῆς στήλης στὴ σειρὰ ἐξέλιξης τῶν κλασικῶν ἀναγλύφων ἡ ἀπώλεια τῆς ἐπίστεψης ἢ τοῦ ἀκρωτηρίου μὲ στοιχεῖα διακόσμησης περιορίζει σημαντικὰ τὴ διαμόρφωση κριτηρίων καὶ δὲν ἀπομένει κατὰ βάση παρὰ μόνον ἡ ἔνδειξιν ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς λουτροφόρου, ποὺ φαίνεται νὰ συγγενεῖ στὴ διατύπωση τῶν λεπτομερειῶν μὲ τὶς χρονολογικὰ παλαιότερες ἀπεικονίσεις τοῦ τύπου στὰ ἐπιτύμβια.

Ἡ ραδινότητα τοῦ περιγράμματος λαμοῦ-σώματος, ἡ ἀδιάσπαστη συνέχειά του χωρὶς τὴν μεσολάβησιν πλαστικοῦ δακτυλίου στὴ ρίζα τοῦ λαμοῦ, ἡ ὁποία ὑπογραμμίζει συνήθως τὴ διάκρισιν τῶν μερῶν τοῦ ἀγγείου, ὅπως στὶς λουτροφόρους π.χ. τῶν στηλῶν τοῦ Εὐθείππου (Μ. Πειραιῶς 1546³²) καὶ τοῦ Κλειδήμου (Μ. Κεραμικοῦ Ρ 1072³³) εἶναι στοιχεῖα ποὺ συναντοῦμε στὴ λουτροφόρο τῆς ἀμφίγλυφης στήλης 4519 τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου³⁴. Ἀλλὰ οἱ ὁμοιότητες τῆς τελευταίας μὲ τὴν ἀδημοσίευτη ἀπὸ τὸ Παγκράτι παρουσιάζονται κυρίως στὸν λαμόν καὶ στὸ σχῆμα τῶν ταινιωτῶν λαβῶν, οἱ ὁποῖες, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ λαμοῦ, διαγράφουν κλειστὴ καμπύλη, σχεδὸν γωνιώδη στὸ ὕψος τοῦ στομίου. Ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ λαμοῦ, ἐξάλλου, καὶ ἐνῶ στὰ περισσότερα γνωστὰ μνημεῖα οἱ ἀνάγλυφες λουτροφόροι εἰκονίζονται κατὰ κανόνα ὑψίλαιμες μὲ διάθεσιν μανιεριστικὴν θὰ ἔλεγα, ὁ τεχνίτης τῆς στήλης Μ. Πειραιῶς 3772, ἀκολουθώντας διαφορε-

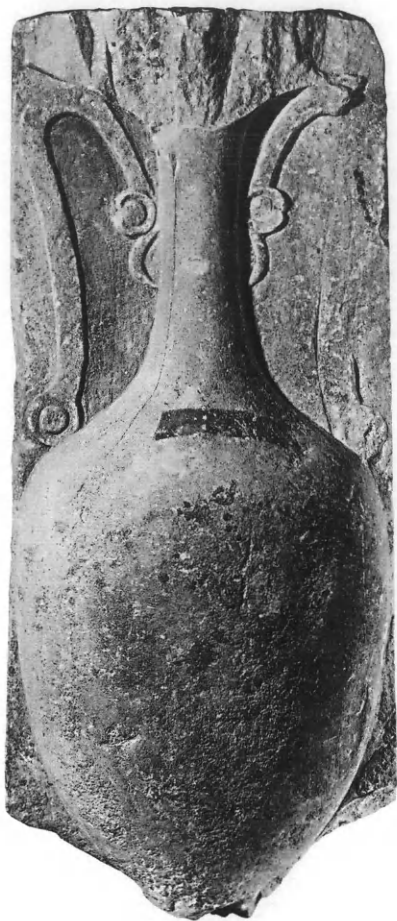
31. Chr. Dehl, *AM* 96, 1981, πίν. 48. Ἡ U. Knigge, *Ὁ Κεραμικὸς τῆς Ἀθήνας. Ἱστορία - Μνημεῖα - Ἀνασκαφές* (1990) 154, χρονολογεῖ τὴ στήλιν στὸ 420/10 π.Χ.

32. Kokula, *Marmorluthophoren* 155 (L17) πίν. 4,2.

33. C. W. Clairmont, *Gravestone and Epigram* (1970) 153 ἀρ. κατ. 79 πίν. 31· U. Knigge, *AM* 99, 1984,

πίν. 38,3.

34. Kokula, *Marmorluthophoren* πίν. 1· Καλτσᾶς ὁ.π. (σημ. 3) 186 ἀρ. 365. Πρβ. μὲ τὴν λουτροφόρον τῆς στήλης τῆς Πλουτάρχου, R. Posamentir, στὸ *Les Pierres de l'Offrande. Autour de l'œuvre de Chr. W. Clairmont* (2001) 57 εἰκ. 5-6.

Εἰκ. 4. Ἡ στήλη Μουσείου Πειραιῶς 3772.

τικά πρότυπα σχεδίασε τὸ ἄγγεῖο μὲ κοντό, κυλινδρικό λαιμό, εὐρυνόμενο στὴ βάση του. Στὸ καθιερωμένο σχῆμα τῆς λουτροφόρου ἔδωσε δηλαδή μορφὴ γνησιότερη, συγγενικὴ πάντως μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς ἀμφίγλυφης στήλης ποὺ προαναφέρθηκε.

Σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλα ἔργα, τῶν ὁποίων οἱ λαβὲς διαφοροποιοῦνται συνήθως στὴν κάτω πρόσφυση, διαμορφούμενες σὲ ρόδακα, σὲ σπείρα ἑλίκας, κάποτε καὶ σὲ σχῆμα νησσοκεφαλῆς³⁵, τὶς προσφύσεις τῶν λαβῶν τῆς λουτροφόρου στὴ στήλη Μ. Πειραιῶς 3772 χαρακτηρίζει τυποποίησι καὶ ἐπανάληψη, καθὼς ἀποδίδονται πανομοιότυπες ἄνω καὶ κάτω σὲ σχῆμα δίσκου μὲ κεντρικὸ «ὀμφαλό»³⁶. Αὐτὴ ἡ διαμόρφωσις σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπιπεδόγλυφον τεχνικὴ ποὺ ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τὸν λιθοξόον στὴ λάξευσι τῶν λαβῶν δημιουργεῖ διαφορετικὴ αἴσθησι καὶ παραπέμπει ἔμμεσα σὲ γνωστοὺς τύπους τῆς μεταλλοτεχνίας. Ἐντελῶς σχηματικά, χωρὶς τὴν χυμώδη σύστασι τῶν φυσικῶν μοτίβων, ἔχουν ἀποδοθεῖ τὰ μοναδικὰ φυλλόσχημα κοσμήματα, δύο ἀγκιστροειδῆ παράφυλλα μὲ λογχωτὰ πέρατα ποὺ ἐκφύονται πρὸς τὰ κάτω ἀπὸ τὶς δισκοειδεῖς προσφύσεις τῶν λαβῶν περὶ τὸ μέσον τοῦ λαιμοῦ. Τὰ ἀντίστοιχα κρεμάμενα φυλλοειδῆ σὲ ἄλλες παραστάσεις λουτροφόρων ἔχουν ἐντονότερη παρουσίαι, ἐδῶ ὅμως τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποτυπώθηκαν ἀπλυστευμένα καὶ μοιάζουν σὰν νὰ ἀποσπᾶσθῃκαν ἀπὸ τὰ φυτικὰ πλέγματα σύγχρονων ἔργων τῆς τορευτικῆς τέχνης³⁷.

4. Στήλη μὲ ἀέτωμα τοξοειδές. Μουσεῖο Πειραιῶς 4232 (εἰκ. 5).

Συγκολλημένη ἀπὸ δύο τεμάχια. Μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα στὶς 4/10/1978. Σωζ. ὕψ. 0.98 μ., πλάτ. 0.355 μ., πάχ. ἐπίστεψης 0.11 μ., ὕψ. κανόνα 0.02 μ., ὕψος γραμμάτων 0.005 μ. Μάρμαρο λευκὸ, πεντελικό.

35. Παράδειγμα οἱ λουτροφόροι τῶν στηλῶν Ἐθν. Μουσείου 896 (βλ. παραπάνω σημ. 3) καὶ Ἐθν. Μουσείου 968 ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ (Clairmont ὁ.π. [σημ. 33] 154, ἀρ. 80, πίν. 32). Πρβ. τὴ λουτροφόρον στὴν Κοπεγχάγη (J. Bergemann, *AM* 111, 1996, 158, πίν. 23).

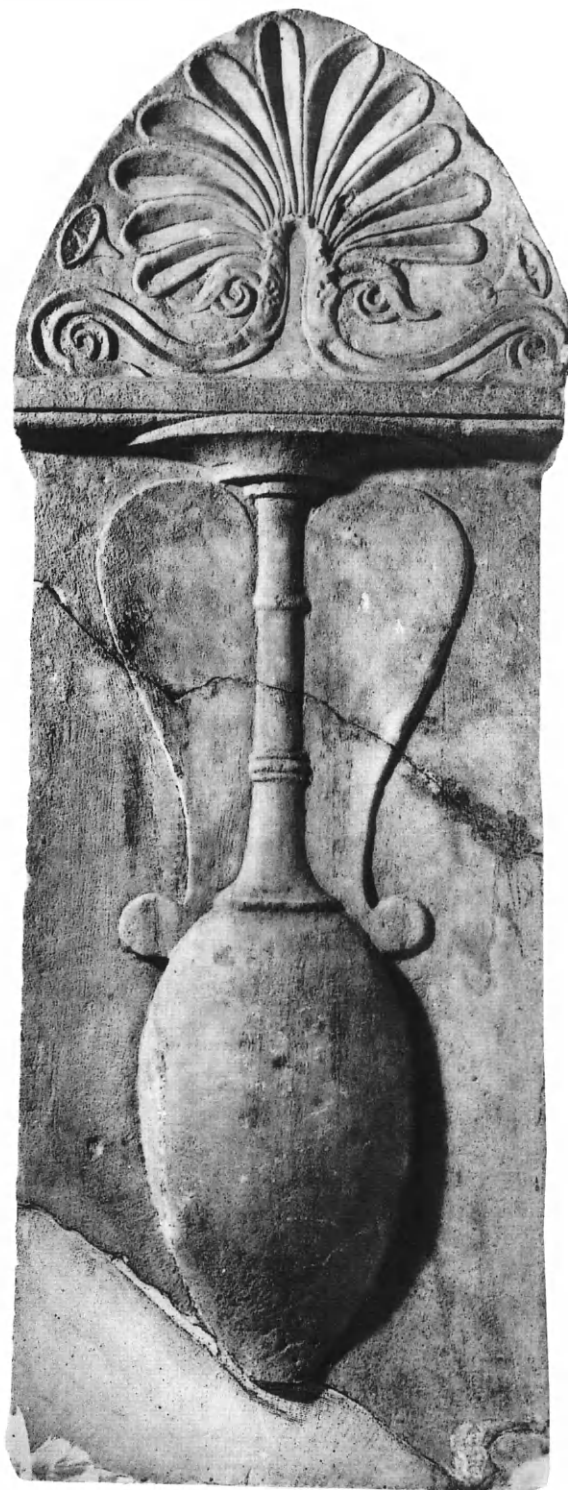
36. Πὰ τὸν τύπον τῆς λαβῆς πρβ. τὴ λουτροφόρον στὴν ἐπιτύμβια στήλη Ἐθν. Μουσ. 792 (Conze I, ἀρ. 59, πίν. 29).

37. Πὰ τὶς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὰ μεταλλικὰ ἄγγεῖα βλ. Kokula, *Marmorlutrophoren* 122.

Ἡ ἀνθεμωτὴ στήλη με ἀνάγλυφον λουτροφόρο στὸν κορμὸ σῶζεται σχεδὸν ὁλόκληρη, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα τμήμα στὸ κάτω μέρος με τὴ βάση τοῦ ἀνάγλυφου ἀγγείου. Στὸν κατακόρυφο ἄξονα τοῦ κορμοῦ με τὶς στενόμεκρες ἀναλογίες τοποθετημένη ἢ λουτροφόρος, καταλαμβάνει με τὸ μέγεθός της ὅλο τὸ ὕψος τῆς ἐπίπεδης ἀπλαισιωτῆς πλάκας, ὥστε τὸ δυσκολεῖς στόμιό της καλύπτει τὸ κυμάτιο τῆς ἐπίστεψης. Τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου διαγράφεται με συνεχόμενο περίγραμμα, χωρὶς τὴ διάκριση τοῦ ὤμου τῶν πρώτων λουτροφόρων, καὶ ὁ ὑπερβολικὰ ἐπιμηκυμένος σωληνωτὸς λαίμὸς διαρθρώνεται σὲ τρία τμήματα με τὴν προσθήκη ἀνάγλυφων δακτυλίων. Ζωγραφικὰ πρέπει νὰ εἶχαν δηλωθεῖ πάνω στὴ λεία ἐπιφάνεια τοῦ λευκοῦ μαρμάρου οἱ λεπτομέρειες τῶν κάθετων λαβῶν, καὶ τοῦτο συνάγεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πλαστικὴ ἀποτύπωσή τους σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο περιορίζεται μόνο στὰ ἐξωτερικὰ σιγμοειδῆ περιγράμματα.

Ἡ στήλη κορυφώνεται με ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη ποὺ σῶζεται ὁλόκληρη με ἀνεπαίσθητες ἀποκρούσεις. Τὰ δύο μέρη τοῦ μνημείου, κορμὸς καὶ ἐπίστεψη, συνδέονται με ὀριζόντιο κανόνα καὶ κυμάτιο. Τῆς τοξοειδοῦς ἐπίστεψης ἢ ἀνάγλυφον φυτικὴ διακόσμηση εἶναι ἀπλὴ με ἐμφανεῖς ἀσυμμετρίας στὴ σχεδίαση τῶν ἐπιμέρους μοτίβων: δύο ἀντιθετικὲς ὀριζόντιες ἑλικες ποὺ ἐφάπτονται με τὸν κανόνα ὑποστηρίζουν πολὺφυλλο ἀνθέμιο στὸ κέντρο τῆς σύνθεσης με δύο ἀνθοκάλυκες ὡς παραπληρωματικὰ κοσμήματα στὰ πλάγια.

Σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς τέσσερις σπεῖρες τῶν ἐλίκων ἐκφύεται βραχὺ γυριστὸ παράφυλλο με ἀντιθετικὴ φορά, ἐνῶ στὸ μέσον δύο ὀρθὰ ἀντικριστὰ φυλλάρια ἀκάνθου με πριονωτὸ περίγραμμα, στηριγμένα στοὺς ἐλικοβλαστοὺς, ἀνέχουν τὸ ἐνδεκάφυλλο ἀνθέ-

Εἰκ. 5. Ἡ στήλη Μουσείου Πειραιῶς 4232.

μιο. Τὰ φύλλα του, πλατιά καὶ ἐλαφρὰ κοῖλα, τονίζονται μὲ κεντρικὸ χάραγμα καὶ ἔχουν ὁμοιόμορφη φωτοσκίαση. Ὅλα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μεσαῖο ὄρθιο, καμπυλώνονται πρὸς τὰ κάτω καὶ τὸ μέγεθός τους μειώνεται προοδευτικά. Τὴν ὅλη σύνθεση συμπληρώνουν δύο ἀνθοκάλυκες σὲ σχῆμα χώνου (Glockenblumen), τοποθετημένοι λοξὰ στὸν κενὸ χῶρο ἐκατέρωθεν τῶν φύλλων τοῦ ἀνθεμίου. Πρόκειται γιὰ τὶς λεγόμενες καμπανοῦλες σὲ προοπτικὴ ἀπόδοση, ἡ ὁποία τονίζεται ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἀνάγλυφη προβολὴ τοῦ ὕπερου μέσα ἀπὸ τὴν ἐλλειψοειδῆ στεφάνη τοῦ ἀνθους. Οἱ καμπανοῦλες ἐμφανίζονται ἀνεξάρτητες στὴ σημερινή μορφή τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῆς ἐπίστεψης, στὴν ἀρχικὴ ὅμως πρέπει νὰ συνδέονταν μὲ τὶς ἑλικες καὶ οἱ μίσχοι θὰ ἀποδίδονταν ζωγραφικά. Τὴν προτεινόμενη ἐδῶ συμπλήρωση τῆς διακόσμησης ὑπαγορεύουν παρεμφερεῖς ἀπεικονίσεις τοῦ συγκεκριμένου φυτικοῦ μοτίβου σὲ ἀνάγλυφες ἐπιστέψεις μαρμάρινων στηλῶν³⁸, ἀκόμη καὶ σὲ συμπλέγματα πού κοσμοῦν τὶς ἐπιφάνειες τορευτικῶν ἔργων³⁹. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς οἱ μίσχοι τῶν κλειστῶν ἢ ἀνοικτοῦ σχήματος ἀνθοκαλύκων δηλώνονται συνήθως μὲ λεπτὴ ἀνάγλυφη καμπυλούμενη γραμμὴ.

Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς στήλης δὲν ὑπάρχουν ἄλλα στοιχεῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις πού παρέχουν τὰ φυτικὰ κοσμήματα τῆς ἐπίστεψης καὶ τὸ σχῆμα τῆς λουτροφόρου. Παρότι οἱ τοξοειδεῖς ἐπιστέψεις μὲ τονισμένο τὸν κατακόρυφο ἄξονα ἀπαντοῦν σὲ στήλες, στὸν προχωρημένο 4ο αἰῶνα κυρίως, ὁ τύπος τοῦ ἀνθεμίου μὲ πυκνὰ φύλλα, καθὼς καὶ τὰ ἄλλα παρεμφερῆ μοτίβα, κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους σὲ ἔργα προγενέστερα καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ πλούσιου ρυθμοῦ. Ἔτσι, ἡ συμπαγὴς μορφή τοῦ ἀνθεμίου μὲ τὰ φύλλα νὰ γέρνουν πρὸς τὰ κάτω δὲν ἀπουσιάζει ἀπὸ τὶς ἐπιστέψεις πού χρονολογοῦνται στὸ β' τέταρτο τοῦ αἰῶνα, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ ἐπιτύμβια στήλη Κ 56 στὸ Βερολίνο (Pergamonmuseum)⁴⁰. Σχεδὸν πανομοιότυπη ὡς πρὸς τὴ διατύπωση τοῦ συνδυασμοῦ ἀνθεμίου-ἐλίκων τῆς στήλης Μ. Πειραιῶς 4232 ἐμφανίζεται ἡ ἀντίστοιχη ἀνάγλυφη σύνθεση μαρμαρίνης ἐπίστεψης ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ Κεραμικοῦ, τὴν ὁποία δημοσιεύει ὁ Α. Conze (*Die attischen Grabreliefs* ἀρ. 1514, πίν. 315). Αὐτὸ τὸν τύπο τοῦ κλειστοῦ ἀνθεμίου μὲ τὰ πλατιά ἀποστρογγυλεμένα φύλλα πού καμπυλώνονται προοδευτικά, κατατάσσει ὁ Η. Möbius σὲ μία μεταβατικὴ κατηγορία γύρω στὸ 400 π.Χ., ἀλλὰ δὲν παραλείπει νὰ σχολιάσει τὴν παρουσία τοῦ τύπου σὲ ἀνθεμωτὲς ἐπιστέψεις τοῦ 4ου αἰῶνα, τὶς ὁποῖες χαρακτηρίζει ἔντονη μανιεριστικὴ διάθεση στὴν περιγραφὴ τῶν στοι-

38. Βλ. πρόχειρα Möbius, *Ornamente* πίν. 12a. Γιὰ ζωγραφισμένα κοσμήματα βλ. καὶ Froning ὁ.π. (σημ. 26) 219. Πρβ. τοὺς ἀνθοκάλυκες τῆς ἐπίστεψης στὸ ἐνεπίγραφο ἐπιτύμβιο Μουσ. Πειραιῶς 1452 πού σχολιάστηκε ἀπὸ τὸν Γ. Δεσπίνη, *Ἐγνατία* 3, 1991/92, 18-20, εἰκ. 5. Ὁ ἴδιος δὲν ἀποκλείει παράσταση λουτροφόρου στὸν κορμὸ τῆς στήλης, τὸ ἀνάγλυφο τῆς ὁποίας ἀπολαξεύτηκε μὲ στόχο προφανῶς τὴν ἐπαναχρησιμοποίησιν τοῦ μνημείου.

39. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ὁ ἀσημένιος ἀμφορέας ἀπὸ σκυθικὸ τάφο τῆς Οὐκρανίας, γύρω στὰ 400 π.Χ.: P. Jakobstahl, *Ornamente griechischer Vasen* (1927) 201 πίν. 143· M. I. Artamonow, *Treasures from Skythian Tombs in the Hermitage Museum Leningrad* (1969)· R. Rolle, *Die Welt der Skythen* (1980) 114.

40. Blümel, *Kat. Berlin, Klass. Skulpturen* 33 ἀρ. 27 εἰκ. 38· Scholl, *Bildfeldstelen* 318 ἀρ. 353 πίν. 14,3.

χείων⁴¹. Ἀνάλογη παρατήρηση διατυπώνει καὶ ὁ K. Schefold στὴ δημοσίευση τῆς στήλης τοῦ Ἀντιγένους καὶ τῆς Ἱπποστράτης⁴² γιὰ τὶς προοπτικὰ ἀποδιδόμενες «καμπανοῦλες», τὶς ὁποῖες ἐρμηνεύει ὡς κατάλοιπο τῆς περιόδου τοῦ πλούσιου ρυθμοῦ, ὅπου καὶ οἱ πρῶτες ἐμφανίσεις τοῦ κοσμήματος⁴³.

Τὸ ἀνάγλυφο ἀγγεῖο τῆς στήλης συγγενεῦει τυπολογικὰ μετὰ τὸ μνημεῖο τοῦ Ἡγήτορος Κηφισοδώρου στὸν Κεραμεικὸ⁴⁴, τὴν ὁλόγλυφη μαρμάρινη λουτροφόρο δηλαδὴ, κυρίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς ἀναλογίες τοῦ λαμοῦ, τὸν τριμερῆ διαμερισμὸ του, καὶ τὸ περίγραμμα τοῦ ὠοειδοῦς σώματος, τὸ ὁποῖο ἔχει κιόλας ἀποκτήσει τὸ σχῆμα μπαλονιοῦ, *ballonartig* κατὰ τὴν ὁρολογία πού χρησιμοποιεῖται στὴ μελέτη τῆς G. Kokula. Ἡ τελευταία χρονολογεῖ τὸ μνημεῖο περὶ τὸ 350/340 π.Χ., ἀλλὰ ἡ αἰσθητὴ μείωση τοῦ ὄγκου ὑποδεικνύει ἀκόμη χαμηλότερη χρονολόγηση στὸ γ' τέταρτο τοῦ αἰῶνα, κατατάσσοντας τὴν μικρόσωμη λουτροφόρο τοῦ Ἡγήτορος στὰ παραδείγματα τῆς ὕστερης βαθμίδας, ὅπως ἔχει ἤδη προταθεῖ⁴⁵.

Πὰ τὴ στήλῃ ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα ἀναφέρεται τέλος ἡ χάραξη στὸ σῶμα τῆς λουτροφόρου ἄτεχνης ἐπιγραφῆς, μονόστιχης, ἣ ὁποία, ἂν καὶ δυσδιάκριτη, ἀναγινώσκεται με σχετική εὐκολία, παρὰ τὶς φθορὰς τοῦ μαρμάρου:

Νίκιππος Ζυπεταιῶν Ἐπιμένης Ζυπ[εταιῶν]

Ἡ ἐπιγραφή ἀποκαλύπτει ὅτι τὰ δύο πρόσωπα, ὁ Νίκιππος καὶ ὁ Ἐπιμένης, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων συνοδεύονται ἀπὸ τὸ δημοτικὸ Ζυπεταιῶν⁴⁶, δηλωτικὸ τῆς καταγωγῆς τους, ἦταν πιθανότατα ἀδελφία, περίπτωση ἀνάλογη δηλαδὴ μετὰ ἐκεῖνη τῆς στήλης Μουσ. Πειραιῶς 2158, ἣ ὁποία στήθηκε γιὰ τοὺς θανόντες δύο νεαροὺς ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ἀττικὸ δῆμο Ἄθμονον⁴⁷.

41. Möbius, *Ornamente* 21. Πρβ. Kokula, *Marmorlutrophoren* 141-142.

42. Στήλη Basel, Antikenmuseum BS 220: K. Schefold, *AntK* 13, 1970, 107-109 πίν. 49· Scholl, *Bildfeldstelen* 316 ἀρ. 347 πίν. 13,1.

43. Μία ἀπὸ τὶς πρωιμότερες ἀπεικονίσεις τοῦ ἄνθους στὴ γραπτὴ στήλῃ τῆς Μυρτάλης τοῦ Μουσείου Κεραμεικοῦ: R. Posamentir, *AM* 114, 1999, 129-135 πίν. 16-17. Προοπτικὰ ἀποδοσμένες καμπανοῦλες προβάλλουν ἐπάνω στὶς ἔλικες τῆς ἀνθεμωτῆς ἐπίστεψης τῆς στήλης Ἐθνικὸ Μουσεῖο 939, ἣ ὁποία βρέθηκε στὸν Πειραιά: Σ. Καρούζου, *Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Γλυπτῶν* (1967) 82, ἀρ. 939· Καλογεροπούλου ὁ.π. (σημ. 3) 259, 263 εἰκ. 17.

44. Conze I ἀρ. 208 πίν. 56· Kokula, *Marmorlutrophoren* 178 (L80) πίν. 21,1. Ἡ B. Vierneisel-Schlörb, *Glypt. München* III (1988) 90 κέ., χρονολογεῖ τὴ λουτροφόρο μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα.

45. N. Himmelmann, *Marmor-Lutrophore eines Menekles*, *AA* 1988, 354 καὶ σημ. 15. Ἰσχύει σὲ γενικὲς γραμμὰς ἀναφορικὰ μετὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ σχήματος τῶν λουτροφόρων, ἡ τυπολογικὴ διάκριση πού παρατηρεῖται στὶς χάλκινες ὑδρίες τοῦ 5ου καὶ 4ου π.Χ. αἰῶνα. Βλ. σχετικὴ παρατήρηση τῆς Ἰ. Βοκοτοπούλου, Ἡ ὑδρία τῆς Αἴνειας, στὸ *Ἀμνητός, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μ. Ἀνδρόνικο* (1987) 161.

46. Πὰ τὸν ἀρχαῖο ἀττικὸ δῆμο τῆς Εὐπέτης, ὁ ὁποῖος περιελάμβανε τμήμα τῶν σημερινῶν περιοχῶν Καλλιθέας-Μοσχάτου βλ. *RE* IX A2 (1967) 2179 κέ., λ. *Xypete* (E. Meyer)· D. Whitehead, *The Demes of Attica 508/7-c. 250 BC* (1986) 451-453. Τὰ ὀνόματα Νίκιππος καὶ Ἐπιμένης ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλες ἐπιγραφὰς τῆς Ἀττικῆς· τὸ δεύτερο σπανιότερο (M. J. Osborne and S. G. Byrne, *A Lexicon of Greek Personal Names* (1994).

47. Πὰ τὴ στήλῃ τῶν Ἀθμονέων βλ. παραπάνω σημ. 7.

5. Στήλη με ἀέτωμα τοξοειδές. Μουσείο Πειραιῶς 4253 (εἰκ. 6).

Λείπει τὸ κατώτερο τμήμα μετὰ τὴν βάση. Σύμφωνα μετὰ τὸ εὐρετήριο βρέθηκε κατὰ τὴν διάνοιξη δρόμου στὴν τοποθεσία Βλάχικα Βάρης, τὸ 1978. Μέγ. σωζ. ὕψ. 1.06 μ., πλάτ. 0.39 μ., πάχ. 0.10 μ., ὕψος γραμμάτων 0.02 μ. Μάρμαρο λευκὸ πεντελικὸ μετὰ ἀποκρούσεις στὴν ἐπίστεψη καὶ στίς ἀκμές⁴⁸.

Ὁ κορμὸς χωρίζεται ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη μετὰ τὴν παρεμβολὴ ὀριζόντιου κανόνα καὶ κυματίου. Στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ προβάλλουν ἐπάνω στὴ λεία ἐπιφάνεια δύο ρόδακες ἀνάγλυφοι σχηματοποιημένοι, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο καταλαμβάνει πρόστυπη λουτροφόρος, ἡ ὁποία σώζεται σχεδὸν ὁλόκληρη, χωρὶς τὴν βάση της, μέσα σὲ ἔγκοιλο ὀρθογώνιο. Τρίστιχη ἐπιγραφὴ στὸ ἄνω διάστημα, χαραγμένη ἐπιμελῶς, μνημονεύει τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔστησαν τὸ μνημεῖο μετὰ ἐντεχνη ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστῶν:

Κάλλαισχρος | Κάλλωνος | Ἀλαιοῦς

Τὸ ὄνομα Κάλλαισχρος ἀναγράφεται ὡς πατρωνυμικὸ σὲ μαρμάρινη λήκυθος μετὰ ἀνάγλυφη σκηνὴν δεξίωσης δύο προσώπων, ἡ ὁποία βρέθηκε στὸ ἴδιο σημεῖο μαζί μετὰ τὴν ἀνθεμωτὴ στήλη⁴⁹. Αὐτὴ ἡ σύμπτωση φανερώνει ὅτι τὰ δύο ἐνεπίγραφα μνημεῖα ἀνήκαν πιθανότατα σὲ κοινὸ ταφικὸ περίβολο. Ἀναφορικὰ μετὰ τὸ δημοτικὸ Ἀλαιοῦς, ποὺ προσδιορίζει τὴν καταγωγὴ τοῦ τιμώμενου προσώπου τῆς ἀνθεμωτῆς στήλης, ὁ τόπος ἀνεύρεσης τῆς τελευταίας καθιστᾷ πιθανότερη τὴν ταύτιση μετὰ τὸν δῆμο τῶν Ἀλῶν Αἰξωνίδων⁵⁰, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖται στὴ συγκεκριμένη περιοχὴ.

Ὁ φυτικὸς διάκοσμος τῆς ἐπίστεψης ἔχει ὡς βάση τῆς σύνθεσης σὲ πρῶτο ἐπίπεδο ἓναν ἀνθοκάλυκα ἀπὸ τρία ἀνακαμπτόμενα φύλλα ἄκανθας ποὺ προβάλλονται σύρριζα στὸν ὀριζόντιο κανόνα τῆς στήλης. Πίσω τοὺς ὀρθώνονται, εὐλύγιστοι στὸ κέντρο, δύο στριφτοὶ καυλοί, οἱ ὁποῖοι συγκρατοῦν δωδεκάφυλλο ἀνθέμιο μετὰ ἀντικριστὰ φύλλα ἐπάνω σὲ ἀντιθετικὲς ἔλικες. Ὅμοιες ἔλικες μετὰ φορὰ πρὸς τὰ κάτω κλείνουν τὰ ἄκρα τῆς σύνθεσης ἐκατέρωθεν, ἀποχωρίζόμενες ἀπὸ δύο ἀνεπτυγμένα ἄκανθόφυλλα ποὺ ἀνελίσσονται λοξά, διαγράφοντας σιγμοειδὴ κίνηση.

Ἀπὸ τεχνικῆς πλευρᾶς ἡ στήλη στὸ σύνολό της παρουσιάζει μία ἰδιοτυπία, ἡ ὁποία ἀφορᾷ στὴν ἐπεξεργασία τῶν ἐπιμέρους. Σὲ ἀντίθεση δηλαδὴ μετὰ τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τοῦ φυτικοῦ διακόσμου τῆς ἐπίστεψης, οἱ ρόδακες καὶ τὸ ἀνάγλυφο ἄγγειο στὸν κορμὸ τῆς στήλης σμιλεύτηκαν μόνο κατὰ τὸ περίγραμμά. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ, ὅχι ἀσυνήθιστη, ὑποδηλώνει τὴ συμπλήρωση τῶν λεπτομερειῶν μετὰ τὴν χρῆση χρωμάτων, τὰ ὁποῖα μετὰ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἔχουν προφανῶς ἐξαλειφθεῖ⁵¹.

48. Σύντομη ἀναφορὰ τῆς στήλης, καθὼς καὶ τῆς μαρμάρινης λυκῆθου Μουσείο Πειραιῶς 4252 ποὺ βρέθηκαν μαζί βλ. ΑΔ 33, 1978, Β, 59· τὰ γλυπτὰ σχολιάζονται μετὰ συντομία καὶ ἀπὸ τὸν C. W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones I* (1993) 334.

49. Πὰ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς στήλης βλ. *Supplementum Epigraphicum Graecum* 35 (1985) 53 ἀρ. 166.

50. Πὰ τὸν ἀρχαῖο δῆμο βλ. G. W. J. Eliot, *Coastal*

Demes of Attica (1962) 27· Whitehead ὁ.π. (σημ. 45) 239-241.

51. Πὰ τὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο τῶν λίθινων ταφικῶν ἀγγείων βλ. D. C. Kurtz - J. Boardman, *Thana-tus. Tod und Jenseits bei den Griechen* (1985) 149-150. Εἰδικότερα γιὰ τὸν συνδυασμὸ τοῦ ἀναγλύφου μετὰ τὴν γραπτὴν διακόσμηση στὰ ἐπιτύμβια βλ. τελευταῖα Posamentir ὁ.π. (σημ. 34) 52 κέ.

Τὸ ἀνθέμιο τῆς στήλης ἐντάσσεται σὲ μία παραλλαγή τοῦ δεύτερου τύπου κατὰ τὶς ὑποδιαίρεσεις ποὺ προτείνονται ἀπὸ τὸν Α. Conze⁵². Ἡ παραλλαγή αὕτῃ ἔχει χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τὰ μεγάλα ὀδοντωτὰ φύλλα ἀκάνθου ποὺ ἀπλώνονται στὰ πλάγια. Ὁ τύπος πρωτοεμφανίζεται μετὰ τὸ α' τέταρτο τοῦ αἰῶνα, καὶ φαίνεται νὰ διαδίδεται στὸ β' μισό του. Τὰ φύλλα τοῦ ἀνθεμίου, ἐπιμήκη φλογωτά, με ἐλαφρὰ ἐξέχουσα νευρώση στὸ μέσο, διαχωρίζονται σὲ δύο ἀντικριστὲς ομάδες καὶ ἀναπτύσσονται ριπιδωτά. Ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ δύο μεγαλύτερα παρεμβάλλεται κατὰ τὸν κατακόρυφο ἄξονα φυλλωτὸς ρόδακας με διπλὸ περίγραμμα, ποὺ ὑποδηλώνει καὶ ἐδῶ τὴ ζωγραφικὴ ἀπόδοση τῶν στοιχείων⁵³.

Σὲ παρόμοια ἀκανθόφυλλα με ὀδοντωτὰ περιγράμματα καὶ ἀνάγλυφες νευρώσεις, ὅπως αὐτὰ ποὺ ἀνέχουν τὸ πολύφυλλο ἀνθέμιο, ἀπολήγουν ἀνερχόμενοι οἱ στριφτοὶ ἀκανθοβλαστοί

Εἰκ. 6. Ἡ στήλη Μουσείου Πειραιῶς 4253.

52. Βλ. σχετικὰ Vedder, *Grabanlagen* 54 κέ., εἰκ. 11.

53. Σπανιότερα εἰκονίζεται στὴν ἴδια θέση ἡ λεγόμενη «καμπανούλα» σὲ προοπτικὴ ἀπόδοση, ὅπως π.χ. στὴ στήλη τῆς Θεοφίλης Ἐθν. Μουσ. 916 ἀπὸ τὸν Ραμνούντα (Conze II, ἀρ. 1623, πίν. 343) ἢ μεγαλύτερος ἀνθοκάλυκας, ὅπως στὴ στήλη τοῦ Μενέου καὶ τῆς Μενεκράτειας στὸ Βερολίνο (Scholl, *Bildfeldstelen* 317 ἀρ. 352, πίν. 11,2).

(cauliculi), οἱ ὅποιοι ἀνελίσσονται στὰ στελέχη τῶν ἐλικωτῶν λαβῶν τῆς λουτροφόρου τοῦ Ὀλυμπίχου⁵⁴ στὸν Κεραμεικὸ, καθὼς καὶ ἐκείνης τοῦ Ναυκλέους⁵⁵ (Ἔθν. Μουσ. 4501). Χαρακτηριστικὴ τῆς φυσιοκρατικῆς ἀπόδοσης τῶν φυτικῶν στοιχείων στὰ μαρμάρινα ἀγγεῖα εἶναι ἐξάλλου ἡ διατύπωση ἀνάγλυφων κόμβων στὸ ἀνώτερο τμήμα τῶν στριφτῶν καυλῶν, λεπτομέρεια ποὺ δὲν παρέλειψε νὰ δηλώσει οὔτε ὁ μαρμαρογλύπτης τῆς στήλης τοῦ Καλαίσχρου.

Παρὰ τίς διαφορὲς στὴν ἐπιλογή καὶ τοὺς συνδυασμοὺς τῶν παραπληρωματικῶν στοιχείων ποὺ πλαισιώνουν τὸ ἀνθέμιο, ἡ ἐπίστεψη ἐμφανίζει ὁμοιότητες μὲ τὴν ἀντίστοιχη τῆς στήλης τοῦ Αἰσχίνη⁵⁶, ὥστε ἡ πρόδηλη ὁμοιομορφία ὑπαγορεύει τὴν ἔνταξη ἀμφοτέρων στὴν ἴδια χρονικὴ βαθμίδα. Καὶ στὰ δύο ἔργα τονίζεται τὸ ὕψος, ἐνῶ ἡ διακοσμητικὴ σύνθεση ἀναπτύσσεται σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο, χωρὶς τὴ διάθεση νὰ ἀποδοθεῖ τὸ βάθος, χωρὶς δυνατὴ φωτοσκίαση τῶν ἐλικοβλαστῶν, στοιχεῖο ποὺ ἐκδηλώνεται λίγα χρόνια ἀργότερα. Ὡς πρὸς τοὺς σχηματισμοὺς τῶν ὀξύληκτων φύλλων τοῦ καλοσχεδιασμένου ἀνθεμίου, ἡ στήλη τοῦ Καλαίσχρου δὲν διαφέρει οὐσιαστικά ἀπὸ τὴ σύγχρονη τῆς τοῦ Αἰσχίνη, ἡ ὁποία ἔχει ἓνα ἐπιπλέον στοιχεῖο ποὺ συμβάλλει στὴ χρονολόγησή. Εἶναι ἡ πολυπρόσωπη οἰκογενειακὴ σκηνὴ, ἡ ὁποία, συγκρινόμενη μὲ ἀνάλογες παραστάσεις ἀττικῶν ἐπιτυμβίων, χρονολογεῖ τὸ μνημεῖο στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα.

ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ

54. Kokula, *Marmorlutrophoren* πίν. 13.

55. Αὐτόθι 179 (L85) πίν. 22,1-2. Μὲ βάση τὴν πολυπρόσωπη ἀνάγλυφη σύνθεση στὸ σῶμα τῆς λουτροφόρου ὁ Himmelman ὁ.π. (σημ. 45) τὴν χρονο-

λογεῖ στοὺς περὶ τὸ 330 π.Χ. χρόνους.

56. Στήλη Μουσ. Πειραιῶς 343 (Scholl, *Bildfeldstelen* 298 ἀρ. 287, πίν. 20,2.

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς καθιερωμένες συντομογραφίες, χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀκόλουθες:

Kokula, *Marmorlutrophoren*
Möbius, *Ornamente*
Scholl, *Bildfeldstelen*
Vedder, *Grabanlagen*

Woysch-Méautis, *Monuments*

G. Kokula, *Marmorlutrophoren*, 10. Beih. *AM* (1984).

H. Möbius, *Die Ornamente der griechischen Grabstelen*² (1971).

A. Schooll, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v.Chr.*, 17. Beih. *AM* (1996).

U. Vedder, *Untersuchungen zur plastischen Ausstattung attischer Grabanlagen des 4. Jhs. v.Chr.* (1985).

D. Woysch-Méautis, *La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs* (1982).

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΕ ΜΙΑ ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΥΠΟΘΗΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΚΥΡΑ¹

Μία από τις σπουδαιότερες αποικίες του αρχαίου κόσμου και, κατόπιν, και η ίδια μητρόπολη (με την συνεργασία συγγενών πόλεων), η Κέρκυρα σύντομα εξελίχθηκε σε μεγάλη ναυτική και οικονομική δύναμη ιδίως κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο. Χάρη στην θέση που κατείχε στην θαλάσσια οδό προς την Δύση και την εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της απέναντι περιοχής, διεδραμάτισε σημαντικό ρόλο στον βορειοδυτικό ελληνικό κόσμο. Όστόσο, η φιλολογική παράδοση για την Κέρκυρα, η οποία είναι άνιση, με το βάρος να πέφτει, όπως είναι φυσικό, στις περιόδους άκμης, και η πρόσφατη δημοσίευση της δεύτερης έκδοσης των επιγραφών της σε έναν καλά τεκμηριωμένο τόμο στην σειρά των *Inscriptiones Graecae*, οδηγούν τον μελετητή της Κέρκυρας να διαπιστώσει τα αξιοσημείωτα κενά που υπάρχουν σε πολλές πτυχές της γνώσης μας για το νησί. Η νέα επιγραφή που δημοσιεύουμε εδώ, παρά τον ιδιωτικό χαρακτήρα της και την συντομία της, έρχεται τώρα να προσθέσει με μιās πολύτιμες πληροφορίες για τον δημόσιο και ιδιωτικό βίο όχι μόνον της Κέρκυρας αλλά και του ευρύτερου βορειοδυτικού ελληνικού κόσμου.

Το καλοκαίρι του 1999 ήλθε στο φώς ένα ενεπίγραφο μολύβδινο έλασμα ύψ. 0.95 μ., μήκ. 0.9 μ. και πλάχ. 0.0013 μ. (εικ. 1). Άριθμός εύρετηρίου μουσείου Κέρκυρας 22887.

Το έλασμα εύρέθη από την επιμελήτρια Ύπατία Φάκλαρη κατά την διάρκεια σωστικής ανασκαφής στο οικόπεδο της ιδιωτικής εταιρείας «ΔΗΜΗΤΡΑ Α.Ε.» (εικ. 2). Το οικόπεδο αυτό εύρίζεται στην γνωστή περιοχή Φιγαρέτο της πόλης της Κέρκυρας και απέχει 800 μ. περίπου νοτιοανατολικά από την βασιλική της Παλαιόπολης, του κέντρου, δηλαδή, της αρχαίας πόλης με την αγορά, και 1.300 μ. περίπου βορειοανατολικά της νότιας άκρης της

1. Τα βασικά στοιχεία αυτής της μελέτης παρουσιάστηκαν στο 12ο Διεθνές Συνέδριο Έλληνικής και Λατινικής Έπιγραφικής, τον Σεπτέμβριο 2002 στην Βαρελώνη με τίτλο: *Contrat d'hypothèque inédit de Corfou hellénistique*. Ευχαριστούμε και από την θέση αυτή τον φίλο συνάδελφο, Léopold Migeotte (Πανεπιστήμιο Laval, Québec), για την πολύτιμη βοήθειά του.

Στους συναδέλφους της Η' Έφορείας Προϊστο-

ρικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων εκφράζουμε τις θερμότερες ευχαριστίες μας όχι μόνον για τις πολλές διευκολύνσεις, χωρίς τις οποίες θα ήταν πραγματικά αδύνατη ή λεπτομερής μελέτη μιās τέτοιας ιδιάζουσας επιγραφής, αλλά και για τις πληροφορίες που γενναιόδωρα μάς έδωσαν σχετικά με τα νεώτατα, μετά το 1999, εύρήματα της περιοχής. Στην Έφορεία οφείλουμε επίσης και τον δημοσιευόμενο εδώ χάρτη.

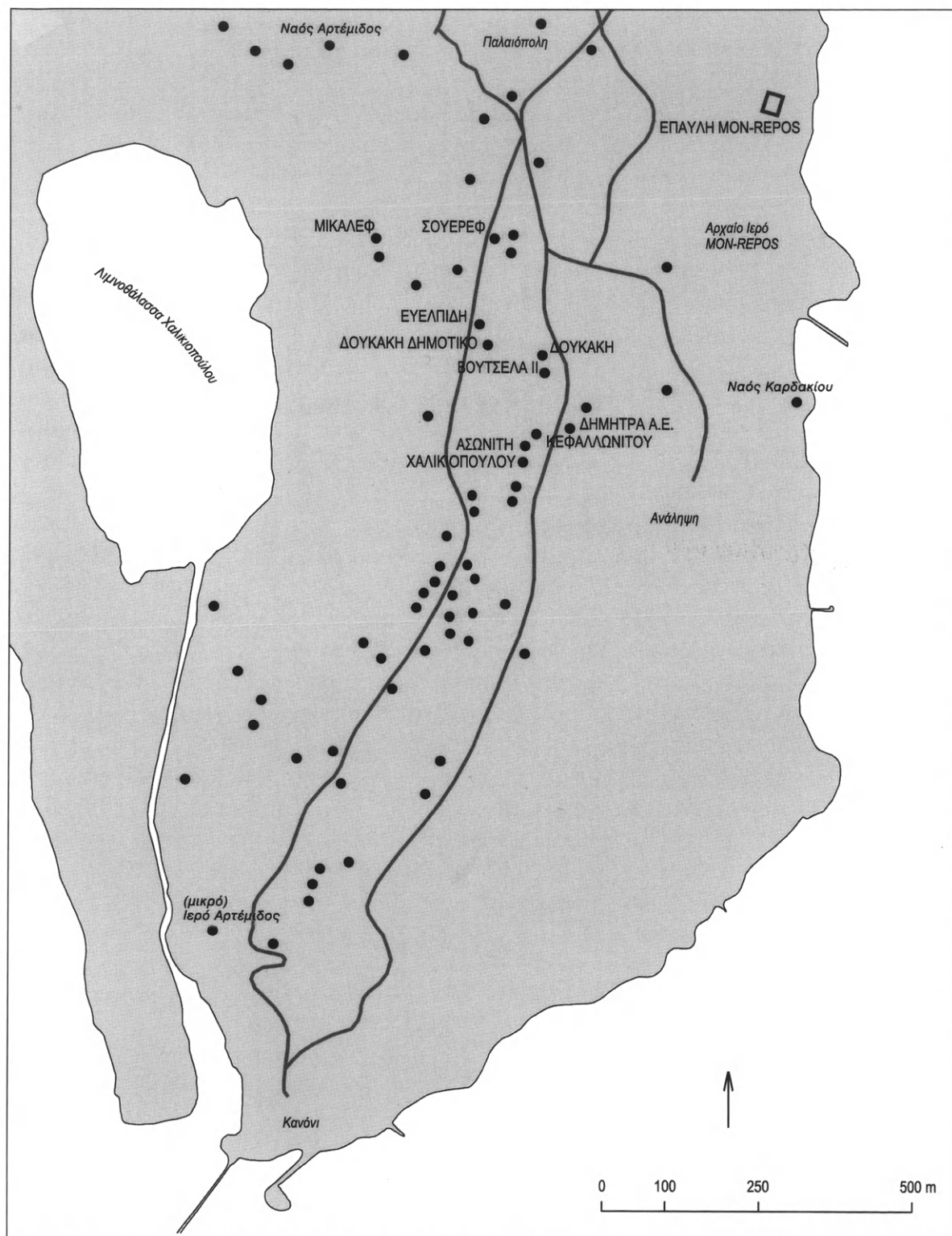

Εικ. 1. Μολύβδινο έλασμα με ύποθήκη από την Κέρκυρα.

χερσονήσου του Κανονίου. Στο ανατολικό τμήμα, όπου εκτείνεται ή λοφοσειρά της χερσονήσου του Κανονίου κατά μήκος της θάλασσας, είναι ο λόφος της Ανάληψης, τὸ ὑψηλότερο σημεῖο της χερσονήσου· ἐκεῖ τοποθετοῦν κάποιοι μελετητὲς τὴν ἀκρόπολη της ἀρχαίας πόλης χωρὶς, ὅμως, ἀνασκαφικά δεδομένα καὶ με μόνη ἔνδειξη τὴν γεωμορφολογία². Βορειότερα, στὸ ανατολικὸ πάντα τμήμα της χερσονήσου, εἶναι ὁ λόφος της Ἁγ. Εὐφημίας καὶ νοτιοανατολικά τὸ γνωστὸ κτῆμα Mon Repos, ὅπου εἶναι συγκεντρωμένα

2. Ἄλκ. Σπετσιέρη-Χωρέμη, *Κέρκυρα. Συμβολὴ στὴν τοπογραφία της ἀρχαίας πόλης καὶ τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὴν Παλαιολιθικὴ μέχρι τὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ* (διδ. διατρ., Ἀθήνα 1987) 65. Εὐχαριστοῦμε θερμὰ τὴν κυρία Χωρέμη γιὰ τὴν καλοσύνη της νὰ θέσει στὴν

διάθεσή μας τὴν ἀδημοσίευτη διατριβή της. Τὴν θέση της ἀκρόπολης στὸν λόφο της Ανάληψης βλέπει με σκεπτικισμό ἡ Κ. Πρέκα-Ἀλεξανδρῆ, *Κέρκυρα. Ἀπὸ τὴν Ναυσικᾶ στὴν Εὐρώπη* (Ἀθήνα 1994) 29.

Εικ. 2. Τμήμα του χάρτη των ανασκαφών στην πόλη της Κέρκυρας.

τά περισσότερα ιερά³. Σε σχέση με την περιοχή των ιερών, ή ανασκαφή απέχει περίπου 300 μ. νοτιοδυτικά του ιεροῦ τῆς Ἡρας Ἀκρίας-Ἀκραίας⁴ καὶ 400 μ. περίπου (λόγω ὑψομετρικῆς διαφορᾶς) τοῦ ναοῦ στοῦ Καρδάκι.

Ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα στὴν θέση τοῦ Φιγαρέτου, ὅπου βρέθηκε τὸ ἔλασμα, εὐρίσκειται ἀκόμα σὲ ἐξέλιξη. Ἀνασκαφές διενεργοῦνται ἐδῶ μόλις τὴν τελευταία ἑπταετία γι' αὐτὸ καὶ δὲν ὑπάρχει βιβλιογραφία τῆς περιοχῆς. Τὰ ἀποτελέσματα μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν στὴν ἀποκάλυψη οἰκοδομικῶν λειψάνων, τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται σὲ οἰκίες, ἐργαστήρια καὶ ἄλλα κτίρια καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἕως τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Τὸ οἰκόπεδο τῆς ἐταιρείας «ΔΗΜΗΤΡΑ Α.Ε.» εὐρίσκεται στὴν περιοχή τοῦ Φιγαρέτου πρὸς τὰ ἀνατολικά ὑψώματα τῆς χερσονήσου. Ἡ θέση αὐτὴ λόγω τῆς κατωφέρειας τοῦ ἐδάφους παρουσιάζει μεγάλη ὑψομετρικὴ διαφορὰ ἀπὸ Ἀνατολὰς πρὸς Δυσμὰς. Ὡστόσο, τὸ ἔλασμα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει στοιχεῖο γιὰ τοπογραφικοὺς συσχετισμοὺς διότι ἦλθε στὸ φῶς σὲ ἐπίχωση σαφῶς τῶν νεωτέρων χρόνων, μόλις 10-20 ἑκατοστὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, κοντὰ στὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικοὺς ἀναλημματικούς τοίχους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν κατασκευαστεῖ γιὰ νὰ προφυλάξουν τὰ δύο κτίρια τῆς ἴδιας περιόδου πού ἀποκαλύφθηκαν σὲ ἐπίπεδο θεμελίωσης στὸ ἔντονα κατωφερικὸ ἔδαφος τῆς περιοχῆς⁵. Σύμφωνα μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν, στὴν ἀπέναντι τοῦ οἰκοπέδου «ΔΗΜΗΤΡΑ Α.Ε.» πλευρὰ τῆς ὁδοῦ Ναυσικᾶς, ἡ ὁποία διασχίζει τὴν χερσόνησο τοῦ Κανονίου ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότο, ἔχουν ἀνασκαφεῖ σὲ περιορισμένη ἔκταση οἰκοδομικά κατάλοιπα ἀμελοῦς κατασκευῆς, ἑλληνιστικῆς κυρίως περιόδου, ἡ ἀποσπασματικὴ εἰκόνα τῶν ὁποίων δὲν βοηθᾷ πρὸς τὸ παρὸν σὲ σαφεῖς ἐρμηνεῖες τῆς χρήσης τῶν χώρων πού ὀριζαν αὐτά⁶. Ἀντίθετα, στὰ οἰκόπεδα τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο καὶ μόλις 100-200 μ. βορειοδυτικά τοῦ οἰκοπέδου «ΔΗΜΗΤΡΑ Α.Ε.», ὅπως τὰ οἰκόπεδα Εὐελπίδη⁷, Δουκάκη⁸, Βουτσελᾶ⁹ καὶ ἄλλα, ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς σὲ μεγάλη πυκνότητα οἰκοδομικά συγκροτήματα οἰκιῶν, δρόμων, ἐργαστηριακῶν χώρων κλπ. μὲ πλούσια εὐρήματα (εἰδῶλια, νομίσματα, κεραμικὴ κλπ.), πού σώζονται σὲ καλύτερη κατάσταση καὶ δηλώνουν χρῆση τῶν χώρων αὐτῶν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἕως τοὺς ἑλληνιστικούς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Τὸ ἔλασμα διατηρεῖται σχεδὸν ἀκέραιο μὲ λίγες φθορές στὸ ἐπάνω μέρος. Οἱ ἐντομές, πού φαίνονται δεξιά, προκλήθηκαν τὴν στιγμὴ τῆς ἀποκάλυψής του, πρὶν αὐτὸ ἀναγνω-

3. Βιβλιογραφία γιὰ κάθε μνημεῖο: Γ. Δοντᾶς, *Ὁδὸς ἀρχαιολογικοῦ μουσείου Κερκύρας* (Ἀθῆναι 1979) 66-69.

4. Π. Καλλιγᾶς, *Τὸ ἐν Κερκύρᾳ ἱερὸν τῆς Ἀκρίας Ἡρας*, ΑΔ 24, 1969, Α, 51-58, μὲ τὴν προτέρα βιβλιογραφία καὶ τὴν ὅλη συζήτηση γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ιεροῦ μὲ τὸ Ἡραῖο. Ὁμόφωνα οἱ μελετητές τονίζουν τὴν ἀργολιδοκορινθιακὴ προέλευση τῆς λατρείας τῆς Ἡρας Ἀκρίας-Ἀκραίας.

5. Γιὰ τὴν συμβολὴ τῆς νέας ἐπιγραφῆς στὴν τοπογραφία τῆς πόλης, βλ. ἐπίσης καὶ παρακάτω τὰ

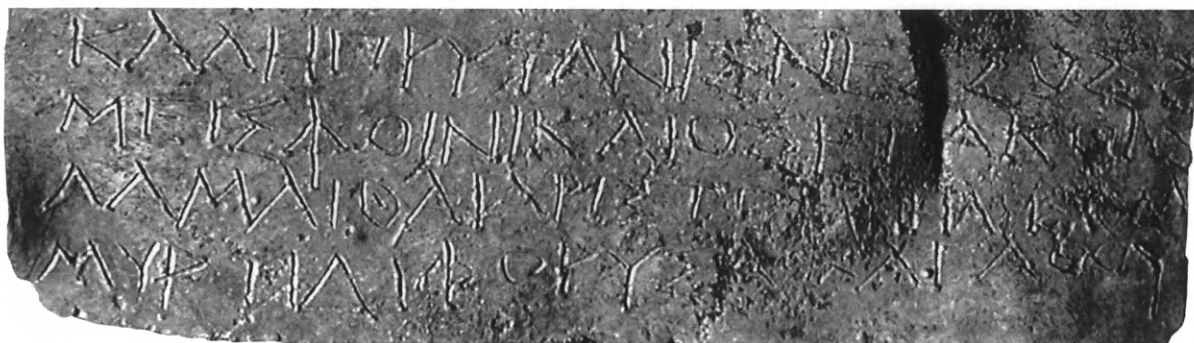
σχόλια στὸ χωρίο οἰκίαν... τὰν ἐν ἄκραι τῶν στ. 2-3.

6. ΑΔ, Χρονικά (ὑπὸ δημοσίευση).

7. ΑΔ 18, 1963, Β, 180-186· 20, 1965, Β, 391-397· 21, 1966, Β, 321-324· 22, 1967, Β, 366-367· 32, 1977, Β, 182 καὶ 186-189· 33, 1978, Β, 219 καὶ 210-221· 35, 1980, Β, 350· 38, 1983, Β, 256-258. Ἀπὸ τὸ 1995 τὸ οἰκόπεδο Εὐελπίδη ὀνομάζεται, ἀπὸ τὸν νέο ἰδιοκτήτη του, οἰκόπεδο Παμφίλη: ΑΔ 50, 1995, Β, 437-438.

8. ΑΔ 42, 1987, Β, 337-340· 43, 1988, Β, 340-342.

9. Γιὰ τὴν σημαντικὴ αὐτὴ ἀνασκαφὴ δὲν ὑπάρχει ἔκθεση.

Εἰκ. 3α. Οἱ τελευταῖοι στίχοι τῆς ὑποθήκης ἀπὸ τὴν Κέρκυρα.

ριστεῖ μέσα στὴν ἐπιφανειακὴ σχεδὸν ἐπίχωση. Ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι ἀπολύτως λεία. Τὸ ἔλασμα, χωρὶς ὁπὲς ἀνάρτησης, ἔχει ἀποκοπεῖ μὲ ἐπιμέλεια σὲ σχῆμα σχεδὸν τετράγωνο μὲ τὴν βοήθεια ψαλιδιοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατασκευὴ, ἐπιμέλεια χαρακτηρίζει ἐπίσης καὶ τὴν χάραξη τοῦ κειμένου, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὴν πρόθεση τοῦ χαρακτι. Πράγματι, στὸ ἐπάνω καὶ κάτω μέρος ὁ χαρακτις ἀφήνει ἓνα μικρὸ περιθώριο, ὅπως ἐπίσης καὶ ἀριστερά, ὅπου μάλιστα ἐπιτυγχάνει σταθερὴ στοίχιση τῆς ἀρχῆς τῶν στίχων. Στὸ τέλος, ὅμως, λόγω κακοῦ ὑπολογισμοῦ, ἀναγκάστηκε νὰ συμπίεσει τοὺς τρεῖς τελευταίους στίχους χαράσσοντας ἐκεῖ μικρότερα καὶ ἀμελέστερα γράμματα καί, ὅταν διαπίστωσε ὅτι ὁ χώρος γιὰ τὸ τέλος τοῦ κειμένου δὲν ἐπαρκοῦσε, δὲν δίστασε νὰ συνεχίσει τὸ πατρώνυμο τοῦ προτελευταίου στίχου ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ ἐπάνω (εἰκ. 3α-β). Τὰγωνιώδη γράμματα εἶναι πολὺ φαρδιά· τὰ στρογγυλὰ ψηφία παρουσιάζονται σταθερὰ μικρότερα τῶν ὑπολοίπων· τὸ δεξιὸ σκέλος τοῦ Π εἶναι λίγο μικρότερο τοῦ ἀριστεροῦ· οἱ ἐξωτερικὲς γραμμὲς τοῦ Σ πάντοτε συγκλίνουν· τέλος, τὸ Υ καὶ τὸ Ρ εἶναι ιδιαίτερα ραδινά.

Εἰκ. 3β. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 3α.

Σχετικά με τὸ ὕλικὸ τῆς ἐπιγραφῆς παρατηροῦμε ὅτι ἡ παράδοση τῆς κερκυραϊκῆς ἐπιγραφικῆς σὲ ἐπιγραφές ἐπὶ μετάλλινου φορέα οὔτε καινούργια εἶναι οὔτε φτωχή. Νὰ θυμίσουμε μὲ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία τὰ πέντε προξενικὰ ψηφίσματα IG IX 1² 4, 786, 789-792 (τέλη τοῦ 4ου - α' ἡμισυ τοῦ 2ου αἰ.¹⁰) χαραγμένα εἰς χαλκὸν ἢ εἰς χάλκωμα¹¹, τὴν σειρὰ τῶν μολυβδίνων ἐλασμάτων μὲ τὶς ὁμολογίες χρεῶν, αὐτόθι 865-872 (α' ἡμισυ τοῦ 5ου αἰ.)¹², τὶς ἐπίσης μολύβδινες πινακίδες τοῦ 5ου αἰ. μὲ λογαριασμούς (rationes) αὐτόθι 873-874, τὴν χάλκινη πινακίδα μὲ οἰκονομικὸ θέμα αὐτόθι 875 τοῦ 2ου αἰ. κλπ.

Τὸ κείμενο παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς:

Θεός. Λαμαίθα δεκάτας
 Πολιτῶν οἰκίαν ὑποκαττί-
 θεται τὰν ἐν ἄκραι παρ Μυρ-
 τίδος - ἄρ(γυρίου) - ΗΗΔΔΠ, τὰς δὲ κατα-
 5 βολὰς Λαμαίθαν κατα-
 βάλλειν. Ἐπεὶ δέ κα λύε-
 σθαι, χρή ἡ Μυρτίς μηνὸς
 Ἀπελλαίου ἀποδόμεν
 τῶργύριον· τὰν δ' οἰκίαν
 10 Μυρτίδα εὐτροπίζειν, αἶ τί
 κα δῆ. Πρύτανις Νέσσοις,
 μεις Φοινικαῖος. Ἐπάκοι·
 Λαμαίθαι Ἀριστόμνη Ἀριστοδά/μου,
 Μυρτίδι Φόρυς Ἀρχαγάθου

Μετάφραση:

Θεός. Ἡ Λαμαίθα, ποὺ ἀνήκει στὴν δεκάτη ὑποδιαίρεση τῆς φυλῆς τῶν Πολιτῶν, λαμβάνει ὡς ὑποθήκη ἀπὸ τὴν Μυρτίδα μία οἰκία στὴν «ἄκραν» ἔναντι διακοσίων εἴκοσι πέντε ἀργυρῶν μονάδων, τὶς δόσεις δὲ θὰ καταβάλλει ἡ Λαμαίθα. Ὅταν ἀποπληρωθεῖ τὸ χρέος, πρέπει ἡ Μυρτίς νὰ ἐπιστρέψει τὰ χρήματα· τὴν δὲ οἰκία θὰ ἐπισκευάζει ἡ Μυρτίς, ἐὰν κάτι χρειάζεται. Ἐπὶ πρυτάνεως Νέσσου, τὸν Φοινικαῖο μῆνα. Μάρτυρες· γιὰ τὴν Λαμαίθα ἡ Ἀριστόμνη, κόρη τοῦ Ἀριστοδάμου, γιὰ τὴν Μυρτίδα ὁ Φόρυς, γιὸς τοῦ Ἀρχαγάθου.

Ἡ χρονολόγηση ποὺ προτείνουμε βασίζεται κυρίως στὴν γλώσσα καὶ τὴν ὀρθογραφία¹³. Παρατηροῦμε ὅτι παρὰ τὸν ἰδιωτικὸ χαρακτήρα τοῦ κειμένου ἡ σύνταξη εἶναι

10. Ὅλες οἱ χρονολογίες τοῦ ἄρθρου εἶναι πρὸ Χριστοῦ.

11. 790: [- - εἰς χάλκωμα - -].

12. Σχολιασμένες ἀπὸ τὴν J. Vélissaropoulos, Les symbola d'affaires. Remarques sur les tablettes archaï-

ques de l'île de Corfou, *Symposion 1977, Chantilly 1977* (Köln-Wien 1982) 71-83.

13. Στὴν συγκριτικὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ἐπιχειροῦμε παρὰ κάτω δὲν λαμβάνονται ὑπ' ὄψη οἱ ἔμμετροι.

κανονική έκτος της προφανούς ασυνταξίας των στ. 7-8, όπου στην απρόσωπη σύνταξη υποκειμένο του δωρικού απαρεμφάτου αποδόμεν είναι ονομαστική, ή Μυρτίς, αντί αιτιατικής, την Μυρτίδα. Επίσης κανονική είναι σε κάθε περίπτωση ή χρήση τεχνικών ὄρων: υποκαττίθεται, καταβολὰς καταβάλλειν, λύεσθαι, αποδόμεν τῶργύριον. Ἰδιαίτερα, ὅμως, ἀξιοσημείωτο ἀπὸ γλωσσικῆς ἀποψης εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ δωρικό ἰδίωμα τῆς Κέρκυρας τηρεῖται κανονικά ἐκτὸς τοῦ θηλυκοῦ ἄρθρου στὸν στ. 7. Ὑπάρχουν ἀκόμα δύο περιπτώσεις τοῦ συχνοῦ στὶς ἄλλες, ἐκτὸς τῆς ἀττικῆς, διαλέκτους φαινομένου τῆς ἀποκοπῆς, στοὺς στ. 2-3, υποκαττίθεται καὶ πάρ¹⁴. Ἡ μεταβολὴ εὐτροπίζειν στὸν στ. 10, ἀντὶ τοῦ εὐτρεπίζειν τῆς ἀττικῆς, δὲν ἐκπλήσσει στὴν Κόρκυρα-Κέρκυρα, ὅπου ἄλλωστε μαρτυρεῖται ὁ τύπος *ἡεβδέμα*¹⁵ ἀλλὰ, πολὺ ἀργότερα, καὶ ὁ τύπος *ἐυδομήκοντα*¹⁶. Ὡς σημειωθεῖ μάλιστα ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴν ἔρευνά μας, τὸ εὐτροπίζειν τῆς νέας ἐπιγραφῆς ἀποτελεῖ τὸν μοναδικὸ γνωστὸ διαλεκτικὸ τύπο τοῦ ρήματος αὐτοῦ. Επίσης δὲν ἐκπλήσσει στὸν στ. 11 καὶ ὁ τύπος τοῦ τρίτου προσώπου τοῦ ἐνικοῦ τῆς ὑποτακτικῆς ΔΗ=δῆ (ἀντὶ δέη>δῆι) μὲ τὴν κατάληξη -η χωρὶς τὸ δεύτερο στοιχεῖο τῆς διφθόγγου¹⁷. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου σπάνιο στὶς βορειοδυτικὲς δωρικὲς διαλέκτους ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. καὶ ἐξῆς¹⁸. Στὴν Κέρκυρα¹⁹, σύμφωνα μὲ τὰ παραδείγματα ποὺ ἐντοπίσαμε, χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. σχεδὸν παράλληλα μὲ τὸν τύπο εἰς -ηι. *IG IX* 1² 4, 789 τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ., στ. 15-16, ὅπει κα δοκῇ, ὅπως καὶ στὴν λίγο νεώτερη ἐπιγραφὴ, αὐτόθι 792, στ. 13, ἐνῶ στὸ μακρὸ παρὰ Κορκυραίων ψήφισμα γιὰ τὰ Λευκοφρυγνεία τῆς Μαγνησίας τοῦ Μαιάνδρου τοῦ 208, αὐτόθι 1196 (ἀναθεωρημένη ἔκδοση), ὑπάρχουν καὶ οἱ δύο τύποι στ. 18-19, ἐπεὶ κα ὁ χρόνος περιίκη τᾶς πενταετηρίδος καὶ στ. 30, εἴ κα δυνατόν ῆι τᾶι πόλει. Παράλληλη χρήση καὶ τῶν δύο τύπων μαρτυρεῖται

14. Ἡ ἀποκοπὴ εἶναι συχνὸ φαινόμενο εἰδικὰ στὰ σύνθετα τοῦ τίθημι, π.χ. παρκαθήκα στὴν Τεγέα τὸν 5ο αἰ., *Syll.*³ 1213, στ. 5· παρκαττίθεμαι στὴν γνωστὴ ἀρὰ τοῦ 4ου αἰ. ἀπὸ τὴν Πέλλα· [π]αρκαττίθεται στὴν Ἡράκλεια τῆς Λευκανίας, ἀποικία τῶν Λακεδαιμονίων, τὸν 4ο ἐπίσης αἰ., L. Dubois, *Une tablette de malédiction de Pella: s'agit-il du premier texte macédonien?*, *REG* 109, 1995, 192. Πὰ τὴν Σικελία μάλιστα ὑπάρχει καὶ τὸ ἄρθρο τῆς M.-L. Lazzarini, *Παρακατιθέναι*, *Hesperia* 9, 1998, 155-159. Προσθέτουμε καὶ τὶς πρόσφατες παρατηρήσεις τῶν M. Steinhart - A. Wirbelauer, *Par Peisistratou. Epigraphische Zeugnisse zur Geschichte des Schenkens*, *Gnomon* 30, 2000, ἰδίως 255-259.

15. *IG IX* 1² 4, 872, A, στ. 2: *ἡεβδέμα*[ας- -], α' ἡμουν τοῦ 5ου αἰ.· καὶ γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὸν F. Bechtel, *Die griechischen Dialekte, II: Die westgriechischen Dialekte* (1923) 237: «Die Assimilation ist gemeingriechisch».

16. *IG IX* 1², 4, 798, στ. 47-48, τοῦ 2ου αἰ.

17. C. D. Buck, *The Greek Dialects* (Chicago 1955) § 149· γιὰ τὴν ἐπισήμανση εὐχαριστοῦμε τὴν κυρία Ἑλ. Κίγκα, λέκτορα Γλωσσολογίας τοῦ πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Στὸ θέμα αὐτὸ ἀναφέρθηκε πρόσφατα καὶ ὁ A. C. Cassio, *Un epigramma votivo spartano per Atena Alea*, *Riv. Fil.* 128, 2000, 131 καὶ 133.

18. Ἀπὸ τὴν ἐκτεταμένην ἔρευνα τοῦ J. Mendez Dosuna, *Los dialectos dorios del noroeste. Gramatica y estudio dialectal* (Salamanca 1985) 417-418, 420, 425-427, 438-439, ἡ χρήση τοῦ γ' προσώπου τοῦ ἐνικοῦ τῆς ὑποτακτικῆς μὲ τὴν κατάληξη -η σὲ δημόσιες καὶ ἰδιωτικὲς ἐπιγραφὰς διαφέρει ὥς πρὸς τὴν ἔκταση στὶς διαλέκτους αὐτές.

19. Στὴν σύντομη ἐπισκόπηση τοῦ φαινομένου στὶς πλησιόχωρες διαλέκτους, ὁ J. Mendez Dosuna σημειώνει, σ. 442: «las inscripciones de Corcira, fuertemente influenciadas por la koiné, no conocen más que el tratamiento ωι, αι, ηι > ω, α, η en los diptongos largos finales».

βεβαίως και αργότερα, στην δωρεά του Ἀριστομένους και της Ψύλλας, αυτόθι 798 του β' ἡμίσους του 2ου αἰ., πλὴν ὅμως τὸ μακρότατο αὐτὸ κείμενο τῶν 146 στίχων δὲν ἔχει διασωθεῖ, πράγμα πὺν ὁδήγησε τοὺς ἐκδότες τῶν *IG IX* 1² 4 ἀναπόφευκτα στὴν σύνταξη ἑνὸς κειμένου χωρὶς τὴν δυνατότητα ἐπαλήθευσης και ὁπωσδήποτε ὄχι χωρὶς συμβάσεις²⁰.

Ἐξάλλου, ἓνα ἄλλο στοιχεῖο πὺν δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμηθεῖ ἰδίως σὲ ἓνα κείμενο ἰδιωτικοῦ χαρακτήρα εἶναι ἡ κανονικὴ χάραξη. Νομίζουμε πράγματι ὅτι πρέπει, ἔστω ἐπικουρικά, νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψη και ἡ ὁμοιογένεια στὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων, ὅπως τὰ περιγράψαμε παρὰ πάνω. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα συγκλίνουν στὴν χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς τὸ αργότερο στὸ α' ἡμῖς του 2ου αἰ. π.Χ.

Στὸ ἔλασμα αὐτὸ καταγράφεται ἡ σύσταση ὑποθήκης ἐπὶ ἀκινήτου, μιᾶς οἰκίας, πὺν ἀνήκει στὴν Μυρτίδα, τὴν μία ἀπὸ τὰ δύο συμβαλλόμενα μέρη, ὑπὲρ τῆς Λαμαίθας πὺν εἶναι ἡ ἀντισυμβαλλόμενη. Ὅπως και στὶς ὁμολογίες χρεῶν, πὺν ἀναφέραμε παρὰ πάνω, ἔτσι και σ' αὐτὴν τὴν σύσταση ὑποθήκης, ἡ ὀφειλέτης Μυρτίς ἀναφέρεται μόνον μὲ τὸ ὄνομά της, ἐνῶ ἡ δανειστρία Λαμαίθα προσδιορίζεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν ὑποδιαίρεση τῆς φυλῆς, δεκάτα, και ἀπὸ τὴν φυλὴ της, Πολιτᾶν. Ἡ φυλὴ αὐτή, ὅπως βεβαίως και ἡ ὑποδιαίρεσή της, ἄγνωστες ἕως τώρα, ἔρχονται νὰ προστεθοῦν στὸν κατάλογο τῶν φυλῶν τῆς Κέρκυρας²¹. Στὴν φυλὴ τῶν Πολιτῶν ἀνήκαν οἱ πολῖτες πὺν κατοικοῦσαν στὸ ἄστυ, σὲ ἀντιδιαστολὴ προφανῶς πρὸς ὅσους ζοῦσαν στὴν ὑπαιθρο χώρα.

Ἡ ἐρμηνεία τῆς ἐπιγραφῆς παρουσιάζει δυσκολίες ἐξ αἰτίας, κυρίως, τῆς παρουσίας ἅπαξ λεγομένων ἢ σπανίων ρημάτων σὲ κομβικὰ σημεῖα τῆς δομῆς της, ὅπως τὰ ρήματα τῶν στ. 2-3 ὑποκαττίθεται και 10 εὐτροπίζειν. Πράγματι, στὴν πρώτη κύρια πρόταση τοῦ κειμένου ἔχουμε τὸ ρῆμα ὑποκατ(α)τίθεται, τὸ ὁποῖο φαίνεται ἄγνωστο στὴν φιλολογικὴ, ἐπιγραφικὴ και παπυρολογικὴ παράδοση. Ὡστόσο, στὴν ἐνεργητικὴ φωνὴ τὸ ἀπλὸ τίθημι, ὅπως και τὸ σύνθετό του ὑποτίθημι, χρησιμοποιοῦνται συχνὰ γιὰ νὰ δηλώσουν τὴν προσφορὰ ἐμπράγματος ἀσφάλειας ἀπὸ τὸν ὀφειλέτη στὸν δανειστή, ἐνῶ στὴν μέση φωνή, τὰ ρήματα τίθεται και ὑποτίθεται ἀναφέρονται στὴν λήψη ἀπὸ τὸν δανειστή ἑνὸς πράγματος, κινητοῦ ἢ ἀκινήτου, πὺν ἀνήκει στὸν ὀφειλέτη, προκειμένου νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἀπαίτηση τοῦ δανειστή²². Τὸ οὐσιαστικὸ ὑπόθεμα ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ ἀντι-

20. *IG IX* 1² 4, σ. 28.

21. Αυτόθι σ. 365. Οἱ γνωστὲς φυλὲς εἶναι: ἈΦορεῖς, Ἀμφινεῖς, Μαχχίδαι, Ὑλλεῖς, † Ὑνθιδᾶνες και Φίλο- .

22. Μεταξὺ πολλῶν παραδειγμάτων ἀναφέρουμε τὸ ψήφισμα τῆς Ἀλικαρνασσοῦ τοῦ 279/8-221, *OGI* 46, στ. 9-21: ὅπως δ' ἂν κομίσωνται οἱ προδανεισταί, πόρους ὑποκεῖσθαι αὐτοῖς τοὺς τε ὑποτεθέντας εἰς τὸ βουλευτήριον, κομισαμένων οἷς πρότερον ὑπετέθησαν· ὑποκε[ῖ]σθαι δὲ αὐτοῖς και τοὺς ὑποτεθέντας εἰς τὰς εἰκόνας, τὴν πεντηκοστὴν και τὸ γρα-

φῖον τῶν ὀρκων, κομισαμένων οἷς πρότερον ἐψήφισται· ὑποκεῖσθαι δὲ αὐτοῖς και ἐκ τῆς οἰκονομίας ἐκάστου ἐνιαυτοῦ τάλαντον ὅταν ἐκκομίσωνται αὐτὸ και τόκον οἱ δανείσαντες ἐπὶ τοῖς ὑποτεθείσιν αὐτοῖς ἀπὸ τῆς οἰκονομίας ἐξ τάλαντοισ· τὰ δὲ λοιπὰ ὑπάρχειν εἰς τὴν οἰκονομίαν· προσυποκεῖσθαι δὲ και τὸ γεννηθὲν ἐκ τῆς στοᾶς, πραθέντων τῶν κίωνων και τῶν ξύλων και τοῦ κεράμου και τῶν πλίνθων· βλ. και L. Migeotte, *L'emprunt public dans les cités grecques* (Québec - Paris 1984) 103. Δημοσθ., *Πρὸς τὴν Λακρίτον παραγραφὴν* 11: ὑποτιθέασαι δὲ

κείμενο τῆς ἐμπράγματης ἀσφάλειας²³, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους καὶ ἐξῆς ἀπαντᾷ καὶ ὁ ὅρος ὑποθήκη²⁴, καθὼς καὶ ἡ ἔκφραση ἔχω ἐν ὑποθέσει²⁵. Ἐπίσης, τὸ ρῆμα κατατίθῃμι χρησιμοποιεῖται συχνὰ μὲ τὴν ἔννοια προσφέρω ἓνα πρᾶγμα ὡς ἐνέχυρο ἢ ὑποθήκη καὶ τὸ κατατίθεμαι²⁶ μὲ τὴν ἔννοια λαμβάνω ἓνα πρᾶγμα γιὰ τὸν ἴδιο σκοπό. Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη στὴν ἐπιγραφή τῆς Ἐφέσου γιὰ τὴν διαγραφή τῶν ὀφειλῶν ἀπὸ δάνεια ἢ χρῆση τοῦ ὅρου κατενεχυρασία²⁷.

ταῦτα οὐκ ὀφείλοντες ἐπὶ τούτοις ἄλλω οὐδενὶ οὐδὲν ἀργύριον, οὐδ' ἐπιδανείσονται. Ἰδ., *Πρὸς Πολυκλέα* 55: ἀποκρινάμενου δ' αὐτοῦ ὅτι ἔχων ἀργύριον ἦκοι, ἐκέλευον αὐτόν μοι δανεῖσαι ὑποθέμενον τὰ σκεύη τῆς νεώς, ἵν' ἔχοιμι διαδοῦναι τοῖς ναύταις καὶ κατακομίσαι τὴν ναῦν. Τὸ συστατικὸ ψήφισμα τῆς Β' ἀθηναϊκῆς συμμάχιας, *IG* II² 43, στ. 36-44: μὴ ἐξεῖναι μήτε ἰδία μήτε δημοσ[ί]αι Ἀθηναίων μηθεὶ ἐγκτήσασθαι ἐν τ[α]ῖς τῶν συμμάχων χώραις μήτε οἰκίαν μήτε χωρίον μήτε πριαμένωι μήτε ὑποθεμένωι μήτε ἄλλωι τρόπῳι μηθεὶ· ἐὰν δέ τις ὠνήται ἢ κτᾶται ἢ τιθῇται τρόπῳι ὀτωιοῦν, ἐξεῖναι τῷ βουλομένωι τῶν συμμάχων φῆναι πρὸς τοὺς συνέδρους τῶν συμμάχων· βλ. καὶ Tod, *GHI* 123. *IG* II² 2758: ὅρος χωρίου καὶ οἰκίας ὑποκειμένων Γ' ΗΗΗ δραχ(μῶν): ὥστε ἔχειν καὶ κρατεῖν [τ]ὸν θέμενον, κατὰ συνθήκας τὰς κειμένας παρὰ Δεινία Εὐωνυμεῖ· βλ. καὶ M. I. Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens 500-200 B.C. The Horos-Inscriptions* (1952) 1. *IG* II² 2759, στ. 2 κέ.: κ[αὶ κήπ]ου καὶ τῆς προσούσης [κρήνη]ς τῷ κηπιδίῳ ὑποκειμ[έ]νων δραχμῶν ΗΗΗ ἐφ' ὧ[ι]τε ἔχειν καὶ κρατ[εῖν τὸν] ὑποθέμενον [κατὰ συνθή]κας κλπ.· βλ. καὶ Finley ὁ.π. 2. *IG* XII 7, 67 Β ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, στ. 7-9: ὑπέθετο δὲ Πραξικλῆς τὰ τ[ε κ]οινὰ τὰ τῆς πόλεως ἀπαντ[α κ]αὶ [τ]ὰ ἴδια τὰ Ἀρκεσινέων καὶ τῶν οἰκούν[τ]ων ἐν Ἀρκεσίνῃ ὑπάρχ[οντα] ἔγγαία καὶ ὑπερπόντια· βλ. καὶ Migeotte ὁ.π. 49. Βλ. γενικὰ A. R. W. Harrison, *The Law of Athens. I. The Family and Property* (Oxford 1968) 254 κέ.

23. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ, π.χ., τὴν ρύθμιση τοῦ χρέους τῆς Κολοφῶνος τοῦ 306-302, B. D. Meritt, *AJPh.* 56, 1935, 372-377, ἀρ. II, στ. 87: [- - - ἐὰν δὲ μὲ ἀποδ]ῶσιν, νεμοῦνται τὰ ὑποθήματα οἱ δανείσαντες μέχρι κομίσωνται πάντα τὰ- - -]. Migeotte ὁ.π. 87. Τὴν *lex frumentaria* τῆς Σάμου τοῦ 250, *IG* XII 6, 172, Α, στ. 64-68: ἐὰν δέ τις τῶν δανεισαμένων μὴ ἀποδιδῶι τὸ ἀργύριον ἢ πᾶν ἢ μέρος τι, τὸ ὑπόθεμα ἀποδόσθω ἢ χιλιαστὺς, καὶ ἐὰν τις ὑπεροχὴ γένηται[ι], ἀποδότω τῷ τὸ ὑπόθεμα δόντι· ἐὰν δέ τι ἐνλίπη, τὴν προῶξιν ποιησάσθω ἐκ τοῦ ἐγγύου· βλ.

καὶ L. Migeotte, *Les souscriptions publiques dans les cités grecques* (Genève - Québec 1992) 62.

24. Μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἀναφέρουμε τὸ γνωστὸ ψήφισμα τῆς Σάμου πρὸς τιμὴν τοῦ εὐεργέτη τῆς πόλεως Βουλαγόρα μετὰ τὸ 243-2, *IG* XII 6, 1, 11, στ. 40-41: τῆς δὲ τρίτης (sc. σιτωνίας) οὐ μόνον τὰ εἰς τὴν ὑποθήκην χρήματα εἰσήνεγκεν πάντα ἐκ το[ῦ] ἰδίου· βλ. καὶ L. Migeotte, *L'emprunt public* 67 καὶ Ph. Gauthier, *Πρακτικὰ τοῦ Ἡ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς, Ἀθήνα 1982* (1984) I 88-89, καθὼς ἐπίσης, τέλος, ὁ ἴδ., *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs, IVe-Ier s. avant J.-C.* (Paris 1985, *BCH*, Suppl. XII) 56-57 καὶ 69-70. Τὸν νόμο τῆς Ἐφέσου τοῦ 86-85 γιὰ τὴν ρύθμιση τῶν χρεῶν, *I. Ephesos (IK 11)*, Ia 8, στ. 35-39: ὅσα δὲ ἱερὰ δεδάνεισται, πάντας τοῦ[ς] ὀφείλοντας καὶ χειρίζοντας ἀπολελύσθαι ἀπὸ τῶν ὀφειλημάτων, πλη[ν] τῶν ὑπὸ τῶν συστημάτων ἢ τῶν ἀποδεδειγμένων ὑπ' αὐτῶν ἐκδανείσ[τ]ων ἐπὶ ὑποθήκαις δεδανεισμένων καὶ στ. 48-52: προελθόντες δὲ εἰς τὸν δῆμον καὶ οἱ δεδανεικότες <κατὰ> τὰ συμβόλαια τὰ τε ναυτικά καὶ κατὰ χειρόγραφα καὶ κατὰ παραθήκας καὶ ὑποθήκας καὶ ἐπιθήκας καὶ κατὰ ὠνάς καὶ ὁμολογί[α]ς καὶ διαγραφὰς καὶ ἐκχρήσεις. Σύμφωνα με τοὺς ἐκδότες τοῦ *Recueil des inscriptions juridiques grecques* IV, σ. 7, αἱ παραθήκαι ἀντιστοιχοῦν στὸ σημερινὸ ἐνέχυρο, συνιστῶνται ἐπομένως ἐπὶ κινητοῦ πρᾶγματος, οἱ ὑποθήκαι ἐπὶ ἀκινήτου, ἐνῶ ἐπιθήκαι εἶναι ἡ σύσταση ἐμπράγματης ἀσφάλειας σὲ πρᾶγμα ἥδη βεβαρημένο μὲ ὑποθήκη.

25. *I. Mylasa (IK 34)* I 214, στ. 7: ἀφ' ὧν ἔχει ἐν ὑποθέσει παρὰ Διοσκουρίδου τοῦ Διονυσίου το[ῦ] Ἀριστέου. Αὐτόθι II Olymos (*IK 35*) 807, στ. 3-4: ἀφ' ὧν ἔχει ἐν ὑποθέσει παρὰ Θεοδότου τοῦ Θαργῆλ[ίου κλπ.] καὶ σοποράδην.

26. Στὸν κώδικα τῆς Γόρτυνας ἀπαντοῦν οἱ ὅροι κατατίθεσθαι καὶ κατάθεσις, R. F. Willetts, *The Law Code of Gortyn* (Berlin 1967) στήλη VI, στ. 4-5, 13, 37-38, στήλη IX, στ. 5, 9, 19 καὶ σοποράδην.

27. *I. Ephesos (IK 11)*, Ia 14 (πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα ψηφίσματος ποὺ περιέχει κατάλογο τελῶν,

Στὸ πλαίσιο σύστασης ἐμπράγματης ἀσφάλειας, τὸ ρῆμα ὑποτίθεται χρησιμοποιεῖται συχνὰ κατὰ τρόπο ἀσαφῆ, χωρὶς νὰ ἀφῇναι νὰ διαφανεῖ γιὰ ποιά εἰδικότερα μορφὴ ἐμπράγματης ἀσφάλειας πρόκειται²⁸. Σύμφωνα μετὰ τὸν U. E. Paoli, ὁ ὅρος ὑποτίθεσθαι δηλώνει δύο διαφορετικὰ εἶδη ἐμπράγματης ἀσφάλειας: κατὰ τὸ ἓνα εἶδος, ἡ νομὴ τοῦ πράγματος παραμένει στὸν ὀφειλέτη· κατὰ τὸ ἄλλο, ἡ νομὴ τοῦ πράγματος χάνεται γιὰ τὸν ὀφειλέτη καὶ περιέρχεται στὸν δανειστή²⁹.

Στὴ νέα ἐπιγραφή τῆς Κέρκυρας τὰ δύο συμβαλλόμενα μέρη, ἡ Λαμαίθα καὶ ἡ Μυρτίς συμφωνοῦν καὶ συνιστοῦν, ὅπως εἶναι πλέον προφανές, ἐμπράγματη ἀσφάλεια ὑπὲρ τῆς πρώτης σὲ ἀκίνητο πού ἀνήκει στὴν δεύτερη. Μολονότι ἡ ὁρολογία τῆς ἐμπράγματης ἀσφάλειας ἀλλὰ καὶ οἱ μορφές της στὰ νομικὰ κείμενα τῆς κλασικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς Ἑλλάδας εἶναι ἰδιαίτερα πλούσιες³⁰, τὸ ρῆμα ὑποκατατίθεται, ὅπως διαπιστώσαμε παρὰ πάνω, εἶναι νέο. Ἀπὸ τὸ ρῆμα αὐτὸ δὲν προκύπτει ἐὰν τὸ ἀκίνητο περιέρχεται στὴ νομὴ τῆς δανειστρίας ἢ ἐὰν, ἀντίθετα, ἡ ὀφειλέτης ἐξακολουθεῖ νὰ νέμεται καὶ νὰ χρησιμοποιεῖ τὴν βεβαρημένη οἰκία της, ὅπως συμβαίνει συχνὰ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους³¹.

Προσπαθώντας νὰ ἀπαντήσουμε στὸ παραπάνω ζήτημα θὰ ἐπιστρέψουμε στὸ κείμενό μας. Πράγματι, αὐτὸ προσδιορίζει στὴν συνέχεια ὅτι ἡ Λαμαίθα θὰ πληρώνει τὶς διαδοχικὲς δόσεις ἀντὶ τῆς Μυρτίδας, στ. 4-6, τὰς δὲ καταβολὰς Λαμαίθαν καταβάλλειν, καὶ ὅτι, μετὰ τὴν ἀπόσβεση τῆς ὀφειλῆς, ἡ ὀφειλέτης Μυρτίς πρέπει νὰ ἐπιστρέψει στὴν πιστώτρια Λαμαίθα τὸ ποσὸ πού κατέβαλε, στ. 6-9, ἐπεὶ δὲ κα λύεσθαι, χρή ἡ Μυρτίς μηνὸς Ἀπελλαίου ἀποδόμεν τῶργύριον. [Τὸ χωρίο αὐτὸ ἀναλύουμε παρακάτω]. Ἀκολουθεῖ τώρα στοὺς στ. 9-11 ἡ τελευταία κύρια πρόταση τοῦ κειμένου, τὰν δ' οἰκίαν Μυρτίδα εὐτροπίζειν, αἶ τί κα δῆ μὲ τὴν ὁποία ὀλοκληρώνεται οὐσιαστικὰ ὅλη ἡ ὑπόθεση. Καὶ στὴν πρόταση αὕτη τὸ κύριο νόημα ἔχει τὸ σπάνιο ρῆμα εὐτροπίζειν, εὐτρεπίζειν. Τὸ ρῆμα αὐτὸ δὲν ἀπαντᾷ, ὅσο γνωρίζουμε, σὲ ἐπιγραφὰς καὶ τοὺς παπύρους. Στους συγγραφεῖς σημαίνει προετοιμάζω, τακτοποιῶ, ἀποκαθιστῶ, ἐπισκευάζω³². Αὕτη ἡ τελευταία

στ. 12-15: ὑπὲρ τῶν ἐν τῷ ἀντιγραφίῳ γεινομένων τελεσμάτων), στ. 29: κατενεχυρασίας χαλ(κοῦς) α'. Πὰ τὴν κατενεχυρασίαν γενικὰ βλ. RE λ. (E. Weiss 1919) 2495-2512.

28. Παραδείγματα συγκεντρωμένα, Harrison ὁ.π. 255, σημ. 4.

29. *Studi di diritto attico* (1930) 141 κέ. Ὑπὲρ τοῦ ἐνιαίου χαρακτήρα τῆς ὑποθήκης, J. Ph. Lévy, *Coup d'œil historique d'ensemble sur les sûretés réelles*, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 55, 1987, 231-266 καὶ κυρίως 233, σημ. 16.

30. Ὅπως ἐπίσης ποικίλες εἶναι καὶ οἱ μορφές τῆς ἐμπράγματης ἀσφάλειας σύμφωνα μετὰ τὴν ἐπισήμανση πού πάντα ἰσχύει τοῦ Δ. Παππούλια, *Ἡ ἐμπράγματος ἀσφάλεια κατὰ τὸ ἑλληνικὸν καὶ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον* (Λειψία 1909)· γιὰ τὴν ὁρολογία, 14-18.

31. L. Beauchet, *Histoire du droit privé de la répu-*

blique athénienne (Paris 1897) III (*Le droit de propriété*) 178.

32. Ξενοφ. *Ἑλλην.* II 2, 4: ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι, μετὰ τὴν καταστροφὴν στοὺς Αἰγὸς Ποταμούς, ἀποφάσισαν τοὺς τε λιμένας ἀποχωῶσαι πλὴν ἐνὸς καὶ τὰ τείχη εὐτρεπίζειν καὶ φυλακὰς ἐφιστάναι καὶ τᾶλλα πάντα ὡς εἰς πολιορκίαν παρασκευάζειν τὴν πόλιν. Δημοσθ. *Ὀλυνθ.* Α', 12-13, στὸ γνωστὸ χωρίο ἄρα λογίζεται τὶς ὑμῶν... καὶ θεωρεῖ τὸν τρόπον δι' ὃν μέγας γέγονεν... Φίλιππος; τὸ πρῶτον Ἀμφίπολιν λαβὼν μετὰ ταῦτα Πύδναν... μετὰ ταῦτα Φεράς... πάνθ' ὃν ἐβούλετ' εὐτρεπίσας τρόπον ὥχετ' εἰς Θράκην. Ἰδ., *Κατὰ Φιλ.* Α', 16, Πρῶτον μὲν ... τριῆρεις πεντήκοντα παρασκευάσασθαι φημι δεῖν... Πρὸς δὲ τούτοις τοῖς ἡμίσεσι τῶν ἱππέων ἱππαγωγούς τριῆρεις καὶ πλοῖ' ἱκανὰ εὐτρεπίσαι κελεύω.

έρμηνεία φαίνεται, πράγματι, να συμφωνεί με την έρμηνεία του ρήματος υποκαττίθεται και της όλης φράσης που προτείνουμε: ή όφειλέτις Μυρτίς έξακολουθεί να βαρύνεται με τις δαπάνες συντήρησης της οίκιας της ενῶ, από την πλευρά της, ή δανείστρια Λαμαίθα, για όσο διάστημα έχει υποθήκη επί της οίκιας απαλλάσσεται κάθε ευθύνης για την κατάσταση του ακινήτου. Από την ρήτρα αυτή άντλοῦμε δύο πληροφορίες: πρώτον, ότι ή Μυρτίς παραμένει ιδιοκτήτρια της οίκιας, καί, υπό την ιδιότητα αυτή, διατηρεί τόν κίνδυνο για κάθε ένδεχόμενη φθορά ή καταστροφή του υποθηκευμένου ακινήτου³³. δεύτερον, ότι, αντίθετα από την διαδεδομένη κατά τους ελληνιστικούς χρόνους πρακτική, ή Λαμαίθα, ή δικαιούχος της υποθήκης, απέκτησε την χρήση καί επικαρπία της οίκιας. Η διευκρίνιση στους στ. 9-11 σχετικά με την συντήρηση του ακινήτου θα ήταν περιττή εάν ή Μυρτίς συνέχιζε, καί μετά την σύσταση της υποθήκης, να διατηρεί την χρήση καί την επικαρπία του ακινήτου της, άφου, στην περίπτωση αυτή, ή από μέρους της συντήρηση της οίκιας της θα ήταν αυτόνομη.

Από τις λίγες, λοιπόν, πληροφορίες που μάς παραδίδει ή έπιγραφή για την έννομη σχέση μεταξύ των δύο γυναικών, αντικείμενο της συμφωνίας μοιάζει να είναι ή σύσταση άντιχρήσεως, μιάς μορφής ένεχύρου που, πέραν του ότι έξασφαλίζει την αίτηση για την περίπτωση μη έγκαιρης έξόφλησης, παρέχει στον δανειστή την δυνατότητα χρήσης του πράγματος. Μολονότι ό όρος άντίχρησις δέν χρησιμοποιείται στα παπυρολογικά κείμενα πριν από τους ρωμαϊκούς χρόνους, γίνεται δεκτό ότι ή πρακτική ύπηρεξε πολύ παλαιότερη³⁴. Με την σύμβαση αυτή ό όφειλέτης έκχωρεί την χρήση καί επικαρπία του ακινήτου του στον δανειστή άντι τόκων³⁵. Διατηρεί, όμως, την κυριότητα καί, ως εκ τούτου, πιθανότερο είναι να έξακολουθεί να βαρύνεται με τις δαπάνες συντήρησης του ακινήτου, καθώς καί με τόν κίνδυνο για ζημιές ή καταστροφή του πράγματος³⁶.

Στό σημείο αυτό έπιστρέφουμε στην άνάλυση των στ. 4-9, οί όποιοι δίνουν κάποια στοιχεία για τό αντικείμενο της υποθήκης καί τό ύψος της όφειλης. Στην έπιγραφή κατα-

33. Πά την ρύθμιση του κινδύνου στους παπύρους, βλ. ένδεικτικά, *P. Tebt.* III 817 (182 π.Χ.), στ. 22: εάν δε μή βεβαιό ή μή παρέχεται καθά γέγραπται ή κίνδυνός τις γένηται περί την υποθήκη ταύτην ήτοι περί πᾶσαν ή μέρος αὐτῆς τρόπωι ώιποτοῦν, άποδότω Σώστρατος Άπολλωνίωι τό δάνειον τοῦτο έντός του ένιαυτοῦ παραχρήμα.

34. H. Kupiszewski, *Antichrese und Nutzungspfand in den Papyri*, στο *Festgabe M. Kaser* (1986) 133-150. J. Ph. Lévy, *Coup d'oeil historique d'ensemble sur les sûretés réelles*, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 55, 1987, 231-266 καί κυρίως 245-247. H. A. Rupprecht, *Zur Antichrese in den griechischen papyri bis Diokletian*, *Proceedings of the XIX International Congress of Papyrology* (1992) II 271 κέ.

35. Ό Παππούλιας δ.π. 117 κέ., άναφέρει την περίπτωση στον λόγο του Δημοσθένη, *Κατ' Αφόβου έπιτροπής* Α (27), 24, θεωρώντας ότι πρόκειται περι-

«σιωπηράς άντιχρήσεως»: Πρώτον μέν οὔν περί των κλινοποιών, οὔς κατέλιπεν μέν ό πατήρ, άφανίζουσι δ' οὔτοι, τετταράκοντα μέν μνών ύποκειμένους, εἴκοσι δ' όντας τόν άριθμόν, έπιδείξω ὑμῖν ως λίαν άναιδώς καί φανερώς μ' άποστεροῦσι. Τούτους γάρ καταλειφθῆναι μέν οἱκοι παρ' ήμῖν πάντες όμολογοῦσιν, καί τās δώδεκα μνᾶς εκάστου του ένιαυτοῦ τῷ πατρί γίγνεσθαί φασιν· αυτοί δέ λῆμμα μέν παρ' αὐτῶν έν δέκ' έτεσιν οὔδέν έμοι γεγεννημένον άποφαίνουσιν άλλ' οὔδέν μικρόν, άναλώματος δέ κεφάλαιον εις αὐτούς οὔτος όλίγου δειν λογίζεται χιλίας.

36. Άντιθέτως, στίς πράσεις επί λύσει ή ώνάς έν πίστει ή ευθύνη για ζημιά ή καταστροφή του πράγματος περιέχεται στον δανειστή-άγοραστή, ό όποιος φέρει καί τις δαπάνες για την συντήρηση του ακινήτου.

χωρείται, όπως ήδη αναφέρθηκε, ή σύσταση υποθήκης επί ενός ακινήτου. 'Η όφειλέτις Μυρτίς προσφέρει ως υποθήκη την οίκία της, διατηρώντας την υποχρέωση συντήρησής της, ενώ ή δανείστρια Λαμαίθα δεσμεύεται απέναντί της να πραγματοποιήσει μία σειρά διαδοχικών πληρωμών, δηλαδή δόσεων, τās δὲ καταβολὰς Λαμαίθαν καταβάλλειν. Οἱ δύο συμβαλλόμενες, όπως και οἱ μάρτυρες τῆς σύμβασης, γνωρίζουν τὰ στοιχεῖα σχετικὰ με αὐτὲς τὶς καταβολές. 'Εκριναν ὥστόσο περιττὸ νὰ τὰ μνημονεύσουν στὸ ἔγγραφο. 'Αναφέρεται μόνον στὸν στ. 4 ἓνα ποσὸ διακοσίων εἴκοσι πέντε ἀργυρῶν μονάδων. Θεωροῦμε ὅτι τὸ ποσὸ αὐτὸ θὰ μποροῦσε μᾶλλον νὰ ἀντιστοιχεῖ στὸ σύνολο τῶν καταβολῶν ποὺ ἀναλαμβάνει νὰ πληρώσει ή Λαμαίθα μαζί με ἐνδεχόμενες προσαυξήσεις. Τὸ ποσὸ τῶν διακοσίων εἴκοσι πέντε ἀργυρῶν μονάδων περιορίζει συγχρόνως καὶ τὴν ἀπαίτηση τῆς δανείστριας ἐπὶ τοῦ ἀκινήτου σὲ περίπτωση μὴ ἐξόφλησης τῆς ὀφειλῆς στὸν χρόνο ποὺ ὀρίζει ή σύμβαση, στ. 7-9, χρή ή Μυρτίς μηνὸς Ἀπελλαίου ἀποδόμειν τῶργύριον. Σὲ περίπτωση μὴ ἔγκαιρης ἐξόφλησης, ή ἐνυπόθηκος δανείστρια θὰ πρέπει νὰ προβεῖ σὲ πώληση τοῦ ἀκινήτου καὶ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ἀπαίτησή της ἀπὸ τὸ προϊόν τῆς πώλησης, ἐνῶ τὸ ἐπὶ πλέον τῶν 225 μονάδων περιέρχεται στὴν ὀφειλέτρια³⁷. Κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους ή πώληση τοῦ πράγματος ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἔχει συσταθεῖ ἐμπράγματα ἀσφάλεια καθίσταται ή συνηθέστερη πρακτικὴ σὲ περίπτωση ὑπερημερίας τοῦ ὀφειλέτη, ἐνῶ ή ἰδιοποίηση τοῦ βεβαρημένου πράγματος, ἀνεξαρτήτως τῆς ἀξίας του, ἀπὸ τὸν ἐνυπόθηκο δανειστή ἀπαντᾷ σπανιότερα.

Ὁ ὅρος καταβολὴ χρησιμοποιεῖται καὶ στὴν νεοελληνικὴ μετὰ τὴν ἴδια ἔννοια. Οἱ δόσεις αὐτὲς συνιστοῦν τὴν ἀντιπαροχὴ τῆς Λαμαίθας ἔναντι τῆς Μυρτίδας. Ὡστόσο, ἂν καὶ ἀποτελοῦν κεντρικὸ σημεῖο στὴν δικαιοπραξία τους, οἱ δύο Κερκυραῖες κυρίες δὲν ἀναφέρουν γι' αὐτὲς. Στὴν πραγματικότητα, ἀγνοοῦμε σχεδὸν τὰ πάντα γι' αὐτὲς τὶς δόσεις: ἀγνοοῦμε τὸν ἀριθμὸ τους, τὸ ὕψος τῆς κάθε μιᾶς, τὴν προθεσμία καταβολῆς τους: κυρίως, ἀγνοοῦμε σὲ ποιὸν καὶ γιὰ ποιὸ λόγο θὰ πρέπει νὰ καταβληθοῦν. 'Η πληρωμὴ ὀφειλομένων ποσῶν ἀπὸ ἰδιῶτες μετὰ διαδοχικὲς καταβολές, μετὰ δόσεις, μαρτυρεῖται σὲ φιλολογικὲς, ἐπιγραφικὲς καὶ παπυρολογικὲς πηγές κυρίως σὲ δικαιοπραξίες ὅπου ἐμπλέκονται ὡς δανειστὲς ἢ ὡς ὀφειλέτες πολιτειακὲς ἀρχές, ναοὶ ἢ τράπεζες³⁸. Διαπιστώνουμε,

37. 'Αναφέρουμε ὡς παράδειγμα τὴν *lex frumentaria* τῆς Σάμου, *IG XII 6*, 172, στ. 66-67: καὶ ἔάν τις ὑπεροχὴ γένηται[ι], ἀποδότω τῷ τὸ ὑπόθεμα δόντι· ἔάν δέ τι ἐνλίπη, τὴν πρᾶξιν ποιησάσθω ἐκ τοῦ ἐγγύου. Πὰ τὴν ὑπεροχὴν καὶ τὸ ἐλλείπον, Παππούλιας ὁ.π. 141-151. Εἰδικότερα γιὰ τὴν ὑπεροχὴ στὰ παπυρολογικὰ ἔγγραφα, R. Taubenschlag, *The Law of Graeco-Roman Egypt in the Light of the Papyri* (332 B.C.-640 A.D.)² (Βαρσοβία 1955) 274.

38. Καταβολαὶ γιὰ τὴν μίσθωση τοῦ τέλους τῆς πεντηκοστῆς τοῦ σίτου στὸν Δημοσθ., *Κατὰ Νεαίρας* (59), 27: ἑωνημένος (sc. ὁ Ξενοκλείδης) τὴν πεντηκοστὴν τοῦ σίτου ἐν εἰρήνῃ καὶ δέον αὐτὸν καταβάλλ-

λεῖν τὰς καταβολὰς εἰς τὸ βουλευτήριον κατὰ πρυτανείαν κλπ. Σχετικὰ μετὰ τὰ ὀρυχεῖα τοῦ Λαυρίου, 'Ιδ., *Παραγραφή πρὸς Πανταίνετον* (37), 22: τὸ ἀργύριον... ὃ ἔφερεν καταβολὴν τῇ πόλει τοῦ μετάλλου. *I. Délos* 1416 B (τοῦ 156;), στ. 39-42: [- - - τοῖς ἀ]πεσταλμένοις ὑπὸ τοῦ [δήμου ἐπὶ] τὴν φυλακὴν τῶν ἱερῶν χ[ρη]μάτων ἐπὶ τὴν δημοσίαν τράπεζαν [ὁ]φ[ε]ιλούμενοι τὰς καταβολὰς [κα]τὰ τετράμηνον. Καταβολές στὴν πόλιν γιὰ τὴν μίσθωση γαιῶν, *I. Mylasa II* (IK 35), 'Ὀλυμπος, 823: ποι[η]σάμενος καταβολὰς πέντε, τὴν μὲν πρώτην ἦν ἔφασαν ἀ]πέχειν οἱ προ[γε]γραμμένοι ταμίαι ἅμα τῇ μισθώσει, τὰς δὲ λοι[π]α[ς] ἀπὸ τοῦ εἰσιόντος σ[τε]φανηφόρου ἐφ' ἔτη

ἀφετέρου, ότι οι συμβάσεις αυτές συνοδεύονται, συνήθως, από ἐγγυήσεις για ἑξασφάλιση τῆς ἐξόφλησης τῶν ὀφειλομένων ποσῶν ὑπὸ μορφή εἴτε ἐμπράγματος ἀσφάλειας (π.χ. ἐνέχυρο, ὑποθήκη) εἴτε προσωπικῶν ἐγγυητῶν³⁹. Ἡ δυνατότητα πολλαπλασιασμοῦ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὀφειλετῶν γιὰ μία καὶ τὴν αὐτὴ ὀφειλὴ συνιστᾷ ἓνα ἀπὸ τὰ μέσα ποὺ παρέχονται στὸν δανειστή προκειμένου νὰ αὐξήσει τὶς πιθανότητες ἐξόφλησής του εἴτε γιὰ τὸ σύνολο τῆς ἀπαίτησής του εἴτε γιὰ μέρος⁴⁰. Κατὰ τρόπο ἀνάλογο, ἐὰν ἡ ὀφειλὴ τοῦ πρω-

τ]έσσαρα καθ' ἑκαστον ἔτος ἐμ μηνὶ Ξανδικῶν· εἰ δὲ μὴ [διορθώσῃται, πράξουσιν οἱ ταμίαι] κατὰ τὸν πωλητικὸν νόμον, κ[αὶ τὰ ἄλλα πάντα ὑ]πάρξει αὐτῶι καθότι τὸ ψήφισμα τοῦ δήμου καὶ ἡ γεγνημένη μίσθωσις περιέχει· ἔγγυος τῶν ὑπολοίπων τεσσάρων καταβολῶν τοῦ ἑκ τῆς μισθώσεως ἀργυρίου Διοκλῆς Ἀριστίππου Π[αρεμβωρδεύς]. Αὐτόθι 828, στ. 7-12: - - - ἃ καὶ διορθώσεται τοῖς αἰεὶ καθ[ισταμένοις ταμίαις τοῦ Ὀλυμέων δήμου] ποιησάμενος [καταβολ]ῆς πέντε, τὴν μὲν πρώτην ἅμα τῇ[ι] μισθώσει τῇ κεχρηματισμένῃ ὑπὸ τῶν αἰρεθέντων ἀνδρῶν μηνός] [] τριακ[άδι], τὰς δὲ λοιπὰς ἐφ' ἑτὶ τέσσαρα καθ' ἑκαστον ἔτος ἐμ μηνὶ εἰδὲ μὴ διορθώσῃται, πράξουσιν οἱ ταμίαι] κατὰ τὸν πωλητικ[ὸν νό]μον, - - - ἔγγυος τῶν κα[ταλ]οίπων τεσσάρων καταβολῶν [τοῦ ἑκ τῆς μισθώσεως ἀργυρίου] τοῦ Ἀμύντου ἱερέως [καὶ] βασιλέως τοῦ κοινοῦ τῶν Καρ[ῶν] - - -. Ἀπὸ τὶς παπυρολογικές, τέλος, πηγές, *UPZ* I 112 (203-2), στήλη V, στ. 12-15: Τῶν δὲ καταβολῶν σύμβολα λαμβανέτωσαν παρὰ τοῦ τραπεζίτου ὑπογραφὰς ἔχοντα παρὰ τῶν ἐπακολουθούντων. Ἐὰν δ' ἄ[λλ]ως οἰκονομῶσιν, ἄκυροι αὐτοῖς ἔσονται αἱ δόσεις.

39. Πὰ τὴν παροχὴ ἀπὸ τὸν μισθωτὴ ἐγγυητῶν γιὰ τὴν ἑξασφάλιση τῆς πληρωμῆς τῶν καταβολῶν πρὸς τὴν πόλιν συνεπεῖα συμβάσεων μίσθωσης: *I. Mylasa* II (*IK* 35), Ὀλυμπος, βλ. τὰ κείμενα στὴν προηγούμενη σημείωση. Ἐπίσης, τὸ ψήφισμα τοῦ Ὠρωποῦ γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τῶν τειχῶν, Β. Πετράκος, *Οἱ ἐπιγραφὰς τοῦ Ὠρωποῦ* (Ἀθήνα 1997) 302 (τέλη 4ου-ἄρχες 3ου αἰ.), στ. 13-18: ὅπως δ' ἂν εἰδῶσι πάντες τοὺς προελομένους εἰς τὸν τειχισμὸν τῆς πόλεως βοηθῆσαι, τοὺς τειχοποιοὺς ἀναγράψαι ἐν στήλαις λιθίναις τό τ[ε] ψήφισμα τοῦ δήμου καὶ τὰ ὀνόματα τῶν τειχοπο[ι]ῶν καὶ τῶν δανεισάντων τῇ πόλει καὶ ὁ τι ἑκαστος [ἐ]δάνεισε καὶ τῶν ἐγγυησάμενων· βλ. καὶ Migeotte ὁ.π. 8. Ψήφισμα τῆς Καλαυρείας, *Syll.*³ 993 (3ου αἰ.), στ. 4-6: ἐ[πιμε]λητὰς καταστᾶσαι δύο, οἵτινες τό τε ἀργύριον ἐκδανεισοῦντι κατὰ δραχμὰς τριάκοντα ἐπ' ἐγγύοις ἢ ὑποθήκαις. Ἡ ἥδη

ἐπανειλημμένα ἀναφερθεῖσα *lex frumentaria* τῆς Σάμου, *IG* XII 6, 172, Α, στ. 50-52: τὴν δὲ δ[ι]εγγυήσιν ποιεισθωσαν οἱ ἄνδρες οἱ χειροτονηθέντες ἐπ[ι] τοῦ σίτου κινδύνωι τῶι ἑαυτῶν· αὐτόθι στ. 64-68: ἐὰν δὲ τις τῶν δανεισαμένων μὴ ἀποδιδῶι τὸ ἀργύριον ἢ πᾶν ἢ μέρος τι, τὸ ὑπόθεμα ἀποδόσθω ἢ χιλιαστὺς, καὶ ἐὰν τις ὑπεροχὴ γένηται[ι], ἀποδότω τῶι τὸ ὑπόθεμα δόντι· ἐὰν δὲ τι ἐνλίπη, τὴν πρᾶξιν ποιησάσθω ἐκ τοῦ ἐγγύου. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία τῶν χωρίων αὐτῶν ἀναφέρουμε: J. Partsch, *Griechisches Bürgschaftsrecht* I (1909) 112-113, 268-269, 360 σημ. 4, 406 σημ. 1, 414 σημ. 3. G. Thür - Chr. Koch, *Prozessrechtlicher Kommentar zum «Getreidegesetz» aus Samos*, *Anzeiger Ak. Wien* 118, 1981, 16-88. R. Bagnall - P. Derow, *Greek Historical Documents: The Hellenistic Period* (1981) 63. L. Migeotte, *Les inscriptions publiques* 62. Ἀπὸ τὴν Μινώα τῆς Ἀμοργοῦ, *Syll.*³ 1047 (1ου αἰ.), στ. 38- 42: οἱ δὲ ἑξετασταὶ λαβόντες παραχρῆμα ἐγδανει[σ]άτωσαν καὶ ἀναγραφάντων εἰς τὴν φλιάν τὸ ὄνομα τοῦ δανεισαμένου πατρόθεν καὶ τὸ ἐνέχυρον ὃ ἂν ὑποθῇ, καὶ ἐὰν ἐγγυητὴν καταστήσῃ.

40. Ἡ παρουσία ἐγγυητῶν εἶναι ἰδιαίτερα διαδεδομένη στὶς συμβάσεις μίσθωσης, ἐνῶ εἶναι ἀναγκαῖα ὁσάκις πρόκειται γιὰ ἀκίνητα ποὺ ἀνήκουν στὴν πόλιν, σὲ ναοὺς ἢ σὲ συλλογικοὺς φορεῖς (φυλές, δήμους κλπ.)· π.χ., στὴν μίσθωση ἱερῶν γαιῶν τοῦ Διὸς Τεμενίτου ἀπὸ τὴν Ἀρκεσίνη τῆς Ἀμοργοῦ (4ου αἰ.), *IG* XII 7, 62, στ. 2-7: [..... ἐγγυητὰς κατασ]τήσῃ τοῖς νεωποι[α]ῖς ἀ[ξ]ιό[χ]ρεως]εἰ...ἀνα.ιης.....ο.ητ[α]ῖ παντὸς τοῦ[υ] μι[σθώματος, καὶ τ]ὸ μίσθ[ωμα ἀπ]ο[δ]ώσει ἐμ[ὴ] μηνὶ Θαργηλιῶνι καθ' [ἑκ]α[σ]τον τὸν ἐνιαυ[τ]ὸν ἀ[π]ο[δ]ώσει πάντων[ιν]· εἰὰν δὲ μὴ [ἀ]ποδῶι, π[ρακτὸς] ἐ[σ]τω τοῖς ν[εωπο]ίαις τοῦ[υ] ἡμιολίου καὶ αὐ[τ]ὸς κ[αὶ οἱ ἐγγ]υηταί· στ. 14-17: οἱ δ' ἐγγυηταὶ ἐγγυάσθω[σαν] π[ρὸς] τὸ τοῦ μισθώματο[ς] καὶ τῶν ἐπέργων ἀπάντων [ἀπ]ό[δ]εισ[μα], εἰὰμ μὲν βούληται ἔχειν ὁ μισθωσάμεν[ος]· εἰ[δ]ὲ μὴ, οἱ νεωποῖαι [μι]σθούντων. *I. Mylasa* (*IK* 34) II, Olympos 818, στ. 3-4: (διηγγύησαν) Ἐκαταῖος μὲν κ[αὶ] Ἀ[ρ]τέ-

τοφειλέτη ἀποσβεστεί, ἀπαλλάσσεται καὶ ὁ ἐγγυητής, τοῦ ὁποίου ἡ θέση δὲν μπορεῖ σὲ καμία περίπτωση νὰ εἶναι δυσμενέστερη ἀπὸ αὐτὴ τοῦ πρωτοφειλέτη⁴¹.

Οἱ καταβολές αὐτές, νομίζουμε, πρέπει νὰ συνδέονται μὲ κάποια ὀφειλὴ τῆς Μυρτίδος, προγενέστερη τῆς σύστασης ὑποθήκης τῆς πινακίδας μας, πρὸς κάποιον ἄγνωστο σὲ μᾶς τρίτο (τὴν πόλη; κάποιον ναό; κάποια τράπεζα; κάποιον πολίτη;). Γιὰ τὴν ὀφειλὴ αὐτὴ γνωρίζουμε δύο πράγματα: πρῶτον, ὅτι ἡ ἐξόφληση αὐτὴ συμφωνήθηκε νὰ γίνῃ μὲ δόσεις καί, δεύτερον, ὅτι δὲν συστάθηκε ἐμπράγματα ἀσφάλεια διότι, στὴν περίπτωση αὐτῇ, ὁ ἄγνωστος δανειστής θὰ ἱκανοποιοῦσε τὴν ἀπαίτησή του ἀπὸ τὴν πώληση τοῦ πράγματος καὶ τὸ ἔγγραφο μας δὲν θὰ εἶχε συνταχθεῖ.

Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ τὰ ὅσα εἴπαμε παρὰ πάνω, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἔννομη σχέση πού συνδέει τὶς δύο συμβαλλόμενες ἀνάγεται σὲ μία ἐγγυητικὴ σύμβαση. Εἶναι, δηλαδή, δυνατόν νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἡ Λαμαίθα ὑπῆρξε ἐγγυήτρια τῆς Μυρτίδος σὲ μία σύμβαση (δάνειο; μίσθωση;) πού συνῆψε ἡ δεύτερη μὲ κάποιον ἄγνωστο ἀντισυμβαλλόμενο (πόλη; κλπ.). Μὲ τὴν σύμβαση αὐτὴ ἡ Μυρτίς δεσμεύεται νὰ πραγματοποιήσῃ περιοδικές καταβολές ὑπὲρ τοῦ ἀντισυμβαλλομένου της, δέσμευση γιὰ τὴν ὁποία τῆς ἐπεβλήθη νὰ παράσχει ἐγγυητή. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ἡ ἔννομη σχέση μεταξὺ τῶν δύο κυριῶν μας νὰ ἀνάγεται ἀκριβῶς σὲ αὐτὸ τὸ χρονικὸ σημεῖο. Στὴν ἀρχικὴ αὐτὴ σύμβαση πού κατάρτισε ἡ Μυρτίς, ἡ Λαμαίθα δεσμεύθηκε ὡς ἐγγυήτρια της γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν καταβολῶν. Φαίνεται ὅτι ἡ Μυρτίς ἀφοῦ κατέβαλε ὁρισμένες καταβολές, στὴν συνέχεια βρέθηκε σὲ ἀδυναμία νὰ καταβάλλει τὶς ὑπόλοιπες. Ζητᾷ τότε ἀπὸ τὴν ἐγγυήτρια της νὰ καταβάλλει αὐτὴ στὴν συνέχεια τὶς ὀφειλόμενες δόσεις. Ἡ Λαμαίθα δέχεται. Βλέποντας, ὥστόσο, τὴν οἰκονομικὴ δυσπραγία τῆς πρωτοφειλέτιδος, ἀπαιτεῖ καὶ λαμβάνει ὑποθήκη ἐπὶ τῆς οἰκίας τῆς Μυρτίδος. Μία ἀναλόγη περίπτωση μᾶς παραδίδεται στὸν *Πρὸς Ἀπατούριον* λόγο τοῦ Δημοσθένους. Ἐκεῖ ὁ ὀφειλέτης συναινεῖ νὰ παραχωρήσῃ ὑποθήκη ὑπὲρ τοῦ ἐγγυητῆ του προκειμένου ὁ τελευταῖος νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἔναντι ἐνδεχομένης δίωξης ἐκ μέρους τοῦ δανειστή του⁴².

μων καὶ Κρατῖνος κατὰ τὰ ἕξ μέρ[η, Ἀρισ]τέας δὲ κατὰ τὸ ἕβδομον.

41. Νόμος τῆς Ἐφέσου γιὰ τὴν ρύθμιση τῶν χρεῶν (297-6) *I. Ephesos* (IK 11), Ia 4, στ. 42-51: ὑπὲρ τῶν ἐγγύων τῶν ἐγγυωμένων πρὸς [αὐτὰ] τὰ κτήματα· ἐὰμ μὲν ἴση ἢ ἡ τιμὴ τοῦ κτήματος τῷ δανείῳ, πρὸς ὃ [ἂν ἢ] ἐγγυος, τῇ τιμῇσιν τῇ πρὸ τοῦ πολέμου γεγεννημένη, ἀπηλλάχθαι τὸν ἐγγ[υον τῇ]ς ἐγγύης· ἐὰν δὲ πλέον ἢ τὸ ὀφείλημα τῆς τιμῆς τοῦ κτήματος, τὸ πλέον ὀφεί[λημα τῆς] τιμῆς ὁ ἐγγυος ἀποτινέτω κατὰ λόγον ὥσπερ οἱ ἄλλοι οἱ τὰ μετέωρα ἐγγυώ[μενοι, ἐὰμ] μὴ ἐπιτετοκισμένον ἢ εἰς πλείω χρόνον τῆς ἐν τῇ πράξει γεγεννημένης [ἐγγύης]· ἐὰν δὲ ἐπιτετοκικῶς ἢ ὁ δανειστής παρὰ τῇμ πράξιν καὶ τὸν [χρόνον τὸν ὧ]μολογημένον ἐν τῇ πράξει, μὴ ἀποτίνειν τὸν ἐγγυον ὧι πλείον [ἢ]

ἐπι]τετοκ[ισ]μένον, ἐὰμ μὴ ἐπεσχηκῶς ἢ τὴν εἴσπραξιν ὁ τοκιστὴς συμβου[λομένου] τοῦ ἐγγύου. Εὐθύνη τῶν ἐγγυητῶν ὄχι μόνον μὲ τὴν παρουσίαν τους ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν προσωπικὴ τους ἐλευθερία προβλέπεται στὴν ἐπιγραφή τῆς Ἡρακλείας στήν Κάτω Ἰταλία τοῦ 4ου αἰ., IG XIV 645, I (RIJG XII) στ. 154-158: Τὼς δὲ πρωγγύως τὼς ἀεὶ γενομένως πεπρωγγυευκῆμεν τῶν τε μισθωμάτων καὶ τῶν ἐπιζαμιωμάτων καὶ τῶν ἀμπωλημάτων καὶ τῶν καταδικᾶν καὶ αὐτῶς καὶ τὰ χρήματα, ἃ κα ἐπιμαρτυρίσωντι, καὶ μὴ ἤμεν μήτε ἄρνησιν μήτε παλινδικίαν μηδὲ κατ' ἄλλον μηδὲ ἓνα τρόπον ταῖ πόλι πράγματα παρέχεν μηδὲ τοῖς ὑπὲρ τᾶς πόλιος πρρασόντασι· αἱ δὲ μή, ἀτελες ἤμεν.

42. (33), 8: Αὐτὸς μὲν οὖν διὰ τοῦτο οὐκ ἐβούλετο ποιήσασθαι τὸ συμβόλαιον, ἐμὲ δ' ἐκέλευεν

Μετὰ τὴν ἀπόσβεση ἀπὸ τὴν Λαμαίθα τῆς ἀπαίτησης, τὴν ὁποία ἐξασφάλιζε ἡ ὑποθήκη ἐπὶ τῆς οἰκίας, μετὰ τὴν ἐξόφληση, δηλαδή, τοῦ συνόλου τῶν ὀφειλομένων ἀπὸ τὴν Μυρτίδα καταβολῶν στὸν ἄγνωστο ἀντισυμβαλλόμενο, στ. 6-7, ἐπεὶ δὲ κα λύεσθαι⁴³, ἡ Μυρτίς ὀφείλει νὰ τῆς ἐπιστρέψει τὸ ποσὸ τὸν μῆνα Ἀπελλαῖο, στ. 7-9, χρή ἡ Μυρτίς (sc. τὴν Μυρτίδα) μηνὸς Ἀπελλαίου ἀποδόμεν τῶργύριον. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση θὰ ὑποστεῖ τις συνέπειες, τις ὁποῖες θὰ ἐπιφέρει ἡ ὑποθήκευση τῆς οἰκίας της, ὅπως ἀναφέρθηκε παρὰ πάνω. Δεδομένου ὅτι τὸ σχετικὸ ἔγγραφο γιὰ τὴν σύσταση τῆς ὑποθήκης, πὺν περιῆλθε σὲ μᾶς, καταρτίστηκε τὸν μῆνα Φοινικαῖο ἐπὶ πρυτανείας Νέσσου, στ. 11-12, καὶ ὡς χρονικὸ σημεῖο, κατὰ τὸ ὁποῖο τὸ χρέος καθίσταται ἀπαιτητό, ἀναφέρεται ὁ μῆνας Ἀπελλαῖος χωρὶς ἄλλη χρονολογικὴ διευκρίνιση, εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ δύο μῆνες τοῦ ἴδιου ἔτους ἢ, ἐπειδὴ ἡ διαδοχὴ τους στὴν ἐπιγραφή μας δὲν συνεπάγεται ἀναγκαστικὰ καὶ τὴν διαδοχὴ τους μέσα στὸ ἴδιο ἔτος, νὰ πρόκειται γιὰ τὸν Ἀπελλαῖο τοῦ ἐπομένου ἔτους. Ὁ Φοινικαῖος εἶναι ἤδη γνωστὸς ἀπὸ τὸ κερκυραϊκὸ ψήφισμα γιὰ τὰ Λευκοφρυγῆνεια τῆς Μαγνησίας τοῦ Μαιάνδρου⁴⁴. Σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ A. Wilhelm ὁ μῆνας αὐτὸς εἶναι θερινὸς καὶ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν ἀττικὸ Θαργηλιῶνα (Μάιος-Ἰούνιος)⁴⁵. Στὴν πρόσφατη μελέτη γιὰ τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ ἡμερολόγια, ἡ C. Trümper

πρᾶξαι ὅπως αὐτῷ ὡς ἀσφαλέςτατα ἔξει. Λαβὼν δὲ [ἐγὼ] τὰς ἐπτὰ μνᾶς παρὰ τοῦ Παρμένοντος, καὶ τὰς τρεῖς ἅς προειλήφει οὗτος παρ' ἐκείνου, ἀνθολογησάμενος πρὸς τοῦτον, ὦν ἡν ποιοῦμαι τῆς νεῶς καὶ τῶν παίδων, ἕως ἀποδοῖή τās τε δέκα μνᾶς ἅς δι' ἐμοῦ ἔλαβεν, καὶ τὰς τριάκοντα ὧν κατέστησεν ἐμὲ ἐγγυητὴν τῷ τραπεζίτῃ.

43. Πὰ τὸ ρῆμα λύομαι, ἕναν ἀπὸ τοὺς συνηθέστερους τεχνικοὺς ὄρους πὺν δηλώνουν γενικότερα τὴν ἀπόσβεση μιᾶς ὀφειλῆς, μιᾶς ἀπαίτησης, παραπέμπουμε στὸ βιβλίον τοῦ L. Migeotte, *L'emprunt public* 29 (συμφωνία μεταξὺ τῆς Δρυμαίας στὴν Φωκίδα καὶ τοῦ κοινοῦ τῶν Οἰταίων, 162-157), I, στ. 6-11: εἰ δὲ κα διοικήσῃ ἁ πό[λις] τῶν Δρυμίων τās ἐνήκοντα μνᾶς, κα[θ]ὼς ἐν τᾷ ὁμολογίᾳ γέγραπται, τῷ θεῷ καὶ [τ]οῖς Οἰταίοις, ἀπολελυμένα ἔστω [το]ῦ δανείου παντὸς καὶ ἁ συνγραφὰ ἀτε[λ]ῆς καὶ ἀρμένα ἔστω. Αὐτόθι 44 (ψήφισμα τῆς Ὀλβίας πρὸς τιμὴν τοῦ εὐεργέτη τῆς πόλης Πρωτογένους, τοῦ 3ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ.), στ. 16-19: καὶ οὐκ ἐχόντων (sc. τῶν ἀρχόντων) λύσασθαι, τοῦ δὲ ξένου φέροντος ἐπὶ τὸν χαρακτήρα, αὐτὸς ὑπεραποδοὺς τοὺς ἑκατὸν χρυσοὺς ἐλύσατο· στ. 169-176. Αὐτόθι 67 (ψήφισμα τῆς Σάμου πρὸς τιμὴν τοῦ εὐεργέτη της Βουλαγόρα, μετὰ τὸ 243-2, τώρα IG XII 6, 11, στ. 43-48: ἐπηγγέιλαιτο, ἐπεὶ οὐκ ἦν ὅθεν ἀποδοθῆσεται τὰ χρήματα, αὐτὸς καὶ τὸ δάνειον ὑπὲρ τῆς πόλεως καὶ τοὺς τόκους καὶ τὰ λοιπὰ ἀναλώματα πάντα ἐπιλύ-

σειν καὶ τοῦτο ἔπραξεν κατὰ τάχος καὶ ἀπέλυσεν τὸν δανειστὴν οὔτε συγγραφὴν οὔδεμίαν θέμενος πρὸς τὴν πόλιν ὑπὲρ τούτων τῶν χρημάτων οὔτε προεγγύους ἀξιώσας ἑαυτῷ καταστ[α]θῆναι· βλ. ἐπίσης τὴν ὑπόλοιπη βιβλιογραφία τῆς ἐπιγραφῆς, τὴν ὁποία ἀναφέρουμε παραπάνω στὴν σημ. 24. Ἐξάλλου, ἡ εἰδικότερη ἔκφραση γιὰ τὴν ἀπόσβεση ὑποθήκης εἶναι ἐλευθερία τῆς οἰκίας ἢ καθιστῶ ἐλευθερὰν τὴν οἰκίαν, π.χ., W. Peek, *Inscriptionen von den dorischen Inseln, Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philol.-hist. Kl.*, Band 62, Heft 1 (Berlin 1969), 88 (ψήφισμα τοῦ συλλόγου τῶν Φρυγῶν ἀπὸ τὴν Ἀστυπάλαια, τοῦ 3ου αἰ.), στ. 13-15: στεφανῶι τὸ κοινὸν τῷ Φρυγῶν θαλλοῦ στεφάνωι τὸς ἐσενέγ[κ]αντας ἀναπόδοτον ἐς ἐλευθερίαν τᾶς οἰκίας.

44. IG IX 1² 4, 1196, στ. 2.

45. *Attische Urkunde II* (*Kleine Schriften I* 1974) σ. 26-27. Ἡ ἄποψη τοῦ Βιεννέζου ἐπιγραφικοῦ ἔγινε ἀμέσως ἀποδεκτή: J. καὶ L. Robert, *Bull. Ép.* 1941, 8, σ. 45 ἐνῶ ἡ C. Trümper (βλ. τὴν ἐπόμενη σημείωση), παρ' ὅλο πὺν διαφοροποιεῖται κατὰ ἕναν μῆνα, σημειώνει στὴν οἰκεία θέση καὶ τὴν ἄποψη τοῦ A. Wilhelm, π.χ., σ. 156, σημ. 663, σ. 163, σημ. 697, ὅπου μάλιστα γράφει: «Nach den Quellen zu urteilen fiel Φοινικαῖος in Korinth, Korkyra und Ambrakia in den Sommer, vgl. A. Wilhelm...» κλπ.

θεωρεί ότι ο Φοινικαῖος ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν ἀκριβῶς προηγούμενο μήνα τοῦ ἀττικοῦ ἡμερολογίου, τὸν Μουνυχιώνα (Ἀπρίλιο-Μάιο)⁴⁶. Πὰ τὸν μήνα Ἀπελλαῖο ἡ ἐπιγραφή μας ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἄμεση μαρτυρία του στὸ ἡμερολόγιο τῆς Κέρκυρας⁴⁷. Ἡ ὑπαρξή του καὶ στὸ νησί συναγόταν ἀπὸ τὴν παρουσία του στὴν Ἐπίδαμνο-Δυρράχιο⁴⁸ καὶ τὴν Ἀπολλωνία⁴⁹, τὶς δύο κορινθιακές-κερκυραϊκές ἀποικίες στὴν Ἥπειρο. Κατὰ τὴν C. Trümpy ὁ Ἀπελλαῖος ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν ἀττικὸ Ἑκατομβαιώνα (Ἰούλιος-Αὐγουστος)⁵⁰. Ἐὰν οἱ ὑπολογισμοὶ τῆς C. Trümpy εἶναι ὀρθοὶ ὡς πρὸς τὴν διαδοχὴ τῶν μηνῶν αὐτῶν, μπορούμε τότε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ὑποθήκη συστάθηκε γιὰ μερικὸς μῆνες, χρονικὸ διάστημα ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἡ ἐνυπόθηκη δανείστρια θὰ πρέπει νὰ πραγματοποιήσει τὶς δόσεις, ἐνδεχομένως μηνιαῖες.

Ἡ οἰκία τῆς Μυρτίδος εὐρίσκεται ἐν ἄκραι. Ὁ γεωγραφικὸς ὅρος ἄκρα, ἄκρη⁵¹, θηλυκὸ τοῦ ἐπιθέτου ἄκρος, ἔσχατος, ὑψιστος, ὅπως εἶναι γνωστὸ, μπορεῖ ἐπίσης νὰ σημαίνει, μεταξὺ τῶν ἄλλων, τὴν ἄκραν (γῆς), τὸ ἀκρωτήριο, ἢ τὴν ἄκραν (πόλιν), τὴν ἀκρόπολη, τὸ φρούριο ποὺ εἶναι οἰκοδομημένο ἐπάνω σὲ ἀπόκρημνο βράχο ὑπερκείμενο τῆς πόλης. Μὲ τὴν τελευταία αὐτὴ σημασία, ὁ ὅρος ἄκρα, στὸν ἐνικὸ ἢ στὸν πληθυντικὸ, συνοδεύεται συνηθέστατα ἀπὸ τὸ ἄρθρο⁵². Χωρὶς νὰ μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε ἐκ τῶν προτέρων τὴν δυνατότητα ἡ οἰκία τῆς Μυρτίδος νὰ εὐρίσκεται στὶς ὑπώρειες τοῦ ἀταύτιστου ἀκόμα λόφου τῆς ἀκρόπολης, ἡ τοπογραφία εἰδικὰ τῆς Κέρκυρας ἐπιτρέπει καὶ μία ἄλλη ὑπόθεση. Πράγματι, τὸ ἀκίνητο αὐτὸ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἦταν κτισμένο σὲ κάποιο ὕψωμα ἢ στὴν πλαγιά κάποιου ἀπὸ τοὺς λόφους τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς χερσονή-

46. *Untersuchungen zu den altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen* (Heidelberg 1997): γιὰ τὸ ἡμερολόγιο τῆς Κέρκυρας, σ. 158-159 καὶ 161, γιὰ τὴν ἀντιστοιχία τοῦ Φοινικαίου, σ. 163.

47. Ἄς σημειωθεῖ μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτή, ὅτι ὁ Ἀπελλαῖος εἶναι ἀμάκτωρος στὴν ἴδια τὴν Κόρινθο.

48. Σὲ τρεῖς σφραγίδες κεραμίδων, P. Cabanes - F. Drini, *Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie et d'Épire*. I. 1. *Inscriptions d'Épidamne-Dyrrhachion* (Paris 1995) 580: Ἀπελλαίου.

49. Σὲ ἀπελευθερωτικὴ πράξη, P. Cabanes-N. Céka, *Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie et d'Épire*. I. 2. *Inscriptions d'Apollonia d'Illyrie* (Paris 1997) 21, στ. 1-2: π[ρυταν]εύοντος .ΟΥΑ - - - [μ]ηνὸς Ἀπελλαίου.

50. Αὐτόθι σ. 163· βλ. καὶ σ. 125, 131, 135.

51. Μελέτη τοῦ ὅρου αὐτοῦ, καὶ ὅχι μόνον μὲ τὴν στρατιωτικὴ του ἔννοια, ἀπὸ τὸν L. Robert, *Gnomon* 42, 1970, 596-597, στὰ πλαίσια τῆς βιβλιοκρισίας τοῦ ἔργου τοῦ F. Maier, *Griechische Mauerbauinschriften* (Heidelberg 1959-1961).

52. Στὸ ψήφισμα τοῦ Ραμνοῦντος, τοῦ 235-4, B. X. Πετράκου, *Ὁ δῆμος τοῦ Ῥαμνοῦντος* II. *Οἱ ἐπιγραφές* (Αθήναι 1999) 17, στ. 17-18: καὶ νῦν τεταγμένους

ὑπὸ τοῦ βασιλέως Δημητρίου ἐν τεῖ ἄκραι τεῖ Ἑρετριέων· ἀκριβῶς γιὰ τὴν «ὀφρῦεσαν» Ἑρέτρια, βλ. τὴν ἀνάλυση τοῦ D. Knäuper, *Ant. Kunst* 12, 1969, 83-87. Στὸν κανονισμὸ τῆς Περγάμου γιὰ τὶς θυσίες πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου, μετὰ τὸ 133, *I. Perg.* 255, IV, στ. 26-27: τῶν δ' ἐν τῇ ἄκραι θυομένων καὶ πυλωρῶι τῆς ἄκρας βοὸς μὲν Σ. Στὴν συνθήκη μεταξὺ τοῦ πρώτου Πτολεμαίου, τριῶν ἀρχηγῶν μισθοφόρων καὶ τῆς Ἰασοῦ, *I. Iasos* I (*IK* 28, 1), στ. 17-18: ἀποδόντας δὲ κομίσασθαι παρὰ Μαχάονος τὰς ἄκρας [καὶ] τὰ ἐν ταῖς ἄκραις ὄντα. Στὴν συνθήκη μεταξὺ τοῦ δυνάστου Εὐπολέμου καὶ τῶν Θεαγγέλων τῆς Καρίας (περὶ τὸ 310;), *Staatsverträge* III 429, στ. 18-20: Ὅταν δ' ὁμόσῃ Εὐ[πόλ]εμος Θεαγγελεῦσιν καὶ τοῖς στρατιώταις ἐμμενεῖν ἐν τοῖς ὠμολογημένοις καὶ τὰ ὀψώνια ἀποδῶι τοῖς στρατιώταις, παραλαμβάνετω τὴν πόλιν καὶ τὰς ἄκρας· βλ. τὴν ἀνάλυση τοῦ χωρίου μὲ τὴν παράλληλη μελέτη τῆς τοπογραφίας ἀπὸ τὸν L. Robert, *Collection Froehner* (Paris 1936) 81-86, ἡ ὁποία δικαιώνει πλήρως τὸν πληθυντικὸ τοῦ ὅρου, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς Ἑρέτριας.

σου τοῦ Κανονίου, ἡ ὁποία ἔχει ταυτιστεῖ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς μὲ τὰ μετέωρα ποὺ ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης⁵³. Ἐπισημαίνουμε ὅτι ὁ ἱστορικὸς διακρίνει τὴν ἀκρόπολη ἀπὸ τὰ μετέωρα. Σχετικὰ μὲ τὴν οἰκιστικὴ περιοχὴ τῆς πόλης, τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δείχνουν ὅτι ἀπὸ τὴν κλασικὴ περίοδο καὶ ἐξῆς ἡ πόλη ἐπεκτάθηκε πρὸς τὸ νότιο τμῆμα τῆς χερσονήσου τοῦ Κανονίου καὶ τὸ Φιγαρέτο⁵⁴.

Τὸ ἔγγραφό μας ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν μνεία τοῦ πρύτανη, τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντα τῆς Κέρκυρας, καὶ τῶν μαρτύρων, γιὰ τοὺς ὁποίους στὴν δωρικὴ τῆς Κέρκυρας χρησιμοποιεῖται πάντα ὁ ὄρος ἐπάκος (ἐπήκος)⁵⁵. Οἱ ἐπάκοι εἶναι δύο, ἕνας γιὰ κάθε συμβαλλόμενη καὶ τὸ ὄνομά τους συνοδεύεται ἀπὸ τὸ πατρώνυμό τους, ὅπως ἀκριβῶς καὶ σὲ μία διαθήκη μὲ δωρεὰ τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου⁵⁶ ἐνῶ στὴν μία ἀπὸ τὶς μολύβδινες πινακίδες μὲ τὶς ὁμολογίες χρῶν⁵⁷, ὅπου διατηρεῖται, τὴν IG IX 1² 4, 866, ἀναφέρονται δύο ἐπάκοι μὲ τὸ ὄνομα καὶ τὸ φυλετικὸ τους⁵⁸. Πρῶτα ἀναφέρεται ὁ μάρτυς τῆς πιστώτριας καὶ ἔπειτα αὐτὸς τῆς ὀφειλέτιδος. Ὁ μάρτυρας τῆς Λαμαίθας – εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ μᾶς ἐπιφυλάσσει ἐκπλήξεις ἕως τὸν τελευταῖο στίχο της – εἶναι μία γυναίκα⁵⁹, ἡ Ἀριστόμνη, κόρη τοῦ Ἀριστοδάμου. Ὅπως οἱ δύο συμβαλλόμενες, ἔτσι καὶ ἡ μάρτυς παρουσιάζεται ἐδῶ χωρὶς κύριον. Γυναίκα ὡς μάρτυρας εἶναι ἅπαξ στὴν Κέρκυρα ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀμάρτυρο ἄλλοῦ (βλ. καὶ παρακάτω).

Ἀπὸ ἀνθρωπωνυμικῆς ἀποψης ἡ νέα ἐπιγραφή προσφέρει μερικὰ ἐνδιαφέροντα ὀνόματα. Ἀπὸ τὰ τρία γυναικεῖα ὀνόματα, τὸ ὑποκοριστικὸ Μυρτίς, προερχόμενο ἀπὸ τὴν μεγάλη καὶ ποικίλη κατηγορία τῶν φυτωνύμων, δὲν χρειάζεται ἰδιαίτερο σχολιασμό, ἀφοῦ μαζί μὲ τὰ ἄλλα ἀνδρικὰ καὶ γυναικεῖα ὀνόματα ἀπὸ τὴν ρίζα μυρτ- εἶναι συνηθισμένα στὸν ἐλληνικὸ κόσμο⁶⁰. Τὸ δεύτερο, ὅμως, ὄνομα, τὸ σύνθετο Λαμαίθα, φαίνεται ἀμάρτυρο ἕως τώρα στὴν φιλολογικὴ, ἐπιγραφικὴ καὶ τὴν παπυρολογικὴ παράδοση. Εἶναι σύνθετο ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς Λάμιας, τοῦ σαρκοβόρου τέρατος τῆς ἐλληνικῆς μυθολογίας διαχρονικά, καὶ ἀπὸ τὸ αἶθος, λαμπερός, διάπυρος, στιλπνός, ἀπαστράπτων. Ἀπὸ τὰ ἐπίθετα αἶθος καὶ αἴθων προέρχεται μία πλούσια σὲ τύπους ὁμάδα ὑποκοριστικῶν καί, κυρίως, συνθέτων μὲ τὸ θέμα αὐτὸ πάντα ὡς δεύτερο συνθετικὸ, προερχομένων ἀπὸ ὅλο τὸν ἐλληνικὸ κόσμο, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ F. Bechtel, HP 24-25. Στὴν ὁμάδα τῶν συνθέτων

53. Γ 72, 3: ἀφικομένης δὲ νυκτὸς ὁ μὲν δῆμος ἐς τὴν ἀκρόπολιν καὶ τὰ μετέωρα τῆς πόλεως καταφεύγει. Ἀνάλυση τοῦ χωρίου σὲ σχέση μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ τὴν τοπογραφία τῆς πόλης στὸ ἄρθρο τοῦ Καλλιγᾶ, ὅ.π.

54. Βλ. τὴν βιβλιογραφία ποὺ παραθέτουμε γιὰ τὸ τοπογραφικὸ σημείωμα στὴν ἀρχὴ τοῦ ἁρθροῦ μας: Καλλιγᾶς ὅ.π. 56· Σπετσιέρη-Χωρέμη ὅ.π. Πρέκα-Ἀλεξανδρῆ ὅ.π. 29-30. ΑΔ, Χρ. (ὑπὸ ἐκτύπωση) γιὰ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφές.

55. Ὁ ὄρος μελετᾶται στὰ πλαίσια τῶν ἰδιωτικῶν ἀλλὰ καὶ δημόσιων (διεθνῶν) δικαιοπραξιῶν ἀπὸ τὴν Vélissaropoulos ὅ.π. 77-78.

56. IG IX 1² 4, 799, στ. 4-6.

57. Βλ. στὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ ἁρθρου.

58. Ἡ ἴδια ἀναφορὰ θὰ ὑπῆρχε καὶ στὶς ὑπόλοιπες: Vélissaropoulos ὅ.π. 77.

59. Εἰδικὰ τὸ ὄνομα καὶ τὸ πατρώνυμο αὐτῆς τῆς μάρτυρος εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπανειλημμένων ἀναγνώσεων τῶν ψηφιακῶν φωτογραφιῶν ἀλλὰ καὶ αὐτοψίας τῆς ἴδιας τῆς πινακίδας.

60. F. Bechtel, *Die attischen Frauennamen* (στὸ ἐξῆς *Frauennamen*) (Göttingen 1902) 102 καὶ Ἰδ., *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit* (στὸ ἐξῆς HP) (Halle 1917) 594 καὶ 596. Bull. Ép. 1969, 432.

έρχονται τώρα να προστεθοῦν τὰ νέα ὀνόματα Γάλαιθος ἀπὸ τὴν Ἠπειρο, Γέραιθος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, Κύναιθος ἀπὸ τὴν Γέλα, Λέαιθος ἀπὸ τὴν Κλεωνές, Σάαιθος ἀπὸ τὸν ἀρκαδικὸ Ὀρχομενὸ καὶ Σάλαιθος ἀπὸ τὴν Λακωνία⁶¹. Ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς Λάμιας ὁ F. Bechtel ὁ.π. σ. 571⁶² ἀναφέρει δύο μόνο γυναικεῖα ὀνόματα, τὸ Λάμια, ποὺ εἶναι αὐτούσιο τὸ ὄνομα τοῦ τέρατος⁶³, καὶ τὸ ὑποκοριστικὸ Λαμίδιον. Σὲ αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ τώρα ἓνα τρίτο ὄνομα, ἐπίσης γυναικεῖο, τὸ Λαμῶ, τὸ ὁποῖο φέρει μέλος ἐξεχουσας οἰκογένειας ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα τῆς Καρίας⁶⁴. Σύνθετα ὀνόματα δὲν ἔχουμε συναντήσει ἔως τώρα. Σημασιολογικὰ προτείνουμε τὸ κερκυραϊκὸ Λαμαίθα νὰ παραλληλιστεῖ ἀκριβῶς μὲ τὸ Γόργαιθος τῆς ὕστερης ἐλληνιστικῆς περιόδου ἀπὸ τὴν Ἀστυπάλαια, IG XII, Suppl., σ. 80, 172, στ. 10 καὶ σ. 82, 226, τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ τὸν Bechtel ὁ.π. σ. 24, χαρακτηρίζει «πιθανῶς ἐκεῖνον, τοῦ ὁποῖου τὸ μάτι λαμποκοπᾷ, σπινθηροβολεῖ, ὅπως αὐτὸ τῆς Γοργούς»⁶⁵.

Τὸ τρίτο, τέλος, γυναικεῖο ὄνομα, τὸ Ἀριστόμνη, φαίνεται ἄγνωστο, μὲ αὐτὴ τουλάχιστον τὴν μορφή. Τὸ πρῶτο συνθετικὸ μέρος ἀναπαράγει τὸ ἀντίστοιχο τοῦ πατρωνύμου, σύμφωνα μὲ μία πολὺ κοινὴ πρακτικὴ τῆς ἐλληνικῆς ὀνοματοθεσίας.

Ἀπὸ τοὺς ἀναφερομένους ἄνδρες στὴν ἐπιγραφή, ὁ πρῦτανος ὀνομάζεται Νέσσοις. Τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Κέρκυρα καὶ γενικὰ ὡς ἀνθρωπωνύμιο εἶναι πολὺ σπάνιο. Γνωστὰ εἶναι δύο παραδείγματα ποὺ παραδίδονται μόνο ἀπὸ φιλολογικὲς πηγές. Συγκεκριμένα ὁ Διογένης Λαέρτιος, IX 10, 1, ἀναφέρει ἓναν Νέσσο ἀπὸ τὴν Χίο ὡς μαθητὴ τοῦ Δημοκρίτου καὶ ὁ Πλίνιος, NH XXXV 11, 40, ἓναν ζωγράφο, γιὸ τοῦ Ἀβρωνος. Ἐξάλλου, ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ὀνόματα ποὺ ἀπέσπασε ὁ O. Masson ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν ἱλλυρικῶν ὀνομάτων γιὰ νὰ τὰ ἀποκαταστήσει στὸ ἐλληνικὸ ἀνθρωπωνυμικὸ ἦταν καὶ ἓνα «νέο (;) ὄνομα Νεσσυλος», τὸ ὁποῖο ἐκεῖνος, τότε, γνώριζε μόνον ἀπὸ μερικὰ ἀβέβαια ἱλλυρικὰ νομίσματα ἀποδιδόμενα σὲ κάποιον δυνάστη (;)⁶⁶. «Ἐὰν ἔχει ἐπαληθευτεῖ ἡ ἀνάγνωση θὰ ἦταν δυνατόν νὰ πρόκειται γιὰ ἓνα παρατσούκλι τῆς γνωστῆς ὁμάδας τοῦ νεοσσός, διότι παρὰλληλα μὲ τὸ Νεοσσ- καὶ Νοσσ- (Νοσσύλος στὴν Κῶ), θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ δεχθεῖ καὶ ἓνα Νεσσύλος»⁶⁷. Σήμερα, ὡστόσο, τὸ ὄνομα αὐτὸ ἔχει πάψει πλέον νὰ εἶναι ἀσαφὲς ἀφοῦ σφραγίδες κεραμίδων ἀπὸ τὴν Ἐπίδαμνο-Δυρράχιο μὲ τὴν ἐπιγραφή ἐπὶ Νεσσύλου βεβαιώνουν ὅχι μόνον τὴν ὑπαρξὴ του ἀλλὰ καὶ

61. Ἀναφέρονται στοὺς ἀντίστοιχους τόμους τοῦ *A Lexicon of Greek Personal Names* (Oxford 1987-).

62. Βλ. ἐπίσης καὶ τοῦ Ἰδ., *Frauenamen* 83.

63. Προπαροξύτονο· τὸ παροξύτονο Λαμία προέρχεται ἀπὸ τὸ γεωγραφικὸ ὄνομα, F. Bechtel, *HP* 553, ὅπως καὶ τὸ ἀρσενικὸ Λάμιος, σ. 557.

64. Σὲ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα, C. P. Jones, *AA* 1994, 455-461. Πρβ. R. Merkelbach - J. Stauber, *Steinepigrammen aus dem griechischen Osten: Die Westküste Kleinasien von Knidos bis Ilion* (1998) 02/09/33.

65. Τὴν ἀποψη ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἀνθρω-

πωνύμιο τὸ Γοργῶπα τοῦ ἐνεπιγράφου χρυσοῦ ἐλάματος ἄγνωστης προέλευσης ποὺ δημοσίευσε ὁ R. Kotansky, *An Early Christian Gold Lamella for Headache*, στὸ *Magic and Ritual in the Ancient World* (Leiden 2002) 37-46 καὶ εἰδικότερα 40-43, ὑποστηρίζει καὶ ὁ M. Sève, *Bull. Ép.* 2003, 145.

66. *Quelques noms illyriens, L'Illyrie méridionale et l'Épire* I (Clermont-Ferrand 1987) 116 (*Onomastica Graeca Selecta* 580).

67. Παράλληλη θεωρεῖ ὁ O. Masson, αὐτόθι, τὴν γνωστὴ περίπτωσι Νεμήνιος, Νεομήνιος.

τὸ ὅτι ἀνῆκε σὲ πρύτανι, τὸν ἐπώνυμο ἄρχοντα τῆς πόλης⁶⁸. Μάλιστα, αὐτὸ τὸ Νεσσύλος τῆς Ἐπιδάμνου, συνεχίζουμε ἐμεῖς, μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ Νέσσος τῆς νέας ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν κερκυραϊκὴ τῆς μητροπόλεως, ἄμεσα προερχόμενο ἀπὸ τὸ νεοσσὸς μὲ τὴν προσθήκη τῆς ὑποκοριστικῆς κατάληξης -ύλος. Ὡστόσο, τὰ καινοφανῆ στοιχεῖα πὺν θέτει στὸ τραπέζι τῆς ἔρευνας τὸ ἔλασμα τῆς Κέρκυρας εἶναι τόσα καὶ τέτοια ὥστε νὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐκφράσουμε καὶ ἄλλη ἅποψη ὅτι, δηλαδή, στὴν Κέρκυρα ἔχουμε αὐτούσιον τὸ ὄνομα τοῦ Κενταύρου καὶ στὴν Ἐπίδαμνον τὸ ὑποκοριστικόν του.

Ὁ μάρτυς τῆς Μυρτίδος ὀνομάζεται Φόρυς, γιὸς τοῦ Ἀρχαγάθου. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἀνθρωπωνύμια ἀπαντοῦν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Κέρκυρα. Ἐὰν τὸ πατρώνυμον δὲν χρειάζεται ἰδιαίτερον σχολιασμό, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιον μὲ τὸ ὄνομα. Τὸ Φόρυς ἀνήκει στὰ λεγόμενα κοπρώνυμα, μία κατηγορία πὺν ἢ φαντασία, ἢ ἐλευθεριότης καὶ τὸ χιοῦμορ τῶν Ἀρχαίων ἐμπλούτισε συχνὰ σὲ ἀπίστευτον γιὰ τὸν σύγχρονον μελετητὴ βαθμό⁶⁹. Τὸ ὄνομα αὐτὸ ἔχει ἤδη μελετηθεῖ ἀπὸ τὸν F. Bechtel⁷⁰, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν γλῶσσα τοῦ Ἑσυχίου, φόρυς⁷¹, ἀπὸ τὴν ὁποία, μὲ τὴν σειρὰ τους προκύπτουν καὶ μὲ διάφορες καταλήξεις (ὑποκοριστικὲς, καταγωγῆς κλπ.), τὰ ἀνθρωπωνύμια Φόρυλλος, Φορύσκος, Φορυσκίδης καὶ Φορύστας. Τέλος, σχετικὰ μὲ τὴν γεωγραφία τῶν ὀνομάτων αὐτῶν, τῶν ὁποίων τὰ παραδείγματα δὲν ἔπαψαν νὰ αὐξάνουν, τὰ συναντούσαμε ἕως τώρα σταθερὰ στὴν Ἀττικὴ⁷², τὴν Βοιωτίαν (Ὀρχομενὸν καὶ Τανάγρα), τὴν Εὐβοίαν μὲ τὴν Ἐρέτρια καὶ τὴν Θάσο. Μὲ τὴν πινακίδα τῆς Κέρκυρας διευρύνεται σημαντικὰ ὁ κύκλος τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ καὶ στὴν βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα.

Ἡ νέα ἐπιγραφὴ ἔρχεται νὰ προσθέσει νέα στοιχεῖα καὶ σὲ ἓνα σημαντικό κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαιότητος, τὸ ὁποῖον γιὰ διαφόρους λόγους ὀλοένα καὶ περισσότερο ἀπασχολεῖ σήμερον τοὺς ἐρευνητές, αὐτὸ τῆς θέσης τῆς γυναίκας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Εἰδικότερα, ἡ ἐπιγραφὴ μᾶς ἀναφέρεται στὴν δικαιοπρακτικὴ ἱκανότητα τῶν γυναικῶν κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Πράγματι, οἱ δύο Κερκυραῖες κυρίες εἶναι ἰδιοκτῆτριες κινητῆς καὶ ἀκίνητης περιουσίας, παρουσιάζονται δὲ στὴν δικαιοπραξία αὐτῇ, ὅπως καὶ ἡ μάρτυς Ἀριστόμνη, χωρὶς κύριον. Ἡ Λαμαίθα καὶ ἡ Μυρτίς ἀσκοῦν οἰκονομικὲς δραστηριότητες, συνάπτουν συμβάσεις, ὅπως ἡ σύσταση ὑποθήκης, δάνεια ἢ μισθώσεις ἀκινήτων (γιὰ τὰ ὁποῖα ὀφείλονται οἱ καταβολές) καί, ὅπως δεχόμεστε, προσφέρονται ὡς ἐγγυήτριες καὶ ὅλα αὐτὰ χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀνάγκη τῆς παρουσίας ἐπιτρόπου.

68. *Inscriptions d'Épidamne-Dyrrhachion* (1995) 580-πρβ. καὶ τὰ σχόλια *Inscriptions d'Apollonie d'Illyrie* (1997) 138.

69. Σὲ πρόσφατη μελέτη του, ὁ O. Masson συνόψισε καὶ σχολίασε τίς διαφορὲς παλιὲς καὶ νεότερες θεωρίες, γιὰ ποῖον λόγο, δηλαδή, οἱ Ἀρχαῖοι ἔδιναν τέτοια ὀνόματα στὰ παιδιά τους, προσθέτοντας ἐπίσης καὶ τίς δικές του ἀπόψεις: *Nouvelles notes d'anthroponymie grecque*, *ZPE* 112, 1996, 147-150.

70. *Die einstämmigen männlichen Personennamen des Griechischen, die aus Spitznamen hervorgegangen*

sind (Berlin 1898) 76-77. *HP* 483.

71. «Δακτύλιος ὁ κατὰ τὴν ἔδραν». Ὁ Masson ὁ.π. 148, ἐρμηνεύει τὴν λέξη φόρυς: «anus», δηλαδή πυγὴ, πρωκτός.

72. Ὅπου μόνον τὸ Φορύσκος φέρεται ἀπὸ ἐννέα Ἀθηναίους καὶ ἓναν μέτοικον. Σὲ ἓνα ἀθηναϊκὸ δικαστικὸ πινάκιο, πὺν δημοσιεύθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Χ. Κριτζᾶ, στὸν τόμον *Τιμαὶ Ἰωάννου Τριανταφυλλοπούλου* (Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 2000) 101-107, ἀναφέρεται ἓνας Χαίρεστρατος Φορυσκίδος Λαμ(πτρεὺς) περὶ τὸ 375-365 π.Χ.

Ἡ ἀνέκδοτη ὑποθήκη ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ἐπιβεβαιώνει τώρα τὶς ἀμφιβολίες ποὺ διατύπωσε πρὶν σαράντα χρόνια ὁ Ἀντ. Μ. Μπαμπάκος σχετικὰ μὲ τὴν γενικὴ ἰσχὺ τοῦ «ἀξιώματος» τῆς ἐπιτροπείας τῶν γυναικῶν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Στὸ ἔργο του, *Σχέσεις οἰκογενειακοῦ Δικαίου εἰς τὴν νῆσον Κάλυμνον τὸν ἀ' μ.Χ. αἰῶνα*⁷³, ἐκτιμοῦσε ὅτι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν φύση τῆς συγκεκριμένης δικαιοπραξίας (θρησκευτικοῦ χαρακτήρα ἢ μὴ), ἡ παρουσία τοῦ κυρίου ὑπῆρξε ἀναγκαία σὲ ὁρισμένες περιοχὲς τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, ἐνῶ σὲ ἄλλες ἦταν ἄγνωστη. Μὲ τὸ γεωγραφικὸ κριτήριον ποὺ ἔθεσε ὁ Ἑλληνας ἱστορικὸς τοῦ Δικαίου, συμφωνεῖ, μὲ ὁρισμένες ἀποκλίσεις, ὁ Γάλλος ἐπιγραφικὸς Cl. Vatin⁷⁴. Σύμφωνα μὲ τὸν τελευταῖο, στὴν Ἀττικὴ, τὶς Κυκλάδες, τὰ Δωδεκάνησα, τὴν Ἰωνία καὶ τὴν Βοιωτία, ἡ ἐπιτροπεία τῶν γυναικῶν μοιάζει νὰ ἦταν ἀναγκαία ἐνῶ δὲν ἐμφανίζεται στὴν Θεσσαλία, τὴν Φωκίδα, τὴν Λοκρίδα, τὴν Αἰτωλία καὶ τὴν Ἡπειρο⁷⁵. Ὁ Cl. Vatin ἐκφράζει, ὡστόσο, ὁρισμένες ἀμφιβολίες σχετικὰ μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Ἀντ. Μ. Μπαμπάκου. Ἀναγνωρίζει μὲν ὅτι ἡ ἄποψη αὕτη ἔχει μία λογικὴ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση, ὅμως, νὰ μὴν μᾶς ὀδηγήσει στὸ αὐθαίρετο συμπέρασμα ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἐπιτροπεία γυναικῶν σὲ περιοχὲς γιὰ τὶς ὁποῖες ἀπλῶς δὲν ἔχουμε μαρτυρίες (ἐννοώντας τὴν βόρεια καὶ ἀνατολικὴ Ἑλλάδα)· ἀντιτάσσει δὲ τὴν μὴ ἀναμενόμενη παρουσία κυρίου στὴν πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτο, χώρα τῆς ὁποίας ὁ ἐλληνικὸς πληθυσμὸς προέρχεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ περιοχὲς ὅπου δὲν ὑπῆρχε ἡ ἐπιτροπεία τῶν γυναικῶν.

Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ ἐπιτροπεία τῶν γυναικῶν διατηρεῖται στὴν ἐλληνιστικὴ Αἴγυπτο. Στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ παπυρολογικὰ ἔγγραφα ποὺ συνετάγησαν μὲ ἀφορμὴ τὴν κατάρτιση συμβάσεων ἢ ἄλλων δικαιοπραξιῶν στὶς ὁποῖες συμμετέχουν γυναῖκες, οἱ συμβαλλόμενες συνοδεύονται ἀπὸ τὸν κύριόν τους. Παράλληλα, ὅμως, δὲν ἀπουσιάζουν καὶ οἱ περιπτώσεις, ἀριθμητικὰ λιγότερες, κατὰ τὶς ὁποῖες ἐμφανίζονται νὰ μετέχουν σὲ δικαιοπραξίες ἢ σὲ οἰκονομικὲς δραστηριότητες γυναῖκες μόνες χωρὶς τὴν παρουσία ἐπιτρόπου. Στὶς δύο πάντα θεμελιώδεις μελέτες τοῦ γιὰ τὴν ἐπιτροπεία τῶν γυναικῶν καὶ τὶς ἀρμοδιότητες τοῦ κυρίου, ὁ R. Taubenschlag σημείωνε ὅτι στὴν ἐλληνορωμαϊκὴ Αἴγυπτο, ἐπιτρεπόταν νὰ μετέχουν σὲ κάθε εἶδους ἐμπορικὲς συναλλαγές⁷⁶. Ἡ παρουσία κυρίου ἦταν ἀναγκαία μόνον ὅταν ἡ συγκεκριμένη δραστηριότητα ὀδηγοῦσε στὴν σύνταξη συμβολαιογραφικοῦ ἐγγράφου ἀπὸ τὸν συγγραφοφύλακα ἢ ἀπὸ τὸν ἀγορανόμον (συγχώ-

73. Ἀθῆναι 1963, σ. 116 κέ.

74. *Recherches sur le mariage et la condition de la femme mariée à l'époque hellénistique*, BEFAR 216 (Paris 1970) 241 κέ.

75. Αὐτόθι 243.

76. La compétence du κύριος dans le droit gréco-égyptien, *AHDO* 2, 1938, 293-314 (= *Opera Minora* 1959, 353-377), ὅπου εἶναι συγκεντρωμένες οἱ παπυρολογικὲς μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὶς δραστηριότητες τῶν γυναικῶν μὲ ἢ χωρὶς κύριον. Ὁ ἴδιος σημειώνει στὸ *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri* (332 B.C.-640 A.D.)² (Βαρσοβία 1955), κυρίως

σ. 175-176: «It is a well established fact that in the Greco-Egyptian law there was no limitation on the capacity of women to take part in any sort of private commercial transaction. The assistance of the κύριος was however required when a document had to be drawn up by a συγγραφοφύλαξ or in case of a δημόσιος χρηματισμός, i.e. a document made out by the agoranome; also in cases of a συγχώρησις or of a διαγραφή. In all other instances, legal proceedings excepting, the cooperation of the κύριος was subject to the woman's consent. But there again an exception from this principle was made in the Ptolemaic era.

ρησις ἢ διαγραφὴ)⁷⁷. Στὶς ἄλλες περιπτώσεις ἢ συμμετοχὴ τοῦ κυρίου στὴν δικαιοπραξία ἐξηγοῦτο ἀπὸ τὴν βούληση τῆς ἴδιας τῆς γυναίκας. Ἀκόμη ὅμως καὶ σὲ περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται ἕνας κύριος, ὁ ρόλος του δὲν εἶναι ἐμφανής: πρόκειται πράγματι γιὰ ἕναν ἐπίτροπο, ἢ παρουσία τοῦ ὁποίου εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὸ κύρος τῆς δικαιοπραξίας στὴν ὁποία προβαίνει ἡ γυναίκα; Ἡ ἀναφέρεται ἀπλῶς ὡς συνοδευὼν τὴν γυναίκα, τὴν σύζυγο ἢ ἄλλο πρόσωπο; Ἐνῶ παλαιότερα οἱ ἐρευνητὲς ἐκτιμοῦσαν ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δοθεῖ ἀπάντηση στοῦ ἐρώτημα αὐτό, ὁ H.-A. Rupprecht πρὶν ἀπὸ λίγες δεκαετίες φαίνεται νὰ δέχεται ὅτι στὴν ἐλληνιστικὴ Αἴγυπτο ἡ γυναίκα εἶχε πλήρη ἱκανότητα σὲ περιουσιακὰ θέματα, ἢ δὲ κυριεῖα τῶν γυναικῶν τῶν Ἀθηνῶν περιορίστηκε στὴν ἀπλὴ παρουσία τοῦ συζύγου στὶς περισσότερες σημαντικὲς συναλλαγὲς τῆς συζύγου του⁷⁸.

Ὅποια καὶ ἐὰν εἶναι ἡ ἀπάντηση στοῦ ζήτημα τοῦ ἀκριβοῦς ρόλου τοῦ ἐπιτρόπου τῶν γυναικῶν κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτος ἔχει νὰ ἐπιδείξει σημαντικὸ ἀριθμὸ γυναικῶν χωρὶς κύριον ποὺ ἀσκοῦν ἐπιχειρηματικὲς δραστηριότητες. Ἑλληνίδες ἢ μὴ ἀλλὰ μὲ ἐλληνικὴ παιδεία, ἰδιοκτῆτριες καὶ ναυλώτριες πλοίων⁷⁹, ὅπως ἡ Κλεοπάτρα⁸⁰, ἡ Ἀρχεβούλα⁸¹, ἡ Βερενίκη⁸², ἡ Ἀγαθοκλεία⁸³, ἡ Φιλωτέρα⁸⁴, ἡ Θερμοῦθις⁸⁵, ἔχουν στὴν κατοχὴ τους ἕνα ἢ περισσότερα πλοῖα, μόνες ἢ κατὰ συγκυριότητα⁸⁶. Ὅλες προέρχονται ἀπὸ τὶς τάξεις τῆς ἀλεξανδρινῆς ἀριστοκρατίας, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ ἄμεσο περιβάλλον τῶν Πτολεμαίων⁸⁷.

Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῆς πτολεμαϊκῆς Αἰγύπτου, μία πλειάδα ἐπιγραφῶν σήμερα μαρτυρεῖ ὅτι σὲ συγκεκριμένους περιοχὰς τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, οἱ ὁποῖες ὁλοένα διευρύνονται ἀπὸ

Here the rule was that women whose husbands were drafted to ἀποσκευή, could personally engage in litigation, without the assistance of a κύριος, for the duration of the man's absence». Τὸ προνόμιο αὐτὸ τῶν γυναικῶν φαίνεται πὼς καταργήθηκε ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους.

77. Πὰ τὴν φύση τῶν ἐγγράφων ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς δημόσιοι χρηματισμοί, συγχωρήσεις καὶ διαγραφαί, βλ. H. J. Wolff, *Das Recht der griechischen Papyri Aegyptens in der Zeit der Ptolemäer und des Prinzipats*, II. *Organisation und Kontrolle des privaten Rechtsverkehrs* (*Handbuch der Altertumswissenschaft* X 5, 2, 1978).

78. Untersuchungen zum Darlehen im Recht der graeco-ägyptischen Papyri der Ptolemäerzeit, *Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antiken Rechtsgeschichte* 51, 1978, 17. Ὁ ἴδιος ὅμως σὲ νεώτερη μελέτῃ του, *Kleine Einführung in die Papyruskunde* (München 1994) 104 δέχεται ὅτι «die Frau war Beistandschaft zu bedeutenden Geschäften».

79. Οἱ μαρτυρίες ποὺ παρατίθενται στὴν συνέχεια ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὸν H. Hauben στοῦ ἄρθρου του *Femmes propriétaires et locataires de navires en*

Égypte ptolémaïque, *JJP* 23, 1993, 61-74, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

80. *P. Rainer Cent.* 43, στ. 2: εἰς Κλεοπάτρας κέρ(κουρον). Ὁ πάπυρος χρονολογεῖται τὴν 3ῃ Ἰανουαρίου 236.

81. *BGU X* 1933, στ. 3-4: τοῦ Ἀρχεβούλας σκηναγωγῶ. Πὰ τὴν χρονολόγησιν περὶ τὸ 230, βλ. Hauben 64, σημ. 18.

82. *P. Ryl.* IV 576, στ. 7-8: Βερενίκης φασήλιον. Χρονολογία: τελευταῖο τρίτο τοῦ 3ου αἰ.

83. Ἡ Ἀγαθοκλεία εἶναι ἰδιοκτῆτρια περισσοτέρων πλοίων: *P. Strasb.* II 113 (τοῦ 215). *P. Heid.* VI 368 (τοῦ 212). Πὰ τὴν Ἀγαθοκλεία βλ. καὶ τὸ παλαιότερο ἄρθρο τοῦ H. Hauben, *Agathokleia and her Boats*, *ZPE* 16, 1975, 289 κέ.

84. *P. Tebt.* III 856, στ. 93 καὶ 202-203 (τοῦ 172-171).

85. *P. Erasm.* II 33, στ. 7-8: εἰς κέρ(κουρον) Νικασίωνος καὶ Θερμοῦθως.

86. Πρβ. τὴν προηγούμενη σημείωσιν.

87. Σύμφωνα μὲ τὸν H. Hauben, *Femmes propriétaires et locataires de navires en Égypte ptolémaïque*, *JJP* 23, 1993, 61-62.

νέα εύρηματα, ή απουσία επιτρόπου ούτε σπάνια ούτε περιεργή είναι. Οί έως τώρα γνωστές περιοχές, όπου οί γυναίκες ενεργοούν χωρίς κύριον, είναι ή Θεσσαλία, ή Αίτωλία, ή Φωκίδα, ή Λοκρίδα, ή 'Ηπειρος και από τον χώρο του Αιγαίου, ή Χίος και ή Κάλυμνος⁸⁸. Μία νεώτατη έρευνα έρχεται να προσθέσει τον 'Ορχομενό, με δύο μάλιστα περιπτώσεις, και τις Θεσπιές στην Βοιωτία⁸⁹, μία περιοχή, δηλαδή, για την όποία έθεωρείτο ότι ο κύριος είναι απαραίτητος στο διάστημα από τον 2ο έως τον 1ο αι.⁹⁰ Οί επιγραφές στις όποιες εμφανίζονται γυναίκες να δροούν μόνες, είναι κυρίως απελευθερωτικές πράξεις. Οί χρόνοι, στους όποιους ανάγονται οί πρωιμότερες έως τώρα γνωστές περιπτώσεις πράγματι έντυπωσιάζουν εάν τις συγκρίνει κανείς με την ιστορική πραγματικότητα της 'Αθήνας την ίδια εποχή: π.χ., στην 'Ηπειρο γνωρίζουμε, χάρη σε μία τέτοια επιγραφή από την Δωδώνη ότι ήδη επί της βασιλείας του 'Αλεξάνδρου Α' του Μολοσσού, δηλαδή την περίοδο 340-330, ή Φειδέτα απελευθερώνει μόνη, χωρίς έπίτροπο, τον δούλο της Κλεάνορα⁹¹. Σύμφωνα με τους ύπολογισμούς του P. Cabanes, μεταξύ των πολυάριθμων απελευθερωτικών επιγραφών, που είναι χαραγμένες στον τοίχο της δυτικής παρόδου του θεάτρου του Βουθρωτού, υπάρχουν δεκαοκτώ περιπτώσεις απελευθέρωσης δούλων, οί όποιες αποφασίζονται από τις ιδιοκτήτριές τους που δροούν μόνες χωρίς κύριον. Μόνες αυτές απελευθερώνουν σαράντα δούλους, οί όποιοι τους άνηκαν⁹². Σε μία άλλη επιγραφή από την Δωδώνη, ή Ματυδίκαι άγοράζει έναν δούλο από την Δαμοξένα πιθανόν με σκοπό να τον απελευθερώσει. Και εδώ απουσιάζουν οί κύριοι⁹³.

'Εξάλλου, όπως ήδη έχουμε σημειώσει επιγραμματικά παραπάνω, ή περίπτωση της 'Αριστόμνης 'Αριστοδάμου, της μάρτυρος της Μυρτίδος στην ύποθήκη της Κέρκυρας, δέν είναι μεμονωμένη. Σε μία επιγραφή από την Φοινίκη, την πρωτεύουσα των Χαόνων, βλέπουμε μεταξύ των πέντε μαρτύρων σε μία απελευθερωτική πράξη, τρεις γυναίκες: την Μνασαρέτα, την Παμφίλα και την Ξενοτίμα, οί όποιες αναφέρονται χωρίς έπίτροπο⁹⁴.

88. P. Cabanes, La place de la femme dans l'Épire antique, *Iliria* 8, 1983, 2, σ. 201-209.

89. L. Darmezine, *Les affranchissements par consécration en Béotie et dans le monde grec hellénistique* (Paris 1999), ειδικότερα σ. 198-199.

90. Vatin ό.π. 249.

91. P. Cabanes, *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272-167)* (Paris 1976) 534-535, 1: επανέκδοση της επιγραφής με φωτογραφία του εκτύπου: Β. Κοντορίνη, Δημοσιευμένες έλληνικές επιγραφές του μουσείου 'Ιωαννίνων, *Δωδώνη* 16, 1987, σ. 628, 12: [Θεός], Τύχα. Βασιλεύοντος [Άλεξάνδρου, επί προστάτα Μολοσσών Θευδότου Κορωνειάτα, γραματεύοντος (sic) δέ Μενεδάμο[υ] Λαργούου, άφηκε Φειδέτα 'Ιων[ος] Κλεάνορα έλεύθερον και μένο[ν]τα και αποτράχοντα όπαϊ κ' αυτό[ς] προαιρήται. Μάρτυρες: Μέγα[ς] Σίνωνος, 'Αμύναν-

δρος 'Ερύξιο[ς], Δόκιμος 'Ερύσιος, 'Αμύνανδρος 'Ιωνος, Νικάνωρ 'Αλίποντος.

92. P. Cabanes, La place de la femme 203.

93. *Syll.*³ 1206: Θεός τύχα. Ματυδίκαι Πολύξενον ξεπρίατο [από Δ]αμοξένας μνᾶς [άρ]γυρίου. Μάρτυρες: 'Αλεξάνωρ, Φατίδας, [Σκ]οπαίος, Εύκ[λ]είδας. [Επ]ι ναϊάρχου Μενεχάρ[μου], επί προστάτα Μολ[οσσ]ού 'Αγέα. Λύος, - - Φοινατοί.

94. P. Cabanes, *L'Épire* 572-573, 47: [Άγαθαί] τύχα[ι] στραταγοῦντος 'Απ[ειρωτᾶν] Μενάνδρο[υ] ..ρκάτου, προσστα[τεύοντος Χαόνων] - - (λείπουν 6 στίχοι) - - άνέθηκε ιερὸν τῶι Ποτειδᾶνι άνέφαιπτον [Δ]άζον <τόν> τὸν δούλον. Νικάρχος Νικομάχου 'Αρβαίος και Νικόμαχος και Μνασαρέτα και Παμφίλα και Ξενοτίμα κατὰ τὸν νόμον μάρτυρες: τῶν άρχόντων.

Χωρὶς ἐπίτροπο ἐμφανίζεται καὶ ἡ Βάσκα, ἐπίσης μεταξὺ τῶν μαρτύρων, σὲ μία ἄλλη ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸν Βουθρωτό⁹⁵.

Ἐὰν θέλει κανεὶς νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὶς ἀπελευθερωτικὲς πράξεις καὶ νὰ μελετήσῃ τὸ θέμα τῆς δράσης γυναικῶν χωρὶς κύριον σὲ ἄλλου εἶδους κείμενα, ὑπάρχει μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἡ γνωστὴ μακρὰ ἐπιγραφὴ τῆς Κέρκυρας, IG IX 1² 4, 798, τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 2ου αἰ., ποὺ περιέχει τὶς δωρεὲς τοῦ Ἀριστομένη καὶ τῆς Ψύλλας πρὸς τὴν πόλιν. Ἐδῶ ἡ δωρήτρια ἐνεργεῖ χωρὶς τὴν παρουσία ἐπιτρόπου⁹⁶. Τὴν ἀπουσία κυρίου κάποιον σχολιαστὲς ἀπέδωσαν στὸ γεγονός ὅτι ὁ δωρητὴς Ἀριστομένης, παρὼν στὴν κατάρτιση τῆς δωρεᾶς, πρέπει νὰ ἦταν σύζυγος τῆς δωρήτριας, γεγονός ποὺ καθιστοῦσε τὴν ἀναφορὰ τοῦ στὸ ἔγγραφο ὡς κυρίου περιττὴ⁹⁷. Ἐνδέχεται, καὶ εἶναι μάλιστα πολὺ πιθανό, οἱ δύο δωρητὲς νὰ ἦταν σύζυγοι, δὲν πρέπει ὅμως νὰ εἶναι αὐτὸς ὁ λόγος ποὺ δὲν ἀναφέρεται ὁ κύριος τῆς δωρήτριας στὸ ἔγγραφο. Naὶ μὲν ἡ δικαιοπραξία εἶναι ἐνιαία, οἱ δικαιοπρατοῦντες ὡστόσο δωρητὲς εἶναι δύο καί, ὅπως δείχνει μὲ σαφήνεια τὸ κείμενο, κάθε ἓνας ἀναφέρεται κατὰ τρόπο ἐξατομικευμένο, τόσο ὅσον ἀφορᾷ στὴν ταυτότητά του ὅσο καὶ στὴν δωρεὰ ποὺ καταβάλλει. Ἡ ἀπουσία διευκρίνισης τοῦ τύπου μετὰ κυρίου τοῦ συζύγου αὐτῆς δεῖνα καθιστᾷ πιθανόν, στὴν Κέρκυρα τοῦ 2ου αἰ., ἡ παρουσία κυρίου νὰ μὴν ἀπαιτεῖτο γιὰ τὸ κύρος τῶν δικαιοπραξιῶν ποὺ συνήπταν γυναῖκες.

Ἐπιστρέφοντας ἀκόμα μία φορὰ στὴν Βοιωτία, περιοχὴ ὅπου, κατὰ τὸν Cl. Vatin, ἡ ἐπιτροπεία τῶν γυναικῶν φαίνεται νὰ ὑπῆρξε ἀναγκαία, ἓνα ψήφισμα τῆς Τανάγρας, χρονολογούμενο στὰ τέλη τοῦ 3ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ., ἀναγνωρίζει τὴν δυνατότητα τῶν γυναικῶν νὰ προβαίνουν σὲ δωρεὲς χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται ἡ σύμπραξη τοῦ κυρίου. Στὸ κείμενο διευκρινίζεται ὅτι σὲ στήλη θὰ ἀναγραφοῦν τὰ ὀνόματα τῶν δωρητριῶν, δηλαδὴ τὸ ὄνομά τους καὶ τὸ πατρώνυμό τους, τὸ ὄνομα κῆ ἐπιπατρόφιον⁹⁸. Ὅπως σημειώνει ὁ L. Migeotte: «Comme dans la souscription d'Orchomène, peu auparavant (document précédent), chaque femme a souscrit personnellement, sans l'aide de son tuteur». Ὁ ἴδιος ἱστο-

95. P. Cabanes, *La place de la femme* 20.

96. Στ. 2-7: Ἀριστομένης Ἀριστολαΐδα <Υλ>λεὺς δίδωσι τᾷ πόλει τῶν Κορκυραίων εἰς τὰν τῶν τεχνιτῶν μίσθωσιν τῶι Διονύσῳ ἀργυρίου Κορινθίου μνᾶς ἐξήκοντα· δίδωσι δὲ καὶ Ψύλλα{ς} Ἀλκίμου Ὑλλίς τᾷ πόλει τῶν Κορκυραίων εἰς τὰν τῶν τεχνιτῶν μίσθωσιν τῶι Διονύσῳ ἀργυρίου Κορινθίου μνᾶς ἐξήκοντα.

97. R. Dareste - B. Haussoulier - Th. Reinach, *Recueil des inscriptions juridiques grecques*, II XXV, σ. 137, σημ. 4: «Nulle part n'est qualifiée expressément d'épouse d'Aristomène; le fait pourtant n'est pas douteux. Il n'était pas nécessaire de mentionner spécialement l'autorisation maritale, puisque le mari était partie dans l'acte».

98. L. Migeotte, *Les souscriptions publiques* 28 (ἐπα- νέκδοση μετὰ ἀπὸ μελέτη τοῦ λίθου καὶ ἐκτύπων τοῦ

ψηφίσματος τῆς Τανάγρας Syll.³ 1185), τέλη τοῦ 3ου - ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ., στ. 17-20: ὅπως δὲ κῆ χρημάτων πόρος γένειται κῆ κατασκευασθεῖ τὸ ἱερὸν κῆ ὁ ναὸς ὅτι τάχιστα, ἐσσεῖμεν τῇ βηλομένη τᾶν γουνηκῶν ἐπανγείλασθαι μὴ πλῖον πέντε δραχμὰς κῆ δόμεν τῇ ἀρχῇ τῇ [ῥ]εθείσῃ ἐν ἀμέρης Φίκατι· στ. 27-31: [- - - ὅπω]ς δὲ κῆ φανερὴ Ἰωνθι τῇ ἐπανγελμένη κῆ δεδωῶση [γουν]ῆκες, καταλο[γ]ίττασθαι τὸ ὄνομα κῆ ἐπιπατρόφιον κῆ ὀπόττον κα ἐ[κ]άστα ἦν δεδωῶ[σ]α· πρίασθαι δὲ κῆ στάλαν κῆ ἀνγράφῃ τὰ ὀνόματα [κῆ ἐπιπατρόφια τῶν γ]ουνηκῶν κῆ ὀπόττον κα ἐκάστα δεδωῶσα ἦν κῆ ἀνθε[ῖ]μεν ἐν τῷ ἱερῷ τᾶς Δά[μ]ατρος κῆ τᾶς Κόρας· πρβ. καὶ στ. 40-43. Ἐνδέχεται ἡ δυνατότητα νὰ περιορίζεται σὲ συναλλαγὰς μὲ περιορισμένο οἰκονομικὸ ἀντικείμενο, ὅπως ἐδῶ καὶ ὅπως συνέβαινε καὶ στὴν κλασικὴ Ἀθήνα.

ρικός τῶν θεσμῶν σὲ πρόσφατη μελέτη του ἀναρωτιέται: «Affairisme féminin à la haute période hellénistique?» ἀνεβαίνοντας προσεκτικὰ ἕως τὴν πρῶμη ἑλληνιστική περίοδο⁹⁹.

Δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ θελήσει κανεὶς νὰ ὁλοκληρώσει τὸ θέμα αὐτὸ χωρὶς νὰ ἀναφέρει μία περίπτωση, ἡ ὁποία πραγματικά ὑπερβαίνει τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς τῆς γιὰ πολ- λές τουλάχιστον περιοχές. Τὸ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἡπειρο δὲν μπορεῖ πλέον νὰ θεωρηθεῖ τυχαῖο. Στὴν Ἡπειρο ἀκριβῶς τῆς κλασικῆς περιόδου, καὶ συγκεκριμένα μεταξὺ τοῦ 370 καὶ τοῦ 368, ὁ βασιλεὺς τῶν Μολοσσῶν, Νεοπτόλεμος τοῦ Ἀλκέα, ἀπονέμει σὲ μία γυναίκα, τὴν Φιλίστα ἀπὸ τὸ Ἄρρωνον καὶ τοὺς ἀπογόνους τῆς πολιτικά δικαιώματα¹⁰⁰: στ. 3-6, Φιλίστα τῇ Ἀντιμάχου γυναικὶ ἐξ Ἀρρώνου ἐδόθη πολιτεία αὐτῇ καὶ ἐγγόνοις. Οἱ δύο γυναῖκες Φιλίστα καὶ Φιντὼ ἐμφανίζονται ἐδῶ ὡς ἐκπρόσωποι τῆς γενιᾶς, τῶν ἀπογόνων τους. Ἄς σημειωθεῖ στὸ σημεῖο αὐτό, ὅτι ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ ἀπὸ τὴν Δωδώνη, μὲ τὴν διπλὴ ἀπονομὴ πολιτείας στὴν ἴδια στήλη, εἶναι ἡ ἀρχαιότερη μνημειώ- δης δημόσια ἐπιγραφή τῆς Ἡπείρου. Στὸν ἴδιο χῶρο τῶν θεσμῶν, παραπέμπει καὶ τὸ ψήφισμα τοῦ κοινοῦ τῶν Αἰτωλῶν, αὐτὴ τῇ φορᾷ, μὲ τὸ ὁποῖο δίνονται πολιτικά δικαιώματα στὴν Καλλιστῶ Ἀρισταίχμου ἀπὸ τὴν Ἀλέα τῆς Ἀρκαδίας, στὴν ἴδια καὶ τὰ παιδιά της¹⁰¹.

Πάντοτε στὸν χῶρο τῆς δυτικῆς καὶ βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας, τὸ νέο κείμενο ὑποθή- κης ἔρχεται τώρα νὰ διευρύνει ἕως καὶ τὴν Κέρκυρα τὰ πλαίσια τῆς δραστηριότητος τῶν γυναικῶν πού δροῦν μόνες κατὰ τὴν ἑλληνιστική περίοδο. Προερχόμενες ἀπὸ τὴν περι- φέρεια τῶν ἐλλαδικῶν πόλεων, ἡ Λαμαίθα καὶ ἡ Μυρτίς διαχειρίζονται τὴν κινητὴ καὶ ἀκίνητη περιουσία τους, ἀσκοῦν οἰκονομικὲς δραστηριότητες μεταξὺ τους καὶ πρὸς τρί- τους, συμμετέχουν σὲ ὑποθέσεις, ὅπως ἡ σύσταση ὑποθήκης, συμβόλαια δανεισμοῦ χρη- μάτων ἢ μίσθωσης ἀκινήτων (γιὰ τὰ ὁποῖα ὀφείλονται οἱ καταβολές) καί, ὅπως πιστεύου- με, προσφέρονται ὡς ἐγγυήτριες ἢ, ὅπως ἡ Ἀριστόμνη, ὡς μάρτυρες, χωρὶς νὰ ἔχουν ἀνάγκη γι' αὐτὸ ἀπὸ τὴν συμπαράσταση ἐνὸς ἐπιτρόπου.

I. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, Β. ΚΟΝΤΟΡΙΝΗ, Υ. ΦΑΚΛΑΡΗ-ΚΟΝΙΤΣΙΩΤΗ

99. Saitabi 49 (1999) 247-257.

100. Παραπέμπουμε στὴν ἀναθεωρημένη ἔκδοση με φωτογραφία τοῦ ἐκτύπου, Κοντορίνη ὅ.π. σ. 612-614, I. P. Cabanes, *L'Épire* 1. Ἰδ., La place de la femme 205-206. Στὴν ἴδια στήλη ἀπὸ τὸν χαρακτηριστικὸ γιὰ τὶς ἡπειρωτικὲς ἐπιγραφὲς ντόπιο ὑπόλευκο ἀσβεστό- λιθο, ἔχει χαραχθεῖ καὶ ἓνα ἄλλο ψήφισμα τοῦ ἴδιου

ἔτους, μὲ τὸ ὁποῖο ἐδόθησαν πολιτικά δικαιώματα στοὺς ἀπογόνους τῆς Φιντοῦς: στ. 22-24, Φιντοῦς γενεᾷ ἐξ Ἀρρώνου ἐδόθη πολιτεία αὐτῇ καὶ ἐγγό- νοις.

101. IG IX 1² 9· Cabanes ὅ.π. 206 καὶ μὲ ἄλλα παραδείγματα.

LES IMITATIONS ÉGYPTIENNES DES TÉTRADRACHMES ATHÉNIENS D'ÉPOQUE CLASSIQUE (Ve-IVe s. av. J.-C.)*

1. USAGE OFFICIEL DE TYPES ATHÉNIENS EN ÉGYPTE

Nous possédons des preuves de l'usage fréquent de types athéniens dans le monnayage égyptien antérieur à Alexandre. Voyons d'abord comment se présentait la monnaie d'argent frappée à Athènes.

1.1. Description des monnaies d'Athènes

Pendant toute la période classique (Ve-IVe siècles), l'atelier monétaire d'Athènes produit des monnaies d'argent d'excellent titre (Ag 99% environ), d'étalon euboïco-attique (c. 17,20 g), portant au droit une tête d'Athéna casquée et au revers une chouette (Pl. I. 1-4). Après une probable interruption (ou extrême raréfaction) de ce monnayage d'argent à la fin du Ve siècle, l'activité de l'atelier reprend à une date indéterminée dans le premier quart du IVe siècle, et on constate alors une « modernisation » du style, sensible surtout avec la représentation plus réaliste de l'œil d'Athéna, figuré désormais de profil (Pl. I. 3-4) et non plus de face comme autrefois (Pl. I. 1-2). On note aussi la transformation progressive du fleuron ornant le casque d'Athéna, qui ressemble de plus en plus à la lettre *Pi*, d'où le nom de « style *Pi* » donné aux nombreuses monnaies frappées dans la deuxième moitié du IVe siècle (Pl. I. 4). La légende du revers au Ve s. s'étale souvent largement à droite de la chouette (Pl. I. 2). Au IVe s. elle est beaucoup plus resserrée, commençant seulement au niveau du bec de l'oiseau (Pl. I. 3-4).

1.2. Arrivée de monnaies d'Athènes en Égypte

Les monnaies athéniennes telles que nous les décrivions ci-dessus sont nombreuses dans les trésors du Ve et du IVe siècles (cachés dans la période c. 460 - c. 330) trouvés en Égypte.

Les recherches anglaises de l'Egypt Exploration Fund dirigées par W. M. Flinders Petrie sur le site de Naucratis à la fin du XIXe siècle ont amené la découverte de plusieurs trésors

* Texte d'une communication présentée au Colloque International de Numismatique tenu en avril 2005 au Musée Pouchkine, Moscou.

monétaires, signalés par B. V. Head¹ en 1886: dès la première année des fouilles, le site a livré en particulier une soixantaine de « chouettes » du Ve s. (que l'auteur désigne comme « Class II »).

L'énorme trésor de Tell el Maskhuta dans le Delta (plus de 6000 pièces, dit-on, dont une moitié aurait été fondue ; le reste est dispersé dans musées et collections privées) offre quantité d'exemples de monnaies d'Athènes irrécusables (Pl. I. 1-2), comme l'ont bien noté les numismates qui en ont publié d'importantes parties (E. S. G. Robinson², P. Naster³, B. Y. Berry⁴).

Pour le IVe s., nous pouvons citer en particulier un trésor très riche en tétradrachmes athéniens, IGCH 1656 (« Garbieh »): conservé au Musée gréco-romain d'Alexandrie, cet ensemble découvert en 1896 dans le Delta et revu par moi-même dans les années récentes⁵ permet de reconnaître 134 de ces pièces à flans épais et de forme souvent oblongue que les Grecs d'aujourd'hui appellent des « bûches » (Pl. I. 4).

Une autre catégorie de documents montre que des Égyptiens (et pas seulement des négociants) connaissaient et utilisaient des tétradrachmes athéniens ou passant pour tels. Il s'agit de textes rédigés et inscrits en araméen, langue officielle de l'administration perse, ou bien en démotique égyptien.

Les documents sur papyrus trouvés au début du XXe s. dans la partie sud de l'île d'Éléphantine près d'Assouan contiennent, inscrits en araméen, des textes d'ordre juridique ou économique (contrats de mariage, actes de vente ou de donation, conventions commerciales, etc.) où se trouvent mentionnées des valeurs. Dans ces documents du Ve s. av. J.-C., les valeurs sont normalement exprimées en quantités d'argent pesé, avec références à des unités de poids, « poids du Roi » ou « poids de Ptah ». Toutefois, à l'extrême fin du siècle, dans un texte daté de la 4e année d'Artaxerxès II (401), il est question d'un paiement en argent de *Iawan*, c'est-à-dire en argent (monnaie) des Grecs (dits « Ioniens »). Paul Naster⁶ découvrait, d'après l'équivalence indiquée en poids local, que l'unité monétaire grecque mentionnée (appelée « statère ») devait peser au moins 16,70 g et ne pouvait être qu'un tétradrachme de poids attique. Un autre texte (de l'année 400, 5e année du pharaon Amyrtaïos) exprimait directement une somme en statères. Le terme est déjà attesté dans un document araméen d'Éléphantine daté de 408 publié par P. Grelot⁷.

On sait d'autre part que des *ostraca* inscrits dans la langue et l'écriture courantes de l'Égypte, le démotique, ont été recueillis dans l'extrême sud de l'oasis de Kharga, à Manâ-

1. Coins discovered on the site of Naucratis, *Num.Chron.* 1886, 8-9 et pl. 1.

2. The Tell el-Mashkuta Hoard of Athenian Tetradrachms, *Num.Chron.* 1947, 115-121 et pl. V.

3. Un trésor de tétradrachmes athéniens trouvé à Tell el Maskhuta (Égypte), *Revue Belge de Numismatique* 1948, 5 et pl. I-II.

4. *A Numismatic Biography* (impr. à Lucerne, Suisse

1971) 66 et 69.

5. H. Nicolet-Pierre, Monnaies grecques à Alexandrie (à paraître).

6. *Karsha* et *sheqel* dans les documents araméens d'Éléphantine (Ve siècle av. J.-C.), *Revue Belge de Numismatique* 1970, 31-35.

7. *Documents araméens d'Égypte* (Paris 1972) n° 6.

wir près de Douch. On y trouve aussi six mentions de « statères » des Ioniens, la plus ancienne remontant à la 14e année de Darius II. M. Chauveau⁸ a bien noté « la remarquable proximité chronologique entre l'apparition du statère dans [ses] document (novembre 410) et sa première attestation dans le dossier araméen d'Éléphantine (novembre 408) ». Coïncidence intéressante en effet, mais qui n'est pas si étonnante en définitive si on la rapproche du témoignage des trésors monétaires : des monnaies grecques étaient arrivées et thésaurisées en Égypte dès le début du Ve siècle. Mais c'est dans la deuxième moitié du siècle⁹ que la monnaie attique est extrêmement présente. Le problème est de savoir si les « statères » en question dans les documents d'Éléphantine et de Manawir (lieux particulièrement éloignés de Naucratis et du Delta où des Grecs venaient régulièrement) proviennent bien d'Athènes ou seulement, peut-être, de Memphis.

1.3. Frappes égyptiennes « signées »

Des légendes renvoyant sans ambiguïté à des maîtres de l'Égypte se lisent sur des pièces qui reprennent les types athéniens.

TAÔS

On reconnaît la chouette athénienne et la tête casquée d'Athéna dans sa version du IVe siècle sur une monnaie d'or entrée au British Museum en 1925 (Pl. I. 5, agrandissement) et qui aurait été trouvée à Memphis¹⁰. Mais à droite de la chouette la légende, en lettres grecques, ΤΑΩ-, correspond au nom d'un pharaon au règne très bref (361-359), Djedhor, que les sources grecques nomment Taôs ou Téôs ou Tachôs¹¹. Son règne a été marqué par ses préparatifs de guerre contre les Perses et par l'échec de sa lutte armée contre Artaxerxès II en Syrie. Il aurait fait frapper des statères d'or (du poids des dariques perses, 8.30 g, appréciés comme solde mensuelle par les mercenaires grecs) afin de pouvoir rétribuer une importante armée constituée avec l'aide de Sparte (Agésilas) et d'Athènes (Chabrias, cf ci-dessous 2.2).

ARTAXERXÈS

Deux trésors monétaires importants ont livré, mêlés à de nombreuses séries différentes, des « chouettes » d'argent dont la légende a fortement intrigué et où les spécialistes ont reconnu du démotique égyptien, signifiant « pharaon Artaxerxès ». Dans le trésor d'Iraq

8. La première mention du statère d'argent en Égypte, *Transeuphratène* 20, 2000, 137-143.

9. Cf H. Nicolet-Pierre, Les monnaies en Égypte avant Alexandre, *Études alexandrines* 10, 2004, 1-9 et pl. 1 (sous presse).

10. G. F. Hill, Greek coins acquired by the British Museum in 1925, *Num.Chron.* 1926, n° 23 p. 130-132 et pl. VI,23. Cf aussi *Num.Chron.* 1955, pl. XIII, A.

M. Price ajoute en 1990 : « Rumour has it that this coin had lain for several years in the collection of King Farouk » (New owls for the Pharaoh, *Minerva* 1990, 90).

11. Sur ce personnage, voir en dernier Pierre Briant, *Histoire de l'Empire perse de Cyrus à Alexandre* (Paris 1996) 682-685 en particulier.

1973¹², le droit du tétradrachme d'Artaxerxès semble avoir pour prototype lointain une chouette athénienne de la fin du Ve siècle (Pl. I. 7). Dans le trésor syrien de 1989¹³ au contraire, apparaît un style très différent qui reproduit les caractéristiques du IVe s., l'œil de profil et le fleuron du casque en forme de *Pi* (Pl. I. 8). Trois autres pièces rappellent le premier exemplaire connu à légende démotique, entré au British Museum en 1954, et sont comme lui d'un style « barbare » inspiré du Ve siècle (Pl. I. 6), de même qu'une autre pièce exposée à Bruxelles en 1991¹⁴. Cette diversité des styles n'est peut-être qu'un reflet de la diversité des monnaies de type athénien disponibles en Égypte et toutes susceptibles de servir de modèles à des graveurs de compétences inégales. Ces monnaies entrèrent dans les circuits commerciaux du Proche-Orient en compagnie des autres « chouettes », comme le montrent les deux grands trésors du IVe s. mentionnés ci-dessus (cf notes 12 et 13). Il semble que l'émission au nom du pharaon Artaxerxès ait été relativement importante car on distingue au moins 7 coins de droit différents.

Mais de quel Artaxerxès s'agit-il? Plusieurs rois perses achéménides de ce nom ont essayé de reprendre l'Égypte, ancienne satrapie perse avant le IVe siècle. Mais Artaxerxès II Mnémon meurt peu de temps après la défaite de Taôš. Son fils Artaxerxès III Ochus ne réussit à reconquérir l'Égypte sur le pharaon Nectanébo qu'en 343/2. Il s'y maintient cinq années durant lesquelles il a pu faire frapper les monnaies à légende locale. Artaxerxès IV (Azès) qui lui succède pour une courte période (338-336) a pu continuer ce monnayage¹⁵.

L'usage du démotique par un roi achéménide qui s'est réapproprié l'Égypte ne doit pas surprendre car il semble correspondre à une tradition remontant à Darius Ier. C'est la langue attestée par plusieurs lettres du Roi ou de ses fonctionnaires perses adressées à des institutions égyptiennes¹⁶.

SABAKÈS ET MAZAKÈS

Durant le règne de Darius III Codoman (338-330), le nom royal n'apparaît pas sur les monnaies. Ce sont deux noms de satrapes perses en Égypte que nous trouvons sur une autre série de tétradrachmes aux types athéniens, porteurs cette fois d'inscriptions araméennes : *SWYK* (Pl. I. 9-10) puis *MZDK* (Pl. I. 11). Les deux personnages sont connus des sources grecques, d'Arrien en particulier (*Anabase d'Alexandre*, 2.11.8 et 3.1.2) : Mazakès succède à Sabakès tué à la bataille d'Issos (novembre 333) et un an plus tard accueillera Alexandre à Memphis. Plusieurs exemplaires de ces monnaies rares doivent être ajoutés au *corpus* publié en 1979¹⁷. Ils ont été révélés en particulier par le trésor syrien de 1989 (note 13).

12. O. Morkholm, A Coin of Artaxerxès III, *Num.Chron.* 1974, 1-4 ; A. F. Shore, The Demotic Inscription on a Coin of Artaxerxès, *ibidem* 5-8.

13. M. Price, More on Memphis and the Syria 1989 Hoard, dans *Essays Carson-Jenkins* (1993) 31-35, pl. IX-X.

14. *Une monnaie pour l'Europe* (Bruxelles 1991,

XIème CIN) 99.

15. Cf G. Le Rider, *Alexandre le Grand* (Paris 2003) 221 note 3.

16. Cf Briant *o.c.* 488-490.

17. H. Nicolet-Pierre, Les monnaies des deux derniers satrapes d'Égypte avant la conquête d'Alexandre, dans *Greek Numismatics and Archaeology, Essays in*

PLANCHE I. ATHÈNES. 1. Tell el Maskhuta 1947, Berry n° 368. 2. Tell el Maskhuta 1947, Berry n° 420. 3. Thorikos 1969, Bingen n° 8 (« Pi 1 »). 4. Delta 1896, Nicolet n° 117. ÉGYPTES. 5. Or de Taôs (agr.), Londres, B.M. 6. Artaxerxès pharaon, trésor de Syrie 1989, Price n° 147. 7. Artaxerxès pharaon, trésor d'Iraq 1973, Morkholm n° 7. 8. Artaxerxès pharaon, trésor de Syrie 1989, Price n° 152. 9. Sabakès, Oxford, Ashmolean Museum. 10. Sabakès, Alexandrie, Musée gréco-romain. 11. Mazakès, Paris, BnF, Cabinet des Médailles.

Ces trois séries de pièces, inscrites dans des langues probablement toutes trois familières aux utilisateurs de monnaies de la région à l'époque classique, montrent bien le prestige du modèle monétaire athénien lorsque les dirigeants de l'Égypte ont recours à un tel instrument d'échange¹⁸.

2. DEUX TEXTES EN RAPPORT AVEC L'EXISTENCE DE MONNAIES PSEUDO-ATHÉNIENNES

2.1. La loi de Nicophon et les monnaies circulant à Athènes en 375/4

Une inscription fort importante, découverte en août 1970 dans les fouilles de l'Agora d'Athènes, a fait connaître¹⁹ une loi relative à un contrôle des monnaies d'argent de type athénien sur le marché, à Athènes et au Pirée. Proposée par un certain Nicophon, la loi est datée par l'archontat d'Hippodamas et remonte donc à 375/4 av. J.-C.

Elle stipule que la monnaie attique (de poids attique) de bon argent et portant le sceau officiel d'Athènes doit être acceptée (dans les transactions commerciales) sous peine de sanctions. Une telle acceptation nous paraît aller de soi. Mais cette proposition de loi révèle une situation anormale : des cas de *refus* de monnaies de type attique circulant à Athènes et au Pirée avaient dû être assez nombreux dans les années précédentes pour inquiéter les magistrats athéniens.

Quelles monnaies peuvent être refusées *légalement* ? Celles qui ne remplissent pas les deux conditions énoncées aux lignes 3-4 : celles qui ne sont pas réellement de bon argent ; celles qui ne portent pas le véritable sceau de la Cité (le δημόσιος χαρακτήρ). C'est donc que des imitations telles que les monnaies fourrées (de cuivre ou de plomb recouvert d'argent) devaient être nombreuses. On peut se demander si des négociants athéniens ou autres essayaient encore, dans le premier quart du IVe siècle, d'utiliser les « monnaies de nécessité » émises dans une période de détresse financière, en 406/405²⁰. De vulgaires faussaires, encouragés par l'existence de ces pièces, pouvaient aussi tenter de tromper leurs contemporains. Mais c'est la deuxième condition qui nous intéresse particulièrement ici.

honor of Margaret Thompson (Wetteren 1979) 221-230 et pl. 25-26.

18. Une seule série de pièces égyptiennes se situe en dehors de cet usage : ce sont les statères d'or Cheval / Signe hiéroglyphique, signalés, avec de la bibliographie, parmi les « Monnaies en Égypte avant Alexandre » (note 9) p. 6 et pl. 1,7-8. Cf récemment A. O. Bolshakov, *The Earliest Known Gold Pharaonic Coin*, *Revue d'Égyptologie* 43, 1992, 3-9.

19. Ronald S. Stroud, *An Athenian Law on Silver Coinage*, *Hesperia* 43, 2, 1974, 157-188 et pl. 25-27. Ce

texte a suscité une abondante littérature, dont on aura une idée (pour la période 1974-1990) en consultant, par exemple, T. R. Martin, *Silver Coins and Public Slaves in the Athenian Law of 375/4 B.C.*, dans *MNE-MATA : Papers in Memory of Nancy M. Waggoner* (New York 1991) 22-24, notes 2 et 3.

20. Cf J. H. Kroll, *The Piraeus 1902 Hoard of Plated Drachms and Tetradrachms*, dans *XAPAKTHP, Mélanges Mando Oikonomides* (Athènes 1996) 139-146, ill.

La loi de Nicophôn indique qu'il existe sur le marché, que certains proposent en paiement, des pièces « portant le même type que l'argent attique », (lignes 8-9), en fait des chouettes *étrangères* prêtes à passer pour athéniennes. On devine qu'elles entraînent beaucoup de méfiance et de litiges. Si ces monnaies sont de bon argent, la loi stipule que le vérificateur les rendra à leur propriétaire (ligne 10). Le problème (et la lourde responsabilité) du vérificateur est de faire la distinction entre le type officiel et une fidèle imitation de celui-ci, réalisée hors d'Athènes. Nous ne pouvons pas savoir ce qui l'emporta à Athènes, de l'extrême rigueur ou de la tolérance envers de « bonnes » imitations (bon argent, bon poids, types très fidèlement copiés). Les numismates de l'époque moderne reconnaissent facilement les imitations caricaturales. Mais ce ne sont probablement pas les plus nombreuses, et, bien avertis par la loi de Nicophon, nous devons scruter de près toutes les monnaies d'argent portant Athéna et Chouette²¹.

2.2. Les conseils de Chabrias au pharaon

Parmi tous les stratagèmes financiers recueillis au livre II de l'*Économique* du Pseudo-Aristote, figurent deux paragraphes (25a et 25b) concernant le jeune pharaon Taôs et ses problèmes.

Il manquait des ressources indispensables pour préparer et mener à terme une expédition militaire. Un de ses conseillers grecs, le stratège athénien Chabrias (ancien conseiller du pharaon Hakôris), lui suggère levée d'impôts et emprunts plus ou moins forcés. Les détails de cette politique ont été soigneusement étudiés en particulier par E. Will²². Il s'agissait de procurer au pharaon de l'argent (des métaux précieux monnayables), dans une période où des mercenaires grecs étaient embauchés également par les deux camps en présence, égyptien et perse, et devaient se montrer exigeants. L'or et l'argent (monnayés ou non) extorqués par Taôs furent très vraisemblablement convertis en monnaies de type grec, bien que des termes comme « monnaie » ou « frappe monétaire » ne figurent pas dans le texte cité. Chabrias conseille à Taôs « d'utiliser » (χρησθαι) les métaux récoltés. Même si, au IVe siècle encore, certains paiements pouvaient être effectués à l'aide de métal pesé, en Égypte comme ailleurs dans l'Empire perse, la solde des mercenaires grecs nécessitait des monnaies.

Comme preuve de la frappe de l'or, nous disposons de l'exemple du statère décrit plus haut (1.3) clairement « signé » – en grec – du nom du souverain égyptien. Pour l'argent, on considère que, dans la masse des tétradrachmes anonymes de type athénien fournis par les trésors, un certain nombre ont été frappés à l'initiative de Taôs et de Chabrias. Mais ils se situaient dans une tradition : comme des préparatifs militaires et le besoin de payer des

21. Cf H. Nicolet-Pierre, L'oiseau d'Athéna, d'Égypte en Bactriane, dans *Iconographie classique et identités régionales*, BCH Suppl. XIV (Athènes/Paris 1986) 366-375, ill.

22. Edouard Will, Chabrias et les finances de Tachôs, *Revue des Études Anciennes* 1960, 254-275 = *Historica Graeco-Hellenistica, Choix d'écrits 1953-1993* (Paris 1998) 189-208.

soldes existaient en Égypte bien avant 362, il est probable que les prédécesseurs de Taôs²³ ont, de même, imité les chouettes athéniennes si appréciées partout (ainsi que le rappelait Aristophane²⁴), et qu'un certain nombre de leurs monnaies ont pu arriver sur les marchés grecs.

3. PSEUDO-ATHÉNIENNES DANS LES TRÉSORS TROUVÉS EN ÉGYPTÉ

Aux monnaies émises par l'atelier d'Athènes (cf 1.1 et 1.2) sont mêlées dans ces trésors quelques pièces d'origine égyptienne certaine (1.3), mais aussi des pièces d'argent qui imitent tout du monnayage athénien, y compris l'ethnique.

Comment les reconnaître alors qu'aucune légende ne fait référence à l'Égypte, et qu'elles portent au contraire les lettres ΑΘΕ ?

3.1. Le cas des drachmes

Des anomalies dans la reproduction des types athéniens, jointes au lieu de trouvaille, doivent nous alerter.

La présence anormale d'un croissant de lune auprès de la chouette sur une *drachme* du type Ve s. avec l'œil de face a été remarquée par E. S. G. Robinson²⁵, alors que ce croissant n'apparaît que sur les drachmes du IVe siècle. Robinson en conclut judicieusement que cette pièce est d'origine locale et a été copiée sur un tétradrachme.

Une autre drachme, trouvée à Alexandrie avant 1884 (Coll. Mélétopoulos n° 23 = Svoronos, *Athènes* pl. 21 n° 35), montre au revers la légende étalée courante au Ve s. alors que ses types sont ceux du IVe siècle : nous avons là un fort indice de fabrique égyptienne. Car cette disposition se présente en particulier sur le coin monétaire trouvé à Tell el Athrib, où on voit clairement l'A initial tout proche de la tête de la chouette (Pl. II. 12 b).

La présence de drachmes *athéniennes* en Égypte serait, en elle-même, surprenante : car il est rare que les monnaies grecques de cette valeur s'éloignent beaucoup de leur lieu d'émission.

Or 4 drachmes présentant les types athéniens du Ve siècle légèrement déformés ont été trouvées lors d'une campagne de fouilles américaine à Memphis, en compagnie de 9 tétradrachmes semblables. Ce petit trésor découvert en 1986 a été commenté par Martin Price²⁶,

23. Pour le IVe siècle, Néphéritès (398-393), Hakôris (392-380), Nectanébo Ier (380-361).

24. *Grenouilles*, vers 721-725 : « les pièces anciennes, ... reconnues les meilleures de toutes les monnaies, seules bien frappées et bien sonnantes, ayant

cours partout chez les Hellènes et chez les Barbares... ».

25. Dans le trésor de Beni-Hassan 1903 (*IGCH* 1651), cf *Num.Chron.* 1937, 197.

26. Cf The Apis House Project at Mit Rahinah,

qui y trouve la confirmation d'une origine égyptienne et, plus précisément encore, de la localisation à Memphis de l'atelier monétaire. L'hypothèse de la frappe à Memphis de nombreuses monnaies d'argent pseudo-athéniennes avait été avancée dès 1979²⁷ par T. V. Buttrey, pour des raisons que nous allons examiner.

3.2. Les identités de coins

Examinant un trésor de 347 tétradrachmes « athéniens » acquis à Karanis, dans la vaste oasis du Fayoum, lors des fouilles menées en 1934/35 par l'Université du Michigan, Buttrey reconnaissait aussitôt des pièces classées depuis longtemps parmi les imitations²⁸ dites jusque-là « barbares », « orientales », « syro-égyptiennes »... Mais l'élément le plus frappant était l'existence de plusieurs liaisons de coins dans ce groupe de 12 pseudo-athéniennes du style qu'il appela « X ». Songeant certainement à la remarque de Robinson : « the nearer coins are buried to the place and date of their manufacture, the more likely are some to be from the same die » (*Num. Chron.* 1947, 120 note 6), il pouvait conclure qu'elles avaient été frappées en Égypte (et probablement dans la capitale administrative, Memphis). Dans un autre ensemble (« style B ») de 146 pièces, il en découvre 48 réunies par des identités de coin, en groupes de deux, trois et même quatre. Même proportion de liaisons de coins dans un dernier groupe, le « style M ». Et on peut identifier dans d'autres trésors égyptiens les coins dont sont issues ces monnaies, à peu près toutes inspirées du Ve siècle athénien – comme plusieurs des tétradrachmes d'Artaxerxès.

J'ai pu faire des observations du même genre, relatives aux identités de coins, dans un autre trésor trouvé en Égypte à Tel el-Athrib en 1903 (*IGCH* 1663)²⁹. Il aurait comporté 700 pièces, dont seulement 84 sont conservées au Musée numismatique d'Athènes. Ce lot néanmoins nous est précieux car sa provenance est bien documentée et son étude minutieuse met en lumière l'existence de liaisons de coins beaucoup plus nombreuses dans la partie considérée comme égyptienne que dans la partie athénienne. En effet, parmi les 40 pièces du premier groupe, d'un style pourtant très homogène, nous n'avons trouvé qu'une « paire » de tétradrachmes issus du même coin de droit. L'autre groupe de 44 tétradrachmes aux mêmes types plus ou moins fidèlement copiés en comporte cinq paires. Quatre d'entre elles – 8 monnaies – appartiennent à un groupe de 15 pièces caractérisées par un style « élégant » de type IVe siècle, présent aussi dans le trésor de Memphis 1916 (*IGCH* 1660, fouilles anglaises du Téménos de Ptah). L'origine locale de ce groupe nous paraît bien assurée.

Preliminary Report of the Sixth Season, 1986, dans *Journal of American Research Center on Egypt [JARCE]*, vol. 25 (1988) 107-110, ill.

27. 9ème CIN, Berne, septembre 1979. Les Actes de ce Congrès ont paru à Louvain en 1982 (AINP Publication n° 7). La contribution de T. V. Buttrey, *Pharaonic Imitations of Athenian tetradrachms*, est

aux p. 137-140.

28. Cf E. S. G. Robinson, *The Tell el-Mashkuta Hoard...* (note 2) pl. V n° 4 ; *SNG Fitzwilliam* (Cambridge) vol. IV, pl. 56 n° 381.

29. H. Nicolet-Pierre, *Retour sur le trésor de Tel el-Athrib 1903 (IGCH 1663) conservé à Athènes*, *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς* 2001 (2003) 173-187.

3.3. Le style des imitations égyptiennes

En fait il n'y a pas *un* style mais *plusieurs* styles qui caractérisent des groupes différents de ces monnaies pseudo-athéniennes assez bien déguisées, et correspondent selon toute vraisemblance à des épisodes différents de monnayage égyptien.

Dans la mesure où les tétradrachmes frappés par l'Athènes de Périclès étaient des monnaies excellentes et recherchées (cf Aristophane, note 24), ils furent le modèle le plus largement reproduit. Les imitations les plus anciennes (les plus usées) dans le trésor du Fayoum 1934 sont loin d'atteindre leur qualité. Ce « style X » égyptien (« *a crude style* », dit T. V. Buttrey) montre une maladresse d'exécution qui aboutit à une sorte de caricature des types athéniens du Ve s. (Pl. II. 13-14), mais caricature qui ne manque pas d'originalité ni de caractère.

Les styles B et M reproduisent plus fidèlement les détails du modèle, au droit en particulier, mais en les exagérant et sont surtout caractérisés par la lourdeur. « They show a large head with a tall face, large eye (often oval) and fairly heavy eyelids »³⁰. Le « sourire archaïque » d'Athéna a disparu. La différence entre « B » et « M » est dans le fleuron qui termine l'ornement du casque d'Athéna, avec cinq éléments rattachés à la base (« B », Pl. II. 15), comme le plus souvent à Athènes, ou retroussés deux par deux autour de l'élément central (« M », Pl. II. 16), disposition « en croix de Lorraine » qui apparaît aussi, mais discrètement, sur certains tétradrachmes athéniens de la fin du Ve s.³¹ Mais l'imitation se trahit par l'agrandissement de tous ces détails, la gravure plus grossière, et aboutit à des résultats finalement assez aisés à distinguer des prototypes, lorsqu'on dispose d'un matériel suffisant et d'une certaine expérience de ces monnaies.

C'est cette même lourdeur qui a été retrouvée sur les monnaies des fouilles de Memphis de 1986 (Price, note 26).

La chronologie de ces frappes égyptiennes est mal établie pour l'instant, faute de repères suffisants. La forme de l'œil n'en est plus un, lorsqu'on s'aperçoit que le style X comporte aussi des Athéna à l'œil de profil... (Pl. II. 14). Il est possible que la production de monnaies imitatives ait commencé dès la fin du Ve siècle, avec le tarissement de la production athénienne après 413. Elle a certainement continué au IVe siècle, cependant qu'arrivaient de nouveau en Égypte des chouettes attiques, au style modernisé.

Les pseudo-athéniennes frappées au IVe s. sont certainement les plus nombreuses, car aux pièces toujours copiées du Ve siècle athénien s'ajoutent les tétradrachmes qui prennent en compte les nouveaux éléments apparus à Athènes dans les années 390-380 : fleuron ornant le casque, qui tend vers la forme *Pi* et surtout œil plus réaliste, vu de profil et largement

30. Pharaonic imitations... (note 27), p. 138. Du même auteur, d'autres remarques stylistiques dans More on the Athenian Coinage Law of 375/4 B.C., *Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche* X,

1981, 78-79.

31. Voir par exemple le n° 1 de la publication du trésor du Pirée 1977 (note 35).

PLANCHE II. ÉGYPTÉ. 12. Coin monétaire de Tel el-Athrib 1903 (a) et son empreinte (b) (JIAN 1906, pl. II). 13. Style « X », Paris, SNG Delepierre n° 1457. 14. Style « X », Paris R.2706 (H.S.), trésor de Marache 1947. 15. Style « B », Paris, SNG Delepierre n° 1456. 16. Style « M », Cambridge, SNG Fitzwilliam IV n° 3093. 17-18. Tel el-Athrib 1903, Nicolet n° 63-64 (même droit). 19-20. Tel el-Athrib 1903, Nicolet n° 80-81 (même droit).

ouvert. Il est en outre courant que toutes les caractéristiques de ces monnaies soient mélangées. Ces pièces de bon argent sont généralement très bien conservées dans les trésors égyptiens.

Contrairement à ce que l'on constate à Athènes, le revers change assez peu en Égypte. La tête de la chouette est de plus en plus dilatée et le corps atrophié. Les lettres AΘE sont toujours largement espacées le long du bord droit du carré creux, alors qu'à Athènes à la même époque, comme nous le notions en 1.1, elles sont serrées au niveau du corps de la chouette. La disposition de cette légende nous paraît un discriminant très important en ce qui concerne les imitations égyptiennes. Disons que les pièces du IVe siècle à œil de profil et légende compacte ne sont sans doute pas toutes athéniennes³², mais que toutes les pièces à légende étalée sont probablement égyptiennes.

Dans le trésor de Tel el Athrib 1903 et dans le trésor de Memphis 1916, on rencontre des tétradrachmes de bonne facture et de bonne conservation qui, légende mise à part, ressemblent beaucoup aux pièces attiques émises avant le milieu du IVe s. (Pl. II. 17-18). Leur style contraste fortement avec les imitations grossières de « style X ». Le groupe riche en liaisons de coins témoigne d'une gravure habile et bien maîtrisée. Ces pièces à flan régulier et de style élégant (Pl. II. 19-20) sont plus proches des monnaies de Sabakès et Mazakès que des monnaies athéniennes de la deuxième moitié du IVe siècle (Pl. I. 4).

3.4. Circulation et thésaurisation en Égypte

Tous les trésors de pièces de type athénien et de provenance égyptienne que nous avons pu étudier sont également mélangés, ce qui semble bien prouver qu'il n'y avait pas en Égypte de discrimination entre chouettes attiques et chouettes locales, au moins au niveau de la thésaurisation. De telles réserves d'argent sous la forme de monnaies frappées nous obligent à poser le problème de l'utilisation de ces « statères grecs » que mentionnaient déjà des textes de la fin du Ve siècle, et que les pharaons du IVe paraissent avoir produits en quantité et sans vergogne.

Nous avons déjà fait allusion à la nécessité de ces frappes pseudo-athéniennes pour régler les soldes de mercenaires grecs indispensables aux armées et à la flotte des souverains de l'Égypte (2.2). Les mercenaires sont certainement responsables de la sortie d'Égypte d'une partie de cette production monétaire officielle. D'autres dépenses liées aux préparatifs et à la conduite des guerres entraînées par la menace toujours présente d'une reconquête perse devaient peut-être aussi être réglées par les gouvernants à des commerçants grecs ou assez hellénisés pour préférer à tout autre ce type de paiement.

Cependant la quantité et la nature des monnaies livrées par le sol égyptien, et jusque dans des régions éloignées de la Méditerranée, incitent à penser qu'au IVe siècle l'utilisation des

32. Le graveur qui a créé les imitations sud-ara-biques publiées par S. C. Munro-Hay, *Num.Chron.* 1996, pl. 12 n° 3-6, par exemple, a bien remarqué que

l'A de AΘE devait se trouver au niveau du bec de la chouette. Mais son style empêche toute confusion avec Athènes.

chouettes, locales ou attiques, n'était pas seulement une nécessité militaire et qu'elle pouvait peut-être, tout compte fait, être assez semblable à l'usage grec.

Si monnaies d'or et tétradrachmes d'argent étaient adaptés aux paiements importants, la frappe probable de drachmes (cf 3.1) était plus utile pour des transactions de moindre valeur. Les légendes en démotique (1.3) par lesquelles on voit un souverain perse maître de l'Égypte s'attribuer la frappe de monnaies de type athénien semblent bien destinées à une population particulière, celle de la satrapie qu'il vient de reconquérir, où des pièces portant ces types bien connus sont déjà entrées dans l'usage courant. Notons aussi que les deux derniers satrapes perses en Égypte ont fait frapper, en outre, des monnaies de bronze (leurs types n'ont plus rien à voir avec Athènes), dont deux auraient été trouvées à Memphis³³. Ces monnaies, de petite valeur, et aujourd'hui très rares, sont le signe certain d'une circulation monétaire locale. Nous ne savons pas à quelle date elle a véritablement commencé.

4. LA CIRCULATION DES IMITATIONS ÉGYPTIENNES HORS D'ÉGYPTE

4.1. Les monnaies trouvées en Attique

Quelques exemples de tétradrachmes de « style égyptien » se trouvent parmi les monnaies découvertes dans les fouilles de l'Agora³⁴: le n° 8*f* pl. 1 de la publication par Kroll certainement, les n° 8*e* et 8*h* aussi probablement (modèle du Ve s.), ainsi que 15*a* et 16*n* (modèle IVe siècle ?). Ces pièces perdues sur le marché illustrent bien le problème auquel étaient confrontées les autorités athéniennes peu avant 375 (cf 2.1).

Deux trésors trouvés à proximité d'Athènes comportent des monnaies qui ne semblent pas sorties de l'atelier officiel athénien, et se rapprochent beaucoup des imitations de Memphis. Dans le trésor du Pirée 1977³⁵, 8 tétradrachmes sur 11 présentent la gravure grossière et la lourdeur caractéristiques des styles M et B de Buttrey. Parmi les drachmes, seuls les n° 14, 21 et 27 de la publication nous paraissent sans conteste athéniens, les 15 autres sont bien difficiles à caractériser, comme le souligne à juste titre l'auteur. Le trésor d'Ano Voula 1979³⁶, encore inédit mais que j'ai eu le privilège d'examiner en 1999, pourrait bien contenir aussi, parmi ses 12 tétradrachmes et ses 17 drachmes en très bon état, quelques pièces pseudo-athéniennes de bonne facture.

On a ainsi des raisons de penser que le traitement officiel des monnaies étrangères sur le marché, à Athènes et au Pirée, s'il fut conforme à la loi de Nicophon, n'a pourtant pas

33. Cf note 17. Trois monnaies de bronze sont illustrées pl. 26, A et B (Sabakès), C (Mazakès).

34. J. H. Kroll, *The Athenian Agora* XXVI : *The Greek Coins* (Princeton 1993).

35. M. Oikonomides, Contribution à l'étude du

monnayage athénien à l'époque classique : le trésor trouvé au Pirée en 1977, *Revue Belge de Numismatique* 145, 1999, 17-20 et pl. II-III.

36. Il a été signalé dans le rapport de fouilles, *AA* 34, 1979, B, 80.

éliminé totalement les monnaies pseudo-athéniennes, qui furent à l'occasion mêlées aux pièces officielles et thésaurisées de la même façon. En cas de refus, elles conservaient leur valeur métallique et pouvaient sans doute, comme toute monnaie étrangère, être échangées contre des monnaies attiques, moyennant le paiement d'un agio, ou même négociées de gré à gré. C'est l'opinion défendue par O. Morkholm³⁷, qui estime la perte subie par le possesseur de ces pièces à environ 5%: « In the eyes of the Athenian authorities all foreign currency, provided it was of good silver, must have been regarded as having the same value as bullion, i.e. 5% less than the genuine products of the Athenian mint. »

4.2. Les trésors au Proche-Orient

Monnaies courantes en Égypte, ces monnaies refusées officiellement à Athènes étaient peut-être bien reçues ailleurs, sans que les différences de style qui nous frappent fassent obstacle à leur emploi, pourvue que métal et poids soient ceux des chouettes attiques – et c'était le cas. On peut constater dans tout le Proche-Orient, comme en Égypte, l'usage simultané de tétradrachmes athéniens et pseudo-athéniens.

Déjà l'important article de Robinson en 1937³⁸ montrait la présence à al-Mina, au port antique situé à l'embouchure de l'Oronte (aujourd'hui au nord du Liban), de nombreuses chouettes. Deux trésors avaient été découverts dans les fouilles anglaises de 1936 (*IGCH* 1487 et 1488), contenant avec d'autres monnaies l'un 18, l'autre 26 tétradrachmes de types athéniens. Parmi les pièces illustrées, on reconnaît quelques vraies athéniennes (n° 1-2 et 9 pl. IX) et surtout les « fausses », correspondant en tous points à celles qui furent exhumées en Égypte et dont l'origine égyptienne (styles B et M) semble bien assurée (n° 3-8, 10-12 pl. 9).

Dans un trésor du Proche Orient apparu sur le marché en 1992, nous retrouvons un tétradrachme du « style élégant » de Tell el-Athrib³⁹.

Une récapitulation des trésors trouvés durant le XXe siècle dans la province de Trans-euphratène (la 5ème satrapie perse) a été publiée à l'occasion d'un colloque réuni en 1997⁴⁰: en dépit des difficultés d'interprétation dues à des publications mal illustrées, la circulation mélangée analysée à al-Mina apparaît clairement ailleurs et le nombre des pièces égyptiennes est proportionnellement important. Il a pu contribuer à diffuser largement l'imagerie athénienne dans cette région. Dans le même article nous avons signalé quelques trésors impor-

37. O. Morkholm, Some Reflexions on the Production and Use of Coinage in Ancient Greece, *Historia* XXI, 1982, 295-296 en particulier. Cf déjà T. V. Buttrey, The Athenian Currency Law of 375/4, dans *Greek Numismatics and Archaeology, Essays in Honor of Margaret Thompson* (Wetteren 1979) 40 et 42.

38. E. S. G. Robinson, Coins from the Excavations

at Al-Mina (1936), *Num.Chron.* 1937, 182-190 et pl. IX.

39. J. Elayi et A. G. Elayi, Un nouveau trésor de tétradrachmes athéniens, *Revue Numismatique* 1994, pl. 1 n° 3 (= *Trans.* 20, 2000, pl. XIII,8).

40. H. Nicolet-Pierre, Tétradrachmes athéniens en Trans-euphratène, *Trans-euphratène* 20, 2000, 107-119 et pl. XII-XIII.

tants de Turquie ou d'Iraq où sont présentes aussi des imitations frappées en Égypte⁴¹. Le trésor de Marache (*IGCH* 1243, provenant de la Commagène antique, et non de Karaman en Lycaonie) dont une partie a été commentée par E. S. G. Robinson⁴², est très représentatif du mélange des tétradrachmes athéniens et de leurs imitations. Dans la seule (et modeste) partie conservée à Paris (25 pièces), nous avons identifié 5 pièces du « style X » (Pl. II. 14).

Depuis 1997, de nouveaux trésors sont apparus sur le marché ou ont été publiés. Mentionnons par exemple un groupe de 16 monnaies d'argent trouvé en Phénicie en 1998⁴³, comportant 12 chouettes, dont plus de deux, me semble-t-il, pourraient être de ces pseudo-athéniennes pharaoniques, frappées dans la première moitié du IVe siècle. Elles impliqueraient de descendre la date d'enfouissement d'une vingtaine d'années au moins, ce qui s'accorderait bien avec l'usure des monnaies d'Arados dans ce trésor.

Des monnaies glaucophores sont arrivées jusqu'en Arabie antique. D'après les illustrations publiées, il n'est pas très facile de reconnaître les vraies attiques⁴⁴ et leurs imitations égyptiennes. D'une façon générale, on ne réussira, à terme, à distinguer les pseudo-athéniennes d'Égypte des imitations éventuellement frappées ailleurs qu'en continuant à regrouper ces monnaies non seulement par style mais *par coins*, comme avait commencé à le faire T. V. Buttrey.

4.3. Les trésors en Sicile et en Italie

Dans la partie occidentale du monde méditerranéen, on retrouve aussi des monnaies aux types athéniens. Certaines proviennent indubitablement d'Athènes, par exemple les tétradrachmes antérieurs aux guerres médiques, ou de rares pièces de la deuxième moitié du IVe siècle, de style « pi » (Trésor de Pachino 1957, de Mégara Hyblaea 1966).

Il y a une dizaine d'années, nous nous étions plus spécialement attachée à rechercher dans les trésors publiés quels tétradrachmes pseudo-athéniens probablement frappés en Égypte avaient pu jusque-là passer pour attiques⁴⁵. La présence en Sicile et en Italie du Sud de telles pièces nous a semblé devoir être mise en rapport avec la présence, au IVe siècle, de nombreux mercenaires dans les armées des tyrans siciliens, mercenaires qui auraient pu rapporter ces monnaies de leurs services antérieurs au Proche-Orient, tout comme ils en rapportèrent, estime-t-on, certaines monnaies d'or frappées en Asie Mineure, dariques ou statères de Lampsaque et d'Abydos.

41. Cf note 12, pour une monnaie « du pharaon Artaxerxès ».

42. *Num.Chron.* 1948, 48-56 et pl. V.

43. J. Elayi et A. G. Elayi, Nouveau trésor de monnaies aradiennes, athéniennes et/ou pseudo-athéniennes, *Trans.* 18, 1999, 75-84 et pl. XVI.

44. Dans l'article de A. V. Sedov relatif à la circu-

lation monétaire en Arabie du Sud dans *Scripta Gregoriana*, mélanges offerts à G. Bongard-Levine (Moscou 2003) 155-168, les n° 10-16 pl. 2 me paraissent être de bons tétradrachmes athéniens du Ve siècle.

45. H. Nicolet-Pierre, Tétradrachmes pseudo-athéniennes en Sicile et en Italie, *Kléarchos* 157-164, 1998-1999 (2002), 93-112, pl. 1-3.

La documentation relative au trésor de Lentini 1957⁴⁶, conservée à l'American Numismatic Society à New York, a permis de préciser nos doutes sur la provenance attique de ses tétradrachmes, dont certains ressemblent fortement à des chouettes égyptiennes.

Il apparaît ainsi que les attestations d'une assez large diffusion de ce monnayage imitatif ne manquent pas, attestations qui renvoient au prestige indiscutable de la monnaie athénienne classique.

HÉLÈNE NICOLET-PIERRE

46. N. Nicolet-Pierre et C. Arnold-Biucchi, Le trésor de Lentini (Sicile) 1957 (*IGCH* 2117), dans *Pour Denyse, Divertissements Numismatiques* (éd. Silvia Mani

Hurter et Carmen Arnold-Biucchi, Berne 2000) 165-171 et pl. 18-19.

ΩΝΑΙ ΕΚ ΤΗΣ ΗΜΑΘΙΑΣ, ΙΙ

Μία μαρμαρίνη ενεπίγραφη πλάκα με κατάλογο ὠνῶν, ἀρ. Α1138 τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Βέροιας, βρέθηκε τὸ 1998 στὸν προθάλαμο τοῦ μακεδονικοῦ τάφου τῆς Κρίσεως στὰ Λευκάδια, στὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πὺν διενεργήθηκε μέσα στὰ πλαίσια τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν τῆς πρόσοψης τοῦ μνημείου¹ (εἰκ. 1). Ὁ προθάλαμος δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐρευνηθεῖ ἐντελῶς τὸ 1955 ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα Φώτιο Πέτσα², ἐπειδὴ οἱ θολίτες τῆς καμάρας, πὺν εἶχαν πέσει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου μαζί με ὄγκους χωμάτων τοῦ τύμβου, πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ τάφου, λειτουργοῦσαν ὡς ἀντιστήριξη τῆς ρηγματωμένης καὶ ἔντονα παραμορφωμένης πρόσοψης. Ἡ ἀφαίρεση τότε αὐτῆς τῆς ἐπίχωσης θὰ προκαλοῦσε πιθανῶς τὴν κατάρρευση μέρους ἢ ὅλης τῆς πρόσοψης, γι' αὐτὸ καὶ ἔμεινε στὴ θέση τῆς καλύπτοντας τὸν προθάλαμο σὲ ὕψος 3.75 μ. περίπου, ὡς τὴν περίοδο τῆς ἀναστηλωτικῆς ἐπέμβασης τοῦ 1998. Οἱ ἐργασίες ἀφαίρεσης τῆς ἐπίχωσης ἔγιναν ἀφοῦ πρῶτα ἀπομακρύνθηκαν οἱ λιθόπλινθοι τῆς πρόσοψης προκειμένου νὰ συντηρηθοῦν καὶ πρὶν τοποθετηθοῦν πάλι στὴ θέση τους³.

Ἡ ενεπίγραφη μαρμαρίνη πλάκα ἀρ. Α1138, πὺν βρέθηκε στὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς ἐπίχωσης, στὸ βόρειο τμήμα τοῦ προθαλάμου⁴, ἀποτελεῖ τὸ δεξιὸ τμήμα μεγαλύτερης πλάκας με κατάλογο ὠνῶν, τὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς ὁποίας, ἀρ. Α1138α Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Βέροιας⁵, εἶχε βρεθεῖ στὴν ἐπίχωση τοῦ νότιου τμήματος τοῦ προθαλάμου ἀπὸ τὸν Φώτιο Πέτσα τὸ 1955 καὶ εἶχε δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο⁶ (εἰκ. 2).

1. Πὰ τις ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες τῆς πρόσοψης τοῦ τάφου τῆς Κρίσεως, Κ. Ζάμπας, Ἡ ἀποκατάσταση τῆς πρόσοψης τοῦ τάφου τῶν Λευκαδίων, *ΑΕΜΘ* 12, 1998, 421 κέ. Μ. Λιλιμπάκη - Ἀκαμάτη, Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο τῆς ΙΖ' ΕΠΚΑ τὸ 1998, αὐτόθι 299 κέ.

2. Πὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου, Φ. Πέτσας, Ὡναὶ ἐκ τῆς Ἡμαθίας, *ΑΕ* 1961, 1 κέ. καὶ σημ. 1, γιὰ τὴ σχετικὴ με τὸν τάφο βιβλιογραφία καὶ κυρίως Φ. Πέτσας, Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων (Ἀθῆναι 1966). [Ὁ Φώτιος Πέτσας ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας στὴ Μακεδονία. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἡμαθία τόσο οἱ ἀνασκαφὲς ὅσο καὶ οἱ δημοσιεύσεις του ἀποτέλεσαν ὁρόσημο. Ἡ παροῦσα μελέτη ἀποτελεῖ συνέχιση τοῦ καρποφόρου ἔργου του.]

Πὰ τὴν ἐπιγραφὴ βλ. καὶ J.-L. Robert, *BullÉp* 1965, 231.

3. Πὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ προθαλάμου τοῦ τάφου, Λ. Στεφανῆ, Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν προθάλαμο τοῦ τάφου τῆς Κρίσεως στὰ Λευκάδια, *ΑΕΜΘ* 12, 1998, 413 κέ.

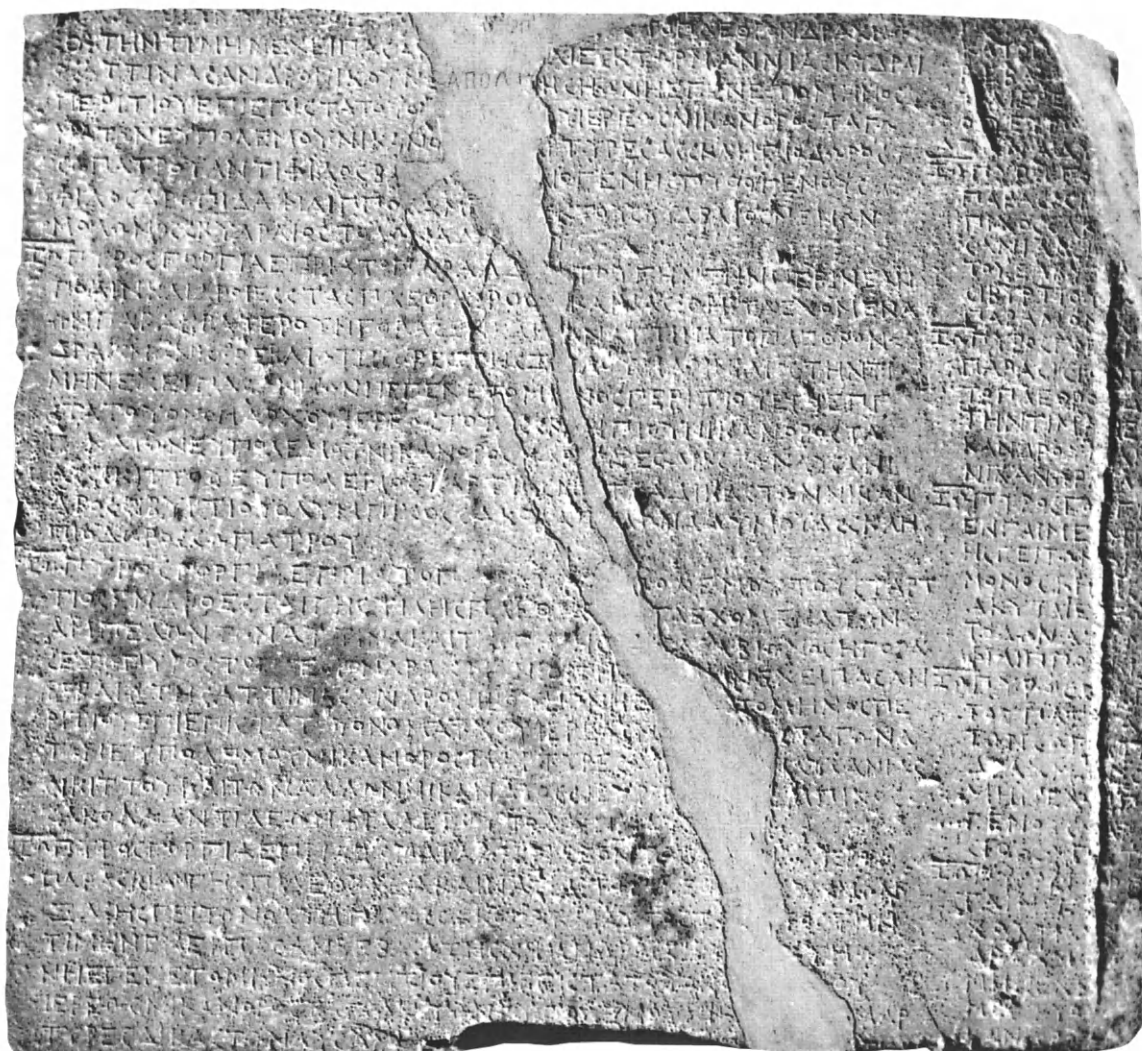
4. Αὐτόθι 416 κέ. Μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ προθαλάμου, στὴν ἴδια περιοχὴ, βρέθηκαν καὶ ἑπτὰ μικρότερα θραύσματα τῆς πλάκας, τέσσερα ἀπὸ τὰ ὁποία συγκολλήθηκαν στὸ ἀριστερὸ σπασμένο τμήμα τῆς.

5. Ἡ ενεπίγραφη αὐτὴ πλάκα εἶχε μεταφερθεῖ παλιότερα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης (ἀρ. ΜΘ6645).

6. Φ. Πέτσας, *ΑΕ* 1961, 1 κέ.

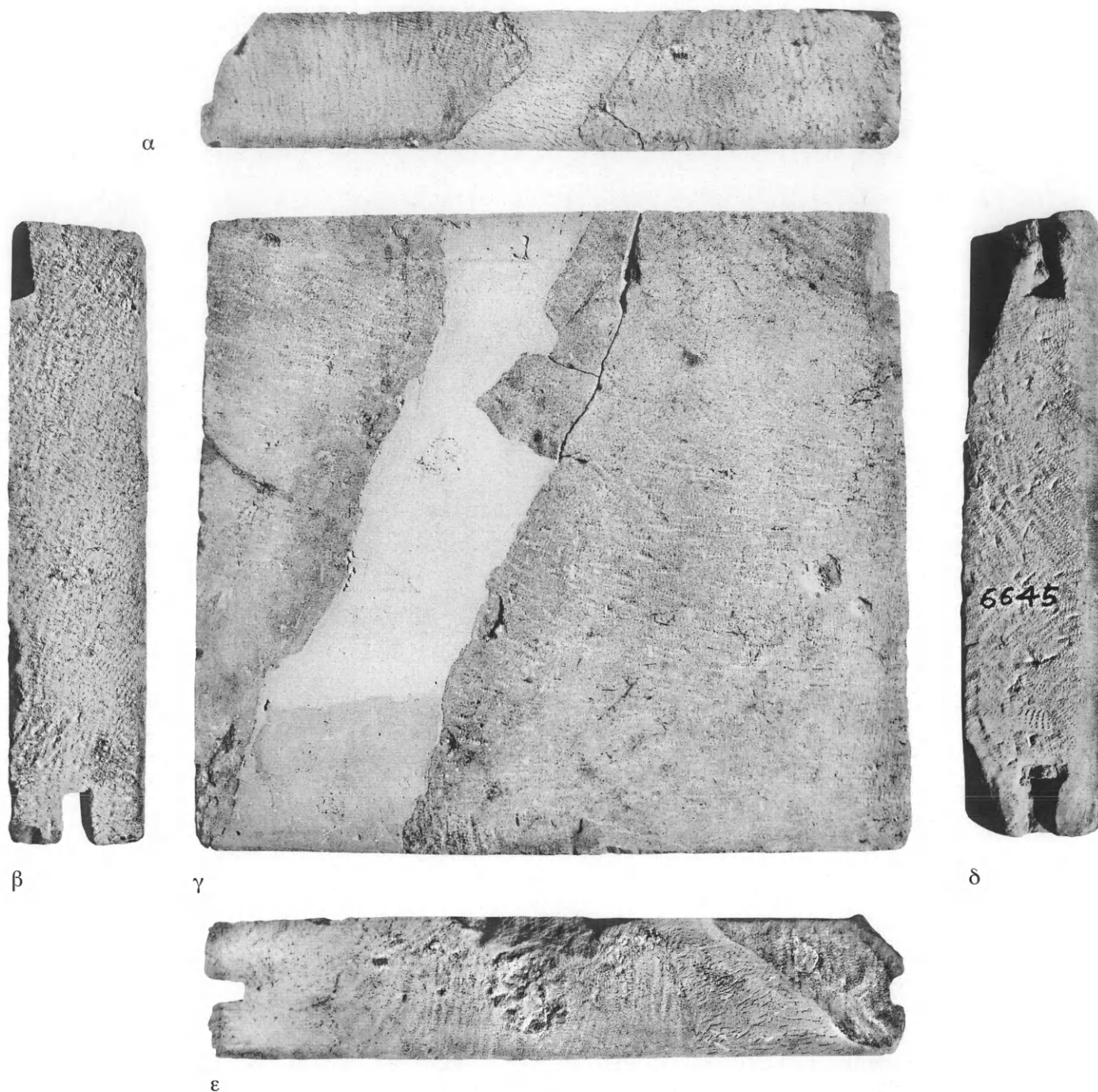
Εἰκ. 1. Ἡ ἐνὲπιγραφὴ πλάκα ΑΙ138.

Εἰκ. 2. Οἱ πλάκες Α11138 καὶ Α11138α μετὰ τὴ συγκόλληση.

Τὸ νέο τμήμα τῆς ἐνεπίγραφης μαρμαρίνης πλάκας, ὕψ. 0.504 μ., μέγιστου πλάτ. 0.35 μ. καὶ 0.19 μ. στὴν κάτω καὶ πάνω πλευρὰ τῆς κύριας ὄψης ἀντίστοιχα καὶ πάχ. 0.112 μ., συγκολλήθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τέσσερα κομμάτια. Εἶναι σπασμένο κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς του, στὸ ἀριστερὸν τμήμα τῆς κάτω πλευρᾶς⁷ καὶ στὴν πάνω δεξιὰ γωνία τῆς κύριας ὄψης, καθὼς καὶ στὸ πάνω μέρος τῆς δεξιᾶς πλάγιας ἐπιφάνειας. Μικρότερες ἀποκρούσεις ὑπάρχουν στὴν κάτω καὶ στὴν πίσω ἐπιφάνεια τῆς πλάκας, ἡ ὁποία εἶναι δουλεμένη μὲ βελόνι καὶ ράσπα καὶ πολὺ καλὰ λειασμένη (εἰκ. 3γ). Στὴν κάτω καὶ πάνω ἐπι-

7. Μὲ ἀποτέλεσμα νὰ λείπει τμήμα τοῦ στ. 7 τῆς ὠνῆς Δ.

Εἰκ. 3α-ε: α. Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς πλάκας. β. Ἡ δεξιὰ πλάγια ἐπιφάνειά της. γ. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια. δ. Ἡ ἀριστερὴ πλάγια ἐπιφάνεια. ε. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια.

φάνεια ἔχει γίνει ἐπεξεργασία τοῦ μαρμάρου μὲ κοπίδι καὶ ράσπα, ἐνῶ στὴ δεξιὰ πλάγια, ποὺ εἶναι ἁδρότερα δουλεμένη, διακρίνονται καὶ σημάδια ἀπὸ βελόνι (εἰκ. 3α-β, ε). Στὶς τρεῖς πλευρὲς τῆς πάνω ἐπιφάνειας⁸ καὶ στὴν μπροστινὴ πλευρὰ τῆς κάτω διαμορφώνεται μὲ τὴ χρήση κοπιδιοῦ στενὴ ταινία, πλάτους 0.015 μ. Τὰ παραπάνω στοιχεῖα, ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἐπεξεργασία τοῦ μαρμάρου, διαπιστώνονται καὶ στὸ τμήμα Α1138α. Στὸ κάτω μέρος τῆς δεξιᾶς πλάγιας ἐπιφάνειας τοῦ Α1138 ὑπάρχει βαθὺς τόρμος⁹ γιὰ τοποθέτηση γόμφου, ἐνῶ στὸ πάνω καὶ κάτω τμήμα τῆς ἀριστερῆς πλάγιας ἐπιφάνειας τοῦ Α1138α δύο ἀβαθεῖς τόρμοι γιὰ τὴν τοποθέτηση πιόμορφων συνδέσμων¹⁰ ἔχουν ὀρθογώνιες βαθύνσεις στὸ κάτω καὶ ἐπάνω τμήμα τους ἀντίστοιχα¹¹ (εἰκ. 3δ). Στὴ βάθυνση τοῦ κάτω τόρμου διασώζεται λυωμένο μολύβι ἀπὸ τὴ στερέωση συνδέσμου. Ὁ Φ. Πέτσας ὑποστήριξε ὅτι οἱ τόρμοι στὴν ἀριστερὴ πλάγια ἐπιφάνεια τοῦ Α1138α ἀνοίχθηκαν σὲ δεύτερη χρήση τοῦ μαρμάρου, ἐνῶ ἡ κάθετη χάραξη κατὰ μῆκος τοῦ ἀριστεροῦ τμήματος τῆς κύριας ὀψης¹² ἔγινε σὲ τρίτη χρήση τῆς πλάκας¹³. Εἶναι βέβαιη ἡ ξαναχρησιμοποίηση τῆς πλάκας¹⁴, ὅταν αὐτὴ κόπηκε ἀπὸ τὸ δεξιὸ τμήμα μιᾶς μεγαλύτερης¹⁵. Τὸ κάθετο χάραγμα στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς ἔγινε πιθανότατα στὴ δεύτερη αὐτὴ χρήση τῆς, σὲ μιὰ προσπάθεια κοπῆς τοῦ μαρμάρου στὸ σημεῖο αὐτό, ποὺ δὲν ὀλοκληρώθηκε. Στὴν ἴδια φάση χρησιμοποίησης, στὴν ὁποία ἡ ἀριστερὴ πλάγια ἐπιφάνεια ἀποτελοῦσε πλέον τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια¹⁶ μιᾶς ἀπροσδιόριστης κατασκευῆς, πρέπει νὰ ἔγινε καὶ ἡ ἐπεξεργασία τῶν πλάγιων ὀψεων¹⁷, καθὼς καὶ ἡ διάνοιξη τῶν τόρμων, γιὰ τὴ σύνδεση μὲ ἄλλες πλάκες. Ἔτσι, μόνον ἡ πίσω ἐπιφάνεια διατήρησε τὴν ἀρχικὴ τῆς ἐπεξεργασία.

Μετὰ τὴ συγκόλληση τοῦ Α1138, κατὰ τὸ μῆκος τῆς σπασμένης ἀριστερῆς πλευρᾶς του, μὲ τὸ Α1138α, ἡ μαρμάρινη ἐνεπίγραφη πλάκα ἔχει πλάτος 0.545 μ., ἐνῶ τὸ ὕψος καὶ τὸ πάχος τῆς εἶναι 0.504 μ. καὶ 0.112 μ. ἀντίστοιχα¹⁸ (εἰκ. 2).

Οἱ ἐπιγραφές, ποὺ ὑπάρχουν στὴν κύρια ὀψη αὐτῆς τῆς συγκολλημένης πλάκας, ἀποτελοῦν πράξεις ἀγοραπωλησίας ἀκινήτων, ὠνές, οἱ ὁποῖες εἶναι χαραγμένες κατὰ σελίδες (εἰκ. 1). Ἡ ἑλλιπτὴς μορφή τῶν ὠνῶν Α καὶ Δ τῆς σελ. I καὶ ὅλων τῶν ὠνῶν τῆς σελ. II ὑποδεικνύει ὅτι ἡ ἐνεπίγραφη πλάκα ἦταν πιθανότατα μεγαλύτερη ἀρχικὰ μὲ τὰ κείμενα

8. Ἡ ταινία εἶναι ὁρατὴ στὴν πίσω μακριὰ καὶ στὶς δύο στενὲς πλευρὲς τῆς πάνω ἐπιφάνειας.

9. Ὁ τόρμος ἔχει μῆκος 0.04 μ., πλάτος 0.02 μ. καὶ βάθος 0.03 μ.

10. Ὁ κάτω τόρμος ἔχει μῆκος 0.06 μ., πλάτος 0.02 μ. καὶ βάθος 0.01 μ., ἐνῶ ὁ ἐπάνω 0.065 μ., 0.03 μ. καὶ 0.01 μ. ἀντίστοιχα.

11. Πλάτος βάθυνσης 0.02 μ.

12. Σὲ ἀπόσταση 0.025 μ. ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς κύριας ὀψης.

13. Φ. Πέτσας, ΑΕ 1961, 2.

14. Βλ. καὶ σ. 161.

15. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ἡ διατήρηση τῆς ἀρχῆς τοῦ κειμένου τῶν τεσσάρων ὠνῶν τῆς σελ. I.

16. Ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ὑπαρξη τῶν τόρμων γιὰ πιόμορφους συνδέσμους, βλ. καὶ Φ. Πέτσα, ΑΕ 1961, 2.

17. Ἡ δεξιὰ πλάγια ἐπιφάνεια τῆς ἀρχικῆς πλάκας ξαναδουλεύτηκε μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες πλευρὲς, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ ὅμοιος τρόπος ἐπεξεργασίας τοῦ μαρμάρου.

18. Γιὰ νὰ συνδεθοῦν τὰ δύο κομμάτια, ἀφοῦ ἀφαιρέθηκε ὁ γύψος τῆς παλιᾶς συμπλήρωσης, χρησιμοποιήθηκαν ράβδοι τιτανίου καὶ τὸ κενὸ μεταξὺ τους συμπληρώθηκε μὲ γύψο. Οἱ παραπάνω ἐργασίες ἔγιναν ἀπὸ τὸν συντηρητὴ τῆς ΙΖ' ΕΠΚΑ Θωμᾶ Μπογοῦτση.

τῶν ὠνῶν ὁλοκληρωμένα, χωρὶς νὰ μπορούμε ὅμως νὰ ἀποκλείσουμε καὶ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ συνεχίζονταν αὐτὰ καὶ σὲ ἄλλες πλάκες. Ἔτσι, οἱ ὠνές πού ἐξετάζουμε δὲν ἔχουν τὴ μορφή ξεχωριστῶν μεμονωμένων πράξεων σὲ μία πλάκα, ὅπως συμβαίνει μὲ τὶς περισσότερες γνωστὲς ὡς σήμερα, ἀλλὰ τὴ μορφή καταλόγων προφανῶς δημόσιων ἐγγράφων προσαρμοσμένων σὲ σημεῖο ὁρατὸ πιθανότατα ἐνὸς δημόσιου κτιρίου, ἴσως τοῦ ἀρχείου τῆς πόλης, στὴν ὁποία συντελέστηκαν οἱ πράξεις τῆς ἀγοραπωλησίας¹⁹. Πολὺ λίγοι κατάλογοι μὲ ὠνές αὐτῆς τῆς μορφῆς εἶναι γνωστοὶ ὡς σήμερα²⁰. Παρόλο πὺν τὰ κείμενα τῶν ὠνῶν σὲ καταλόγους εἶναι συνοπτικότερα ἀπὸ αὐτὰ πὺν ἀναγράφονται μεμονωμένα, καθὼς παραλείπονται ἀρκετὲς φορὲς ρῆτρες πὺν δὲν θεωροῦνταν ἀπαραίτητες ἀπὸ τὸν ἐκπρόσωπο τῆς δημόσιας ἀρχῆς πὺν τὰ συνέτασσε, οἱ ὠνές πὺν ἐξετάζουμε εἶναι ἀρκετὰ λεπτομερειακὲς μὲ ἐπανάληψη ὁμοίων στοιχείων²¹.

Οἱ δύο σελίδες τῆς ἐνεπίγραφης πλάκας χωρίζονται μὲ τὴ χάραξη μιᾶς λεπτῆς γραμμῆς σὲ ὅλο τὸ ὕψος τῆς²². Στὴ σελ. I ὑπάρχουν χαραγμένες 4 πράξεις ἀγοραπωλησίας, ἐνῶ στὴ σελ. II 6. Ἡ Α καὶ ἡ Δ πράξη τῆς σελ. I δὲν σώζονται ὁλόκληρες. Λεῖπουν ὁ πρῶτος στίχος τῆς Α καὶ οἱ τελευταῖοι δύο ἢ τρεῖς τῆς Δ. Οἱ πράξεις καὶ τῶν δύο σελίδων χωρίζονται μεταξύ τους μὲ μικρὴ ὀριζόντια χάραξη στὸ τέλος κάθε πράξης, μήκους 0.02 μ., ἐνῶ τὰ δύο πρῶτα γράμματα τοῦ πρῶτου στίχου τῆς ἐπόμενης ἐξέχουν τῆς σελίδας. Ἔτσι, στὴ σελ. I διαπιστώνουμε ὅτι ὑπάρχουν 8 στίχοι τῆς ὠνῆς Α, ὁλόκληρες οἱ ὠνές Β καὶ Γ μὲ 10 καὶ 9 στίχους ἀντίστοιχα καὶ 7 στίχοι τῆς ὠνῆς Δ. Στὴ σελ. II διασώζονται τμήματα 6 στίχων τῆς ὠνῆς Ε, 7 τῆς ΣΤ, 6 τῆς Ζ καὶ 7 τῶν Η, Θ καὶ Ι.

19. Βλ. σχετικὰ μὲ τὴ δημιουργία ἀρχείων πὺν ἀφοροῦν ἐδαφικὲς ἐκτάσεις Μ. Faraguna, A proposito degli archivi nel mondo greco: terra e registrazioni fondiarie, *Chiron* 30, 2000, 65 κέ. καὶ *SEG* 50, 1687.

20. Πὰ τὶς γνωστὲς ὡς σήμερα ἐνεπίγραφες πλάκες μὲ ὠνές, στὶς ὁποῖες ἀναγράφονται μεμονωμένες πράξεις ἀγοραπωλησίας βλ. Μ. Β. Hatzopoulos, *Actes de vente d'Amphipolis*, *Μελετήματα* 14 (1991) καὶ ὁ ἴδιος, *Actes de vente de la Chalcidique centrale*, *Μελετήματα* 6 (1988) γὰ τὶς ὠνές τῆς Ἀμφίπολης καὶ τῆς Χαλκιδικῆς ἀντίστοιχα. Πλάκα μὲ περισσότερες ἀπὸ μία ὠνές, κατάλογος δηλ. ὠνῶν, ἔχει βρεθεῖ στὸ Ἀσβεσταριὸ Παννιτσῶν, βλ. Π. Χρυσόστομου, Βασιλικοὶ δικασταὶ καὶ ταγοὶ σὲ μία νέα ἐπιγραφή μὲ ὠνές ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Μακεδονία, *Τεκμήρια* Γ, 1997, 23 κέ., ἐνῶ στὴν περιοχὴ τῶν Σεργῶν καὶ στοὺς Φιλίππους βρέθηκαν πλάκες μὲ κατάλογο ὠνῶν σὲ σελίδες, Καφταντζῆς I 599. Ρ. Ducrey, Θεοὶ καὶ ἱερά στοὺς Φιλίππους τῆς Μακεδονίας, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* (Θεσσαλονίκη 1990) 551 κέ.

Πὰ τὸ ἐπιστάσιον, τὴν ἔδρα καὶ ἀρχεῖο τῶν ἐπιστατῶν, Μ. Πούνη, Ὠναὶ Μακεδονίας I, *Ἀρμενόπου-*

λος 12, 1991, 28. Φ. Πέτσας, *ΑΕ* 1961, 30. Π. Χρυσόστομου, *Τεκμήρια* Γ, 1997, 26 (ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ πλάκα μὲ τὶς ὠνές ἦταν ἀναρτημένη σὲ τοῖχο ἱεροῦ ἀγροτικῆς θεότητος στὸ ὁποῖο βρισκόταν καὶ τὸ ἀρχεῖο τῆς κώμης). Χ. Μακαρόνας, Ἐπιστολὴ τοῦ βασιλέως Φιλίππου τοῦ Ε', *ΑΕ* 1934-35, 123 καὶ σημ. 5, 6. Βλ. καὶ Ἱ. Βοκοτοπούλου - Σ. Πρωτοψάλτη, Ἀνασκαφικὴ ἐρευνα τῶν δρόμων τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ βόρειου λόφου τῆς ἀρχαίας Ὀλύνθου, *ΑΕΜΘ* 8, 1994, 299 (ὑποστηρίζεται ἡ τοποθέτηση τῆς ἐνεπίγραφης πλάκας μὲ τὴν ἀγοραπωλησίαν οἰκίας μπροστὰ στὴν εἴσοδό της, ὅπου καὶ βρέθηκε).

21. Στὰ κείμενα τῶν μεμονωμένων πράξεων ἀγοραπωλησίας, πὺν πρέπει νὰ συντάσσονταν ἀπὸ ἰδιῶτες, ἀναγράφονταν περισσότερα στοιχεία γὰ μεγαλύτερη ἀσφάλεια τῶν συμβαλλομένων, βλ. Α. Μ. Μπαμπάκο, Σχέσεις οἰκογενειακοῦ δικαίου εἰς τὴν νῆσον Κάλυμνον τοῦ Α' μ.Χ. αἰῶνος (Ἀθήναι 1963) 24 κέ.

22. Ἡ γραμμὴ εἶναι περισσότερο εὐδιάκριτη στὴν περιοχὴ τῶν στ. 14-16 καὶ 25-26 τῆς σελ. II, βλ. εἰκ. 2 καὶ Φ. Πέτσας, *ΑΕ* 1961, 2, πίν. I.

Ἡ χάραξη τῶν γραμμῶν εἶναι ἐπιμελημένη, ὅμως διαπιστώνονται καὶ ὀρισμένες ἀβλεψίες τοῦ χαρακτῆ με τὴν προσθήκη ἐπιπλέον γραμμῶν καὶ τὴν παράλειψη ἄλλων²³. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ μικρότερο μέγεθος τῶν γραμμῶν Ο, Θ καὶ Ω, τὸ Π ἔχει μικρότερη τὴ μία κάθετη κεραία, χωρὶς νὰ ἔξέχει ἢ ὀριζόντια, τὸ Σ εἶναι μηνοειδές (C), τὸ Ζ δηλώνεται ὡς I²⁴ καὶ οἱ ἀκρέμονες εἶναι ἐλάχιστα τονισμένοι²⁵.

Οἱ στίχοι χωρίζονται κατὰ κανόνα με τὸ συλλαβικὸ σύστημα με μικρὲς ἐξαιρέσεις²⁶ καὶ χρησιμοποιεῖται τὸ ἀλφαβητικὸ ἀριθμητικὸ σύστημα²⁷. Ἀπὸ τὴ μία καὶ τὴν ἄλλη πλευρὰ τῶν γραμμῶν τοῦ ἀλφαβήτου, ποὺ δηλώνουν ἀριθμούς, ὑπάρχουν τρεῖς στιγμὲς σὲ κάθετη διάταξη, ποὺ ἀπομονώνουν τὰ γράμματα αὐτὰ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο κείμενο.

Ἡ χρονολόγηση τῶν ἐπιγραφῶν τῆς μαρμαρίνης πλάκας στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ὅπως εἶχε ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὸν Φ. Πέτσα²⁸, καὶ μᾶλλον στὸ γ' τέταρτο τοῦ αἰῶνα, ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν γραμμῶν με ἐπιγραφὰς νεότερων δημοσιεύσεων²⁹. Ἡ εὕρεση τῆς ἐνεπίγραφης πλάκας στὸν προθάλαμο τοῦ μακεδονικοῦ τάφου τῆς Κρίσεως μπορεῖ νὰ σχετισθεῖ ἢ με τὴν ἐποχὴ τῆς σύλησός του ἢ με τὴν ἐποχὴ τῆς κατάρρευσης τῆς καμαρωτῆς ὀροφῆς του, πράγμα ποὺ προϋποθέτει τὴ μεταφορὰ τῆς, μετὰ τὴ δεύτερη χρῆση τῆς, στὴν περιοχὴ τοῦ τάφου σὲ μεταγενέστερη, ἀλλὰ ἀπροσδιόριστη ἐποχὴ καὶ τὴν ἀπόρριψή τῆς στὴν ἐπίχωση τοῦ τύμβου³⁰.

23. Βλ. στ. 2 (δραχμῶν), με παράλειψη τοῦ ν, 3 (Ἐ<σ>κτωρ), με προσθήκη τοῦ σ, ὦνῆς Α, 5 (ἐπ(ι)-στάτου), με γ ἀντὶ ι, 7 (δικ(α)στῶν), με παράλειψη τοῦ α, 8 (<Μ>[ἀν]τία), με προσθήκη τοῦ Μ, ὦνῆς Β, 2 (π<ι>λέθρα), με προσθήκη τοῦ ι, ὦνῆς Δ τῆς σελ. Ι.

24. Γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ Ζ ὡς Ι, ποὺ μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., J. Kirchner, *Imagines Inscriptionum Atticarum* (Berlin 1935) 19, ἀρ. 69, πίν. 31. Ph. Petsas, *A Few Examples of Epigraphy from Pella, Pella, Alexander the Great's Capital* (Thessaloniki 1978) 65, 66. Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, Νέες ἐπιγραφὰς τῆς Πέλλας, *Μακεδονικά* 26, 1987-88, 57 κέ. Π. Χρυσοστόμου, Παρατηρήσεις σὲ παλαιὰ καὶ νέες ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Μακεδονία (Βόρεια Βοττιαία), *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Ἐπιγραφικῆς* (Θεσσαλονίκη 2001) 182 κέ.

25. Ὑψος γραμ. 0.007-0.01 μ. Τὸ ὕψος τῶν Ο, Θ, Ω εἶναι 0.003 μ. Μῆκος στίχων 0.404-0.415 μ.

26. Ἐξαιρέσεις παρατηροῦνται στοὺς στ. 2 τῆς ὦνῆς Α, 5 τῆς ὦνῆς Β, 1 τῆς ὦνῆς Γ, 6 τῆς ὦνῆς Δ τῆς σελ. Ι.

27. Γιὰ τὸ ἀλφαβητικὸ σύστημα ἀρίθμησης, Μ. Ν. Tod, *The Alphabetic Numeral System in Attika*, *BSA* 45, 1950, 126 κέ. Α. G. Woodhead, *The Study of Greek Inscriptions* (Cambridge 1967) 111. Ἐπίσης, Φ. Πέτσα, *ΑΕ* 1961, 4.

28. Αὐτόθι 39 κέ.

29. Γουναροπούλου - Χατζόπουλος, *Ἐπιγραφὰς Βέροιας* 91, ἀρ. 3 (248 π.Χ., γιὰ τὴν ἴδια ἐπιγραφὴ, Φ. Πέτσα, *ΑΕ* 1961, 39 καὶ σημ. 1, πιθανότατα λίγο παλιότερη ἀπὸ τὴ δική μας), κυρίως σ. 145, ἀρ. 45 (239-229 π.Χ., γιὰ τὴν ἴδια ἐπιγραφὴ, Πέτσα δ.π. 39 καὶ σημ. 2) καὶ σ. 95, ἀρ. 4 (223 π.Χ.). Ἐπίσης, Β. Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ, Ἀπόλλωνι, Ἀσκληπιῶι, Ὑγίειαι. Ἐπιγραφικὴ μαρτυρία γιὰ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Βέροιας, *ΑΔ* 39, 1984, Α, 205 κέ. (240-225 π.Χ.). Λίγο παλιότερα πρέπει νὰ εἶναι τὰ ψηφίσματα τῶν Φιλίππων καὶ τῆς Ἀμφίπολης γιὰ τὴν Κῶ, Μ. Β. Hatzopoulos, *Institutions under the Kings, Μελετήματα* 22, II (1996) 54, ἀρ. 36, σ. 60, ἀρ. 41 (243 π.Χ.), καὶ νεότερα τὰ κείμενα ποὺ συνδέονται με τὴ βασιλεία τοῦ Φιλίππου Ε', αὐτόθι σ. 21 κέ. ἀρ. 3 (202/201 π.Χ.), σ. 30, ἀρ. 9 (218 π.Χ.), σ. 32 κέ., ἀρ. 12 (200 π.Χ.), σ. 36, ἀρ. 13 (221-197 π.Χ.). Γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ μηνοειδοῦς C ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ κυρίως τὴν καθιέρωσή του στὸν 3ο αἰ. π.Χ. βλ. Πέτσα δ.π. 40 καὶ σημ. 1-6. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 107 καὶ σημ. 369-370.

30. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὶς πρόσφατες ἐργασίες ἀναμόρφωσης τοῦ δρόμου τοῦ τάφου τῆς Κρίσεως στὴν περιοχὴ τοῦ τύμβου τοῦ ἀποκαλύφθηκαν ταφὰς μεταβυζαντινῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Γιὰ τοὺς τάφους αὐτοὺς, ἀλλὰ καὶ ἕναν ἀκόμα μακεδονικὸ τάφο, ποὺ ἀποκαλύφθηκε λίγο πιὸ μέσα ἀπὸ τὴν βόρεια παρειὰ τοῦ δρό-

Οί πράξεις αγοραπωλησίας της ενεπίγραφης πλάκας που προέκυψε μετά τη συγκόλληση των Α1138 και Α1138α έχουν τα βασικά χαρακτηριστικά του κύριου έλληνικού τύπου των συμβολαίων πώλησης ακινήτων³¹ και ειδικότερα των γνωστών ως σήμερα ώνων της Μακεδονίας με διαφοροποιήσεις σε επιμέρους στοιχεία, που παρατηρούνται σε όλες τις ώνες και είναι χαρακτηριστικά των διαφόρων περιοχών. Αναφέρονται τα όνοματα του αγοραστή και του πωλητή (ό Α έπρίατο παρὰ τοῦ Β), χωρίς να υπάρχει ή επίκληση του θεού ή της αγαθής τύχης, όπως στις ώνες της Αμφίπολης³² ή η έπικεφαλίδα ώνη (ή οῦνη) ή ώνη (ή οῦνη) εὐθεΐα, που δηλώνει τὸ περιεχόμενο των επιγραφών στις ώνες της Χαλκιδικής³³. Δεν μπορεί βέβαια να αποκλεισθεί τὸ ένδεχόμενο να ὑπῆρχε

μου του τάφου της Κρίσεως, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ήκαμάτη - Κ. Τροχίδη, Νέος μακεδονικός τάφος στὰ Λευκάδια Ήμαθίας, *ΑΕΜΘ* 18, 2004, 465 κέ. Πά ταφές ρωμαϊκών χρόνων στον τύμβο του τάφου της Κρίσεως, βλ. Λ. Στεφανή, *ΑΕΜΘ* 12, 1998, 416.

Πά τη χρονολόγηση του μακεδονικού τάφου της Κρίσεως βλ. Φ. Πέτσα, *Ο τάφος των Λευκαδίων* 179 κέ. (300-275 π.Χ.). Κ. Ρωμοπούλου, *Λευκάδια. Αρχαία Μίεζα* (Αθήνα 1997) 24 κέ., 29 (τελευταίο τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.). Στο ίδιο χρονολογικό πλαίσιο φαίνεται ότι έντάσσεται και ή ταφή του προθαλάμου του τάφου της Κρίσεως, βλ. Στεφανή δ.π. 420, έπομένως ή δεύτερη χρήση της ενεπίγραφης πλάκας δεν μπορεί να σχετισθεί μ' αυτήν.

31. Fr. Pringsheim, *The Greek Law of Sale* (Weimar 1950) 107 κέ. Cl. Préaux, *De la Grèce classique à l'Égypte hellénistique. Les formes de la vente d'immeuble*, *Chronique d'Égypte* 36, 1961, 187 κέ. Γενικά για τους τύπους των ώνων, R. Dareste - B. Haus-soullier - Th. Reinach, *Recueil des inscriptions juridiques grecques*² (Rome 1965) 63 κέ. Βλ. και Préaux δ.π. 187 κέ.

32. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 14 (1991) 25, 30-31, 34, 38, 43, 45, 48, 52, 55.

33. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 6 (1988) 19, 23, 27-28, 31, 33, 35. Σε αρκετές από τις ώνες της Χαλκιδικής, εκτός από την έπικεφαλίδα ώνη (ή οῦνη) ή ώνη (ή οῦνη) εὐθεΐα ὑπάρχει και ή επίκληση θεός, τύχη αγαθή ή και τα δύο μαζί, αυτόθι σ. 23, 27-28, 31, 33, 35. Στην ώνη από την Αφυτο ὑπάρχει ή επίκληση Θεός, τύχη αγαθή και ακολουθεί ή λέξη οῦνη, Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Μια νέα επιγραφή από την Αφυτο, *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής* (Θεσσαλονίκη 2001) 79 κέ., 83 και σημ. 26-27 (για τις λέξεις ώνη και οῦνη).

Βιβλιογραφία για τις γνωστές ως σήμερα ώνες της Μακεδονίας βλ. συνοπτικά στὰ *SEG* 50, 554bis, 1687 και M. Faraguna, *Chiron* 30, 2000, 65 κέ., για βιβλιογραφία 99 κέ. Επίσης, Μ. Πούνη, *Άρμενόπουλος* 12, 1991, 25 κέ. Ειδικότερα, για τις ώνες της Αμφίπολης, εκτός της μελέτης του Χατζόπουλου δ.π. (σημ. 20 και 32), όπου και παλιότερη βιβλιογραφία, βλ. και S. Kirchhoff, *Ist in Athens Jemals nach Priestern der Soteren datiert worden*, *Hermes* 2, 1867, 161 κέ., 171. P. Perdrizet, *Études Amphipolitaines*, *BCH* 46, 1922, 36 κέ. Δ. Λαζαρίδης, *Επιγραφή έξ Αμφιπόλεως, Γέρας Α. Κεραμοπούλλου* (Αθήνα 1953) 159 κέ. Πά την ώνη από την Αργίλο, D. Lazarides, *Trois nouveaux contrats de vente à Amphipolis*, *BCH* 85, 1961, 426 κέ. J.-L. Robert, *BullÉp* 1954, 163, οι ίδιοι, *BullÉp* 1963, 136. *SEG* 13, 406. Πά τις ώνες της Χαλκιδικής, εκτός της μελέτης του Χατζόπουλου δ.π. (σημ. 20 και 33), όπου και παλιότερη βιβλιογραφία, βλ. για τις ώνες της Ολύθνου, D. M. Robinson, *A Deed of Sale at Olynthus*, *TAPA* LIX, 1928, 225 κέ., ό ίδιος, *New Inscriptions from Olynthus and Environs*, *TAPA* LXII, 1931, 40 κέ., ό ίδιος, *Inscriptions from Olynthus*, 1934, *TAPA* LXV, 1934, 103 κέ., ό ίδιος, *Inscriptions from Macedonia*, 1938, *TAPA* LXIX, 1938, 43 κέ. *SEG* 37, 568-572. Μ. Πούνη, *À propos de quatre inscriptions olynthiennes. Quelques remarques sur la « sûreté réelle » au 4ème s. av. J.-C.*, *Τεκμήρια* 2, 1996, 135 κέ. Ί. Βοκοτοπούλου - Σ. Πρωτοψάλτη, *ΑΕΜΘ* 8, 1994, 298, 299. Ε. Τρακοσοπούλου, *ΑΔ* 39, 1984, Β, 226 (από την περιοχή Σχοΐνια). Πά την ώνη των Βραστών, Σ. Πελεκίδης, *Περί της ανασκαφής των Βραστίνων Καλυβίων*, *ΑΔ* 9, 1924-25, Παράρτ., 40, άρ. 2 και Ί. Βοκοτοπούλου, *Νέα τοπογραφικά στοιχεία για τη χώρα των Χαλκιδέων*, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* (Θεσσαλονίκη 1990) 123

κάποια ἐπίκληση στήν ἀρχή τοῦ καταλόγου τῶν ὠνῶν, στοῦ τμήμα τῆς πλάκας ποῦ λείπει. Ἀκολουθεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς ὠνῆς, ἡ θέση καὶ ἡ ἔκτασή του, ἡ τιμή, ἡ διαβεβαίωση ὅτι θὰ καταβληθεῖ ὁλόκληρο τὸ ἀντίτιμο, τὰ ὀνόματα ἑνὸς ἢ δύο βεβαιωτῶν, ἡ χρονολόγηση μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ μήνα, τοῦ ἱερέα τοῦ Ἀσκληπιοῦ³⁴ καὶ τῶν ἀρχόντων τῆς πόλης (ἐπιστάτης³⁵, ταγωνάται³⁶) καί, τέλος, τὰ ὀνόματα μαρτύρων, 6 στίς ὠνῆς Α, Β καὶ 5 στήν Γ, ἐνῶ στήν Δ διασώζονται τὰ ὀνόματα δύο μόνον μαρτύρων.

Ἀκολουθεῖ ἡ μεταγραφή τῶν ἐπιγραφῶν τῆς σελ. I μετὰ τὴ συγκόλληση τῶν κομματιῶν Α1138 καὶ Α1138α.

Σελίδα I

Ὦνὴ Α

[Ζώπυρος Γοργία ἐπρίατο παρὰ -----πλέ]-

- 2 [θρ]α [:] ΡΘΘ : ἀκαίνας : ΟΕ : τὸ[ν περὶ Δροιέστα]ς, τὸ πλέθρον δραχμῶ(ν)
: Ο : τὴν τιμὴν ἔχει πᾶσαν. [Βεβαιωτ]αὶ Ἐ<σ>κτωρ Μαννία Σκυδραῖ-
- 4 ος, Ἀττίνας Ἀνδρονίκου Νε[απολίτ]ης (ἢ Νε[οπολίτ]ης). Ἡ ὠνὴ ἐγένετο μηνὸς
Περιτίου, ἐπὶ ἐπιστάτου Ὀν[ομάρχ]ου, ἱερέως Νικάνορος, ταγω-
- 6 νατῶν Εὐπολέμου, Νικάνο[ρος. Μ]άρτυρες Ἀσκληπιόδωρος
Σωπάτρου, Ἀντίφιλος Βα[...], Διογένης Πυθογένης,
- 8 φίλος Δροπίδα, Φίλιππος Ἀμ[...]ύκτου Σκυδραῖος, Μένων
Μόλωνος Σκυδραῖος, Τόλων Ἀδ[ύμο]υ.

κέ. Πὰ τὴν ὠνὴ τῆς Τορώνης, Μ. Σιγανίδου, Ὦνὴ ἐκ Τορώνης, *ΑΔ* 21, 1966, Α, 151 κέ. *SEG* 24, 574. J.-L. Robert, *BullÉp* 1968, 328. Πὰ τὴν ὠνὴ τῶν Βασιλικῶν, Χ. Μακαρόνας, *Χρονικὰ-Ἀρχαιολογικὰ* 1940-50, Ἀνασκαφαί, ἔρουναι καὶ τυχαῖα εὐρήματα στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη κατὰ τὰ ἔτη 1940-50, *Μακεδονικὰ* 2, 1941-52, 621 κέ. Πὰ τὴν ὠνὴ ἀπὸ τὰ Νέα Σύλατα, Ἰ. Παπάγγελος, Ὦνὴ ἀπὸ τὴν Βοττική, Ἐπιγραφὲς τῆς Μακεδονίας, *Γ' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴ Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1993* (Θεσσαλονίκη 1996) 164 κέ. Πὰ τὴν ὠνὴ ἀπὸ τὴν Ἀφυτο, Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Ἐπιγραφικῆς* (Θεσσαλονίκη 2001) 79 κέ. Ἀκόμα, D. Hennig, Kaufverträge über Häuser und Landereien aus der Chalkidike und Amphipolis, *Chiron* 17, 1987, 143 κέ. Πὰ τὴν ὠνὴ τοῦ Ἀσβεσταριοῦ Παννισῶν, Π. Χρυσοστόμου, *Τεκμήρια* Γ, 1997, 23 κέ. Πὰ κατάλογο ἀγοραπωλησίας ἐκτάσεων ἱερῶν ἀπὸ τοὺς Φίλιππους, P. Ducey, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* (Θεσσαλονίκη 1990) 551 κέ. Πὰ κατάλογο ὠνῶν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Σεργῶν, Καφταντζῆς 599. Βιβλιογραφία γιὰ πράξεις ἀγοραπωλησίας ἄλλων περιοχῶν τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, βλ. *SEG* 50,

1687. Εἰδικότερα, γιὰ τὴν Ἀττική, J. V. A. Fine, *Horoi. Studies in Mortgage, Real Security and Land Tenure in Ancient Athens*, *Hesperia* Suppl. 9 (Amsterdam 1975). *IG* II/III, 2, 1, 1579-89, 1594-1603. *SEG* 12, 100. *SEG* 21, 564, 578-579, *SEG* 19, 132-135, 181-182. Πὰ τοὺς Δελφούς, *SEG* 12, 242. Πὰ τὴν Τήνο, *IG* XII 5, 872, 874-877. *SEG* 40, 698-699. Πὰ τὴν Ἀμοργό, *IG* XII 7, 55-60. *IG* XII, Suppl. 331. Πὰ τὴν Νάξο, *IG* XII 5, 43, 45. Πὰ τὴν Σύρο, *IG* XII 5, 707, 1005, 1105. Πὰ τὴ Δῆλο, F. Durrbach, *Inscriptions de Délos* I (Paris 1926) 316, 338. F. Durrbach - L. Roussel, *Inscriptions de Délos* II (Paris 1935) 1408. Πὰ τὴν Χίο, Ch. Michel, *Recueil d'inscriptions grecques* (New York 1976) 1383 καὶ γενικότερα γιὰ τὸν ἐλληνικὸν ὄρειον, σ. 902 κέ. Βλ. καὶ *SEG* 34, 940, *SEG* 39, 996-1002 (Σικελία).

34. Τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ, τοῦ Ἀσκληπιοῦ, στοῦ ἱερὸ τοῦ ὁποῖου ὑπηρετοῦσε ὁ ἱερέας, ἀναφέρεται μόνον στήν ὠνὴ Β. Ἀλλὰ εἶναι σαφές ὅτι ὑπονοεῖται καὶ στίς ἄλλες, καθὼς δηλώνεται σὲ ὅλες ὁ ἴδιος ἱερέας. Βλ. σ. 170, 180.

35. Βλ. σ. 171 κέ.

36. Βλ. σ. 172 κέ.

Ὦνὴ Β

Ζώπυρος Γοργία ἐπρίατο παρὰ Ἀδ[ρ]ά(σ)του γῆν τὴν περὶ Νέαν
 2 πόλιν καὶ Δροιέσσας. Πλέθρα : ΡΟΘ : [ἀ]καίνας : ΟΗ : τὰ ἐχόμενα
 ὦν παρὰ Κρατεροῦ ἡγόρασε καὶ [τ]ῶν Ἀττίνα. Τὸ πλῆθρον
 4 δραχμῶν : Ο : Βεβαιωτῆς Ὀρέσ<ς>της Ζ[ωί]λου Μαρινιαῖος. Τὴν τι-
 μὴν ἔχει πᾶσαν. Ἡ ὦνὴ ἐγένετο μηνὸς Περιτίου, ἐπὶ ἐπ(ι)-
 6 στάτου Ὀνομάρχου, ἱερέως τοῦ [Ἀ]σσκ[λ]ηπιοῦ Νικάνορος, τα-
 γωνατῶν Εὐπολέμου, Νικάνορος. Μάρ[τ]υρες δικ(α)στῶν Λυσανί-
 8 ας Σικίττου, Εὐπόλεμος Τάρτιος. <Μ>[άν]τία δικαστῶν Νίκαν-
 δρος Σιβυρτίου, Ὀλύμπιχος Σακόλα, Τ[ό]λων Ἀδύμου, Ἀσσκλη-
 10 πιόδωρος Σωπάτρου.

Ὦνὴ Γ

Ζώπυρος Γοργία ἐπρίατο πα[ρὰ] Ε[ὐ]πολέμου τοῦ Στάρτ-
 2 ιος ἐν Δροέσται γῆς ψιλῆς, πλέθρα [:...:]. Τὰ ἐχόμενα τῶν
 ἀμπέλων τῶν Ἀττίνα καὶ τῆς γῆς ἥς παρὰ Βίωνος ἡγόρα-
 4 σε Ζώπυρος, τὸ πλῆθρον δραχμῶν : Ο : Τῆ[ν τιμ]ὴν ἔχει πᾶσαν.
 Βεβαιωτῆς Ἀττίνας Ἀνδρονίκου. Ἡ ὦνὴ ἐ[γένε]το μηνὸς Πε-
 6 ριτίου, ἐπὶ ἐπιστάτου Ὀνομάρχου, ἱερέως Ν[ικάνορ]ος, ταγωνα-
 τῶν Εὐπολέμου, Νικάνορος. Μάρτυρες δι[καστῶ]ν Λυσανίας
 8 Σικίττου καὶ τῶν ἄλλων Νίκανδρος Σιβυρτ[ίου], Ὀλ[ύμπιχος]
 Σακόλα, Ἀντιλέων Φιλάγρου, Τόλων Ἀδύ[μου].

Ὦνὴ Δ

Ζώπυρος Γοργία ἐπρίατο παρὰ Ἀντιλέοντος [Φ]ιλάγρου
 2 παρὰ Σισίαν γῆς π<ι>λέθρα : Ε : , ἀκαίνας : Λ : τὸ πλέθ[ρον] δραχμῶν
 : ΖΔ : ἥς γείτων Ὀλύμπιχος Σακόλα καὶ αὐτὸς Ζώ[πυ]ρος. Τὴν
 4 τιμὴν ἔχει πᾶσαν. Βεβαιωτῆς Νίκανδρος Σιβυρ[τί]ου. Ἡ ὦ-
 νὴ ἐγένετο μηνὸς Περιτίου, ἐπὶ ἐπιστάτου Ὀνο[μάρχ]ου,
 6 ἱερέως Νικάνορος, ταγωνατῶν Εὐπολέμου Νικ[άνορος]. Μάρ-
 τυρες δικαστῶν Λυσανί[ας] Σικίττου, Εὐπόλεμος Στάρ[τιο]ς.

Ὦνὴ Α

Σώζονται 8 στίχοι. Λείπει ἓνας στίχος στὴν ἀρχὴ τῆς ὦνῆς, στὸν ὁποῖον θὰ ὑπῆρχαν
 τὰ ὀνόματα τοῦ ἀγοραστῆ καὶ τοῦ πωλητῆ, καθὼς καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀγοραπωλη-
 σίας, σύμφωνα μὲ τὸ τυπικὸ τῶν ἄλλων ὦνῶν στὴν ἴδια σελίδα. Ἀπὸ τὰ παραπάνω μπο-
 ροῦμε νὰ ἀποκαταστήσουμε μόνον τὸ ὄνομα καὶ τὸ πατρώνυμο τοῦ ἀγοραστῆ, ὁ ὁποῖος
 εἶναι ἴδιος στίς ὦνές καὶ τῶν δύο σελίδων. Ἐπομένως, ὁ πρῶτος στίχος θὰ ἀρχίζε πιθα-

νότατα, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι: Ζώπυρος Γοργία ἐπρίατο παρὰ καὶ θὰ ἀκολουθοῦσε τὸ ὄνομα τοῦ πωλητῆ. Στὸ τέλος τοῦ στ. 1 καὶ στὸν στ. 2 ὑπάρχει ἡ ἔκταση τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἀγοραπωλησίας, ποὺ δηλώνεται μὲ τὴ χρήση τοῦ συλλαβικοῦ συστήματος ἀρίθμησης σὲ πλέθρα, ΡΟΘ (179) καὶ ἀκαίνας ΟΕ (75)³⁷. Τὸ Ο ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ ἄλλα Ο τῆς ἐπιγραφῆς μὲ τὸ μεγαλύτερο μέγεθός του, καθὼς ἐδῶ δηλώνει τὸν ἀριθμὸ 70. Ἀπὸ τὴ μία καὶ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πλέρων καὶ τῶν ἀκαινῶν ὑπάρχουν τρεῖς στιγμὲς κάθετα χαραγμένες, ποὺ ἀπομονώνουν τὰ γράμματα τῶν ἀριθμῶν ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα τοῦ κειμένου, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ παραπάνω³⁸.

Τὸ πλέθρο καὶ ἡ ἄκαινα εἶναι γνωστὲς στὴν ἀρχαιότητα μονάδες μέτρησης ἐπιφάνειας³⁹. Τὸ πλέθρο ἰσοδυναμεῖ μὲ 10.000 τετραγωνικοὺς πόδες (876 τ.μ.) καὶ ἡ ἄκαινα μὲ 100 τετραγωνικοὺς πόδες (0.087 τ.μ.). Ἡ ἄκαινα, ποὺ χρησιμοποιεῖτο ταυτόχρονα καὶ ὡς μονάδα μήκους (1 ἄκαινα = 10 πόδες), μαρτυρεῖται σὲ ἐπιγραφὰς τῆς Θεσσαλίας, ἐνῶ στὴ Μακεδονία παρουσιάζεται ὡς σήμερα μόνον στίς ἐπιγραφὰς ποὺ ἐξετάζουμε⁴⁰. Ἡ ἔλλειψη ἀντιστοιχίας τῶν ἐκτάσεων ποὺ δηλώνονται μὲ τὰ παραπάνω μέτρα, τὰ 179 πλέθρα ἀντιστοιχοῦν μὲ 156.804 τ.μ. καὶ οἱ 75 ἄκαιναι μὲ 6.525 τ.μ., σύμφωνα μὲ τὴ γενικὰ ὡς σήμερα ἀποδεκτὴ ἀντιστοιχία πλέρου καὶ ἄκαινας μὲ τὸ τετραγωνικὸ μέτρο, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δεχθοῦμε ὅτι στὴν περιοχὴ στὴν ὁποία ἐγινε ἡ σύναψη τῶν ἀγοραπωλησιῶν, ἦταν σὲ χρῆση καὶ τὰ δύο μέτρα μέτρησης ἐπιφανειῶν, τὰ πλέθρα γιὰ ἐκτάσεις μεγαλύτερες τῶν 10.000 τετραγωνικῶν ποδῶν καὶ οἱ ἄκαινες γιὰ μικρότερες ἐκτάσεις, ἀπὸ 100 ὠς 10.000 τετραγωνικοὺς πόδες⁴¹. Δὲν ἀποκλείεται ἡ χρῆση καὶ ἄλλου μέτρου στὴν περιοχὴ τῶν ὠνῶν μας, γιὰ τὴ δήλωση ἐκτάσεων μικροτέρων τῶν 100 τετραγωνικῶν ποδῶν, ὅπως συμβαίνει στὴ γειτονικὴ Θεσσαλία, ὅπου χρησιμοποιοῦνται ἄκαινες καὶ πόδες γιὰ μέτρηση

37. Πὰ τὸ ἀλφαβητικὸ σύστημα ἀρίθμησης βλ. σ. 161, σημ. 27.

38. Βλ. καὶ σ. 161. Πὰ τίς 3 στιγμὲς ἀπὸ τὴ μία καὶ τὴν ἄλλη πλευρὰ τῶν γραμμάτων, Φ. Πέτσας, *ΑΕ* 1961, 4 καὶ σημ. 1 (ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία).

39. Αὐτόθι 15 κέ. Πὰ τὰ πλέθρα, Χ. Μακαρόνας, *ΑΕ* 1934-35, 117 κέ. Ριζάκης - Τουράτσογλου 86, ἀρ. 87. Hatzopoulos, Une donation du roi Lysimaque, *Μελετήματα* 5 (1988) σ. 17, 49 κέ., 51 κέ., ὁ ἴδιος, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 57. Μ. Πούνη, *Ἀρμενόπουλος* 12, 1991, 38, σημ. 102. Πὰ τὴν ἄκαινα βλ. καὶ *RE* I (1893) στ. 1138. Fr. Hultsch, *Griechische und römische Metrologie* (Graz 1971) 717 (index). Κούντουρας 30, 34, 38-39.

40. Πὰ τὴ Θεσσαλία, *SEG* 37, 491. *SEG* 43, 283, 311. V. Missailidou-Despotidou, A Hellenistic Inscription from Skotousa, *ABSA* 88, 1993, 188 κέ., κυρίως 193 κέ., 201 κέ. Κοντογιάννης 33 κέ., 44, ἀρ. 6. Πὰ τὴ χρῆση τῆς ἄκαινας σὲ ἄλλες περιοχές, *SEG* 46, 1506

(Λυδία), *SEG* 31, 953 (Ἐφεσος).

41. Ἡ ἀναγραφὴ πλέρων καὶ ἀκαινῶν σὲ ὅλες τίς ὠνὲς τῆς σελ. I, θὰ μπορούσε, ἂν δήλωναν ἀντίστοιχες ἐκτάσεις, πράγμα ποὺ δὲν συμβαίνει βέβαια, νὰ ὑποδείκνυε ὅτι στὴν περιοχὴ σύναψης τῶν ἀγοραπωλησιῶν χρησιμοποιοῦνταν ταυτόχρονα δύο μονάδες μέτρησης ἴσων ἐκτάσεων ἢ ὅτι χρησιμοποιοῦνταν διαφορετικὲς μονάδες μέτρησης στίς περιοχὲς καταγωγῆς ἢ διαμονῆς τῶν συμμετεχόντων στίς πράξεις, ποὺ ἔπρεπε νὰ δηλωθοῦν γιὰ μεγαλύτερη σαφήνεια. Δὲν φαίνονται ἀκόμα πιθανές, λόγω τῆς ὑπερβολικῆς μεγάλῃς διαφορᾶς τῆς ἔκτασης γῆς ποὺ δηλώνουν τὰ δύο μέτρα, οἱ ἐκδοχὲς λαθεμένου ὑπολογισμοῦ τοῦ συντάκτη τῶν κειμένων, εἴτε ἐπειδὴ ἡ ἄκαινα ἦταν ἓνα μέτρο ποὺ δὲν χρησιμοποιεῖτο στὴν ἐποχὴ ἢ στὴν περιοχὴ του, εἴτε ἐπειδὴ ἡ ἀντιστοιχία ἄκαινας καὶ πλέρου στὴν περιοχὴ σύναψης τῶν συμβολαίων ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν ποὺ γνωρίζουμε σήμερα.

ἐπιφανειῶν πάνω ἀπὸ 40 πόδες ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη καὶ ὡς 20 πόδες μέσα στὴν πόλη ἀντιστοιχᾷ⁴². Στὴν ἴδια περιοχὴ, στὴν ὁποία θεωρεῖται ὅτι ἐπινοήθηκε ἡ ἄκαινα, μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ καὶ ἡ χρῆση τῶν πλεθριαίων ἢ πλεθραίων καὶ τῶν καταβολαίων⁴³, ὑποδιαίρεσεων τοῦ πλέθρου. Ἡ χρῆση τῆς ἄκαινας στὴν περιοχὴ τῶν ὠνῶν μας εἶναι ἓνα ἀκόμα ἰσχυρὸ στοιχεῖο τῶν στενῶν σχέσεων τῆς Μακεδονίας μετὰ τὴ Θεσσαλία, ἡ ὁποία διαπιστώνεται καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους τομεῖς⁴⁴.

Τὸ ἄρθρο τό, ποὺ ἀκολουθεῖ (στ. 2), πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὸ ἀντικείμενο τῆς ἀγοραπωλησίας⁴⁵, ἴσως ἓναν ἀγρό, ἐφόσον καὶ στὶς ἄλλες ὠνές ὁ Ζώπυρος ἀγοράζει γῆν. Θὰ περιέμενε βέβαια κανεὶς καὶ σ' αὐτὴν τὴν ὠνὴ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀγοραπωλησίας νὰ δηλώνεται ὡς γῆ, ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς δήλωσής του ὡς ἀγροῦ ἢ καὶ χωρίου⁴⁶. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὸ ἄρθρο μπορεῖ νὰ ἀποδίδεται στὴν αἰτιατική (τὸν ἢ τὸ) ἢ στὴν γενική (τοῦ). Θὰ ὑπῆρχε στὴ συνέχεια ἡ θέση τοῦ ἀγροῦ, μετὰ τὴν ἀναγραφὴ ἐνὸς τοπωνυμίου, πιθανότατα περὶ Δροιέσστας, ὅπως στὴν ὠνὴ Β⁴⁷, μὴ συμπλήρωση ποὺ συμφωνεῖ μετὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν χαμένων γραμμάτων στὸ σημεῖο αὐτό. Μετὰ ἀπὸ αὐτά (στ. 2, 3) ἀναφέρεται ἡ τιμὴ τοῦ πλέθρου, Ο (70) δραχμές (τιμὴ τετραγωνικοῦ μέτρου 0,079 τῆς δραχμῆς). Ἐπομένως ἡ ἀγορὰ τῶν 179 πλέθρων καὶ τῶν 75 ἄκαινῶν (δηλ. συνολικὰ 163.329 τ.μ.) τῆς ἀγροτικῆς ἔκτασης κόστισε συνολικὰ 12.902 δραχμές. Ἐπειδὴ στὶς περισσότερες γνωστὲς ὡς σήμερα ὠνές στὴ Μακεδονία τὰ ἀκίνητα ποὺ συνήθως μεταβιβάζονται εἶναι κυρίως οἰκίες⁴⁸, μετὰ τὰ περιορισμένα στοιχεῖα ποὺ προσφέρονται γιὰ τὶς τιμές τῆς γῆς δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ γίνῃ συγκριτικὴ ἐκτίμηση τῆς ἀγοραστικῆς ἀξίας της, ὅταν πρόκειται μάλιστα γιὰ διαφορετικὲς περιοχὲς καὶ ἐποχές⁴⁹. Πλη-

42. Missailidou-Despotidou ὁ.π. (σημ. 40).

43. Μία πλεθριαία ἰσοδυναμοῦσε μετὰ 1.000 τετραγωνικοὺς πόδες (87.6 τ.μ.) καὶ μία καταβολαία μετὰ 100 τετραγωνικοὺς πόδες (8.76 τ.μ.), ὅσο δηλαδὴ καὶ μία ἄκαινα, βλ. Θ. Δ. Ἀξενίδη, *Κτηματικοὶ κατάλογοι ἐκ Λαρίσης, Πλάτων Β'*, τευχ. Α, 1950, 69 κέ., κυρίως γιὰ τὴν ἄκαινα 80 κέ. Fr. Salviat et Cl. Vatin, *Inscriptions de Grèce centrale* (Paris 1971) I 19. Πλεθριαία μαρτυρεῖται καὶ στὴν ὠνὴ τῶν Φιλίππων, P. Ducrey, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* 551 κέ. Βλ. καὶ IG IX Phar 234, Lar 1014.

44. Βλ. σ. 172, 174.

45. Ὅπως στοὺς στ. 1, 2 τῆς ὠνῆς Β, γῆν τὴν περὶ Νέαν πόλιν.

46. Γενικά οἱ ὠνές μετὰ ἀγοραπωλησίας ἀγροτικῶν ἐκτάσεων εἶναι πολὺ λιγότερες ἀπὸ αὐτὲς μετὰ ἀγοραπωλησίας οἰκιῶν. Ὦνές μετὰ ἀγροτικῆς ἐκτάσεως εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη, τὶς Σέρρες, τὸ Ἀσβεσταριὸ Παννιτσῶν, τὴ Σμίξη, τὴν Ἄφυτο, τὰ Νέα Σύλατα Χαλκιδικῆς, βλ. Μ. Πούνη, *Ἀρμενόπουλος*, 12, 1991, 38 (Ἀμφίπολη: ἀγρός, Βραστᾶ: χωρίον).

Hatzopoulos, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 15 (ἀγρός), ὁ ἴδιος, *Μελετήματα* 6 (1988) σ. 35 (ἀγρός, χωρίον), ὁ ἴδιος, *Μελετήματα* 5 (1988) σ. 17 κέ., 23 (ἀγροί, ἔνδεδρος γῆ). Π. Χρυσοστόμου, *Τεκμήρια Γ*, 1997, 23 κέ. (ἄμπελοι). Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Ἐπιγραφικῆς* (Θεσσαλονίκη 2001) 79 κέ. (ἀγρός). Παπάγγελος ὁ.π. (σημ. 33) 164 κέ.

47. Ὦνὴ Β στ. 2, σ. 177 κέ.

48. Στὸν 4ο αἰ. π.Χ. ἡ τιμὴ τῶν οἰκιῶν στὴν Ὀλυνθο κυμαίνεταν ἀπὸ 1.700 ὡς 4.000 δραχμές, μετὰ ἐλάχιστο ὄριο τὶς 900 καὶ μέγιστο τὶς 5.300 δραχμές, ἐνῶ τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴν Ἀθήνα ἡ τιμὴ μιᾶς οἰκίας ἔφθανε τὶς 5.000 δραχμές, βλ. P. Ducrey, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* 555.

49. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 14 κέ. (Στὴν Ἀμφίπολη, στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. κατὰ τὸν Δ. Λαζαρίδη καὶ στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. κατὰ τὸν Μ. Χατζόπουλο, ἡ τιμὴ τοῦ πλέθρου ἐνὸς ἄμπελιοῦ εἶναι 53 δρχ., Hatzopoulos ὁ.π. σ. 34 κέ., D. Lazaridis, *BCH* 85, 1961, 431-433.) Βλ. καὶ Hatzopoulos, *Μελετήματα* 6 (1988) σ. 19 κέ., κυρίως 23 κέ. (γῆν,

σιέστερα στην περιοχὴ ἀνεύρεσης τῶν ὠνῶν ποὺ ἐξετάζουμε εἶναι ὁ κατάλογος μὲ δύο ὠνές, ποὺ βρέθηκε ἐντοιχισμένος σὲ σύγχρονο ναὸ στὸ Ἀσβεσταριὸ Παννιτσῶν καὶ χρονολογεῖται γύρω στὸ 180 π.Χ. Στὸν κατάλογο αὐτὸν τὸ ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας εἶναι ἀμπέλια, ὅπως καὶ στὴν ὠνὴ Γ. Δὲν δηλώνεται ἡ ἔκταση, ἀλλὰ μόνον τὸ ἀντίτιμο τῶν 40 καὶ 45 στατήρων, ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ 400 καὶ 450 δραχμὲς ἀντίστοιχα⁵⁰. Μὲ δεδομένη τὴν ἀντιστοιχία στατήρα καὶ δραχμῆς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου Γ' (1 στατήρας=10 δραχμὲς) προκύπτει ἡ ἔκταση τῶν ἀκινήτων στὶς ὠνές τοῦ Ἀσβεσταριοῦ: 16 πλῆθρα. Παρατηροῦμε λοιπὸν ὅτι τόσο ἡ ἔκταση ὅσο καὶ ἡ τιμὴ κατὰ πλῆθος εἶναι μικρότερα αὐτῶν τῶν ὠνῶν μας καὶ συγκεκριμένα τῆς τιμῆς τοῦ πλῆθους στὶς ὠνές Α, Β καὶ Γ, ποὺ εἶναι 70 (Ο) δραχμὲς. Πὰ τὴν ἀξιολόγηση τῆς διαφορᾶς αὐτῆς πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη ὅχι μόνον ἡ διαφορετικὴ ἐποχὴ τῶν δύο καταλόγων⁵¹, ἀλλὰ καὶ τὰ διαφορετικὰ πιθανότατα χαρακτηριστικά τῶν μεταβιβαζόμενων ἀκινήτων στὶς δύο περιοχές⁵². Τέλος, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ ὁμοιομορφία τῆς ἀναφορᾶς τῆς τιμῆς τῆς ἀγορᾶς σὲ ὅλες τὶς ὠνές, ποὺ ἐξετάζουμε, σὲ δραχμὲς⁵³.

Ἀκολουθεῖ (στ. 3) ἡ διαβεβαίωση ὅτι ὁ ἀγοραστὴς διαθέτει ὅλο τὸ ποσὸν γιὰ τὴν ἀγορὰ μὲ τὴν τυπικὴ ἔκφραση τὴν τιμὴν ἔχει πᾶσαν, γνωστὴ ἀπὸ ἐπιγραφές τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων⁵⁴ καὶ τὰ ὀνόματα τῶν βεβαιωτῶν⁵⁵ μὲ τὰ πατρώνυμα καὶ τὰ ἐθνικά τους: Ἐκτωρ

ἄμπελον, οἰκίας, 300 δραχ.), 35 κέ. (ἀγρόν, χωρίον, Ψ 88XXXX δραχμὲς, ὅπου ὅμως ἀναφέρονται περισσότερα τοῦ ἐνὸς ἀντικείμενα ἀγοραπωλησίας καὶ ἡ συνολικὴ τιμὴ). Βλ. καὶ τιμὴ 4.000 δραχμῶν γιὰ ἀγρό, τοῦ ὁποῦ δυστυχῶς δὲν δηλώνεται ἡ ἔκταση στὴν Ἄφυτο, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου ὁ.π. (σημ. 46) 85 κέ.

50. Π. Χρυσσοτόμου, *Τεκμήρια Γ*, 1997, 23 κέ., 32.

51. Ἐφόσον δὲν ἀπέχουν πάρα πολὺ χρονολογικὰ μεταξύ τους. Πὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ὠνῶν ποὺ ἐξετάζουμε βλ. σ. 161. Πὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ὠνῶν τοῦ Ἀσβεσταριοῦ, Π. Χρυσσοτόμου, *Τεκμήρια Γ*, 1997, 24 κέ.

52. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 5 (1988) σ. 17 κέ., γιὰ τὴ μεταβίβαση-δωρεὰ τοῦ βασιλέως Λυσιμάχου σὲ ἰδιώτη γῆς ἐνδένδρου καὶ ἀμπέλων 2.480 πλῆθρων σὲ διαφορετικὲς θέσεις καὶ 49 κέ., ὅπου ἐξετάζονται οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ θέματα μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ προσφέρουν οἱ ὠνές τῆς Μακεδονίας καὶ ὅσα εἶναι γνωστὰ γιὰ ἀντίστοιχα θέματα ἀπὸ ἄλλες περιοχές τῆς Ἑλλάδας. Ἡ ἀξία τοῦ πλῆθους στὶς ὠνές Α, Γ τῆς σελ. I καὶ πιθανὸν καὶ Θ τῆς σελ. II (70 δραχμὲς) καὶ στὴν ὠνὴ Β τῆς σελ. I (78 δραχμὲς) πλησιάζει περισσότερο τὴν τιμὴ τοῦ πλῆθους στὴν Ἀττικὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (83 δραχμὲς), παρὰ τὴν τιμὴ τοῦ πλῆθους στὴν Ἀμφίπολη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (53 δραχμὲς), αὐτόθι 50, 51.

53. Στὶς γνωστὲς ὡς σήμερα ὠνές τῆς Μακεδονίας

ἡ δήλωση τῆς τιμῆς ποικίλλει, βλ. γιὰ τὴν Ἀμφίπολη, Hatzopoulos, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 38 (στατήρες χρυσοί, φιλίππειοι, ἡμιστάτηρον), 45 (ἡμιστάτηρον), 48 (χρυσοὶ φιλίππειοι, στατήρες χρυσοί, φιλίππειοι μεγάλοι), 50 (στατήρες, φιλίππειοι), 57. Πὰ τὸ Ἀσβεσταριὸ Παννιτσῶν, Π. Χρυσσοτόμου, *Τεκμήρια Γ*, 1997, 24, 32 (χρυσοὶ στατήρες, ὁ ἀριθμὸς τους δηλώνεται ὀλογράφως). Στὶς ὠνές τῆς Χαλκιδικῆς, ποὺ περιλαμβάνονται στὴ σχετικὴ μελέτη τοῦ Χατζόπουλου, *Μελετήματα* 6 (1988) σ. 19, 35, 65 κέ., τὸ ἀντίτιμο δηλώνεται σὲ δραχμὲς, ἀλλὰ μὲ ἓνα ἀριθμητικὸ σύστημα ποὺ ἐπιχωριάζει στὴν περιοχὴ αὐτὴ, βλ. J. W. Graham, «X = 10», *Phoenix* 23, 1969, 347 κέ. Στὸ σύστημα αὐτὸ Δ = 1, X = 10, 8 = 100, Ψ = 1.000 δραχμὲς. Μὲ δραχμὲς καὶ τὶς ὑποδιαρέσεις τους ὀλογράφως δηλώνεται ἡ τιμὴ καὶ σὲ κατάλογο ὠνῶν ἀπὸ τοὺς Φιλίππους, Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, II (1996) 98, ἀρ. 83 καὶ P. Ducrey, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* 551 κέ.

54. Πὰ τὴν ἔκφραση αὐτὴ, Μ. Πούνη, *Ἀρμενόπουλος* 12, 1991, 43 καὶ σημ. 150. Pringsheim ὁ.π. (σημ. 31) 185 κέ. Τὴν ἴδια ἔννοια ἔχει πιθανότατα ἡ ἔκφραση τὰ... τέλη οἱ ὠνηταὶ οἴσουσιν πάντα, Hatzopoulos, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 25.

55. Πὰ τὸν θεσμὸ τῶν βεβαιωτῶν βλ. Μ. Πούνη, *Ἀρμενόπουλος* 12, 1991, 43 κέ.

Μαννία Σκυδραῖος⁵⁶, Ἀττίνας Ἀνδρονίκου Νε[απολίτη]ς ἢ Νε[οπολίτη]ς⁵⁷. Ὁ θεσμός τῶν βεβαιωτῶν, δηλ. τῶν ἐγγυητῶν γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τῶν τίτλων κυριότητος τοῦ ἀκινήτου πού μεταβιβάζεται, μαρτυρεῖται στίς περισσότερες γνωστὲς ὡς σήμερα ὠνές τῆς Μακεδονίας⁵⁸. Ὁ ἀριθμὸς τῶν βεβαιωτῶν, πού σὲ πολλὲς περιπτώσεις εἶναι συγγενεῖς τῶν συμβαλλομένων, εἶναι συνήθως 1-2, σπανιότερα 3-4⁵⁹. Στίς ὠνές, πού ἐξετάζουμε, ὁ Ἀττίνας εἶναι βεβαιωτῆς στίς πράξεις Α καὶ Γ, ἐπειδὴ, ὅπως φαίνεται, γνώριζε καλὰ τὴν περιοχή, ἐφόσον ἦταν ἰδιοκτήτης ἐκτάσεων σ' αὐτήν⁶⁰ καὶ μποροῦσε νὰ ἐγγυηθεῖ τόσο γιὰ τὸν τίτλο κυριότητος ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἔκταση τῶν ἀκινήτων πού μεταβιβάζονταν. Καὶ στίς 4 ὠνές πού ἐξετάζουμε τὸ ὄνομα ἢ τὰ ὀνόματα τῶν βεβαιωτῶν μπαίνουν μετὰ τὴν ἀναφορὰ τῆς ἔκτασης τοῦ ἀκινήτου, τῆς τιμῆς καὶ τῆς ἔκφρασης τὴν τιμὴν ἔχει πᾶσαν⁶¹. Τὸ ὄνομα Ἀττίνας, πού σχετίζεται ἐτυμολογικὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συντρόφου τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν, Ἀττι, ἦταν πολὺ διαδομένο, ἐξαιτίας τῆς ἰσχυρῆς θέσης τῆς λατρείας τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν στὸ πάνθεον τῆς Μακεδονίας⁶², ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλα θεοφόρα ὀνόματα⁶³. Τὸ πατρώνυμο Ἀνδρόνικος (καὶ Ἀνδρόνικος) εἶναι ἐπίσης πολὺ συνη-

56. Πὰ τὸ ὄνομα Ἐκτωρ, πού συναντᾶται στὴ Μακεδονία καὶ στὴν Ἡπειρο ἐπιβεβαιώνοντας τὸ ἐνδιαφέρον τῶν κατοίκων τῶν περιοχῶν αὐτῶν γιὰ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, βλ. Φ. Πέτσα, ΑΕ 1961, 5 κέ. Ἐπίσης, Russu 185. Kalléris I 292, σημ. 1. Πὰ τὸ ὄνομα Μαννίας Πέτσας ὁ.π. 7 κέ. Κανατσούλης 867 (Μάνιος). Μ. Β. Hatzopoulos - L. Loukopoulou, Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthemonte-Kallindioia), *Μελετήματα* 11, II (1996) 285. Πὰ τὸ ἐθνικὸ Σκυδραῖος καὶ τὴ Σκύδρα γενικότερα Πέτσας ὁ.π. 9 κέ., 44 κέ. Papazoglou 149 κέ. Hatzopoulos, *Makedonia* 797. Ἀν. Χρυσόστομου, Σκύδρα 1998. Ὁ ἀρχαῖος ναὸς στὸ οἰκόπεδο τῶν ἐργατικῶν κατοικιῶν, ΑΕΜΘ 12, 1998, 353 κέ. καὶ σημ. 2, 3 μὲ γενικότερη βιβλιογραφία γιὰ τὴ Σκύδρα.

57. Πὰ τὸ ὄνομα Ἀττίνας βλ. σημ. 60, 63, γιὰ τὸ ὄνομα Ἀνδρόνικος, σημ. 64, γιὰ τὸ ἐθνικὸ Νεαπολίτης ἢ Νεοπολίτης ἐπίσης, σ. 169 καὶ σημ. 65, σ. 177 καὶ σημ. 115.

58. Δὲν μαρτυροῦνται βεβαιωτὲς σὲ κάποιες ὠνές τῆς Ἀμφίπολης, Hatzopoulos, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 15, 25, 34 καὶ τῆς Χαλκιδικῆς, ὁ ἴδιος, *Μελετήματα* 6 (1988) σ. 23, 31.

Βεβαιωτῆς ἀναφέρεται καὶ σὲ ὠνὴ τῆς Λευκόπετρας τοῦ 239 μ.Χ., Ph. Petsas - M. B. Hatzopoulos - L. Gounaropoulou - P. Paschidis, Inscriptions du sanctuaire de la mère des dieux autochtone de Leukopetra (Macédoine), *Μελετήματα* 28 (2000) 153, ἀρ. 93 καὶ Φ. Πέτσα, Οἱ χρονολογημένες ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸ

ἱερὸ τῆς Μητρὸς Θεῶν Αὐτόχθονος στὴ Λευκόπετρα, *Πρακτικὰ τοῦ Ἡ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς ἐπιγραφικῆς*, 1982 I (Ἀθήνα 1984) 301. Πὰ τὴν ἀναφορὰ βεβαιωτῶν σὲ ὠνές τῆς Τήνου, IG XII 5, 872.

59. Τέσσερις βεβαιωταί, πού εἶναι καὶ ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς βεβαιωτῶν σὲ ὠνὴ, ἀναφέρονται μόνον σὲ μιὰ ἐπιγραφὴ τῆς Ἀμφίπολης, Hatzopoulos, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 52. Ὁ ἀριθμὸς τῶν τριῶν βεβαιωτῶν στὴν ὠνὴ τῆς Ἀφύτου σχετίζεται μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν τριῶν πωλητῶν, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου ὁ.π. (σημ. 46) 86.

60. Ὁ Ἀττίνας δηλώνεται ὡς ἰδιοκτήτης κτημάτων γειτονικῶν τῶν μεταβιβαζόμενων ἀκινήτων στίς ὠνές Β στ. 2, 3 καὶ Γ στ. 2, 3.

61. Βλ. καὶ Π. Χρυσόστομου, *Τεκμήρια* Γ, 1997, 24. Στίς ὠνές τῆς Ἀμφίπολης τὸ ὄνομα τοῦ βεβαιωτῆ δὲν ἔχει πάντα ὀρισμένη θέση, καθὼς δηλώνεται ἄλλοτε μετὰ καὶ ἄλλοτε πρὶν ἀπὸ τὴ χρονολογία, πάντοτε ὅμως πρὶν ἀπὸ τοὺς μάρτυρες, βλ. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 20, 38, 43, 45, 48, 52. Σὲ ὀρισμένες ὠνές τῆς Χαλκιδικῆς τὸ ὄνομα τοῦ βεβαιωτῆ δηλώνεται μετὰ τὴ χρονολογία ἢ στὸ τέλος τοῦ κειμένου, Hatzopoulos, *Μελετήματα* 6 (1988) σ. 27, 35.

62. Πὰ τὴ λατρεία τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν στὴ Μακεδονία, Μ. Λιλιμπάκη-Ήκαμάτη, *Τὸ ἱερὸ τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴν Πέλλα* (Θεσσαλονίκη 2000) 205 κέ., γιὰ τὸν Ἀττι, 209 καὶ σημ. 643.

63. Ἐκτὸς τῶν ἀναφορῶν γιὰ τὸ ὄνομα Ἀττίνας

οιζμένο στὴ Μακεδονία ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., μέσα στὰ πλαίσια τῆς γενικῆς τάσης προτίμησης ποὺ παρατηρεῖται γιὰ ὀνόματα παράγωγα ἢ σύνθετα μὲ τὴ λέξη νίκη⁶⁴. Τὴ συμπλήρωση τοῦ ἐθνικοῦ, Νεαπολίτης (ἢ Νεοπολίτης), ὑποδεικνύει ἡ ἀναφορὰ στοὺς στ. 1 καὶ 2 τῆς ὥνης Β τοῦ τόπου στὸν ὁποῖο βρίσκεται ἡ γῆ ποὺ ἀγοράζει ἐκεῖ ὁ Ζώπυρος, τὴν περὶ Νέαν πόλιν⁶⁵, ἄγνωστο τοπωνύμιο ὡς σήμερα, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ σχετισθεῖ μὲ καμιά ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἀρχαιολογικὲς θέσεις. Στὴν περιοχὴ τῆς Νέας πόλεως ὁ Ἀττίνας Ἀνδρονίκου, ὁ βεβαιωτὴς τῆς ὥνης Α, ἦταν ιδιοκτῆτης κτημάτων, γειτονικῶν αὐτῶν ποὺ ἀγόρασε ὁ Ζώπυρος στὴν ὥνη Β.

Ἀκολουθεῖ ἡ χρονολογία τῆς πράξης, ποὺ ἔγινε τὸν μήνα Περίτιο⁶⁶, τὸν τέταρτο μήνα

ἀπὸ τὸν Φ. Πέτσα, ΑΕ 1961, 17 κέ. βλ. καὶ Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, II (1996) 108, ἀρ. 93, γιὰ τὴν ἴδια ἐπιγραφή, Γουναραπούλου - Χατζόπουλος, *Ἐπιγραφὲς Βέροιας* 145, ἀρ. 45, βλ. ἀκόμα σ. 93, ἀρ. 79. Α. Tataki, Ancient Beroea, Prosopography and Society, *Μελετήματα* 8 (1988) 119, ἀρ. 249, σ. 120, ἀρ. 252, σ. 314. Βλ. καὶ Russu 178. Hatzopoulos, *Θεσσαλία* 249. Πὰ τὴ Θεσσαλία, Β. Helly, *Gonnoi I* (Amsterdam 1973) 80, γιὰ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἐλληνικοῦ χρόνου, Fraser - Matthews I 94 (Ἀττινάς), IIIA 83 (Ἀττινάς), IIIB 79 (Ἀττινάς).

64. Βλ. παρακάτω καὶ τὰ ὀνόματα Νικάνωρ, Νικάνδρος, σημ. 68, 139. Πὰ τὸ ὄνομα Ἀνδρόνικος (καὶ Ἀνδρόνικος), Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, II (1996) 39 κέ., ἀρ. 15. Μ. Hatzopoulos - L. Loukopoulou, *Μελετήματα* 11, I (1992) σ. 90, K10, σ. 91, K11· II (1996) σ. 217 κέ., 223, 295, σημ. 6, 319, 343. Α. Tataki, *Μελετήματα* 8 (1988) 108, ἀρ. 178. Κανατσούλης 107. Russu 170. Berve II 78-79 κέ. Ριζάκης - Τουράτσουλου σ. 63, ΕΛ53. Ἐκτὸς Μακεδονίας, Ρ. Cabanes, Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie méridionale et d'Épire, I, 2, *Études Épigraphiques* 2, 1997, 112, ἀρ. 252. Μιτσὸς 28. Fraser - Matthews I 40, IIIA 38, IIIB 35. Mihailov 682.

65. Φ. Πέτσας, ΑΕ 1961, 15. SEG 24, 524. Ὁ Μ. Χατζόπουλος ὑποθέτει ὅτι ἡ Νέα [- -] ἦταν κώμη τῆς Μιέζας, Hatzopoulos, *Makedonia* 795-796, 804. Πὰ τὸ ἐθνικὸ Νεαπολίτης (ἢ Νεοπολίτης) Α. Tataki, Macedonian Edessa, Prosopography and Onomasticon, *Μελετήματα* 18 (1994) 84, σημ. 21. Πὰ τὴ Νεάπολη τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, ποὺ μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ καὶ ὡς Νέα πόλις καὶ τὸ ἐθνικὸ Νεοπολίται, Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, I (1996) σ. 91, 147, 185, 188, σημ. 1, 189· II σ. 54, 55, ἀρ. 36. Ὁ ἴδιος, Décret pour un bienfaiteur de la cité de Philippes, *BCH* 117, 1993, 315 κέ., 320. Δ. Λαζαρίδης, *Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα* (Ἀθήνα 1969) 13 κέ., 23, 24, 26. Βλ. καὶ Α. Tataki, Macedonians abroad, *Μελετή-*

ματα 26 (1998) 125 κέ., 507. Περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ θέση τῆς Νέας πόλης ἴσως προκύψουν ἀπὸ τὴν συνολικὴ δημοσίευση μιᾶς ἐπιγραφῆς τῆς Κύρρου, ὅπου ἀναφέρεται αὐτὸ τὸ τοπωνύμιο. Εὐχαριστοῦμε τὸν Μ. Χατζόπουλο γιὰ τὴν πληροφορία. Πὰ τὴν ἐπιγραφή αὐτή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ψήφισμα σχετικὸ μὲ τὴν ἐκτέλεση δημόσιων ἔργων στὴν περιοχὴ τῆς Κύρρου (ἡ στήλη φέρει καὶ μεταγενέστερες ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς στὴν Ἀθηνᾶ Κυρρεσιίδα) βλ. Ἀ. Βαβρίτσα, Ἐπιγραφή ἐξ Ἀραβησοῦ Πέλλας, *Ἀρχαία Μακεδονία* II (1977) 7 κέ. Hatzopoulos, *Makedonia* 803. Γενικὰ γιὰ πόλεις τῆς Μακεδονίας μὲ τὸ ὄνομα Νεάπολις, Papazoglou σ. 491 (index). Πὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. καὶ σ. 168 καὶ σημ. 57, σ. 177 καὶ σημ. 115.

66. Βλ. Φ. Πέτσα, ΑΕ 1961, 20 καὶ σημ. 3 (μὲ βιβλιογραφία γιὰ τὸ σύστημα χρονολόγησής τὴν ἀρχαιότητα καὶ εἰδικότερα γιὰ τὸν μήνα Περίτιο καὶ τὴ γιορτὴ Περίτιο). Ἐπίσης, γιὰ ἀναφορὰ μηνῶν ὡς χρονολογικῶν στοιχείων στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Λευκόπετρας, Φ. Πέτσας, *Πρακτικὰ τοῦ Η' Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς ἐπιγραφικῆς* 284. Πὰ ἀναφορὰ μηνῶν σὲ ὠνὲς τῆς Ὀλύνθου βλ. Ἱ. Βοκοτοπούλου - Σ. Πρωτοψάλτη, *ΑΕΜΘ* 8, 1994, 298, 299. Βλ. ἀκόμα, Kalléris I 247. R. M. Errington, An inscription from Beroea and the alleged Co-Rule of Demetrios II, *Ἀρχαία Μακεδονία* II (1977) 122. Μ. Hatzopoulos, Le macédonien nouvelles données et théories nouvelles, *Διεθνὲς Συνέδριο Ἀρχαία Μακεδονία VI*, I (1999) 237 κέ., ὁ ἴδιος, La Macédoine de Philippe II à la conquête romaine. L'apport des récents documents épigraphiques, *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina I* (Roma 1999) 263. Hatzopoulos - Loucopoulou, *Μελετήματα* 11, II (1996) σ. 300, σημ. 9. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, II (1996) σ. 109. Χ. Μακαρόνας, ΑΕ 1934-35, 124, σημ. 6. Ριζάκης - Τουράτσουλου σ. 127, ΕΟΡ 132. Β. Helly, *Gonnoi I* σ. 138 (γιὰ ἀντιστοιχία μὲ τοὺς θεσσαλικοὺς μῆνες).

δηλ. τοῦ μακεδονικοῦ ἡμερολογίου, ὅταν ἐπιστάτης ἦταν ὁ Ὀνόμαρχος⁶⁷, ἱερέας ὁ Νικάνωρ⁶⁸ καὶ ταγωνᾶται ὁ Εὐπόλεμος⁶⁹ καὶ ὁ Νικάνωρ. Ἡ ἀναφορὰ τῶν ἰδίων χρονολογικῶν στοιχείων σὲ ὅλες τὶς ὥνές τῆς σελ. I βεβαιώνει τὴν ταυτόχρονη σύναψη τῶν πράξεων ἀγοραπωλησίας.

Τὰ ὀνόματα τοῦ ἐπιστάτη, τοῦ ἱερέα καὶ τῶν ταγωνατῶν δὲν συνοδεύονται ἀπὸ πατρωνυμικά καὶ ἐθνικά, καθὼς πρόκειται γιὰ γνωστά, δημόσια πρόσωπα τῆς πόλης στὴν ὁποία ἔγινε ἡ ἀγοραπωλησία. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ καὶ στὶς 4 ὥνές τῆς σελ. I τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων (ἐπιστάτης καὶ δύο ταγωνᾶται), καθὼς καὶ τοῦ Νικάνωρος, ἱερέα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπως ἀναφέρεται στὸν στ. 6 τῆς ὥνης B⁷⁰.

Τὰ στοιχεῖα χρονολόγησης τῶν πράξεων ἀγοραπωλησίας διαφέρουν ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ. Ἔτσι, σὲ κάποιες ὥνές ἀναφέρεται μόνον ὁ ἐπώνυμος ἱερέας, ἐνῶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἀναγράφονται ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἐπώνυμο ἱερέα, ὁ μῆνας καὶ ὁ ἐπιστάτης⁷¹. Ἐχει

67. Πὰ τὸ ὄνομα Ὀνόμαρχος, ποῦ δὲν συναντᾶται στὴ Μακεδονία, βλ. Fraser - Matthews I 353, II 354, IIIA 344, IIIB 327.

68. Τὸ ὄνομα Νικάνωρ συναντιέται σὲ ὅλες τὶς ὥνές τῆς σελ. I ἀπὸ δύο φορές, ὡς ὄνομα τοῦ ἱερέα τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ ἐνὸς ταγωνάτα. Συναντιέται ἀκόμα καὶ ὡς ὄνομα μαρτύρων τῶν ὧν τῆς σελ. II (ὡνὴ Z στ. 5, ὡνὴ I στ. 6-7), βλ. σ. 188, 189. Πὰ τὰ ὀνόματα μὲ συνθετικὸ τὴ λέξη νίκη, βλ. καὶ σημ. 64. Τὸ ὄνομα Νικάνωρ (καὶ Νεικάνωρ), ἀπὸ τὰ πλέον διαδομένα ὄχι μόνον στὴ Μακεδονία, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλο τὸν ἐλληνικὸ χῶρο, μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. Ἐκτὸς τῶν ὧσων ἀναφέρει ὁ Φ. Πέτσας, *ΑΕ* 1961, 11, 23, βλ. καὶ Δήμιτσα I 340, 680, II 691, 848. Χ. Μακαρόνας, *ΑΕ* 1934-35, 118 κέ. Κανατσούλης 171, 968. Π. Χρυσοστόμου, *Τεκμήρια Γ*, 1997, 37. Ὁ ἴδιος, *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Ἐπιγραφικῆς* 195 κέ. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, II (1996) σ. 118 (index) Hatzopoulos - Loukopoulou, *Μελετήματα* 11, II (1996) σ. 389 (index). Hatzopoulos, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 43, VIII, σ. 49, XI. Ph. Gauthier - M. B. Hatzopoulos, *La loi gymnasiarchique de Beroia*, *Μελετήματα* 16 (1993) 164, σημ. 2. Hatzopoulos - Loukopoulou, *Μελετήματα* 7 (1989) σ. 17 κέ., 23. Ph. Petsas κ.ά., *Μελετήματα* 28 (2000) 89, ἀρ. 12, σ. 145 κέ., ἀρ. 84. Γουναροπούλου - Χατζόπουλος, *Ἐπιγραφὲς Βέροιας* σ. 434 (index). Tataki, *Μελετήματα* 8 (1988) σ. 545 (index). Russu 204. Berve 553-561. Ριζάκης - Τουράτογλου σ. 215 (index). Kalléris I 291 κέ., σημ. 9. Π. Νίγδελς, *Μία νέα ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἀχίλλειο στὴ Μικρὴ Πρόεσα*, *Τεκμήρια Γ*, 1997, 68. Ἐκτὸς Μακεδονίας, B. Helly, *Gonnoi*

II 77-80, 111, 150, 179, 232. Fraser - Matthews I 329, II 330-331, IIIA 317, IIIB 299 κέ. Κουμανούδης 1408. B. Πετράκος, *Οἱ ἐπιγραφὲς τοῦ Ὠρωποῦ* (Ἀθήναι 1997) 136.

69. Εὐπόλεμος ὀνομάζεται καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς μάρτυρες στὶς ὥνές B (στ. 8) καὶ Δ (στ. 7) καὶ ὁ πωλητὴς στὴν ὡνὴ Γ (στ. 1). Μαρτυρεῖται ἀκόμα στὴν ὡνὴ E (στ. 6) τῆς σελ. II, βλ. σ. 188. Πὰ τὸ ὄνομα Εὐπόλεμος, Φ. Πέτσας, *ΑΕ* 1961, 26. Russu 186. Kalléris 291 κέ., σημ. 9. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, I (1996) σ. 188, σημ. 1, 384. Ἐκτὸς Μακεδονίας, Μιτσὸς 84. Κουμανούδης 769-770. B. Helly, *Gonnoi* II 77-78. P. Cabanes, *Études Épigraphiques* 2, 1997, 31, ἀρ. 82. J. Cl. Decourt, *Inscriptions de Thessalie I. Les cités de la vallée de l'Enipeus*, *Études Épigraphiques* 3, 1995, 106, ἀρ. 89. Fraser - Matthews I 182, II 181, IIIA 172, IIIB 163. Mihailov I 46. Πὰ τὸ ὄνομα τοῦ δευτέρου ταγωνάτα, Νικάνωρ, βλ. σημ. 68.

70. Βλ. σ. 180.

71. Στὶς ὥνές τῆς Χαλκιδικῆς συνήθως ἀναφέρονται ὁ ἐπώνυμος ἱερέας καὶ ὁ μῆνας (ὁ τελευταῖος στὴν ἀρχὴ ἢ στὸ τέλος τῆς ὡνῆς), Hatzopoulos, *Μελετήματα* 6 (1988) σ. 19 κέ., 33 κέ., ἐνῶ στὶς ὥνές τῆς Ἀμφίπολης ἢ μόνον ὁ ἐπιστάτης (Hatzopoulos, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 14 κέ., I, σ. 19 κέ., II), ἢ ὁ ἐπιστάτης καὶ ὁ ἱερέας τοῦ Ἀσκληπιοῦ (αὐτόθι σ. 30, IV, σ. 33, VI, σ. 38, VII, σ. 43, VIII) καὶ σὲ μερικὲς ὥνές καὶ ὁ μῆνας στὴ γενικὴ (αὐτόθι σ. 24, III, σ. 31, V, σ. 45, IX, σ. 52, XII), ἐνῶ σὲ μία περίπτωση ἀναφέρεται καὶ ἡ ἡμέρα (αὐτόθι σ. 45, IX). Βλ. καὶ Μ. Πούνη, *Ἀρμενόπουλος* 12, 1991, 41.

ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἀναφορὰ στὶς ὠνές τῶν Λευκαδίων περισσότερων χρονολογικῶν στοιχείων ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἀναφέρονται στὶς γνωστὲς ὡς σήμερα ὠνές συνηγορεῖ γιὰ τὸν ἐπίσημο χαρακτήρα τους σὲ σχέση με ὠνές ἄλλων πόλεων, κυρίως αὐτὲς τῆς Ὀλύνθου καὶ τῆς Ἀμφίπολης, ποὺ μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ἀναμφίβολα ἰδιωτικά ἔγγραφα. Ὡστόσο ἡ ἀναφορὰ τριῶν τουλάχιστον χρονολογικῶν στοιχείων (ἐπιστάτης, ἱερέας, μήνας) ὑπάρχει καὶ σὲ ὠνές τῆς Ἀμφίπολης, οἱ ὁποῖες εἶναι σαφῶς ἰδιωτικά ἔγγραφα με ἀγοραπωλησιές οἰκιῶν. Ἔτσι, καὶ οἱ ὠνές τῶν Λευκαδίων μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς πρὸς τὸ θέμα τους ἰδιωτικά ἔγγραφα, καθὼς δὲν δηλώνονται σ' αὐτὲς μεταβιβάσεις περιουσίας τοῦ δημοσίου ἢ ἱερῶν, οὔτε δωρεές ἀρχόντων, ὅπως σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ἀλλὰ ἰδιωτικὲς συναλλαγές. Ἀκόμα, τὰ ὀνόματα τῶν συμβαλλομένων δὲν συνοδεύονται ἀπὸ γνωστοὺς τιμητικοὺς τίτλους, ὑπάρχουν ἰδιῶτες ἐγγυητὲς καὶ σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ τυπικὸ τῶν ὠνῶν μας δὲν διαφέρει οὐσιαστικά ἀπὸ αὐτὸ τῶν ὠνῶν τῆς Ἀμφίπολης, με μόνη διαφορὰ ὅτι ἐκεῖ δηλώνονται ἀγοραπωλησιές κυρίως οἰκιῶν, ἐνῶ στὶς ὠνές ποὺ ἐξετάζουμε τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀγοραπωλησίας εἶναι ἀγροτικὲς ἐκτάσεις. Τὸ πρόσθετο χρονολογικὸ στοιχεῖο τῆς ἀναφορᾶς τῶν ταγωνατῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς καθαρὰ τοπικὸ χαρακτηριστικὸ, ὅπως εἶναι ἐξάλλου καὶ ὁ ἴδιος ὁ θεσμὸς τῶν ἀρχόντων αὐτῶν⁷². Μόνον ἡ συγκέντρωση ἐπομένως τῶν κειμένων τῶν ὠνῶν σὲ καταλόγους, ἀναρτημένους πιθανότατα σὲ δημόσιο κτίριο, εἶναι αὐτὴ ποὺ τὶς διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὶς μεμονωμένες ὠνές, δίνοντάς τους τὸν χαρακτήρα πλέον δημόσιου ἐγγράφου κατατεθειμένου στὸ ἀρχεῖο τῆς πόλης.

Ὁ θεσμὸς τοῦ ἐπιστάτη ἔχει ἀπασχολήσει ἰδιαίτερα τὴν ἔρευνα. Οἱ ἀπόψεις τῶν ἱστορικῶν διαφοροποιοῦνται γιὰ τὸν σημαντικὸ ρόλο ποὺ φαίνεται ὅτι εἶχε αὐτὸς στὴ διοίκηση τῶν μακεδονικῶν πόλεων. Ἡ παλιότερη ἄποψη ὅτι ὁ ἐπιστάτης ἦταν ὁ διορισμένος ἐκπρόσωπος τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας στὶς μακεδονικὲς πόλεις με καθήκοντα διοικητῆ ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τοὺς νεότερους ἐρευνητές, ποὺ θεωροῦν τοὺς ἐπιστάτες πολιτικοὺς ἀρχοντες ἐτήσια ἐκλεγμένους⁷³, ὑπεύθυνους γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν μέτρων ποὺ ἐπέβαλε ἡ κεντρικὴ ἐξουσία στὴ διοίκηση τῶν μακεδονικῶν πόλεων. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ἐπιγραφῶν ἀπὸ διάφορες περιοχὲς τῆς Μακεδονίας με τὴν ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπιστάτη εἴτε ὡς χρονολογικὸ στοιχεῖο εἴτε σὲ σχέση με κάποια διοικητικὴ πράξη, ἀποδεικνύει τὴ σημαντικὴ θέση του ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὴ διοίκηση τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπιβολῆς τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, κατὰ τὴν ὁποία ὁ θεσμὸς τοῦ ἐπιστάτη ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ αὐτὸν τοῦ πολιτάρχου⁷⁴.

72. Βλ. σ. 172 κέ.

73. Γιὰ τὸν θεσμὸ τοῦ ἐπιστάτη στὶς μακεδονικὲς πόλεις βλ. κυρίως τὴν ἐνδελεχὴ ἐξέταση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Μ. Χατζόπουλο στὰ *Μελετήματα* 22, I (1996) σ. 372 κέ. Ἐπίσης, Hatzopoulos, *Μελετήματα* 6 (1988) σ. 46 κέ., 62, ὁ ἴδιος, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 99 (index). Ἐπίσης, Χ. Μακαρόνας, *ΑΕ* 1934-35, 123. Δ. Κανατσούλης, Ἡ μακεδονικὴ πόλις ἀπὸ τῆς

ἐμφανίσεως τῆς μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, *Μακεδονικά* Δ, 1955-60, 241 κέ. Φ. Πέτσας, *ΑΕ* 1961, 20, 21 καὶ σημ. 5. Μ. Πούνη, *Ἀρμενόπουλος* 12, 1991, 41. Δ. Λαζαρίδης, *Γέρας* Ἀ. *Κεραμοπούλλου* 165 κέ. Hennig, *Chiron* 17, 1987, 161-162. Μ. Hatzopoulos, *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina* 270.

74. Βλ. καὶ Π. Νίγδελι - Κ. Σισμανίδη, Δύο ἀντί-

Τὸ ὄνομα τοῦ ἐπιστάτη στήν ὠνή Α, ἀλλὰ καί στίς ὑπόλοιπες τῆς σελ. Ι, Ὀνόμαρχος, εἶναι σπάνιο στή Μακεδονία⁷⁵, τὸ ὄνομα ὁμῶς τοῦ ἱερέως τοῦ Ἀσκληπιοῦ, πού χρησιμοποιεῖται καί σέ ἄλλες ὠνές τῆς Μακεδονίας ὡς χρονολογικὸ στοιχεῖο⁷⁶, Νικάνωρ, εἶναι πολὺ διαδομένο⁷⁷. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἱερέως τοῦ Ἀσκληπιοῦ στίς ὠνές μας ἀποδεικνύει ἀκόμα μιὰ φορὰ τὴ μεγάλη διάδοση τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ στή Μακεδονία μὲ ἱερά του σέ πολλὲς μακεδονικὲς πόλεις, Ἀμφίπολη, Στάγειρα, Δίον, Πέλλα, Βέροια⁷⁸, καί πιθανότατα καί στή Μίεζα⁷⁹.

Ὁ Φ. Πέτσας στὸν στ. 5 τῆς ὠνῆς Α διαβάζει τὴ λέξη ταγῶ[ν] καί σχολιάζει τὸν θεσμὸ τῶν ταγῶν, ὁ ὁποῖος, γνωστὸς ἀπὸ τὴ Φωκίδα, τὴ Δωρίδα, κυρίως ὁμῶς τὴ Θεσσαλία, παρουσιαζόταν γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ ὡς τὴν ἐποχὴ του σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Μακεδονίας⁸⁰. Ὁ θεσμὸς αὐτὸς στή Μακεδονία μαρτυρεῖται σήμερα καί στήν ὠνή τοῦ Ἀσβεσταριοῦ Παννιτσῶν, ὅπου ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα πέντε ταγῶν⁸¹, καθὼς καί στή στήλῃ τοῦ Πατερίνου ἀπὸ τὴ Βέροια τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁸², στήν ὁποία ὁμῶς ἡ χρῆση τοῦ ὅρου φαίνεται νὰ ἔχει τὴν γενικὴ ἔννοια τοῦ ἀρχηγοῦ καί ὄχι συγκεκριμένου διοικητικοῦ θεσμοῦ⁸³.

γγραφα ἐνὸς ἐπιστρατευτικοῦ διαγράμματος τοῦ Φιλίππου Ε', *Ἀρχαία Μακεδονία* VI, 2 (1999) 819, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἐπιστάτης εἶχε ἀρμοδιότητα σὲ θέματα διοικητικῆς μέριμνας ὄχι μόνον τῶν πόλεων, ἀλλὰ καί τῆς ὑπαίθρου χώρας τους.

75. Βλ. σ. 170, σημ. 67.

76. Καί σὲ ὠνές τῆς Ἀμφίπολης ἀναφέρεται ἱερέας τοῦ Ἀσκληπιοῦ, Hatzopoulos, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 25, 30-31, 34, 43 (σὲ ἄλλες ἀναφέρεται ἀπλὰ τὸ ὄνομα τοῦ ἱερέα, αὐτόθι σ. 38, 52). Ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος ἱερέως ὡς χρονολογικὸ στοιχεῖο ὑπάρχει καί σὲ ὠνή ἀπὸ τὴν Τορὼνη, Μ. Σιγανίδου, *ΑΔ* 21, 1966, 151 κέ. Γενικὰ γιὰ ὠνές τῆς Χαλκιδικῆς μὲ ἀναφορὰ ὀνομάτων ἱερέων, Hatzopoulos, *Μελετήματα* 6 (1988) σ. 19, 23, 27, 31, 33, 35, βλ. ἐπίσης καί ἐπιγραφὴ τῆς Ὀλύνθου, στήν ὁποία ἀναφέρονται πράξεις ἐμπράγματης ἀσφάλειας τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., Μ. Γιουνί, *Τεκμήρια* Β, 1996, 135 κέ. Ἀκόμα, βλ. καί Ἱ. Βοκοτοπούλου, *Ἡ ἐπιγραφὴ τῶν Καλινδοίων, Ἀρχαία Μακεδονία* IV (1986) 87 κέ., 96 κέ., μὲ κατάλογο ἱερέων σὲ ἐπιγραφὴ τῶν Καλινδοίων, τοὺς ὁποίους θεωρεῖ ἐνιαύσιους ἀρχοντες. Πὰ τὴν ἴδια ἐπιγραφὴ, Hatzopoulos - Loukopoulou, *Μελετήματα* 11, I (1992) σ. 110 κέ. Πὰ τὴν παρουσία ἐπωνύμων ἱερέων τοῦ Ἀσκληπιοῦ στίς μακεδονικὲς πόλεις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου Β' ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου Ε' βλ. καί Μ. Hatzopoulos, *BCH* 117, 1993, 322.

77. Βλ. σ. 170, σημ. 68.

78. Πὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ στή Μακεδονία, ἐκτὸς τῶν ἀναφορῶν τοῦ Πέτσα, *ΑΕ* 1961, 21 κέ., ὅπου καί ἡ ὡς τὴν ἐποχὴ του σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. καί Β. Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ, *ΑΔ* 39, 1984, 208 κέ., *SEG* 12, 374 (ψήφισμα Πελλαίων στὸ ἱερό τοῦ Ἀσκληπιοῦ στήν Κῶ, 242 π.Χ.). Ph. Petsas, Pella, Alexander the Great's Capital (ὁ.π. σημ. 24) 60 κέ. Hatzopoulos - Loukopoulou, *Μελετήματα* 7 (1989) σ. 69 κέ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ἀνασκαφικὴ ἐρευνά στήν περιοχὴ τοῦ καναλιοῦ τῆς Πέλλας κατὰ τὴν περίοδο 1988-1991, *ΑΕΜΘ* 5, 1991, 83 κέ. Ἡ ἴδια, Κτιριακὰ συγκροτήματα στήν περιοχὴ τοῦ καναλιοῦ τῆς Πέλλας, *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, 93 κέ., γιὰ τὴ λατρεία τοῦ τοπικοῦ θεραπευτῆ θεοῦ Δάρρωνα.

79. Ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ πρόσφατα γιὰ τὸ δημόσιο κτίριο πού ἀνασκάπτεται στήν περιοχὴ τοῦ Δημοτικοῦ Διαμερίσματος τοῦ Κοπανοῦ τοῦ Δήμου Ἀνθεμίων, Β. Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ - Ἀ. Κουκουβοῦ - Ἐ. Ψαρρά, Τὸ κτιριακὸ συγκροτῆμα τῆς Μίεζας. Ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις καί προοπτικὲς τῆς ἐρευνας, *ΑΕΜΘ* 16, 2002, 571 κέ., 577.

80. Φ. Πέτσας, *ΑΕ* 1961, 12 κέ.

81. Π. Χρυσοστόμου, *Τεκμήρια* Γ, 1997, 23 κέ., 27 κέ.

82. Γ. Τουράτσογλου, Πατερίνος Ἀντιγόνου, ἥρως, *Κέρνος* (Θεσσαλονίκη 1972) 153 κέ.

83. Πὰ τίς περιοχὲς τῆς Δωρίδας καί τῆς Φωκίδας βλ. D. Rousset, *Les Doriens de la métropole*. Nou-

Μὲ τὸ νέο τμήμα τῆς ἐνεπίγραφης πλάκας τῶν ὠνῶν μας ἀποκαθίσταται ὁλόκληρη ἡ λέξις πού ἀφορᾷ στὸν παραπάνω θεσμό. Ἔτσι, ἀντὶ ταγῶν διαβάζουμε χωρὶς καμιά ἀμφιβολία, ὅχι μόνον στὴν ὠνὴ Α (στ. 5, 6), ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες ὠνές τῆς σελ. I, ταγωνατῶν. Ἐπομένως, οἱ ἄρχοντες πού ἀναφέρονται στὶς ὠνές μας δὲν ὀνομάζονται ταγοί, ἀλλὰ ταγωνᾶται, λέξις πού παραπέμπει στὴν ἀναφορὰ τοῦ Ἡσυχίου: ταγόναγα. Μακεδονικὴ τις ἀρχή⁸⁴. Ἡ ἄγνωστη λέξις ταγόναγα εἶχε θεωρηθεῖ ὅτι προέκυψε ἀπὸ κάποιο λάθος στὸ χειρόγραφο καὶ εἶχαν προταθεῖ διαφορετικὲς ἀναγνώσεις, ταγῶν ἀγά (=ἐξουσία), (ὁ) ταγόναγα, (ῆ) ταγὸν ἀγά (μὲ ἰωνικά καὶ δωρικά στοιχεῖα, ταγὸν ἀντὶ ταγῶν καὶ κατάληξις -α ἀντὶ -ῆ ἀντίστοιχα)⁸⁵. Ὁ κατάλογος τῶν ὠνῶν πού ἐξετάζουμε, μετὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ νέου τμήματος, προσφέρει ἓνα νέο στοιχεῖο, τὴ λέξις ταγωνατῶν, στὴ γενικὴ τοῦ πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ, ἐπομένως ταγωνᾶται στὴν ὀνομαστικὴ τοῦ ἴδιου ἀριθμοῦ καὶ ταγωνάτας στὴν ὀνομαστικὴ τοῦ ἐνικοῦ, οὐσιαστικὸ πού μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν λεξικογράφο Ἡσύχιον, ἐὰν θεωρηθεῖ ὅτι τὸ δεύτερο Γ τῆς λέξεως ταγόναγα ἦταν Τ στὸ πρωτότυπο. Ἔτσι, ἀποκαθίσταται ἡ ὀνομασία ἐνὸς ἀκόμα σώματος δύο ἀρχόντων μὲ ἐτήσια ἐξουσία, ἐφόσον ἡ ἀναφορὰ τῶν ὀνομάτων τους χρησιμοποιεῖται ὡς χρονολογικὸ στοιχεῖο τῶν ὠνῶν. Ἡ δῆλωση τοῦ τίτλου τῶν ἀρχόντων αὐτῶν μόνον στὶς ὠνές πού ἐξετάζουμε μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς παλιότερου πιθανότατα θεσμοῦ μὲ τὸ ὄνομα αὐτό, πού ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια στὴν περιοχὴ στὴν ὁποία συντάχθηκαν οἱ πράξεις τῆς ἀγοραπωλησίας. Πιστεύουμε ὅτι τὰ ὀνόματα ταγωνᾶται καὶ ταγοί, πού ἀναφέρονται πολὺ περιορισμένα ὡς σήμερα στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Μακεδονίας⁸⁶, καὶ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μόνον συμπτωματικόν, πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύουν τὸν ἴδιο θεσμό, πού φαίνεται νὰ ἐπιχωριάζει πρὸς τὸ παρὸν στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Βοττιαίας⁸⁷. Ὁ θεσμός αὐτός, γιὰ τὸν χαρακτηρὰ τοῦ ὁποίου, τὴν καταγωγὴ καὶ τὴν ἐξέλιξί του στὴ

veaux documents, *BCH* 118, 1994, 363 κέ., 366, σημ. 22, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι οἱ ταγοί ἦσαν τοπικοὶ ἀστικοὶ ἄρχοντες. Πὰ τοὺς Δελφούς, *CID* I (Paris 1977) 26, ἀρ. 9, σ. 44. Βλ. καὶ M. Holleaux, Une inscription de Seleucie de Pierie, *BCH* 37, 1933, 20 κέ., 25 σημ. 1. Πὰ τοὺς ταγοὺς στὴ Θεσσαλία, B. Helly, *L'état thessalien : Aleuas le Roux, les tétrades et les tagoi* (Lyon 1995) 329 κέ. M. Sordi, *La lega tessala* (Roma 1958) 59 κέ., 249 κέ., 334 κέ. G. Busolt - H. Swoboda, *Griechische Staatskunde* (München 1926) II 1478 κέ. B. Helly, *Gonnoi* I σ. 139 κέ., II σ. 278 κέ. (index), ὁ ἴδιος, *Décret de Trikke*, *BCH* 119, 1991, 325 κέ., J. Decourt, *Études Épigraphiques* 3, 1995, 15, ἀρ. 20. M. Hatzopoulos, *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca et Latina* I 262 κέ., 267 κέ. B. Μισαηλίδου, Δύο ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, *ΑΔ* 35, 1980, Α, 226 κέ. Πὰ ταγοὺς σὲ ἐπιγραφὲς τῆς Λαμίας, *IG* IX 2, 34, 66B, 69, 81, 219, 258-259, 262-263, 460-462, τῆς Θεσσαλίας αὐτόθι 257, 517, 1040, 1042, 1044, 1292, 1304. V. Mis-

sailidou-Despotidou, *ABSA* 88, 1993, 188 κέ. (ἀναφέρονται ἐννέα ταγοί μὲ τὰ πατρωνυμικά τους). Πὰ τις σχέσεις τῆς Μακεδονίας μὲ τὴ Θεσσαλία, Hatzopoulos, *Θεσσαλία* 249 κέ. K. Γαλῆς, Χρυσογόνοξ ἐξ Ἐδέσσης, Λαρισαῖκὸ τιμητικὸ ψήφισμα, *Ἀρχαία Μακεδονία* II (1977) 33 κέ. N. Hammond, *A History of Greece to 322 BC* (Oxford 1959) 142. Ch. Habicht, *Epigraphische Zeugnisse zur Geschichte Thessaliens unter der Makedonischen Herrschaft*, *Ἀρχαία Μακεδονία* I (1970) 265 κέ. Πὰ ταγοὺς βλ. καὶ Ἱ. Κ. Προμπονά, Μακεδονικὰ καὶ ὁμηρικὰ γλωσσικά, *Ἀρχαία Μακεδονία* II (1977) 397 κέ., 402.

84. Kallérís I 266 κέ. Προμπονάς ὁ.π. 402.

85. Βλ. Kallérís I 266 καὶ σημ. 3-5, 267 καὶ σημ. 1-3.

86. Βλ. σ. 172 καὶ σημ. 80-83.

87. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὶς ὠνές τῆς σελ. II δὲν μαρτυροῦνται οἱ ἄρχοντες αὐτοί, βλ. σ. 192 κέ. καὶ Φ. Πέτσα, *ΑΕ* 1961, 30 κέ.

Μακεδονία δὲν ὑπάρχουν δυστυχῶς στοιχεῖα, παραπέμπει στὶς στενὲς σχέσεις τῆς Μακεδονίας μὲ τὴ γειτονικὴ Θεσσαλία, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐπισημανθεῖ πολλὲς φορὲς ὡς σήμερ⁸⁸.

Τὰ ὀνόματα τῶν δύο ταγωνατῶν, ἴδια σὲ ὅλες τὶς ὥνές τῆς σελ. Ι, Εὐπόλεμος καὶ Νικάνωρ, εἶναι πολὺ γνωστὰ τόσο στὴ Μακεδονία, ὅσο καὶ στὸν ὑπόλοιπο ἑλλαδικὸ χῶρο⁸⁹. Ἡ ταυτότητα τοῦ ὀνόματος τοῦ ἑνὸς ταγωνάτα, Νικάνωρ, καὶ τοῦ ἱερέα τοῦ Ἀσκληπιοῦ σὲ ὅλες τὶς ὥνές τῆς σελ. Ι, ἂν δὲν εἶναι συμπτωματικὴ, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἐνδεικτικὴ τῆς ταυτότητας καὶ τῶν προσώπων, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν ταυτότητα ἱερέα καὶ ἐπώνυμου ἄρχοντα στὶς ὥνές τῆς Χαλκιδικῆς⁹⁰, ἓνα θέμα, γιὰ τὴν ἐξέταση τοῦ ὁποίου ἀπαιτοῦνται περισσότερα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἀνεύρεσης τῶν ὠνῶν μας.

Στοὺς στ. 6-9 δηλώνονται τὰ ὀνόματα 6 μαρτύρων μὲ τὰ πατρωνυμικά τους. Σὲ δύο ἀπὸ αὐτοὺς, στ. 8, 9, δηλώνεται καὶ τὸ ἐθνικὸ τους, Σκυδραῖος, συνηθισμένη προσθήκη, ὅταν οἱ μάρτυρες κατάγονταν ἀπὸ ἄλλες περιοχές⁹¹.

Ἡ παρουσία μαρτύρων ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τῆς πράξης τῆς ἀγοραπωλησίας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τῶν ὀνομάτων τους σὲ ὅλες τὶς γνωστὲς ὥνές. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μαρτύρων δὲν πρέπει νὰ ἦταν αὐστηρὰ καθορισμένος, γι' αὐτὸ καὶ ποικίλλει ἀπὸ ὠνὴ σὲ ὠνή⁹², ὅπωςδήποτε ὁμως ποτὲ οἱ μάρτυρες δὲν εἶναι λιγότεροι ἀπὸ δύο. Ἐντύπωση προκαλεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν μαρτύρων (6) στὴν ὠνὴ Α, χωρὶς τὴ διάκριση ποὺ ὑπάρχει στὶς ἄλλες ὥνές τῆς σελ. Ι, ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ὥνές τῆς Μακεδονίας οἱ μάρτυρες διαχωρίζονται μὲ σαφήνεια σ' αὐτοὺς ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴ δικαστικὴ ἐξουσία καὶ σ' αὐτοὺς ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τοὺς συμβαλλόμενους στὴν πράξη ἀγοραπωλησίας⁹³.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παρουσία δύο μαρτύρων τῆς ὠνῆς Α καὶ στὶς ὥνές Β καὶ Γ. Ὁ Ἀσκληπιόδωρος Σωπάτρου παρίσταται ὡς μάρτυρας καὶ στὴν ὠνὴ Β, ἐνῶ ὁ Τόλων Ἀδύμου στὶς Β καὶ Γ⁹⁴. Τὸ γεγονὸς αὐτό, καθὼς καὶ ἡ παρουσία τῶν ἰδίων προσώπων καὶ ὡς βεβαιωτῶν, ποὺ ἐπισημάναμε παραπάνω, ὑποδεικνύουν ὅτι οἱ ἀγοραπωλησίαι τῶν 4 ὠνῶν τῆς σελ. Ι ἀφοροῦν ἀκίνητα τῆς ἴδιας ἢ κοντινῶν περιοχῶν, ὅπου οἱ συμβαλλόμενοι, οἱ βεβαιωτὲς καὶ οἱ μάρτυρες ἦταν κάτοχοι ἰδιοκτησιῶν τὴν ἐποχὴ τῆς σύναψης τῶν πράξεων ἀγοραπωλησίας. Ἔτσι, μπορούσαν νὰ βεβαιώσουν εἴτε ὡς ἐγγυητὲς εἴτε ὡς μάρτυρες τὰ ὄρια τῶν ἀκινήτων καὶ τὴ νομιμότητα τῶν τίτλων κυριότητος.

88. Βλ. σ. 165 κέ. Ἐπίσης, Hatzopoulos, *Θεσσαλία* 249 κέ., ὅπου ἐπισημαίνονται κοινὲς θεότητες, κοινοὶ μῆνες, κοινὰ ἀνθρωπωνύμια καὶ τεχνικοὶ ὅροι τῆς δημόσιας καὶ ἰδιωτικῆς ζωῆς.

89. Πὰ τὰ ὀνόματα Νικάνωρ καὶ Εὐπόλεμος βλ. σ. 170, σημ. 68, 69.

90. Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Ἐπιγραφικῆς* 83 καὶ σημ. 28-30.

91. Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸν ἱερέα τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τὸν ταγωνάτα, ποὺ ἔχουν τὸ ἴδιο ὄνομα, Νικάνωρ, καὶ οἱ ὁποῖοι διακρίνονται σαφῶς ἀπὸ τὸ

ἄξιμά τους.

92. Μ. Πούνη, *Ἀρμενόπουλος* 12, 1991, 46 κέ. Πὰ τὴν παρουσία μαρτύρων σὲ ὥνές ἄλλων περιοχῶν, Hatzopoulos, *Μελετήματα* 6 (1988) σ. 19 κέ. (Χαλκιδική), ὁ ἴδιος, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 14 κέ. (Ἀμφίπολη). Π. Χρυσοστόμου, *Τεκμήρια* Γ, 1997, 23 κέ., 30 κέ.

93. Βλ. σ. 180 κέ.

94. Ὁ Τόλων Ἀδύμου παρίσταται ὡς μάρτυρας καὶ στὶς ὥνές Ε (στ. 6, 7) καὶ Η (στ. 6) τῆς σελ. ΙΙ, βλ. σ. 188 κέ., 194.

Τὰ ὀνόματα τῶν μαρτύρων εἶναι Ἀσκληπιόδωρος⁹⁵ Σωπάτρου⁹⁶, Ἀντίφιλος⁹⁷ Βα[.....]⁹⁸, Διογένης⁹⁹ Πυθογένους¹⁰⁰, πὺν χαρακτηρίζεται καὶ ὡς φίλος τοῦ Δροπίδα¹⁰¹, προφανῶς γὰρ νὰ διακριθεῖ ἀπὸ ἄλλον μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα στὴν περιοχὴ, Φίλιππος¹⁰²

95. Ἡ εὐρεία διάδοση τοῦ ὀνόματος Ἀσκληπιόδωρος, παράγωγου τοῦ Ἀσκληπιοῦ (γὰρ τίς μορφές τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀσκληπιοῦ, A. B. Cook, *Zeus* II (Cambridge 1925) 1085 κέ.), τόσο στὴ Μακεδονία, ὅσο καὶ στὸν ὑπόλοιπο ἑλλαδικὸ χῶρο, συνδέεται ἀναμφισβήτητα μὲ τὴν ἐδραιωμένη λατρεία τοῦ θεοῦ. Ἐκτὸς τῶν ὅσων ἀναφέρει γὰρ τὸ ὄνομα Ἀσκληπιόδωρος ὁ Φ. Πέτσας, ΑΕ 1961, 13 κέ., ὅπου γίνεται μνεία καὶ γὰρ τὸ διπλὸ σ, βλ. Δήμιτσα I 368, II 754. Κανατσούλης 193-194. Tataki, *Μελετήματα* 8 (1988) 119, ἀρ. 246, σ. 351, 353 καὶ σημ. 165. Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντοῦρου, *Πέλλα I, Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις καὶ μαρτυραὶ* (Ἀθήναι 1971) 73, ἀρ. 25, 26. Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 29, 1973/74, Β3, 713. Π. Χρυσόστομου, *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Ἐπιγραφικῆς* 189 κέ. SEG 29, 572. Berve II 168-170. Kalléris II 597, σημ. 1. Russu 177. Γουναροπούλου - Χατζόπουλος, *Ἐπιγραφές Βέροιας* 134, ἀρ. 30 (Tataki, *Μελετήματα* 6 (1988) 119, ἀρ. 246), σ. 214, ἀρ. 134. Ph. Petsas κ.ά., *Μελετήματα* 28 (2000) 146, ἀρ. 85. Β. Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ, *Ἡρακλῆς Κυναγίδας καὶ κυνηγοί, Ἀρχαία Μακεδονία* V, 1 (1993) 90, 97. Ἐκτὸς Μακεδονίας, Fraser-Matthews I 91, II 75, IIIA 80, IIIB 74. Mihailov I 41, II 645.

96. Τὸ ὄνομα Σωπάτρος συναντᾶται καὶ στὴν ὀνή Θ, στ. 3, 7 τῆς σελ. II, βλ. σ. 189, 191. Πὰ τὸ ὄνομα αὐτό, Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, II (1996) 69, ἀρ. 53, σ. 93, ἀρ. 79. Tataki, *Μελετήματα* 8 (1988) σ. 528 (index). Ph. Petsas κ.ά., *Μελετήματα* 28 (2000) σ. 217 (index). Hatzopoulos - Loukopoulou, *Μελετήματα* 7 (1989) σ. 17, I, σ. 99, σημ. 3. Ἐκτὸς Μακεδονίας, Μιτσός 167. Κουμανούδης 1885-1888. B. Helly, *Gonnoi* II 77-78, 80. P. Cabanes, *Études Épigraphiques* 2, 1995, 118, ἀρ. 289. J. Cl. Decourt, *Études Épigraphiques* 3, 1995, 45, ἀρ. 34. Fraser - Matthews I 419, II 414, IIIA 411.

97. Τὸ ὄνομα Ἀντίφιλος εἶναι γνωστὸ στὴ Μακεδονία, ἀλλὰ δὲν διασώζεται σὲ πολλὰς ἐπιγραφές, Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, II (1996) 93, ἀρ. 79. Tataki, *Μελετήματα* 18 (1994) σ. 80, 82. Δήμιτσα II 762. Ἐκτὸς Μακεδονίας, Κουμανούδης 157. Fraser - Matthews I 48, II 39, IIIA 47, IIIB 44. Mihailov I 78, 128, 176bis, 178 κ.ά.

98. Τὸ πατρώνυμο αὐτὸ στὴ γενικὴ μὲ 6-7 περί-

που γράμματα θὰ μπορούσε νὰ εἶναι Βαίτονος (Russu 178), Βαλάγρου ἢ Βαλάκρου (Kalléris II 422 καὶ σημ. 1, 3, Tataki, *Μελετήματα* 8 (1988) 132, ἀρ. 320), Βαλαύχου, Βαλεινοῦ (Kalléris II 365 καὶ σημ. 11), Βαλλάρου (Kalléris II 455 καὶ σημ. 3), Βακχύλου (Tataki, *Μελετήματα* 8 (1988) 132, ἀρ. 319), Βαρναίου (Γουναροπούλου - Χατζόπουλος, *Ἐπιγραφές Βέροιας* 245, ἀρ. 181) κ.ά.

99. Πὰ τὸ ὄνομα Διογένης, ἐκτὸς τῶν ἀναφερομένων ἀπὸ τὸν Φ. Πέτσα, ΑΕ 1961, 14, βλ. καὶ Κανατσούλη 398 κέ. Tataki, *Μελετήματα* 8 (1988) σ. 520 (index). Γουναροπούλου - Χατζόπουλος, *Ἐπιγραφές Βέροιας* 190, ἀρ. 103 (Tataki ὁ.π. 142, ἀρ. 387), 245, ἀρ. 181 (αὐτόθι 142, ἀρ. 388). Δήμιτσα I 498. Hatzopoulos - Loukopoulou, *Μελετήματα* 11, II (1996) σ. 380 (index). Παπακωνσταντίνου-Διαμαντοῦρου ὁ.π. 45, 67, 74. Ριζάκης - Τουράτσογλου σ. 136, ΛΥ 147. Ἐκτὸς Μακεδονίας, Μιτσός 69. Fraser - Matthews I 132, II 116, IIIA 126, IIIB 116.

100. Τὸ ὄνομα Πυθογένης δὲν εἶναι συνηθισμένο στὴ Μακεδονία, Φ. Πέτσας, ΑΕ 1961, 14. Ἐκτὸς Μακεδονίας, Fraser - Matthews I 393, II 386, IIIA 381, IIIB 367.

101. Πὰ τὸ ὄνομα Δροπίδας, Tataki, *Μελετήματα* 18 (1994) 102. Russu 185 (Δρωπίδης).

102. Τὸ ὄνομα Φίλιππος συναντᾶται καὶ στὴν ὀνή Η, στ. 7, βλ. σ. 189, 191. Πὰ τὸ κατεξοχὴν διαδομένο στὴ Μακεδονία ὄνομα Φίλιππος, Russu 219 κέ. Kalléris 18 (index). Κανατσούλης 158 κέ. Tataki, *Μελετήματα* 8 (1988) σ. 529 (index). Γουναροπούλου - Χατζόπουλος, *Ἐπιγραφές Βέροιας* σ. 438 (index), Ph. Petsas κ.ά., *Μελετήματα* 28 (2000) σ. 217 (index). Hatzopoulos - Loukopoulou, *Μελετήματα* 7 (1989) σ. 38. Tataki, *Μελετήματα* 18 (1994) σ. 115 (index). Ph. Gauthier - M. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 16 (1993) σ. 164, σημ. 1. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, I (1996) σ. 542 (index), II σ. 120 (index). Hatzopoulos - Loukopoulou, *Μελετήματα* 11 (1996) σ. 395 (index). Hatzopoulos, *Μελετήματα* 6 (1988) σ. 19. Ριζάκης - Τουράτσογλου σ. 218 (index). Ἐκτὸς Μακεδονίας, Μιτσός 183 κ.ά. Fraser - Matthews I 462, 463, II 450, IIIA 451, IIIB 423.

Ἀμ[...]ύκτου¹⁰³ Σκυδραῖος¹⁰⁴, Μένων¹⁰⁵ Μόλωνος¹⁰⁶ Σκυδραῖος καὶ Τόλων¹⁰⁷ Ἀδ[ύμο]υ¹⁰⁸. Ἡ συμπλήρωση τοῦ τελευταίου ὀνόματος ὑποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ἀκέραιου πατρωνύμου τοῦ μάρτυρα στὸν στ. 9 τῆς ὠνῆς Β. Ἡ ἀπουσία διάκρισης τῶν μαρτύρων σὲ μάρτυρες δικαστῶν¹⁰⁹ καὶ μάρτυρες [ἄν]τία δικαστῶν¹¹⁰ ἢ τῶν ἄλλων¹¹¹, ὅπως στίς ἄλλες ὠνές τῆς σελ. Ι, ὅπου οἱ μάρτυρες κατανέμονται σχεδὸν ὁμοιόμορφα σὲ δύο κατηγορίες, δύο στὴν πρώτη (μάρτυρες δικαστῶν, ὠνῆ Β, στ. 7, 8, ὠνῆ Γ, στ. 7, 8, ὠνῆ Δ, στ. 6, 7) καὶ τέσσερις στὴ δεύτερη ([ἄν]τία δικαστῶν, ὠνῆ Β, στ. 8-10, τῶν ἄλλων, ὠνῆ Γ, στ. 8, 9), εἶναι εὐλόγο νὰ δημιουργεῖ ἐρωτηματικά. Ἡ παράλειψη αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογηθεῖ στὴ σελ. ΙΙ, ὅπου φαίνεται ὅτι τὰ κείμενα τῶν ὠνῶν εἶναι πὺρ συνοπτικά¹¹², δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ γίνεῖ εὐκόλα ἀποδεκτὴ γιὰ τὶς ὠνές τῆς σελ. Ι μὲ τὰ ἰδιαίτερα λεπτομερειακὰ κείμενα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἂν θεωρήσουμε ὅτι οἱ μάρτυρες τῆς ὠνῆς Α ἦταν παρόντες σὲ μιὰ συναλλαγή, στὴν ὁποία δὲν ἦταν ἀπαραίτητη ἡ παρουσία τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας, πού, ὅπως ἀναφέρεται παρακάτω, ἐκπροσωποῦν οἱ μάρτυρες δικαστῶν¹¹³, εἶναι δύσκολο νὰ δικαιολογηθεῖ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τους, πὺρ εἶναι μάλιστα ἴσος

103. Ὁ Φ. Πέτσας, *ΑΕ* 1961, 14, θεωρώντας ὅτι στὸν στ. 7 ὑπῆρχε τὸ ὄνομα τοῦ Σκυδραίου προτείνει τὸ Εὐκτος καὶ ἄλλα σύνθετα μὲ δεῦτερο συνθετικὸ τὸ παραπάνω ὄνομα (Ἐπευκτος, Θαλίευκτος, Πολύευκτος). Ὁ Ἀμ[...]υκτος ὅμως εἶναι τὸ πατρώνυμο τοῦ Φιλίππου, μὲ δεῦτερο συνθετικὸ πιθανότατα τὸ -ευκτος. Ἀδυνατοῦμε νὰ προτείνουμε μιὰ ἀσφαλὴ συμπλήρωση τοῦ ὀνόματος, ἴσως Ἀμ[άε]υκτος, σύνθετο, μὲ πρῶτο συνθετικὸ τὴ ρίζα αμ-, ἀπ' ὅπου καὶ τὸ ὁμηρικὸ ἀμάω=θερίζω. Τὴ ρίζα αμ- ἀναγνωρίζει ὁ Russu 114, στὰ ὀνόματα Ἀμύντας, Ἀμαῖος, Ἀμάδας. Πὰ τὸ ποιητικὸ ρῆμα ἀμάω, Ἀ. Τσοπανάκης, *Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας* (Θεσσαλονίκη 1983) 353 κέ., 404, 405 (*Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῶν ποιητικῶν λέξεων: αἱ γλῶτται*, Ρόδος 1949, 52, 53), ὁ ἴδιος, *Γλωσσικὰ Μακεδονίας, Ἀρχαία Μακεδονία* 1 (Θεσσαλονίκη 1970) 348. Βλ. καὶ τὸ ὄνομα Ἀμαδίκας σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Πέλλας, σύνθετο πιθανὸν ἀπὸ τὴ ρίζα αμ- καὶ τὸ δίκ(η), Ἰ. Ἀκαμάτης, *Ξάνθος Δημητρίου καὶ Ἀμαδίκας, υἱός, Ἀμῆτος* 1987, 17.

104. Πὰ τὸ ἐθνικὸ Σκυδραῖος καὶ γιὰ τὴ Σκύδρα γενικότερα βλ. σ. 168, σημ. 56.

105. Πὰ τὸ ὄνομα Μένων, γνωστὸ στὴ Μακεδονία καὶ Θεσσαλία, Φ. Πέτσας, *ΑΕ* 1961, 14. Russu 202. Tataki, *Μελετήματα* 8 (1988) σ. 525 (index). Γουναροπούλου - Χατζόπουλος, *Ἐπιγραφές Βέροιας* 223, ἀρ. 141 (Tataki ἀρ. 1389), σ. 246, ἀρ. 182. Δήμιτσας Ι 42. Tataki, *Μελετήματα* 18 (1994) σ. 112 (index).

Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, Ι (1996) σ. 144, ΙΙ σ. 45 κέ., ἀρ. 22. Hatzopoulos - Loukopoulou, *Μελετήματα* 11, ΙΙ (1996) σ. 388 (index). Hatzopoulos, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 49, XI. Ἐκτὸς Μακεδονίας, Fraser - Matthews I 309, ΙΙ 309, ΙΙΑ 298, ΙΙΒ 282.

106. Πὰ τὸ ὄνομα Μόλων, Russu 203.

107. Πὰ τὸ ὄχι συνηθισμένο ὄνομα Τόλων βλ. Φ. Πέτσα, *ΑΕ* 1961, 24 κέ. Ἐκτὸς Μακεδονίας, Fraser - Matthews I 447 (Τόλλος), ΙΙΒ 411 (Τόλλος).

108. Τὸ ὄνομα Ἀδυμος εἶναι πολὺ συνηθισμένο στὴ Μακεδονία, ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. Ἐκτὸς τῶν ὄσων ἀναφέρει ὁ Φ. Πέτσας, *ΑΕ* 1961, 26 βλ. καὶ Kalléris I 86, σημ. 2, 3, σ. 292, σημ. 2, σ. 492, σημ. 2. Russu 164-165. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 269. Tataki, *Μελετήματα* 18 (1994) 30, ἀρ. 6. Ριζάκης - Τουράτσόγλου σ. 99, ΕΟΡ 101. Γουναροπούλου - Χατζόπουλος, *Ἐπιγραφές Βέροιας* σ. 423 (index). Ph. Petsas κ.ά., *Μελετήματα* 28 (2000) 121, ἀρ. 54. Hatzopoulos - Loukopoulou, *Μελετήματα* 11, ΙΙ (1996) σ. 375 (index). Ἐκτὸς Μακεδονίας, B. Helly, *Gonnoi* ΙΙ 118, 127. M. Hatzopoulos, *Θεσσαλία* (1994) 249. Fraser - Matthews ΙΙΒ 12-13.

109. Βλ. ὠνές Β, Γ, Δ, σ. 180 κέ., 185 κέ.

110. Βλ. ὠνῆ Β, σ. 180 κέ.

111. Βλ. ὠνῆ Γ, σ. 185 κέ.

112. Ἡ ἀποσπασματικότητα τῶν ὠνῶν τῆς σελ. ΙΙ δὲν ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε ἀνάλογη διάκριση τῶν μαρτύρων, βλ. καὶ σ. 188 κέ., 193 κέ.

113. Βλ. σ. 181 κέ.

μέ τον συνολικό ἀριθμὸ τῶν μαρτύρων τῶν δύο κατηγοριῶν τῶν ἄλλων ὠνῶν τῆς σελ. I, τουλάχιστον τῶν ὠνῶν B καὶ Γ. Ἐτσι, ἡ ἀπουσία τῆς διάκρισης τῶν μαρτύρων στὴν ὠνὴ A μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ μάλλον σὲ παράλειψη τοῦ χαρακτῆ ἀπὸ ἀβλεψία.

Ὠνὴ B

Ἀναγράφεται ὁλόκληρη ἡ ὠνὴ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ 10 στίχους. Στὸν στ. 1 δηλώνονται τὰ ὀνόματα τοῦ ἀγοραστῆ μετὰ τὸ πατρώνυμό του, Ζώπυρος Γοργία, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, εἶναι ἴδιος σὲ ὅλες τὶς ὠνές τῶν σελ. I καὶ II, τοῦ πωλητῆ, πιθανὸν Ἀδ[ρ]ά(σ)του¹¹⁴, τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀγοραπωλησίας, γῆ, καὶ ἡ περιοχὴ τοῦ ἀκινήτου τὴν περὶ Νέαν, πού συνεχίζεται καὶ στὸν στ. 2 πόλιν καὶ Δροιέσσας¹¹⁵. Τὸ ὄνομα τοῦ ἀγοραστῆ, Ζώπυρος¹¹⁶ καὶ τὸ πατρώνυμο Γοργίας¹¹⁷ εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ κοινὰ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Τὸ ὄνομα τοῦ πωλητῆ, πιθανότατα Ἀδραστος, εἶναι γνωστὸ στὴ Μακεδονία, ἀλλὰ ὄχι ἀπὸ τὰ πλέον διαδομένα¹¹⁸.

114. Ἀπὸ τὰ ὀνόματα τοῦ πωλητῆ, πού εἶχε προτείνει ὁ Φ. Πέτσας, ΑΕ 1961, 15 (Πλεύρατος, Πύρατος, Μέσατος, Ἀκρότατος, Μακάρτατος κλπ.) δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχύει κανένα, ἐφόσον τὰ δύο πρῶτα γράμματα πού ὑπάρχουν στὸ νέο τμήμα τῆς πλάκας Α1138 εἶναι ΑΔ-. Ἐτσι, προτείνουμε τὸ ὄνομα Ἀδραστος, μετὰ παράλειψη τοῦ σ, μιὰ ἀβλεψία πού δὲν εἶναι ἡ μόνη στὸ κείμενο τῶν ὠνῶν πού ἐξετάζουμε, βλ. σ. 161 καὶ σημ. 23. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ μᾶς ὁδηγεῖ ἡ φωτογραφία στὴ δημοσίευση τοῦ Φ. Πέτσα, ΑΕ 1961, 53, πίν. 1, ὅπου σώζεται τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς λέξης, -ΑΤΟΥ. Σήμερα διακρίνεται μόνον ἡ πάνω γωνία τοῦ Α, καθὼς τὸ κάτω μέρος του φαίνεται ὅτι ἀπολεπίστηκε παλιότερα, κατὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ δεξιοῦ τμήματος τῆς ἐνεπιγραφῆς πλάκας μετὰ γύψο στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης.

Λίγες εἶναι οἱ ὠνές τῆς Μακεδονίας μετὰ πωλητὲς περισσότερους ἀπὸ ἕναν, Μ. Γιούνη, Ἀρμενόπουλος 12, 1991, 37 καὶ ἔχουν σχετισθεῖ μετὰ περιπτώσεις ἰδιοκτησιῶν ἐξ ἀδαιρέτου σὲ ἀπογόνους, Β. Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Ἐπιγραφικῆς (Θεσσαλονίκη 2001) 84 καὶ σημ. 37-39.

115. Μετὰ τὴν Νέαν πόλιν σχετίζεται καὶ τὸ ἐθνικὸ Νε[απολίτ]ης (ἢ Νε[οπολίτ]ης) τοῦ στ. 4 τῆς ὠνῆς Α, βλ. σ. 169 καὶ σημ. 65. Πὰ τὸ τοπωνύμιο Δροιέσσας τῆς ὠνῆς Β καὶ Δροέστα τῆς ὠνῆς Γ βλ. καὶ σ. 183 κέ.

116. Πὰ τὸ ὄνομα Ζώπυρος, ἐκτὸς τῶν ἀναφορῶν τοῦ Φ. Πέτσα, ΑΕ 1961, 29, 33, βλ. καὶ Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, Νέες ἐπιγραφές τῆς Πέλλας, Μακεδονικά

26, 1987-88, 57 κέ. Π. Χρυσοστόμου, Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Ἐπιγραφικῆς 182 κέ. Hatzopoulos, Μελετήματα 22, I (1996) σ. 136, II σ. 76, ἀρ. 60. Hatzopoulos, Μελετήματα 6 (1988) σ. 61. D. M. Robinson, ΤΑΡΑ LXII, 1931, 49. Δήμιτσας I 1, II 690, 821. Κανασούλης 521-523. Ph. Petsas κ.ἀ., Μελετήματα 28 (2000) 125, ἀρ. 59 (Ζωπύρα). Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Νομὸς Κοζάνης: νεώτερα ἐπιγραφικὰ εὐρήματα, Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Ἐπιγραφικῆς 55 (Ζωπύρα). Γιουναροπούλου - Χατζόπουλος, Ἐπιγραφές Βέροιας 190, ἀρ. 103, σ. 234, ἀρ. 155. Tatakis, Μελετήματα 18 (1994) 45, ἀρ. 115. Tatakis, Μελετήματα 8 (1988) 161, ἀρ. 518, σ. 162, ἀρ. 519. Gauthier - Hatzopoulos, Μελετήματα 16 (1993) σ. 17 κέ. (βλ. Hatzopoulos, Μελετήματα 22, II (1990) 76, ἀρ. 60). Μ. Γιούνη, Τεκμήρια Β, 1996, 140. Hatzopoulos - Loukopoulou, Μελετήματα 11, I (1992) σ. 93, Κ12· II (1996) 259 κέ. Ἐκτὸς Μακεδονίας, Μισσοῦ 87. Κουμανούδης 831-837. Β. Helly, Gonnoi II 111. P. Cabanes, Études Épigraphiques 2, 1995, 108, ἀρ. 225-230, σ. 124, ἀρ. 330, σ. 160, ἀρ. 538. Fraser - Matthews I 197, II 195, IIIA 189 κέ., IIIB 177 κέ.

117. Πὰ τὸ ὄνομα Γοργίας, ἐκτὸς τῶν ἀναφορῶν τοῦ Φ. Πέτσα, ΑΕ 1961, 33, βλ. καὶ Russu 182. Kallérís I 291, σημ. 9, σ. 294, σημ. 7. Hatzopoulos - Loukopoulou, Μελετήματα 11, I (1992) σ. 87, Κ9, II (1996) 237, 321. Hatzopoulos, Μελετήματα 16 (1993) σ. 17 κέ. Ἐκτὸς Μακεδονίας, Κουμανούδης 391-392. Fraser - Matthews I 110, II 96, IIIA 101, IIIB 93.

118. Πὰ τὸ ὄνομα Ἀδραστος βλ. σημ. 114 καὶ

Τὸ πρῶτο τοπωνύμιο Νέα πόλις, μὲ σαφὴ χωρισμὸ τῶν δύο λέξεων, σχετίζεται πιθανότατα μὲ τὸ ἐθνικὸ τοῦ βεβαιωτῆ τῆς ὠνῆς Α, Ἀττίνα Ἀνδρονίκου: Νεαπολίτης (ἢ Νεοπολίτης)¹¹⁹. Ἡ θέσις τῆς Νέας πόλης, ποὺ ἔχει θεωρηθεῖ κώμη τῆς Μίεζας¹²⁰, δὲν εἶναι γνωστὴ ὡς σήμερα, τὸ ὄνομα ὅμως προϋποθέτει μιὰ νέα ἐγκατάσταση κοντὰ σὲ μιὰ ὑπάρχουσα πόλη. Δὲν εἶναι ἐπίσης γνωστὴ καὶ ἡ θέσις τῆς περιοχῆς μὲ τὸ τοπωνύμιο τοῦ στ. 2, Δροιέσστας, στὴν ὀνομαστικὴ τοῦ πληθυντικοῦ Δροιέσσται¹²¹, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἴδιο μὲ αὐτὸ ποὺ ἀναφέρεται στὸν στ. 2 τῆς ὠνῆς Γ, στὴ δοτικὴ τοῦ ἐνικοῦ ἀριθμοῦ, μὲ παράλειψη τοῦ ι τοῦ διφθόγγου οἱ καὶ μὲ ἓνα σ, ἐν Δροέσται (στὴν ὀνομαστικὴ τοῦ ἐνικοῦ Δροέστα). Ἡ διαφορετικὴ μορφή τοῦ ὀνόματος τοῦ τοπωνυμίου μπορεῖ νὰ ὀφείλεται εἴτε στὴν ὑπαρξὴ μιᾶς διαφορετικῆς παραλλαγῆς τοῦ στὴν περιοχὴ, εἴτε σὲ λάθος τοῦ χαρακτή¹²². Ἡ ἀπλὴ σύνδεση τῶν δύο τοπωνυμίων, Νέα πόλις καὶ Δροιέσσται, μὲ τὸν σύνδεσμο καὶ στοὺς στ. 1, 2 τῆς ὠνῆς Β ὑποδεικνύει ὅτι οἱ δύο περιοχὲς εἶχαν πιθανότατα τὰ ἴδια οἰκιστικὰ χαρακτηριστικά, χωρὶς ὅμως νὰ μποροῦμε νὰ τις κατατάξουμε μὲ βεβαιότητα σὲ πόλεις, κῶμες ἢ ἀπλὲς θέσεις, ἂν καὶ τὸ ἐθνικὸ Νεαπολίτης (ἢ Νεοπολίτης) τοῦ στ. 4 τῆς ὠνῆς Α, ἂν ἡ συμπλήρωση εἶναι ὀρθή, ἀποκλείει τὴν περίπτωσι τῆς ἀπλῆς θέσης. Τὸ βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι τὰ δύο τοπωνύμια ἀντιπροσωπεύουν γειτονικοὺς τόπους, ἐφόσον τὸ ἀκίνητο τῆς ὠνῆς Β βρισκόταν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τους (τὴν περὶ Νέαν πόλιν καὶ Δροιέσστας), ἐνῶ τὸ ἀκίνητο τῆς ὠνῆς Γ στὴ Δροέστα (ἐν Δροέσσται)¹²³.

Ἀκολουθεῖ στὸν στ. 2 ἡ ἔκτασις τοῦ πωλούμενου ἀκινήτου, πλῆθρα : ΡΟΘ : καὶ ἀκαίνας : ΟΗ :. Τὰ πλῆθρα εἶναι ἴδια μὲ αὐτὰ τῆς ὠνῆς Α, 179 (156.804 τ.μ.), ἀλλὰ οἱ ἄκαινες 78 (6.786 τ.μ.) καὶ ὄχι 75, ὅπως στὴν ὠνῆ Α, ἐπομένως τὸ μεταβιβαζόμενο ἀκίνητο τῆς ὠνῆς αὐτῆς ἦταν λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸ τῆς ὠνῆς Α (163.590 τ.μ.)¹²⁴. Ὁ στ. 2 τελειώνει μὲ τὴν ἔκφρασι τὰ ἐχόμενα, τυπικὴ στίς ὠνὲς γιὰ τὴ δήλωσι ἀμέσως μετὰ ἀπὸ αὐτὴν κτημάτων ποὺ γειτνιάζουν μὲ τὸ μεταβιβαζόμενο ἀκίνητο¹²⁵. Στὴν προκειμένη

Russu 165. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, I (1996) σ. 188, σημ. 1.

119. Βλ. σ. 168, σημ. 57, σ. 169, σημ. 65, σ. 177, σημ. 115.

120. Hatzopoulos, *Makedonia* 796.

121. Βλ. σημ. 122.

122. Τὸ πλησιέστερο γλωσσικὰ γνωστὸ τοπωνύμιο τῆς Ἠμαθίας, Δρόγα, προκύπτει ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ Δρογεάτης ποὺ μαρτυρεῖται σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Λευκόπετρας, βλ. Μ. Χατζόπουλο, Χώρα καὶ κῶμες τῆς Βέροιας, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* 63, 66, ὅπου ἡ Δρόγα ἀναφέρεται ὡς κώμη τῆς Βέροιας. Ἐπίσης, Ph. Petsas κ.ἄ., *Μελετήματα* 28 (2000) 153 κέ., ἀρ. 93 (γὰ τὴν ἴδια ἐπιγραφὴ, Φ. Πέτσας, *Ἡ Διεθνὲς Συνέδριον Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς* 303, 304).

123. Στ. 2 ὠνῆς Γ, βλ. σ. 183 κέ.

124. Πὰ τὸ πλῆθος καὶ τὴν ἄκαινα βλ. σ. 165 κέ.

125. Βλ. καὶ ὠνῆ Γ, στ. 2, σ. 184. Ἡ ἀναφορὰ τῶν ὀνομάτων τῶν ἰδιοκτητῶν γειτονικῶν στὰ μεταβιβαζόμενα ἀκίνητα κτημάτων εἶναι πολὺ συνηθισμένη στίς ὠνὲς τῆς Μακεδονίας, ὄχι μόνον γιὰ τὴν εὐκολο νὰ παραστοῦν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν προσδιορίζονταν ἔτσι καλύτερα ἡ θέσις καὶ τὰ ὄρια τῶν μεταβιβαζόμενων ἀκινήτων. Ὁ προσδιορισμὸς τῆς θέσης τῶν ἀκινήτων στίς γνωστὲς ὡς σήμερα ὠνὲς γίνεται μὲ τὴν μετοχὴ ἐχόμενος (σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία γένη, στὸν ἐνικὸ ἢ πληθυντικὸ ἀριθμὸ), τὴ λέξι γείτων καὶ τὸ ἐπίρρημα ἐξέτης ἢ ἐξῆς, ἀνάλογα μὲ τὸ τυπικὸ τῶν κειμένων κάθε περιοχῆς. Μ. Πούνη, *Ἀρμενόπουλος* 12, 1991, 38, 39. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 6 (1988) σ. 19 (ἐξέτης), 27 (ἐξέτης), 28 (ἐχομένη), 31 (ἐξῆς). Μ. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 20 (γείτων), 30

περίπτωση τὸ ἀκίνητο αὐτὸ γειτνίαζε μὲ κτήματα ποὺ εἶχε ἀγοράσει, προφανῶς παλιότερα, ὁ Ζώπυρος ἀπὸ τὸν Κρατερὸ¹²⁶ καὶ κτήματα ποὺ ἀνῆκαν στὸν Ἀττίνα. Οἱ δύο τελευταῖοι ἀναφέρονται χωρὶς πατρώνυμο, ἐπειδὴ τὰ ὀνόματά τους μὲ ὅλα τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα, πατρώνυμο καὶ πιθανὸν καὶ ἐθνικὸ, ἐφόσον πρόκειται γιὰ κατοίκους ἄλλων περιοχῶν, ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ. Ὁ Ἀττίνας Ἀνδρονίκου Νεαπολίτης (ἢ Νεοπολίτης), π.χ., εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς βεβαιωτὲς στὴν ὠνὴ Α. Ἡ ἔλλειψη τοῦ πατρωνύμου ἢ καὶ τοῦ ἐθνικοῦ τοῦ Κρατεροῦ ἴσως δηλώνει ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀναφέρονταν εἴτε στὸν πρῶτο χαμένο στίχο τῆς ὠνῆς Α¹²⁷, εἴτε σὲ ἄλλη ὠνὴ χαραγμένη στὴν ἴδια πλάκα, ψηλότερα ἀπὸ τὴν Α¹²⁸. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ χρῆση στὸν στ. 3 τοῦ ρήματος ἡγόρασεν ἀντὶ τοῦ ἐπρίατο τοῦ στίχου 1 ὅλων τῶν ὠνῶν τῆς σελ. Ι¹²⁹. Προφανῶς τὸ ρῆμα ἐπρίατο ἦταν τυπικὸ στὸν πρῶτο στίχο τῶν ὠνῶν αὐτῆς τῆς μορφῆς (ὁ Α ἐπρίατο παρὰ τοῦ Β), ἐνῶ στὸ ὑπόλοιπο κείμενο μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ ἄλλα συνώνυμα.

Ἀκολουθεῖ στοὺς στ. 3, 4 ἡ τιμὴ τοῦ πλέθρου, δραχμὲς Ο, δηλ. 70, ὅπως καὶ στὴν ὠνὴ Α, ἐπομένως ἡ πώληση τοῦ ἀκινήτου κόστισε 12.923 δραχμὲς. Ἡ ταυτότητα τῆς τιμῆς τοῦ πλέθρου μὲ αὐτὴν τῆς ὠνῆς Α ἐνισχύει τὴν πιθανότητα οἱ θέσεις τῶν μεταβιβαζόμενων ἀκινήτων στὶς δύο ὠνὲς νὰ ἦταν στὴν ἴδια περιοχὴ, ἀλλὰ καὶ τὴ συμπλήρωση τοῦ στ. 2 τῆς ὠνῆς Α μὲ τὸ τοπωνύμιον Δροιέσσται (περὶ Δροιέσστας). Στὸν στ. 4 δηλώνεται τὸ ὄνομα, τὸ πατρώνυμο καὶ τὸ ἐθνικὸ τοῦ βεβαιωτῆ, Ὁρέστης¹³⁰ Ζωΐλου¹³¹ Μαρι-

(γείτων), 34 (γείτων) κ.ἄ. Μ. Σιγανίδου, *ΑΔ* 21, 1966, 151 κέ. (τῶν ἐχομένων, γείτων). Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Ἐπιγραφικῆς* 85 (ἐχόμενον, γείτων). Πὰ ἄλλες περιοχές, *IG* XII 5, 872 (Τῆνος).

126. Στὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς, παρόλο ποὺ δὲν εἶναι ἀπόλυτα σαφὲς τὸ ὑποκείμενο τοῦ ρήματος ἡγόρασεν στὸν στ. 3, θεωροῦμε ὅτι εἶναι ὁ Ζώπυρος, ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν ὠνὴ Γ, στ. 3, 4, σ. 184. Πὰ τὸ ὄνομα Κρατερὸς (καὶ Κράτερος), καθαρὰ μακεδονικόν, *Russu* 195-196. *Kalléris* 291 κέ., σημ. 9, σ. 293, σημ. 1, σ. 322 κέ., σημ. 7, σ. 597, σημ. 1. *Berve* 446. *Δήμιτσας* 365, 369, 469. *Κανατσούλης* 796 (*Δήμιτσας* 369), 797. *Tataki*, *Μελετήματα* 8 (1988) 208, ἀρ. 770, σ. 310, 322, 375, 379. *Γουναροπούλου - Χατζόπουλος*, *Ἐπιγραφὲς Βέροιας* 147, ἀρ. 46, σ. 228, ἀρ. 145.

127. Στὴν περίπτωσιν αὕτῃ ὁ Κρατερὸς θὰ ἦταν ὁ πωλητής. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ τρόπου ἀπόκτησης ἀκινήτων εἶναι γνωστὴ καὶ σὲ ἄλλες ὠνὲς τῆς Μακεδονίας, Μ. Γιούνη, *Ἀρμενόπουλος* 12, 1991, 39. Φ. Πέτσας, *Η' Διεθνὲς Συνέδριο Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς* 281 κέ., 296.

128. Βλ. σ. 159 κέ.

129. *Pringsheim* ὁ.π. (σημ. 31) 100 κέ., ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τὸ ρῆμα ἀγοράζω χρησιμοποιεῖτο γιὰ

ἀγορὰ κινήτων ἀντικειμένων κυρίως στὸν χώρο τῆς ἀγορᾶς. Πὰ τὴ χρῆση τῶν δύο ρημάτων, *Αἰσχίν.* III 224. *Δημοσθ.* XXI 149-150, XXXII 14, XXXV 19. *Ἀριστοφ.* *Ἀχαρν.* 625, 729. *Ἱπ.* 1373-1374. Πὰ τὴ χρῆση τοῦ ρήματος κτῶμαι γιὰ περιπτώσεις κατοχῶν ἀπὸ κληρονομία, Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Ἐπιγραφικῆς* 85.

130. Πὰ τὸ ὄνομα Ὁρέστης, πολὺ γνωστὸ σ' ὅλο τὸν ἐλλαδικὸν χώρον τόσο ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγὲς ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές, *Δήμιτσας* 831. *Κανατσούλης* 1019-1022. *Russu* 206. *Kalléris* I 87, σημ. 4, σ. 291 κέ., σημ. 1, 9, σ. 292, σημ. 1, σ. 494, σημ. 3. *Γουναροπούλου - Χατζόπουλος*, *Ἐπιγραφὲς Βέροιας* 95, ἀρ. 4, σ. 186, ἀρ. 98, σ. 213, ἀρ. 134, σ. 335, ἀρ. 372. *Tataki*, *Μελετήματα* 8 (1988) 240, ἀρ. 978, σ. 326, 376. V. *Allamani-Souri - E. Voutiras*, *New Documents from the Sanctuary of Herakles Kynagidas at Beroia*, *Ἐπιγραφὲς Μακεδονίας* (Θεσσαλονίκη 1996) 13 κέ., 15 κέ. Ph. *Petsas* κ.ἄ., *Μελετήματα* 28 (2000) 185, ἀρ. 134. *Hatzopoulos - Loukopoulou*, *Μελετήματα* 7 (1989) σ. 38. Ριζάκης - Τουράτσουλου σ. 215 (index). Ἐκτὸς Μακεδονίας, *Μιτσός* 140 (Ὁρέστας). *Fraser - Matthews* II 354, IIIA 345, IIIB 327-328.

131. Πὰ τὸ ὄνομα Ζωΐλος, πολὺ κοινὸ σὲ ὅλο τὸν ἐλληνικὸν χώρον καὶ ἰδιαίτερα συνηθισμένο στὴ μακε-

νιαῖος¹³². Στή συνέχεια ἀναγράφεται ἡ τυπικὴ ἔκφραση τὴν τιμὴν ἔχει πᾶσαν, ὅπως καὶ στὸν στ. 3 τῆς ὠνῆς Α¹³³, ἐνῶ στοὺς στ. 5-7 ὑπάρχει ἡ χρονολογία τῆς πράξης μηνὸς Περιτίου, ἐπὶ ἐπιστάτου Ὀνομάρχου, ἱερέως τοῦ [Ἀ]σσκ[λ]ηπιοῦ Νικάνορος, ταγωνατῶν Εὐπολέμου, Νικάνορος, ὅπως καὶ στὴν ὠνὴ Α, μὲ μόνη διαφορὰ ὅτι ἐδῶ ἀναγράφεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ ποὺ ὑπηρετοῦσε ὁ ἱερέας Νικάνωρ, τοῦ Ἀσκληπιοῦ¹³⁴. Ἡ ταυτότητα τῶν χρονολογικῶν στοιχείων ἐπιβεβαιώνει τὴν ταυτόχρονη ἐκτέλεση τῶν ἀγοραπωλησιῶν τῶν ὠνῶν Α καὶ Β, ἀλλὰ καὶ τῶν Γ καὶ Δ, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ παραπάνω. Ἀκολουθεῖ, στοὺς στ. 7, 8 ἡ ἀναγραφή τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν πατρωνύμων δύο ἀτόμων, ποὺ ἀναφέρονται ὡς μάρτυρες δικ(α)στῶν, Λυσανίας¹³⁵ Σικίττου¹³⁶ καὶ Εὐπόλεμος¹³⁷ Τάρτιος¹³⁸ καὶ στή συνέχεια στοὺς στ. 8-10 τὰ ὀνόματα καὶ τὰ πατρώνυμα τεσσάρων ἀκόμα ἀτόμων, Νίκανδρος¹³⁹ Σιβυρτίου¹⁴⁰, Ὀλύμπιχος¹⁴¹ Σακόλα¹⁴², Τόλων¹⁴³ Ἀδύμου¹⁴⁴ καὶ Ἀσκλη-

δονικὴ προσωπογραφία, Δήμιτσας I 57, 299, 260-261, 300, 364, II 821, 871. Berve 339. Hatzopoulos - Loukopoulos, *Μελετήματα* 11, I (1992) σ. 87, 88, K9, σ. 91, K11· II (1996) 343. Κανατσούλης 507-518. Russu 187. Γουναροπούλου - Χατζόπουλος, *Ἐπιγραφὲς Βέροιας* σ. 429 (index). Tataki, *Μελετήματα* 18 (1994) 45, ἀρ. 112-113. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, I (1996) 62 κέ., σημ. 1, σ. 210, 212, 432, II 68, ἀρ. 51. Hatzopoulos - Loukopoulos, *Μελετήματα* 7 (1989) σ. 66, VI. Στ. Δροῦγον, Δὺ ὑφίστοι. Ἡ ἀναθηματικὴ στήλη τοῦ Ζωΐλου στήν Ἑδεσσα, *Ἐγνατία* 2, 1990, 45 κέ. Ἐκτὸς Μακεδονίας, Μιτσὸς 87. Κουμανούδης 822-829. B. Helly, *Gonnoi* II 121, 126, 262. P. Gabanes, *Études Épigraphiques* 2, 1995, 108, ἀρ. 223, 224. Fraser - Matthews I 195, 196, II 194, 195, IIIA 188 κέ., IIIB 176 κέ. Mihailov 47bis, 78ter, 204 κ.ά.

132. Πὰ τὸ ἐθνικὸ Μαριναιῖος καὶ τὴ Μαρινία, βλ. Φ. Πέτσας, *ΑΕ* 1961, 19, 49 κέ. *SEG* 24, 524. Hatzopoulos, *Makedonia* 795, 796, 804.

133. Βλ. σ. 167.

134. Βλ. σ. 170 κέ.

135. Ὁ Λυσανίας Σικίττου, πιθανὸν ὡς βεβαιωτῆς, ἐμφανίζεται καὶ στήν ὠνὴ ΣΤ, στ. 3, 4 τῆς σελ. II, βλ. σ. 188, 190. Πὰ τὸ πανελλήνιο ὄνομα Λυσανίας, ποὺ μαρτυρεῖται στὴ Μακεδονία ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., ἐκτὸς τῶν ὧσων ἀναφέρει ὁ Φ. Πέτσας, *ΑΕ* 1961, 27, βλ. καὶ Russu 199. Γουναροπούλου - Χατζόπουλος, *Ἐπιγραφὲς Βέροιας* 128, ἀρ. 24. Tataki, *Μελετήματα* 8 (1988) 218, ἀρ. 832, 833. Tataki, *Μελετήματα* 18 (1994) 56, ἀρ. 190, σ. 80, 96, 99, 100. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 280. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, II (1996) 83, ἀρ. 61, σ. 93, ἀρ. 79. Hatzopoulos - Loukopoulos, *Μελετήματα* 11, I (1992) 119, II (1996) σ. 282, 283. M. Hatzopoulos, Un prêtre d'Amphipolis dans la grande

liste des Théarodoques de Delphes, *BCH* 115, 1991, 345 κέ. M. Feyel, Nouvelles inscriptions d'Abdère et de Maronée, *BCH* 66-67, 1942-43, 198, ἀρ. 2. Ριζάκης - Τουράτσογλου σ. 34, ΕΛ18. Ἐκτὸς Μακεδονίας, P. Cabanes, *Études Épigraphiques* 2, 1995, 83, ἀρ. 68. J. Cl. Decourt, *Études Épigraphiques* 3, 1995, 22, ἀρ. 17, σ. 61, ἀρ. 50. Fraser - Matthews I 292, II 289, IIIA 281 κέ., IIIB 265.

136. Πὰ τὸ ὄνομα Σίκιττος, σπάνιο ὅπως φαίνεται στὴ Μακεδονία, ἀλλὰ καὶ στήν Ἑλλάδα γενικότερα, Fraser - Matthews I 405 (Σίκιννος)· II 397 (Σίκινος).

137. Πὰ τὸ ὄνομα Εὐπόλεμος βλ. σ. 170, σημ. 69.

138. Τὸ ὄνομα Τάρτις δὲν μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὸ ὄνομα Στάρτις στοὺς στ. 1, 2 καὶ 7 τῶν ὠνῶν Γ καὶ Δ ἀντίστοιχα, ποὺ φαίνεται ὅτι εἶναι μιὰ παραλλαγή τοῦ ἴδιου ὀνόματος μὲ προσθήκη ἢ παράλειψη τοῦ Σ ἀπὸ τὸν χαρακτή. Ἡ δήλωση ὥστόσο δύο φορὲς τοῦ ὀνόματος Στάρτις (ὠνὲς Γ, Δ) κάνει περισσότερο πιθανὴ αὐτὴ τὴ μορφή τοῦ ὀνόματος. Στὴ Βέροια μαρτυρεῖται τὸ ὄνομα Τάρυς, βλ. Γουναροπούλου - Χατζόπουλο, *Ἐπιγραφὲς Βέροιας* 205, ἀρ. 121. Tataki *Μελετήματα* 8 (1988) σ. 329, 378. Πὰ τὸ ὄνομα Στάρτις βλ. καὶ σ. 183, 186, 188.

139. Ὁ Νίκανδρος Σιβυρτίου ἐμφανίζεται πιθανὸν ὡς μάρτυρας καὶ στήν ὠνὴ ΣΤ στ. 5, 6 τῆς σελ. II, βλ. σ. 188, 190 κέ. Πὰ τὸ ἰδιαίτερα διαδομένο, πανελλήνιο ὄνομα (ὅπως καὶ τὸ παράγωγο ἀπὸ τὴ λέξη νίκη Νικάνωρ, σ. 170 καὶ σημ. 68, καὶ τὸ σύνθετο μὲ δεύτερο συνθετικὸ τὴ λέξη Νίκη, Ἀνδρόνικος, σ. 169 καὶ σημ. 64) Νίκανδρος (καὶ Νείκανδρος), ποὺ μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ στὴ Μακεδονία ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. μ.Χ., *IG* I 3, 89. Φ. Πέτσας, *ΑΕ* 1961, 35. Δήμιτσας I 46, 200, 222, 276. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, I (1996) σ. 211. Ὁ ἴδιος, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 20,

πιόδωρος¹⁴⁵ Σωπάτρου¹⁴⁶, τὰ ὅποια κατὰ τὸν Φ. Πέτσα διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὰ δύο προηγούμενα (Λυσανίας Σικίττου, Εὐπόλεμος Τάρτιος, μάρτυρες δικαστῶν) ὡς [μάρτυρες ἑναν]τία δικαστῶν, σύμφωνα μὲ τὴ συμπλήρωση ποὺ προτείνει στὸν στ. 8.

Ἔτσι, στὴν ὠνὴ Β ἐμφανίζεται ἕνα ἀκόμα θεσμικὸ ὄργανο τῆς διοίκησης τῶν μακεδονικῶν πόλεων στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο, οἱ δικαστές, οἱ ἀρμοδιότητες τῶν ὁποίων ἔχουν ἀπασχολήσει πολὺ τὴν ἔρευνα ὡς σήμερα¹⁴⁷, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχουν ἀκόμα γενικά ἀποδεκτὲς ἀπόψεις. Σ' αὐτὸ συντελοῦν καὶ οἱ περιορισμένες σχετικὲς μὲ τοὺς δικαστὲς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες τῆς Μακεδονίας, οἱ ὁποῖες δὲν σχετίζονται μὲ πράξεις ἀγοραπω-

52. Hatzopoulos - Loukopoulou, *Μελετήματα* 11, II (1996) σ. 295, 304. Russu 204. Ph. Petsas κ.ά., *Μελετήματα* 28 (2000) 146, ἀρ. 85 (Νικάνδρα), 147, ἀρ. 86. Tataki, *Μελετήματα* 8 (1988) σ. 525 (index). Hatzopoulos, *Μελετήματα* 16 (1993) σ. 153. Hatzopoulos - Loukopoulou, *Μελετήματα* 7 (1989) σ. 68, VIII. Tataki, *Μελετήματα* 18 (1994) 60, ἀρ. 219, 220. Γουναροπούλου - Χατζόπουλος, *Ἐπιγραφὲς Βέροιας* σ. 434 (index). Ἰ. Βοκοτοπούλου - Σ. Πρωτοψάλτη, *AEMΘ* 8, 1994, 299. Ριζάκης - Τουράτσογλου σ. 204-205 (index). Kalléris I 305, σημ. 1. Ἐκτὸς Μακεδονίας, Μιτσὸς 132. Κουμανούδης 1406-1407. B. Helly, *Gonnoi* I 129, 150. P. Cabanes, *Études Épigraphiques* 2, 1995, 124, ἀρ. 326. J. Cl. Decourt, *Études Épigraphiques* 3, 1995, 22, ἀρ. 17, σ. 61, ἀρ. 50. Fraser - Matthews I 329, II 330, IIIA 316 κέ., IIIB 299.

140. Πὰ τὸ ὄνομα Σιβύρτιος, ἐκτὸς τῶν ἀναφορῶν τοῦ Φ. Πέτσα, *ΑΕ* 1961, 34, βλ. Δήμιτσα II 976 (Σιβυρτιάδης). Russu 216. Ἐκτὸς Μακεδονίας, βλ. Fraser - Matthews II 397, IIIA 393.

141. Τὸ ὄνομα τοῦ Ὀλυμπίου Σακόλα ἀναφέρεται καὶ στὴν ὠνὴ ΣΤ, στ. 2, 3, τῆς σελ. II, βλ. σ. 188, 190. Τὸ ὄνομα Ὀλύμπιος, τυπικὸ τοῦ ΒΔ. ἐλληνικοῦ χώρου, μαρτυρεῖται στὴ Μακεδονία στὸν 4ο καὶ 3ο αἰ. π.Χ. Ἐκτὸς τῶν ἀναφορῶν τοῦ Φ. Πέτσα, *ΑΕ* 1961, 27, 28, βλ. καὶ Russu 206. Hatzopoulos - Loukopoulou, *Μελετήματα* 11, I (1992) σ. 75, K1, σ. 95, K14, σ. 119, II (1996) σ. 296, 297. Ἐκτὸς Μακεδονίας, Κουμανούδης 1511-1516. P. Cabanes, *Études Épigraphiques* 2, 1995, 117, ἀρ. 283, σ. 161, ἀρ. 552. Β. Πετράκος, *Ὁ Ὡρωπὸς καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου* (Αθήναι 1968) 156, 163, 187, 188. Fraser - Matthews I 348 κέ., II 351, IIIA 340, IIIB 324.

142. Ὁ Φ. Πέτσας στὴν ὠνὴ ΣΤ, στ. 3, τῆς σελ. II, βλ. σ. 188, θεωρεῖ τὸ σωζόμενο Σακ- ἐθνικὸ, *ΑΕ* 1961, 33, 34. Τὸ ὄνομα Σακόλας φαίνεται ὅτι εἶναι σπάνιο στὴ Μακεδονία καὶ γενικότερα στὸν ἐλληνικὸν ὄρειον, βλ. Fraser - Matthews IIIA 387 (Ἰλλυρία).

143. Πὰ τὸ ὄνομα Τόλων βλ. σ. 176 καὶ σημ. 107.

144. Πὰ τὸ ὄνομα Ἄδυμος βλ. σ. 176 καὶ σημ. 108.

145. Πὰ τὸ ὄνομα Ἀσκληπιόδωρος (καὶ Ἀσκληπιόδωρος) βλ. σ. 175 καὶ σημ. 95.

146. Πὰ τὸ ὄνομα Σώπατρος βλ. σ. 175 καὶ σημ. 96.

147. Οἱ παλιότερες ἀπόψεις ὅτι οἱ δικαστὲς ἀνήκαν στὴ βασιλικὴ ἐκείνη γραφειοκρατία ποὺ διοικοῦσε τὶς μακεδονικὲς πόλεις τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντιγονιδῶν μὲ πλήρη ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν βασιλιά, ἀμφισβητοῦνται ἀπὸ τὴ νεότερη ἔρευνα, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς ἐπιστάτες, Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, I (1996) 378 κέ., 482 κέ. Πὰ τοὺς δικαστὲς βλ. J. Touloumakos, *Δικασταὶ=Judices, Historia* 18, 1969, 407 κέ. Γενικότερα γιὰ τὴν ἀπονομὴ δικαιοσύνης στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, J. W. Headlamm, *The Procedure of the Gortynian Inscription, JHS* 13, 1892, 48 κέ. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World* (Oxford 1941) I 348, 440, σημ. 241, III 1429, σημ. 241, 1476, σημ. 56. Ch. Bradford Welles, *Royal Correspondences in the Hellenistic Period* (Rome 1966) 222 κέ., 224, 234. Πὰ τὴ Μακεδονία βλ. καὶ N. Hammond - G. T. Griffith, *A History of Macedonia* I (Oxford 1979) 392 κέ., 395, σημ. 1. Πὰ τὶς μετακινήσεις δικαστῶν γιὰ ἐκδίκαση ὑποθέσεων στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ ἀπὸ ἄλλες πόλεις καὶ τὶς τιμητικὲς διακρίσεις ποὺ τοὺς ἀπονέμονταν, W. W. Tarn - G. T. Griffith, *Hellenistic Civilisation* (London 1952) 88 κέ. B. Helly, *Gonnoi* I σ. 114 κέ., II ἀρ. 77-80, 84, 90-91. *IG* VII 2, 4130. *IG* IX 2, 507, 1230. *IG* XII 2, 530. *IG* XII 5, 870. *SEG* 1, 363. J. F. Hiller von Gaertringen, *Inscriptionen von Priene* (Berlin 1906) 53, 54, 59, 61. Ὁ Φ. Πέτσας, *ΑΕ* 1961, 23 κέ., ὑποστηρίζει ὅτι οἱ μάρτυρες δικαστῶν δὲν παρίσταντο ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ νόμου γενικά, ἀλλὰ ἐκπροσωποῦσαν βασιλικά ἢ ἄλλα συμφέροντα (π.χ. ἱεροῦ) σὲ μιὰ πράξη ἀγοραπωλησίας, στὴν ὁποία ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς συμβαλλόμενους ἦταν ὁ βασιλιάς, ἡ πόλη, τὸ ἱερό κλπ.

λησίαις¹⁴⁸. Ἡ ἀναφορὰ μαρτύρων δικαστῶν στίς πράξεις αὐτὲς εἶναι γνωστὴ ὡς σήμερα στὴ Μακεδονία μόνον ἀπὸ τὶς ὠνὲς ποὺ ἐξετάζουμε. Οἱ μελετητὲς τοῦ θέματος παραλληλίζοντας τὶς ἀρμοδιότητες τῶν μαρτύρων δικαστῶν μὲ αὐτὲς τῶν βασιλικῶν δικαστῶν, ποὺ ἀναφέρονται ὡς μάρτυρες ἀγοραπωλησιῶν σὲ ἐπιγραφικὸ κείμενο τῆς Εὐρωποῦ τῆς Μεσοποταμίας, τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.¹⁴⁹, κατέληξαν στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ μάρτυρες δικαστῶν ἐκπροσωπώντας κάποια ἐξουσία (βασιλική, ἱεροῦ κλπ.), ἐπιτελοῦσαν λειτουργία ἀνάλογη μὲ αὐτὴν τῶν βασιλικῶν δικαστῶν τῆς Εὐρωποῦ, δηλ., ἐκτὸς τῶν ἄλλων καθηκόντων τους, παρίσταντο καὶ ὡς μάρτυρες στίς πράξεις ἀγοραπωλησιῶν¹⁵⁰. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ ἡ ἀναγραφὴ ἀκόμα μιὰ φορὰ τῶν βασιλικῶν δικαστῶν στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Ἀσβεσταριοῦ Παννιτσῶν¹⁵¹, ὅπου ἡ πράξη τῆς ἀγοραπωλησίας ἐκδικάζεται ἐνώπιόν τους καὶ διατυπώνεται ἡ ἄποψη ὅτι ἀποτελοῦσαν πιθανότατα ἓνα δευτεροβάθμιο δικαστικὸ ὄργανο ὀρισμένο ἀπὸ τὸν βασιλιά, τὸ ὁποῖο ἀνάμεσα στὰ ἄλλα καθήκοντά του θὰ εἶχε καὶ τὴν ἐκδίκαση ἀποφάσεων τοπικῶν δικαστηρίων μὲ θέμα ἀγοραπωλησίαις, οἱ ὁποῖες δὲν εἶχαν γίνεи ἀποδεκτὲς ἀπὸ τοὺς συμβαλλόμενους¹⁵². Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, οἱ ἄλλοι μάρτυρες τῆς ὠνῆς Β, ποὺ δὲν εἶναι μάρτυρες δικαστῶν, οἱ [μάρτυρες ἑναν]τία δικαστῶν κατὰ τὸν Φ. Πέτσα (Νίκανδρος Σιβυρτίου, Ὀλύμπιχος Σακόλα, Τόλων Ἀδύμου καὶ Ἀσκληπιόδωρος Σωπάτρου) πρέπει νὰ ἦταν ἀπλοὶ ἰδιῶτες¹⁵³. Ἡ συμπλήρωση τοῦ Φ. Πέτσα στὸν στ. 8, [μάρτυρες ἑναν]τία δικαστῶν, μετὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ δεξιοῦ τμήματος τῆς ἐνεπιγραφῆς πλάκας δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχύει, καθὼς μετὰ τοῦ τελευταίου γράμματος τοῦ δεξιοῦ τμήματος, Μ, καὶ τοῦ πρώτου γράμματος τοῦ ἀριστεροῦ, Τ, ὁ χῶρος ἐπαρκεῖ ὅχι γιὰ περισσότερα ἀπὸ δύο γράμματα. Ἐτσι, μπορούμε νὰ ἀποδώσουμε τὸ Μ στὴν ἀρχικὴ πρόθεση τοῦ χαρακτὴ νὰ ἐπαναλάβει τὴ λέξη μάρτυρες, πράγμα ποὺ

148. Οἱ δικαστὲς μαζί μὲ τὸν ἐπιστάτη, εἶχαν ὡς καθήκον τὴν προστασία τῆς περιουσίας τοῦ ἱεροῦ τοῦ θεοῦ Σάραπ, ὅπως ἀναφέρεται σὲ διάγραμμα τοῦ Φιλίππου Ε' ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (187/86 π.Χ.), *IG X 2, 3*. Σ. Πελεκίδης, Ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ τὴν κοινωνία τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης, *ΕΕΦΣΠΘ* 1933, Παράρτ. Β' (Θεσσαλονίκη 1934) 6 κέ., 16 κέ., 23 κέ. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, I (1996) σ. 377-380, II σ. 39-40, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Δικαστὲς καὶ ὁ ὑπεπιστάτης εἰσηγοῦνται ψήφισμα τῆς πόλης τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀδμήτου Βόκρου, αὐτόθι II σ. 67, 68. Σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Δράμας μὲ στρατιωτικὸ διάγραμμα τοῦ Φιλίππου Ε' ἀναφέρεται ἓνας δικαστὴς ὡς βασιλικὸς ἀξιωματοῦχος, Π. Νίγδελς - Κ. Σιομανίδης, *Ἀρχαία Μακεδονία* VI, 2 (1999) 818. Πὰ τὴν ὑπαρξὴ collegium δικαστῶν στίς μακεδονικὲς πόλεις βλ. J. Touloumakos, *Historia* 18, 1968, 407 κέ.

149. Ch. Bradford Welles - R. O. Fink and J. Fr. Gilliam, *The Parchments and Papyri, The Excavations at Dura Europos, Final Report V*, 1 (New Haven 1959) 98 κέ., ἀρ. 18, σ. 104 κέ., ἀρ. 19, σ. 122 κέ., ἀρ. 24.

150. Μάρτυρες δικαστῶν ἀναφέρονται καὶ σὲ συμβόλαια μίσθωσης καὶ πώλησης κτημάτων ἱερῶν ἀπὸ ἰδιῶτες στὴν Ὀλυμμο καὶ τὰ Μύλασα τῆς Καρίας, Touloumakos ὁ.π. (σημ. 148) 409. W. Judeich, Olymos, *AM* 14, 1889, 367 κέ., 370, ἀρ. 1, 372, ἀρ. 2. W. H. Buckler, Documents from Mylasa, *BSA* 22, 1916-1918, 190 κέ., 200, 201, ἀρ. III. Ἡ Μ. Πούνη ὑποστηρίζει ὅτι στίς ὠνὲς τῶν Λευκαδίων ἀντικατοπτρίζεται τὸ δίκαιο τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ οἱ μάρτυρες τῶν ὠνῶν αὐτῶν παραλληλίζονται μὲ τοὺς μάρτυρες ἱερέων τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἰδιωτῶν στίς ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφὲς τῶν Δελφῶν, Μ. Πούνη, *Ἀρμενόπουλος* 12, 1991, 48.

151. Π. Χρυσοστόμου, *Τεκμήρια Γ*, 1997, 31-32.

152. Πὰ τὴ συσχέτιση τῶν ὠνῶν στίς ὁποῖες παρίστανται δικαστὲς μὲ κληρονομικὰ θέματα βλ. Β. Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Ἐπιγραφικῆς* 84. Π. Χρυσοστόμου, *Τεκμήρια Γ*, 1997, 29 κέ.

153. Φ. Πέτσας, *ΑΕ* 1961, 23, 24.

δὲν κάνει τελικά, ὅπως καὶ στὴν ὠνή Γ (στ. 8), συνεχίζοντας μὲ τὴν ἔκφραση, ὅχι ἐναντία δικαστῶν, ἀλλὰ ἀντία δικαστῶν, ποὺ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν μαρτύρων τῶν ἰδιωτῶν¹⁵⁴.

Ἡ ἀναφορὰ στὶς ὠνές Β καὶ Δ¹⁵⁵, δύο μαρτύρων δικαστῶν, καὶ μάλιστα τῶν ἰδίων προσώπων (Λυσανίας Σικίττου, Εὐπόλεμος (Σ)Τάρτιος), ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐπίσημη ιδιότητά τους ὡς ἐκπροσώπων τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας. Ὁ ἓνας μάλιστα ἀπὸ αὐτοὺς, ὁ Λυσανίας Σικίττου, εἶναι μάρτυρας δικαστῶν καὶ στὴν ὠνή Γ, ὅπου οἱ μάρτυρες τῆς δεύτερης κατηγορίας χαρακτηρίζονται ὡς «μάρτυρες τῶν ἄλλων»¹⁵⁶. Πρέπει ἀκόμα νὰ σημειωθεῖ ἡ διάκριση τοῦ μάρτυρα Εὐπολέμου (Σ)Τάρτιος ἀπὸ τὸν ταγωνάτα Εὐπόλεμο μὲ τὴν προσθήκη πατρωνύμου στὸν πρῶτο καὶ ἡ ἔλλειψη δήλωσης ἐθνικοῦ τῶν μαρτύρων δικαστῶν, σὲ ὅλες τὶς ὠνές, ὅπου αὐτοὶ ἀναφέρονται, ποὺ βεβαιώνει ὅτι πρέπει νὰ ἦταν κάτοικοι τῆς περιοχῆς στὴν ὁποία τελέσθηκαν οἱ ἀγοραπωλησίες¹⁵⁷.

Μετὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται πολὺ πιθανὸ ἡ παρουσία δύο κατηγοριῶν μαρτύρων στὶς ὠνές ποὺ ἐξετάζουμε νὰ ὀφείλεται εἴτε σὲ ἓνα καθορισμένο τυπικὸ τῶν πράξεων ἀγοραπωλησίας, χαρακτηριστικὸ τῆς περιοχῆς, στὴν ὁποία πραγματοποιήθηκαν, εἴτε στὴν ιδιαιτερότητα τῶν συγκεκριμένων ὑποθέσεων, ἐξαιτίας τῆς ὑπαρξῆς πιθανῶν ἀμφισβητήσεων, ποὺ θὰ ἀφοροῦσαν στὸν καθορισμὸ τοῦ ἀντιτίμου, στὴν ἔκταση τῶν ἀκινήτων ἢ καὶ στὸ μέγεθος τῶν μεταβιβαζομένων ἐκτάσεων στὸ ἴδιο ἄτομο.

Ὠνή Γ

Ἀναγράφεται ὁλόκληρη ἡ ὠνή μὲ 9 στίχους. Στὸν στ. 1 καὶ σὲ μέρος τοῦ 2 ὑπάρχουν τὰ ὀνόματα καὶ τὰ πατρώνυμα τοῦ ἀγοραστῆ, Ζώπυρος¹⁵⁸ Γοργία¹⁵⁹, ὅπως στὴν ὠνή Β καὶ πιθανότατα στὴν Α, καὶ τοῦ πωλητῆ, Εὐπόλεμος¹⁶⁰ Στάρτιος¹⁶¹, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν ὠνή Β (στ. 8, Εὐπόλεμος Τάρτιος) καὶ μαρτυρεῖται καὶ στὴν ὠνή Δ (στ. 7) ὡς μάρτυρας δικαστῶν¹⁶². Τὸ τοπωνύμιον Δροέσται στὸν στ. 2, δοτικὴ ἐνικοῦ ἀριθμοῦ τοῦ

154. Πὰ τὸ ἐπίρρημα ἀντία (καὶ ἀντίον), παράγωγο τοῦ ἐπιθέτου ἀντίος, -α, -ον, ποὺ ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ ἐνώπιον, ὅταν ἀκολουθεῖται ἀπὸ οὐσιαστικὸ σὲ γενικὴ πτώση, βλ. Ὁμ. Φ 481 καὶ ο 377, Ἡρόδ. I 80, 133· III 160· VII 209.

155. Βλ. στ. 7 τῆς ὠνῆς Δ, σ. 187 κέ.

156. Ὠνή Γ, στ. 7-9, σ. 185 κέ. Πὰ τὴν παράλειψη τοῦ δεύτερου μάρτυρα δικαστῶν στὴν ὠνή αὐτὴ βλ. σ. 186. Καὶ οἱ μάρτυρες τῆς ὠνῆς Δ πρέπει νὰ ἦταν διαφοροποιημένοι, ὅπως δηλώνει ἡ παρουσία δύο μαρτύρων δικαστῶν στὸν στ. 8, βλ. σ. 187 κέ.

157. Ἡ παρουσία τοῦ Ἀσκληπιόδωρου Σωπάτρου, μάρτυρα ἀντία δικαστῶν στὴν ὠνή Β καὶ πιθανὸν μάρτυρα δικαστῶν στὴν ὠνή Α, ἀν δεχθούμε ὡς ὀρθὴ τὴν ἄποψη τῆς παράλειψης τῆς σχετικῆς ἔκφρασης ἀπὸ τὸν χαράκτη, βλ. σ. 177 κέ., γεννᾷ ἕνα

ἀκόμα ἐρώτημα γιὰ τοὺς μάρτυρες δικαστῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἐκπροσώπηση τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ἀπὸ αὐτοὺς μόνιμα ἢ γιὰ ὀρισμένο χρόνο ἢ γιὰ καθορισμένες ὑποθέσεις.

158. Πὰ τὸ ὄνομα Ζώπυρος βλ. σ. 177 καὶ σημ. 116.

159. Πὰ τὸ ὄνομα Γοργίας βλ. σ. 177 κέ. καὶ σημ. 117.

160. Πὰ τὸ ὄνομα Εὐπόλεμος βλ. σ. 170 καὶ σημ. 69.

161. Πὰ τὰ πλησιέστερα στὸ Στάρτις ὀνόματα, Φ. Πέτσας, ΑΕ 1961, 26 (Στάρτοφος). Tataki, *Μελετήματα* 8 (1988) σ. 394. Κανατσούλης 1316 (Στάτιος). Βλ. καὶ σ. 180 κέ. γιὰ τὸν Εὐπόλεμο Τάρτιος, μάρτυρα δικαστῶν τῆς ὠνῆς Β.

162. Βλ. σ. 180 κέ., 188 κέ.

ὀνόματος Δροέστα, φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ ἴδιο μὲ αὐτὸ πού ἀναφέρεται στὸν στ. 2 τῆς ὠνῆς Β, στὴν αἰτιατικὴ τοῦ πληθυντικοῦ ἄριθμοῦ, Δροιέσστας¹⁶³. Ἀκολουθεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς ὠνῆς, γῆ φιλή, ἐκχερσωμένη, κατάλληλη γιὰ καλλιέργεια, ἔκφραση γνωστῆ καὶ ἀπὸ ἄλλες ὠνές τῆς Μακεδονίας¹⁶⁴. Δὲν διασώζεται ἡ ἔκτασή της, ὁ ἀριθμὸς ὅμως τῶν πλέρων πρέπει νὰ δηλωνόταν καὶ ἐδῶ μὲ τρία γράμματα, χωρὶς ὅμως νὰ ἀκολουθοῦν ἄκαινες. Ἐπομένως ἡ ἔκταση τοῦ μεταβιβαζόμενου ἀκινήτου θὰ ἦταν πάνω ἀπὸ 100 πλέθρα, ὅπως καὶ στὶς ὠνές Α καὶ Β.

Στὴ συνέχεια, στ. 2, 3, ὑπάρχει, ὅπως καὶ στὴν ὠνὴ Β, ἡ μετοχὴ τὰ ἐχόμενα, γιὰ νὰ προσδιορισθεῖ καλύτερα ἡ θέση τοῦ ἀκινήτου, πού συνορεύει μὲ τὰ ἀμπέλια τοῦ Ἀττίνα¹⁶⁵ καὶ τὴ γῆ πού εἶχε ἀγοράσει παλιότερα ὁ Ζώπυρος ἀπὸ τὸν Βίωνα¹⁶⁶. Καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν ὠνὴ Β, ὑπάρχει τὸ ρῆμα ἡγόρασεν, ἀντὶ τοῦ ἐπρίατο τοῦ στ. 1¹⁶⁷.

Ἰδιοκτησία ἀμπελιῶν ἀναφέρεται μόνον σ' αὐτὴν τὴν ὠνὴ τῆς σελ. Ι (στ. 3)¹⁶⁸. Ἡ ἀναφορὰ ἀμπελιῶν ὡς ἀντικειμένου ἀγοραπωλησίας δὲν εἶναι πολὺ συχνή στὴ Μακεδονία¹⁶⁹. Ὁ Ἀττίνας καὶ ὁ Βίων ἀναφέρονται χωρὶς πατρώνυμα καὶ ἐθνικά, ἐπειδὴ προφανῶς αὐτὰ ἦταν ἤδη γνωστὰ ἀπὸ τὶς ἄλλες ὠνές¹⁷⁰. Τὸ πατρώνυμο καὶ ἴσως καὶ τὸ ἐθνικὸ τοῦ Βίωνος, ὄνομα πού ἀναφέρεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ¹⁷¹, δὲν ἀποκλείεται νὰ δηλώνονταν στὸν πρῶτο στίχο τῆς ὠνῆς Α ἢ σὲ ἄλλες ὠνές, πού ἀναγράφονταν στὸ χαμένο σήμερα ἐπάνω τμῆμα τῆς λίθινης πλάκας¹⁷².

163. Βλ. σ. 166, 177 κέ.

164. Μ. Πούνη, *Ἀρμενόπουλος* 12, 1991, 38. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 25. Ὁ ἴδιος *Μελετήματα* 5 (1988) σ. 17 κέ. (ἔνδενδρος γῆ), 35, σημ. 2. Ριζάκης - Τουράτσογλου σ. 86, ΕΟΡ 87. Α. Σ. Αρvanitopoulos, *Inscriptions inédites de Thessalie*, *RPh* 35, 1911, 133. Χ. Μακαρόνας, *ΑΕ* 1934-35, 18. Β. Μισαηλίδου, Δύο ἐπιγραφές ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, *ΑΔ* 35, 1980, Α, 228.

165. Βλ. καὶ ὠνὴ Β, στ. 3, ὅπου ἀναφέρεται γειτονικὸ στὸ μεταβιβαζόμενο κτήμα, πού εἶχε ἀγοράσει ὁ Ζώπυρος ἀπὸ τὸν Κρατερό. Πὰ τὴ μετοχὴ τὰ ἐχόμενα καὶ τὴ δήλωση γειτονικῶν στὰ μεταβιβαζόμενα ἀκίνητα κτημάτων, βλ. σ. 178. Πὰ τὸ ὄνομα Ἀττίνας βλ. σ. 168 κέ. καὶ σημ. 63.

166. Πὰ τὸ ὄνομα Βίων, γνωστὸ στὴ Μακεδονία, ἀλλὰ σὲ ἄλλες περιοχές τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, ἐκτὸς τῶν ἀναφορῶν τοῦ Φ. Πέτσα, *ΑΕ* 1961, 27, βλ. καὶ Γουναραπούλου - Χατζόπουλο, *Ἐπιγραφές Βέροιας* 227, ἀρ. 144. Ἐκτὸς Μακεδονίας, Β. Helly, *Gonnoi* II 120. Fraser - Matthews I 102, II 88, IIIA 91, IIIB 86 κέ.

167. Πὰ τὴ χρῆση τῶν ρημάτων ἀγοράζω καὶ πρίαμαι βλ. σ. 179 καὶ σημ. 129.

168. Πὰ ἀγοραπωλησιές ἀμπελιῶν, Π. Χρυσόστο-

μου, *Τεκμήρια* Γ, 1997, 24, 39 κέ. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 6 (1988) σ. 23, II. Ὁ ἴδιος, *Μελετήματα* 14 (1991) σ. 33, VI. Β. Μισαηλίδου, *ΑΔ* 35, 1980, Α, 227, 229. Α. Σ. Αρvanitopoulos, *RPh* 35, 1911, 132 κέ. Βλ. καὶ ὠνὴ ἀμπελιῶν ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, *IG* XII 7, 62. Πὰ τὴν καλλιέργεια ἀμπελιῶν στὴν περιοχή τῆς Πέλλας, Μ. Λιλιμπάκη-Ήκαμάτη, Στοιχεῖα «γεωργικῆς τέχνης», *ΑΕΜΘ* 2, 1988, 91 κέ. Ἡ ἴδια, *Ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀμπελιοῦ καὶ στοιχεῖα τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου στὴν Πέλλα, Ἀμπελοοικονομικὴ ἱστορία στὸ χώρο τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης* (Ἀθήνα 1998) 60 κέ.

169. Π. Χρυσόστομος, *Τεκμήρια* Γ, 1997, 41 καὶ σημ. 92, 93 μὲ ἀναφορὴς ἀμπελιῶν σὲ ἀγοραπωλησιές, δωρεές καὶ χορήγηση προνομίων σὲ ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ στὴν ὠνὴ τοῦ Ἀσβεσταρίου ἡ ἀναφορὰ γείτονα τοῦ μεταβιβαζόμενου ἀκινήτου μὲ τὸ ὄνομα Ἀττίνας. Βλ. καὶ Cl. Vatin, *Une inscription inédite de Macédoine*, *BCH* 86, 1962, 57 κέ.

170. Ὁ Ἀττίνας Ἀνδρονίκου Νεαπολίτης (ἢ Νεοπολίτης) ἀναφέρεται στὴν ὠνὴ Α ὡς βεβαιωτῆς (στ. 4), ἀλλὰ καὶ στὴν ὠνὴ Β (στ. 3), ὡς γείτονα τοῦ μεταβιβαζόμενου ἀκινήτου, βλ. σ. 168 κέ., 179.

171. Βλ. σημ. 166.

172. Βλ. σ. 159 κέ.

Ἀκολουθοῦν στὸν στ. 4 ἡ τιμὴ τοῦ πλέρου, δραχμὲς Ο (70), ὅπως καὶ στίς ὠνές Α καὶ Β¹⁷³, καὶ ἡ γνωστὴ ἔκφραση τὴν τιμὴν ἔχει πᾶσαν¹⁷⁴. Στὸν στ. 5 ἀναφέρεται ὁ βεβαιωτὴς Ἀττίνας Ἀνδρονίκου, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς βεβαιωτὲς τῆς ὠνῆς Α καὶ ιδιοκτήτης κτημάτων γειτονικῶν τῶν μεταβιβαζόμενων ἀκινήτων στίς ὠνές Β καὶ Γ, ἐπομένως καλὸς γνώστης τῆς περιοχῆς καὶ τῶν ιδιοκτησιῶν της. Παραλείπεται τὸ ἐθνικὸ Νεαπολίτης (ἢ Νεοπολίτης), καθὼς φαίνεται ὅτι εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν ὠνὴ Α¹⁷⁵. Ἡ δήλωση τοῦ πατρωνύμου, ἀντίθετα μὲ τίς ἀναφορὲς μόνον τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀττίνα στὴν ὠνὴ Β καὶ στὸν στ. 3 τῆς ὠνῆς Γ ὡς γείτονα, φαίνεται ὅτι γίνεται λόγω τῆς σημαντικῆς παρουσίας του ὡς ἐγγυητῆ στὴν ἴδια ὠνὴ. Ἀκολουθοῦν στοὺς στ. 5-7 τὰ ἴδια μὲ τίς ὠνές Α καὶ Β στοιχεῖα γιὰ τὴν δήλωση τῆς χρονολογίας, δηλ. ὁ μῆνας Περίτιος¹⁷⁶, ὁ ἐπιστάτης Ὀνόμαρχος¹⁷⁷, ὁ ἱερέας Νικάνωρ¹⁷⁸, χωρὶς τὴν δήλωση τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ¹⁷⁹, οἱ ταγωνᾶται Εὐπόλεμος, Νικάνωρ¹⁸⁰, ποὺ μαρτυροῦν τὸ σύγχρονο τῶν πράξεων. Στὴ συνέχεια, στοὺς στ. 7-9, ἀναφέρονται οἱ μάρτυρες. Ὁ Λυσανίας Σικίττου¹⁸¹ εἶναι πάλι μάρτυρας δικαστῶν¹⁸², ὅπως καὶ στίς ὠνές Β (στ. 7, 8) καὶ Δ (στ. 7), οἱ ὑπόλοιποι, Νίκανδρος Σιβυρτίου¹⁸³, Ὀλύμπιχος Σακόλα¹⁸⁴, Ἀντιλέων¹⁸⁵ Φιλάγρου¹⁸⁶ καὶ Τόλων¹⁸⁷ Ἀδύμου¹⁸⁸ ἀναφέρονται ὡς μάρτυρες «τῶν ἄλλων». Ἡ τελευταία αὐτὴ ἔκφραση, ποὺ φαίνεται ὅτι ἔχει τὴν ἴδια σημασίαν μὲ τὴν ἔκφραση [ἀν]τίς δικαστῶν τῆς ὠνῆς Β (στ. 8), μᾶς ὁδηγεῖ σὲ μία σαφέστερη διαφοροποίηση τῶν μαρτύρων στίς πράξεις ἀγοραπωλησιῶν, στίς ὁποῖες, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ παραπάνω, ἦταν παρόντες οἱ μάρτυρες δικαστῶν, δηλ. αὐτοὶ ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴν δικαστικὴ ἐξουσία τὴν ὁποία καὶ πιθανότατα ἐκπροσωποῦσαν καὶ οἱ μάρτυρες τῶν ἄλλων, δηλ. αὐτοὶ ποὺ ἦταν παρόντες γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν δικαιωμάτων τῶν ιδιωτῶν ποὺ

173. Βλ. στ. 2, 3 τῆς ὠνῆς Α καὶ 3, 4 τῆς ὠνῆς Β, σ. 165, 179.

174. Βλ. σ. 167.

175. Βλ. σ. 168. Στὴν ὠνὴ Β (στ. 3) ἀναφέρεται μόνον τὸ ὄνομα Ἀττίνας, βλ. σ. 179.

176. Βλ. σ. 169 κέ.

177. Βλ. σ. 170 καὶ σημ. 67.

178. Βλ. σ. 170 καὶ σημ. 68.

179. Ὅπως καὶ στὴν ὠνὴ Α, στ. 5, σ. 170.

180. Βλ. σ. 170, 172 κέ.

181. Πὰ τὰ ὀνόματα Λυσανίας καὶ Σικίττος βλ. σ. 180, σημ. 135-136.

182. Πὰ τοὺς δικαστὲς βλ. σ. 181 κέ.

183. Πὰ τὰ ὀνόματα Νίκανδρος καὶ Σιβύρτιος βλ. σ. 180 κέ. καὶ σημ. 139-140.

184. Πὰ τὰ ὀνόματα Ὀλύμπιχος καὶ Σακόλας βλ. σ. 181 καὶ σημ. 141-142.

185. Πὰ τὸ ὄνομα Ἀντιλέων βλ. Μ. Hatzopoulos, *Un nouveau document du règne d'Antigone Gonatas, Μελετήματα* 10 (Ποικίλα) σ. 137 κέ. Ὁ ἴδιος, *Μελετήματα* 5 (1988) 26 κέ. Ὁ ἴδιος, *Le statut de Cassandre à l'époque hellénistique, Ἀρχαία Μακεδονία* V,

1 (Θεσσαλονίκη 1993) 575 κέ., 578. *SEG* 34, 596. Ἐκτὸς Μακεδονίας, Fraser - Matthews I 45, II 36, IIIA 45, IIIB 41.

186. Πὰ τὸ πανελλήνιο ὄνομα Φιλάγρος, ποὺ συναντιέται ἀρκετὲς φορὲς στὴ Μακεδονία, ἐκτὸς τῶν ἀναφορῶν τοῦ Φ. Πέτσα, *ΑΕ* 1961, 28 καὶ σημ. 2, βλ. καὶ Π. Χρυσοστόμου, Νέες ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴν Πέλλα καὶ τὴν περιοχὴ της, *Μνείας Χάριν, τμητικὸς τόμος στὴ μνήμη Μ. Σιγανίδου* (Θεσσαλονίκη 1998) 373 κέ., ὁ ἴδιος, *Τεκμήρια* Γ, 1997, 38 καὶ σημ. 81, 82, γιὰ ἀναφορὲς τοῦ ὀνόματος στὴ Μακεδονία καὶ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου. Ἀκόμη, Κανατσούλης 1379-1380. Ριζάκης - Τουράτσουλου σ. 168, *ΟΡΕ* 186. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, II (1996) σ. 84, ἀρ. 62. Hatzopoulos - Loukoulou, *Μελετήματα* 11, I (1992) σ. 87, K9, σ. 91, K11, σ. 110, K31, σ. 116, II (1996) σ. 223, 286, 318, 343. Ἐκτὸς Μακεδονίας, J. Cl. Decourt, *Études Épigraphiques* 3, 1995, 61, ἀρ. 50. Fraser - Matthews I 458, II 445, IIIA 447, IIIB 420. Βλ. καὶ *SEG* 39, 1000 (Σικελία).

187. Πὰ τὸ ὄνομα Τόλων βλ. σ. 176 καὶ σημ. 107.

188. Πὰ τὸ ὄνομα Ἀδύμος βλ. σ. 176 καὶ σημ. 108.

συναλλάσσονταν¹⁸⁹. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μαρτύρων τῶν δύο κατηγοριῶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς ὠνές Β, Γ, Δ¹⁹⁰, ἦταν καθορισμένος, δύο καὶ τέσσερις ἀντίστοιχα. Ἡ ἀπουσία τοῦ ἐνὸς μάρτυρα δικαστῶν στὴν ὠνή Γ (τοῦ Εὐπολέμου (Σ)Τάρτιος) ὀφείλεται πιθανότατα στὴν παρουσία του στὴν ὠνή αὐτὴ ὡς πωλητῆ, πράγμα πού ἔκανε ἀσυμβίβαστη τὴν ἐκπροσώπηση ἀπὸ αὐτὸν τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας¹⁹¹.

Διαπιστώνουμε ἀκόμα ὅτι στὶς ὠνές πού ἐξετάζουμε ὑπάρχει ταυτότητα ὄχι μόνον στὰ πρόσωπα τῶν μαρτύρων δικαστῶν, ἀλλὰ καὶ στὰ περισσότερα πρόσωπα τῶν μαρτύρων τῶν συμβαλλομένων. Συγκεκριμένα ὁ Ἀσκληπιόδωρος Σωπάτρου, μάρτυρας στὴν ὠνή Α, παρίσταται ὡς μάρτυρας καὶ στὴν ὠνή Β. Ὁ Νίκανδρος Σιβυρτίου καὶ ὁ Ὀλύμπιχος Σακόλα παρίστανται ὡς μάρτυρες στὶς ὠνές Β καὶ Γ, ἐνῶ ὁ Τόλων Ἀδύμου στὶς ὠνές Α, Β, Γ¹⁹². Ἀκόμα, διαπιστώνεται ὅτι ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς μάρτυρες μιᾶς ὠνῆς εἶναι οἱ πωλητὲς σὲ ἄλλη, ἐνῶ δύο μάρτυρες τῆς ὠνῆς Α δὲν κατάγονταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ σύνταξης τῶν πράξεων τῶν ἀγοραπωλησιῶν, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς βεβαιωτὲς τῆς ἴδιας ὠνῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ὠνῆς Β¹⁹³. Τὸ τελευταῖο στοιχεῖο εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό γιὰ τὸν συσχετισμὸ τῶν τοπωνυμίων τῶν θέσεων τῶν ἀκινήτων καὶ αὐτῶν πού ὑποδεικνύουν τὰ ἐθνικά τῶν παραπάνω προσώπων. Ὅλα πάντως αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἐνισχύουν, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, τὴν ἄποψη ὅτι ἡ θέση τῶν μεταβιβαζόμενων ἀκινήτων βρισκόταν στὴν ἴδια ἢ σὲ κοντινὲς περιοχές.

Ὡνή Δ

Σώζονται ἀκέραιοι μόνον οἱ ἑξι πρῶτοι στίχοι καὶ τὸ μισό τοῦ ἑβδομου. Ἀγοραστής καὶ πάλι εἶναι ὁ Ζώπυρος¹⁹⁴ Γοργίας¹⁹⁵, πωλητῆς ὅμως εἶναι ὁ Ἀντιλέων¹⁹⁶ Φιλάγρου¹⁹⁷ (στ. 1), πού εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς μάρτυρες «τῶν ἄλλων» στὴν ὠνή Γ. Ἀκολουθεῖ ἡ ἔκφραση παρὰ Σισίαν (στ. 2), πού διευκρινίζει τὴ θέση τοῦ πωλούμενου ἀκινήτου, κοντὰ στὴ ἢ στὸ Σισία, καὶ ὄχι τὸ ὄνομα κάποιου γείτονα, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Φ. Πέτσας γιὰ τὸ ὄνομα

189. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ θὰ μπορούσαν πιθανότατα νὰ παραλληλισθοῦν οἱ μάρτυρες τῶν ὠνῶν πού ἐξετάζουμε μὲ τοὺς μάρτυρες τοῦ σύγχρονου δικαίου, πού προσκομίζουν συχνὰ οἱ δικηγόροι τῶν συμβαλλομένων σὲ ὑποθέσεις ἀγοραπωλησιῶν ἀκινήτων ἐνώπιον τοῦ συμβολαιογράφου κατὰ τὴ σύνταξη τῆς πράξης ἢ ἀκόμα καὶ μὲ τοὺς μάρτυρες πού προσκομίζουν οἱ δικηγόροι τοῦ δημοσίου καὶ οἱ ἰδιῶτες στὴν ἐκδίκαση ὑποθέσεων ἀπαλλοτριώσεων.

190. Παρὰ τὴ φθορὰ τοῦ στ. 7 τῆς ὠνῆς Δ μὲ ἀσφάλεια μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ δευτέρου μάρτυρα δικαστῶν. Πὰ τὴν παράλειψη τῆς διάκρισης τῶν μαρτύρων στὴν ὠνή Α βλ. σ. 176 κέ. Πὰ τὴν παρουσία δύο κατηγοριῶν μαρτύρων στὶς

ὠνές Β, Γ καὶ μᾶλλον καὶ στὴ Δ, βλ. σ. 182 κέ., 187 κέ.

191. Βλ. καὶ σ. 183 καὶ σημ. 156.

192. Τὰ ὀνόματα αὐτὰ ἀναφέρονται καὶ στὶς ὠνές τῆς σελ. II, βλ. σ. 188 κέ.

193. Ὁ Εὐπόλεμος (Σ)Τάρτιος καὶ ὁ Ἀντιλέων Φιλάγρου, μάρτυρες στὶς ὠνές Β καὶ Δ, εἶναι πωλητὲς στὶς ὠνές Γ καὶ Δ ἀντίστοιχα, βλ. σ. 180 κέ., 185 κέ., 188. Πὰ τοὺς βεβαιωτὲς καὶ τοὺς μάρτυρες τῆς ὠνῆς Α βλ. σ. 167 κέ., 174 κέ.

194. Πὰ τὸ ὄνομα Ζώπυρος βλ. σ. 177 καὶ σημ. 116.

195. Πὰ τὸ ὄνομα Γοργίας βλ. σ. 177 κέ. καὶ σημ. 117.

196. Πὰ τὸ ὄνομα Ἀντιλέων βλ. σ. 185 καὶ σημ. 185.

197. Πὰ τὸ ὄνομα Φιλάγρος βλ. σ. 185 κέ. καὶ σημ. 186.

αὐτό, πού ἀναφέρεται καὶ στὶς ὠνές E, ΣΤ καὶ Ζ τῆς σελ. II¹⁹⁸, ἐφόσον δὲν μαρτυρεῖται ὡς ἀνθρωπυνύμιο στὴ Μακεδονία, οὔτε καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας. Τοπωνύμιο ἐπομένως, ἡ θέση τοῦ ὁποίου δὲν μπορεῖ ἀκόμα νὰ ταυτισθεῖ, πρέπει νὰ τὸ θεωρήσουμε καὶ στὶς ὠνές τῆς σελ. II, ὅπου αὐτὸ ἀναφέρεται (ὠνή E, ΣΤ, Ζ, στ. 2). Στὴ συνέχεια (στ. 2, 3) δηλώνεται ἡ ἔκταση τῆς γῆς, πλέθρα E (5, δηλ. 4.380 τ.μ.), ἄκαινες Λ (30, δηλ. 2.61 τ.μ.) καὶ ἡ τιμὴ τοῦ πλέθρου, δραχμὲς ΖΔ (64) (στ. 3), λίγο μικρότερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τιμὴ τοῦ πλέθρου, στὶς ὠνές A, B, Γ. Ἔτσι, στὴν ὠνή αὐτὴ διαπιστώνουμε ὅτι τόσο ἡ συνολικὴ ἔκταση πού μεταβιβάζεται (4.382,61 τ.μ.), ὅσο καὶ ἡ ἀξία τῆς (319.93 δραχμὲς) εἶναι πολὺ μικρότερες ἀπὸ αὐτὲς τῶν ὠνῶν A, B, Γ. Ἡ χαμηλότερη τιμὴ σχετίζεται προφανῶς μὲ τὴ θέση τοῦ μεταβιβαζόμενου ἀκινήτου, ἡ ὁποία διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὶς θέσεις τῶν ἀκινήτων τῶν παραπάνω ὠνῶν. Αὐτὴ δὲν θὰ ἦταν φαίνεται ἰδιαίτερα προνομιακὴ, ἔχοντας περιορισμένες ἐκτάσεις γιὰ καλλιέργεια, ὅπως ἀποδεικνύει καὶ τὸ μικρὸ μέγεθος τοῦ μεταβιβαζόμενου ἀκινήτου. Τὴν ἴδια πιθανὸν ἀξία εἶχαν καὶ τὰ ἀκίνητα τῶν ὠνῶν E, ΣΤ καὶ Ζ τῆς σελ. II, πού βρισκόνταν στὴν ἴδια περιοχὴ. Στὸν στ. 3 ὑπάρχει σαφέστερος προσδιορισμὸς τῆς θέσης τοῦ ἀκινήτου μὲ τὴν ἀναφορὰ τῶν γειτόνων Ὀλύμπιχου¹⁹⁹ Σακόλα²⁰⁰, μάρτυρα τῶν ὠνῶν B καὶ Γ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ἀγοραστῆ Ζωπύρου, χωρὶς τὴ μετοχὴ τὰ ἐχόμενα τῶν ὠνῶν B καὶ Γ. Μὲ τὴν ἀντωνυμία αὐτοῦ τονίζεται ἡ ιδιότητα τοῦ Ζωπύρου στὴν ὠνή Δ ὡς ἀγοραστῆ καὶ γείτονα ταυτόχρονα²⁰¹.

Ἀκολουθεῖ (στ. 3, 4) ἡ γνωστὴ ἔκφραση τῆς διαβεβαίωσης ὅτι ὁ ἀγοραστὴς θὰ καταβάλλει ὁλόκληρο τὸ ἀντίτιμο (τὴν τιμὴν ἔχει πᾶσαν)²⁰² καὶ τὸ ὄνομα τοῦ βεβαιωτῆ Νικάνδρου²⁰³ Σιβυρτίου²⁰⁴ (στ. 4), πού τὸν συναντήσαμε ὡς μάρτυρα στὶς ὠνές B καὶ Γ²⁰⁵. Ἡ παρουσία ἑνὸς βεβαιωτῆ, πού καταγόταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ σύναψης τῆς ἀγοραπωλησίας, ὅπως δείχνει ἡ ἀπουσία ἐθνικοῦ, ἀντίθετα μὲ τοὺς βεβαιωτὲς τῶν ἄλλων ὠνῶν, πού κατὰγονταν ἀπὸ γειτονικὲς περιοχὲς, ἔχει σχέση πιθανότατα μὲ τὴ διαφορετικὴ θέση τοῦ ἀκινήτου τῆς ὠνῆς Δ. Στοὺς ἐπόμενους στίχους (4-6) ὑπάρχει ἡ χρονολογία, ἴδια μὲ αὐτὴ τῶν προηγούμενων ὠνῶν (μήνας Περίτιος, ἐπιστάτης Ὀνόμαρχος, ἱερεὺς Νικάνωρ, ταγωνᾶται Εὐπόλεμος, Νικάνωρ)²⁰⁶ καὶ ἡ ἀναγραφὴ τῶν μαρτύρων δικαστῶν (στ. 6, 7), ὅπως καὶ στὶς ὠνές B καὶ Γ. Σῶζεται μόνον τὸ ὄνομα Λυσανίας²⁰⁷. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸν Λυσανία Σικίττου, πού ἀναφέρεται ὡς μάρτυρας δικαστῶν καὶ στὶς ὠνές B καὶ Γ²⁰⁸. Ὁ κενὸς χῶρος ἐπομένως μεταξὺ τοῦ τελευταίου γράμματος τοῦ ὀνόματος τοῦ Λυσανία καὶ τῶν τριῶν τελευταίων, ὅχι καλὰ σωζόμενων γραμμάτων τοῦ στ. 7, -τιο, καταλαμβανόταν ἀπὸ τὸ πατρώνυμο τοῦ Λυσανία, Σικίττου, πού μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς ὠνές B καὶ Γ,

198. Φ. Πέτσας, ΑΕ 1961, 30, 33.

199. Πὰ τὸ ὄνομα Ὀλύμπιχος βλ. σ. 181 καὶ σημ. 141.

200. Πὰ τὸ ὄνομα Σακόλας βλ. σ. 181 καὶ σημ. 142.

201. Βλ. καὶ σ. 178 καὶ σημ. 125.

202. Βλ. σ. 167.

203. Πὰ τὸ ὄνομα Νικάνδρος βλ. σ. 180 κέ. καὶ σημ. 139. Πὰ τὴν παρουσία τοῦ Νικάνδρου Σιβυρτίου στὶς ὠνές τῆς σελ. II, βλ. σ. 188, 190.

204. Πὰ τὸ ὄνομα Σιβύρτιος βλ. σ. 181 καὶ σημ. 140.

205. Στοὺς στ. 8, 9 ὠνῆς B καὶ 8 ὠνῆς Γ.

206. Πὰ τὸν μήνα Περίτιο βλ. σ. 169. Πὰ τὸν ἐπιστάτη Ὀνόμαρχο βλ. σ. 170 καὶ σημ. 67. Πὰ τὸν ἱερέα Νικάνωρα σ. 170 καὶ σημ. 68. Πὰ τοὺς ταγωνᾶτες Εὐπόλεμο καὶ Νικάνωρα, σ. 170, σημ. 68, 69.

207. Πὰ τὰ ὀνόματα Λυσανίας, Σικίττος, βλ. σ. 180, σημ. 135, 136.

208. Στοὺς στ. 7, 8 τῆς ὠνῆς B καὶ 7, 8 τῆς ὠνῆς Γ.

καθώς και τὸ ὄνομα καὶ τὸ πατρώνυμο τοῦ δεύτερου μάρτυρα δικαστῶν, Εὐπολέμου (Σ)τάρτιος²⁰⁹, πού εἶναι ἐπίσης γνωστά ἀπὸ τίς ὠνές Β (στ. 8) καὶ Γ (στ. 1, 2). Στούς ἐπόμενους δύο ἢ τρεῖς στίχους, πὸν λείπουν, θὰ ἀκολουθοῦσαν πιθανότατα τὰ ὀνόματα τῶν μαρτύρων τῶν συμβαλλομένων, ὅπως στίς ὠνές Β καὶ Γ.

Σελίδα II

Ὡνή Ε

[Ζώπυρος Γοργία ἐπρίατο παρὰ -----]
 2 παρὰ [Σισίαν γῆς πλέθρα : -----]
 κα τὸ π[λέθρον δραχμῶν : -----]
 4 Βεβαι[ωταὶ --- ἐπὶ ἐπιστάτου Ἐακύ]-
 τα, ἱερέ[ως-----]
 6 ου Εὐπό[λεμος-----Τό]-
 λῶν Ἀδύ[μου-----]

Ὡνή ΣΤ

Ζώπυρος Γο[ργία ἐπρίατο παρὰ -----]
 2 παρὰ Σισί[αν γῆς πλέθρα : --- Ὀλύμ]-
 πιχος Σακ[όλα-----Λυ]-
 4 σανίας Σι[κίττου-----ἐπὶ ἐπιστά]-
 του Ἐακύ[τα-----Νίκανδρος]
 6 Σιβυρτίου [------]
 Παράμον[ο]ς [------]

Ὡνή Ζ

Ζώπυρος Γορ[γ]ί[α ἐπρίατο παρὰ -----]
 2 παρὰ Σισία[ν] γ[ῆς πλέθρα : -----]
 τὸ πλέθρο[ν] δ[ραχμῶν : -----]
 4 τὴν τιμή[ν] ἔ[χει πᾶσαν-----Νι]-
 κάνδρου. [Μ]ά[ρτυρες-----]
 6 Νικάνωρ [Α]λ[-----]

209. Ἀπὸ τὸ πατρώνυμο (Σ)τάρτιος διασώζεται μόνον τὸ ἐπάνω τμήμα τῶν γραμμάτων -τιο. Πὰ τὸ

ὄνομα Στάρτις βλ. σ. 180, σημ. 138, σ. 183, σημ. 161. Πὰ τὸ ὄνομα Εὐπόλεμος, βλ. σ. 170, σημ. 69.

Ὦνή Η

Ζώπυρος Γο[ρ]γί[α ἐπρίατο παρὰ -----]
 2 ἐν Γαιμε[ί]ωι π[λέθρα : -----]
 ἧς γείτων ὕ Φίλ[ιππος-----Παρά]-
 4 μονος Κη[φ]ισ[----- ἐπὶ ἐπιστάτου Ἐ]-
 ακύτα, ἰε[ρ]έω[ς-----]
 6 Τόλων Ἀ[δύ]μ[ου-----]
 ΦΙΛΙΠΠΟ[.]ΚΙ[-----]

Ὦνή Θ

Ζώπυρος Γ[ο]ργ[ία ἐπρίατο παρὰ-----]
 2 του πλέ[θρ]α [:-----τὰ ἐχόμενα]
 τῶν Σωπ[ά]τρ[ου-----τὸ πλέθρον]
 4 δραχμῶ[ν] : Ο [:-----τὴν τι]-
 μὴν ἔχ[ε]ι π[ᾶσαν-----]
 6 γένους. [Μ]άρ[τυρες-----]
 σιος ΣΩΠ[Α]Τ[ΡΟ-----]

Ὦνή Ι

Ζώπυρος Γ[ο]ργ[ία ἐπρίατο παρὰ----- ἐν]
 2 Γαιμείω[ι-----]
 χου Πο[λυ]κ[-----τὸ πλέθρον]
 4 δραχμῶ[ν] : -----τὴν τι]-
 μὴν ἔχ[ε]ι πᾶσαν-----]
 6 Μ[άρ]τυρ[ες-----Νι]-
 κάνωρ [-----]

Οἱ 6 ὠνές τῆς σελ. II²¹⁰ καταλαμβάνουν σὲ ὕψος τόσο χῶρο ὅσο καὶ οἱ 4 ὠνές τῆς σελ. I. Ἔχουν ἀπὸ 7 στίχους ἢ καθεμιά, ἐκτὸς τῆς Z, ποὺ ἔχει 6. Οἱ στίχοι, τῶν ὁποίων δὲν γνωρίζουμε ὁλόκληρο τὸ μῆκος, εἶναι πυκνότεροι καὶ ὀρισμένα γράμματα μικρότερα ἀπὸ αὐτὰ τῶν ὠνῶν τῆς σελ. I. Ἄν καὶ δὲν δηλώνονται ὁλόκληρα τὰ κείμενα τῶν ὠνῶν αὐτῶν, εἶναι προφανές ὅτι ἔχουν τὰ ἴδια τυπικὰ στοιχεῖα μὲ αὐτὰ τῶν ὠνῶν τῆς σελ. I, ἀλλὰ εἶναι συντομότερα, καθὼς ὀρισμένα στοιχεῖα τῶν κειμένων τῆς σελ. I, ποὺ δὲν μαρτυροῦνται στὴ σελ. II, πρέπει νὰ παραλείπονται, ἐκτὸς καὶ ἂν δεχθοῦμε ὅτι τὸ μῆκος τῶν στίχων στὴ σελίδα αὐτὴ εἶναι πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸ τῆς σελ. I²¹¹.

210. Πὰ τίς ὠνές τῆς σελ. II βλ. Φ. Πέτσα, ΑΕ 1961, 30 κέ.

211. Τὸ σωζόμενο μῆκος τῶν στίχων τῶν ὠνῶν τῆς σελ. II εἶναι τὸ 1/4 περὶπου τοῦ μήκους τῶν στί-

Μετά την ανεύρεση του νέου τμήματος της ενεπίγραφης πλάκας, αρ. Α1138, μπορούν να γίνουν ασφαλείς πλέον συμπληρώσεις σε όρισμένους στίχους των ὠνῶν τῆς σελ. ΙΙ²¹². Ἐτσι, ἀποκαθίσταται μέρος τοῦ στ. 1 τῆς ὠνῆς Ε, ποὺ λείπει, ἐφόσον ὁ ἀγοραστὴς εἶναι ὁ ἴδιος σὲ ὅλες τὶς ὠνές καὶ συμπληρώνονται μέρη τῶν πρώτων στίχων καὶ τῶν ἄλλων ὠνῶν τῆς σελ. ΙΙ: Ζώπυρος Γοργία ἐπρίατο παρά. Θὰ ἀκολουθοῦσε τὸ ὄνομα τοῦ πωλητῆ ποὺ λείπει. Ὁ στ. 2 τῶν ὠνῶν Ε, ΣΤ καὶ Ζ, μὲ βάση τὰ στοιχεῖα τοῦ στ. 2 τῆς ὠνῆς Δ τῆς σελ. Ι, μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ: παρὰ Σισίαν γῆς πλῆθρα καὶ θὰ ἀκολουθοῦσε ὁ ἀριθμὸς τῶν πλῆθρων. Οἱ στ. 3 τῶν ὠνῶν Ε, Ζ καὶ 3, 4 τῶν ὠνῶν Θ, Ι, μὲ βάση τὰ στοιχεῖα τῶν ὠνῶν τῆς σελ. Ι, μποροῦν νὰ συμπληρωθοῦν: τὸ πλῆθρον δραχμῶν καὶ θὰ ἀκολουθοῦσε ὁ ἀριθμὸς τῶν δραχμῶν. Στὸν στ. 6 τῆς ὠνῆς Ε μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ τὸ ὄνομα Εὐπόλεμος, μᾶλλον στὴν ὀνομαστικὴ τοῦ ἐνικοῦ ἀριθμοῦ, ἐφόσον τὸ προηγούμενο ὄνομα τοῦ ὁποίου σώζονται τὰ δύο τελευταῖα γράμματα φαίνεται ὅτι εἶναι στὴ γενικὴ τοῦ ἴδιου ἀριθμοῦ. Στὸ τέλος τοῦ ἴδιου στίχου συμπληρώνεται μὲ ἀσφάλεια ἡ πρώτη συλλαβὴ τοῦ ὀνόματος Τόλων, καθὼς γνωρίζουμε τὸ ὄνομα τοῦ μάρτυρα ἀπὸ ὅλες τὶς ὠνές τῆς σελ. Ι καὶ τὴν ὠνὴ Η τῆς σελ. ΙΙ (στ. 6). Στοὺς στ. 2-5 τῆς ὠνῆς ΣΤ συμπληρώνονται μὲ ἀσφάλεια τὰ ὀνόματα Ὀλύμπιχος Σακόλα, Λυσανίας Σικίττου, Νικάνδρος Σιβυρτίου, γνωστά, τὸ πρῶτο ἀπὸ τὶς ὠνές Β καὶ Γ, τὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο ἀπὸ τὶς ὠνές Β, Γ, Δ τῆς σελ. Ι. Μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ τοπωνυμίου στὸν στ. 2 τῆς ὠνῆς Η μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ ἡ λέξις πλῆθρα, τὴν ὁποία θὰ ἀκολουθοῦσε ὁ ἀριθμὸς τους, ὅπως καὶ στὸν ἀντίστοιχο στίχο τῆς ὠνῆς Θ. Στὸ τέλος τοῦ στ. 1 τῆς ὠνῆς Ι θὰ ὑπῆρχε ἡ πρόθεσις ἐν καὶ στὸ τέλος τῆς λέξεως Γαιμείω, στὸν στ. 2, τὸ ι (βλ. καὶ στ. 2 ὠνῆς Η). Μετὰ τὴ λέξις δραχμῶν στὸν στ. 4 τῆς ἴδιας ὠνῆς θὰ ὑπῆρχε ἡ δήλωσις τοῦ ἀριθμοῦ τους καὶ στὸ τέλος τοῦ στ. 6 ἡ πρώτη συλλαβὴ τοῦ ὀνόματος Νικάνωρ, κοινὸ ὄνομα στὶς ὠνές τῆς σελ. Ι, ποὺ μαρτυρεῖται καὶ στὸν στ. 6 τῆς ὠνῆς Ζ τῆς σελ. ΙΙ. Πὰ τὶς συμπληρώσεις τῶν ἄλλων στίχων δεχόμεστε αὐτὲς ποὺ προτείνει ὁ Φ. Πέτσας²¹³.

Παρατηροῦμε ὅτι πολλὰ ὀνόματα προσώπων εἶναι κοινὰ στὶς ὠνές τῶν δύο σελίδων. Τὰ ὀνόματα αὐτὰ εἶναι: Ζώπυρος Γοργία, ἀγοραστὴς σὲ ὅλες τὶς ὠνές τῶν σελ. Ι καὶ ΙΙ²¹⁴ καὶ γείτονας τῶν μεταβιβαζόμενων ἐκτάσεων στὶς ὠνές Β καὶ Γ τῆς σελ. Ι²¹⁵. Εὐπόλεμος, ταγωνάτας σὲ ὅλες τὶς ὠνές τῆς σελ. Ι²¹⁶, Εὐπόλεμος (Σ)τάρτιος, μάρτυρας δικαστῶν στὶς ὠνές Β, Δ καὶ πωλητὴς στὴν ὠνὴ Γ τῆς σελ. Ι²¹⁷, Εὔπο- (πιθανότατα Εὐπόλεμος) ὄνομα πιθανὸν μάρτυρα στὴν ὠνὴ Ε τῆς σελ. ΙΙ²¹⁸. Λυσανίας Σικίττου, μάρτυρας δικαστῶν στὶς

χων τῆς σελ. Ι. Πὰ τὴν ἀποκοπὴ τῆς πλάκας ἀπὸ μεγαλύτερη, στὴν ὁποία θὰ ὑπῆρχαν ὁλόκληροι οἱ στίχοι τῶν ὠνῶν τῆς σελ. ΙΙ βλ. σ. 159 κέ.

212. Πὰ τὴ μεταγραφὴ τῶν ὠνῶν τῆς σελ. ΙΙ, Φ. Πέτσας, ΑΕ 1961, ἐνθ. πίν. μεταξὺ τῶν σ. 48, 49.

213. Βλ. σημ. 210, 212.

214. Στ. 1 τῶν ὠνῶν Β, Γ, Δ καὶ πιθανότατα καὶ Α τῆς σελ. Ι καὶ τῶν ὠνῶν ΣΤ, Ζ, Η, Θ, Ι καὶ πιθανότατα καὶ Ε τῶν ὠνῶν τῆς σελ. ΙΙ.

215. Ὡνές Β στ. 3 (τὸ ὑποκείμενο τοῦ ῥήματος ἠγόρασεν εἶναι ὁ Ζώπυρος), Γ στ. 3-4.

216. Ὡνές Α στ. 6, Β στ. 7, Γ στ. 7, Δ στ. 6.

217. Ὡνές Β στ. 8, Δ στ. 7, Γ στ. 1, 2.

218. Ὡνὴ Ε στ. 6. Ἐὰν τὸ Εὔπο- εἶναι ὄνομα, ὅπως εἶναι πιθανότερο καὶ ὄχι πατρώνυμο, τότε πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ αὐτὸ τοῦ

ὠνές Β, Γ, Δ τῆς σελ. I καὶ πιθανὸν βεβαιωτῆς στήν ὠνή ΣΤ τῆς σελ. II²¹⁹. Νίκανδρος Σιβυρτίου, μάρτυρας συμβαλλομένων στίς ὠνές Β, Γ τῆς σελ. I, ΣΤ τῆς σελ. II καὶ πατρώνυμο ἴσως βεβαιωτῆ στήν ὠνή Ζ τῆς ἴδιας σελίδας²²⁰. Νικάνωρ, ἱερέας (Ἀσκληπιοῦ) καὶ ταγωνάτας σὲ ὅλες τὶς ὠνές τῆς σελ. I²²¹ καὶ μάρτυρας στίς ὠνές Ζ καὶ I τῆς σελ. II²²². Ὀλύμπιχος Σακόλα, μάρτυρας τῶν συμβαλλομένων στίς ὠνές Β, Γ, γείτων στήν ὠνή Δ τῆς σελ. I καὶ πιθανὸν βεβαιωτῆς στήν ὠνή ΣΤ τῆς σελ. II²²³. Σώπατρος, πατρώνυμο μάρτυρα στίς ὠνές Α, Β τῆς σελ. I, γείτονας καὶ ὄνομα ἢ πατρώνυμο μάρτυρα στήν ὠνή Θ τῆς σελ. II²²⁴. Τόλων Ἀδύμου, μάρτυρας στίς ὠνές Α, Β, Γ τῆς σελ. I, Ε καὶ Η τῆς σελ. II²²⁵. Φίλιππος, ὄνομα μάρτυρα στήν ὠνή Α τῆς σελ. I, πιθανὸ ὄνομα γείτονα καὶ ὄνομα ἢ πατρώνυμο μάρτυρα στήν ὠνή Η τῆς σελ. II²²⁶.

Τὰ νέα βεβαιωμένα ἀνθρωπωνύμια, ποὺ προσφέρουν οἱ ὠνές τῆς σελ. II, εἶναι δύο, Ἑακύτας²²⁷ καὶ Παράμονος²²⁸.

Ἀπὸ τὰ τοπωνύμια ποὺ ἀναφέρονται στίς ὠνές τῶν δύο σελίδων μόνον ἓνα, Σισία, εἶναι κοινό²²⁹. Τὰ τοπωνύμια ποὺ δηλώνονται ὡς θέσεις τῶν ἀκινήτων στὰ κείμενα τῶν

μάρτυρα δικαστῶν καὶ πωλητῆ στίς ὠνές τῆς σελ. I, βλ. σημ. 216, 217.

219. Ὡνές Β στ. 7, 8, Γ στ. 7, 8, Δ στ. 7, ΣΤ στ. 3, 4.

220. Ὡνές Β στ. 8, 9, Γ στ. 8, ΣΤ στ. 5, 6, Ζ στ. 4, 5.

221. Ὡνές Α στ. 5, 6, Β στ. 6, 7, Γ στ. 6, 7, Δ στ. 6.

Πὰ τὴν περίπτωση νὰ ἔχει τὰ παραπάνω ἀξιώματα τὸ ἴδιο πρόσωπο βλ. σ. 174.

222. Ὡνές Ζ στ. 6, I στ. 6, 7.

223. Ὡνές Β στ. 9, Γ στ. 8, 9, Δ στ. 3, ΣΤ στ. 2, 3.

224. Ὡνές Α στ. 7, Β στ. 10, Θ στ. 3, 7.

225. Ὡνές Α στ. 9, Β στ. 9, Γ στ. 9, Ε στ. 6, 7, Η στ. 6.

226. Ὡνές Α στ. 8, Η στ. 3, 7.

227. Ὁ ἐπιστάτης Ἑακύτας ἀναφέρεται στοὺς στ. 4, 5 τῶν ὠνῶν Ε, ΣΤ, Η. Πὰ τὸ σπάνιο αὐτὸ ὄνομα καὶ τὴ σχέση του μὲ τὰ Αἰακίδης, Αἰακός, βλ. Φ. Πέτσα, ΑΕ 1961, 30 κέ.

228. Ὡνή ΣΤ, στ. 7 (μάρτυρας), Η στ. 3, 4 (ἴσως βεβαιωτῆς). Ἐὰν πρόκειται γιὰ τὰ ἴδια πρόσωπα, ποὺ εἶναι πολὺ πιθανό, τότε ὁ στ. 7 τῆς ὠνῆς ΣΤ μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὸ τμήμα τοῦ πατρωνύμου Κηφισ-, ὅπως στὸν στ. 4 τῆς ὠνῆς Η. Πὰ τὸ πολὺ κοινὸ ὄνομα Παράμονος (καὶ θηλυκὸ Παραμόνα) τόσο στὴ Μακεδονία, ὅπου μαρτυρεῖται καὶ στοὺς μεταχριστιανικοὺς χρόνους, ὅσο καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου βλ., ἐκτὸς τῶν ὧν ἀναφέρει ὁ Πέτσας ὁ.π. 34, καὶ τὶς ἐξῆς νεότερες μαρτυρίες, Κανατσούλης 1114-1131. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 282. Hatzopoulos - Loukopoulou, *Μελετήματα* 11, II (1996)

σ. 391 (index). Gautier - Hatzopoulos, *Μελετήματα* 16 (1993) 153. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 22, I (1996) σ. 148, 191, σημ. 5, σ. 210, 211, 213, II σ. 31 ἀρ. 10, σ. 69, ἀρ. 53, σ. 87, ἀρ. 66. Hatzopoulos - Loukopoulou, *Μελετήματα* 7 (1989) σ. 147 (index). Tataki, *Μελετήματα* 8 (1988) σ. 435 κέ. (index). Tataki, *Μελετήματα* 18 (1994) σ. 92-93, 96, 99. Γουναροπούλου - Χατζόπουλος, *Ἐπιγραφές Βέροιας* σ. 435-436 (index). Ph. Petsas κ.ἄ., *Μελετήματα* 28 (2000) σ. 216 (index). St. Miller, *The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Macedonian Tomb* (Mainz am Rhein 1993) 88. Ριζάκης - Τουράτσουλου σ. 216 (index). Ἐκτὸς Μακεδονίας, Fraser - Matthews I 360, 361, II 360, IIIA 352, IIIB 333 κέ.

Πὰ τὴν συμπλήρωση τοῦ ὀνόματος [Α]λ- (ὠνή Ζ, στ. 6) μόνον ὑποθέσεις μποροῦν νὰ γίνουν, βλ. Φ. Πέτσα, ΑΕ 1961, 35 (Ἀλέξανδρος, Ἀλκέτας κλπ.). Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ σύνθετα ὀνόματα Κη[φ]ισ- (ὠνή Η στ. 4, βλ. αὐτόθι 36), -γένους (ὠνή Θ στ. 6, Πυθογένης, Διογένης κλπ., βλ. αὐτόθι 37), Πο[λυ]κ- (ὠνή 1, στ. 3, Πολύκαρπος, Πολυκράτης, κλπ., βλ. αὐτόθι 38). Ἀνασφαλῆς εἶναι ἀκόμα καὶ ὅποιαδήποτε συμπλήρωση τῶν ὀνομάτων -σιος (ὠνή Θ στ. 7, βλ. αὐτόθι 37), -χου (ὠνή I στ. 3, αὐτόθι 38), -του (ὠνή Θ στ. 2, πιθανὸν πατρώνυμο τοῦ πωλητῆ, βλ. αὐτόθι 36 κέ. καὶ ὠνή Β στ. 1 σελ. I, Ἀδ[ρ]ά(σ)του).

229. Βλ. στ. 2 ὠνῶν Δ τῆς σελ. I καὶ Ε, ΣΤ, Ζ τῆς σελ. II.

δύο σελίδων είναι συνολικά τέσσερα: Νέα πόλις²³⁰, Δροιέσσαι και Δροέστα²³¹, Σισία²³², Γαίμειον²³³, ἐνῶ ἀπὸ τὰ ἐθνικά τῶν προσώπων προκύπτουν τρία, Νέα πόλις²³⁴, πού εἶναι καὶ τοπωνύμιο θέσης ἀκινήτου στήν ὠνή Β, Σκύδρα²³⁵, Μαρινία²³⁶. Ἀπὸ τὰ παραπάνω τοπωνύμια, πού εἶναι φανερό ὅτι ὑποδεικνύουν γειτονικούς τόπους, μόνον γιὰ τὴ θέση τῆς Σκύδρας ὑπάρχουν ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις στὰ ὅρια τῶν νομῶν Πέλλας καὶ Ἡμαθίας, νότια τῶν οἰκισμῶν Πετριᾶς καὶ Ἀρσενίου καὶ βόρεια τῆς Ἐπισκοπῆς²³⁷.

Τὰ ὀνόματα τῶν ἐπιστατῶν Ὀνομάρχου καὶ Ἐακύτα, πού μαρτυροῦνται στὶς ὠνές τῶν σελ. Ι καὶ ΙΙ, μπορεῖ νὰ ὑποδεικνύουν ὅτι οἱ ἀγοραπωλησιές ἐγιναν ἢ σὲ διαφορετικὴ πόλη ἢ σὲ διαφορετικὴ χρονικὴ περίοδο. Ἡ ἀναγραφὴ ὅμως τῶν ὀνομάτων ἴδιων προσώπων (ἀγοραστῇ, πωλητῶν, μαρτύρων, βεβαιωτῶν κλπ.) καὶ ἴδιων θέσεων τῶν μεταβιβαζόμενων ἀγροτικῶν ἐκτάσεων στὶς ὠνές τῶν δύο σελίδων ἐνισχύει τὴ δευτέρη ἄποψη καὶ ὑποδεικνύει ὡς χρόνο τέλεσης τῶν πράξεων ἀγοραπωλησίας τὶς θητείες τῶν παραπάνω ἐπιστατῶν, πού ἦταν πιθανότατα διαδοχικές. Ὡς χρονολογικὸ στοιχεῖο στὶς ὠνές τῆς σελ. ΙΙ, ὅπως καὶ σ' αὐτὲς τῆς σελ. Ι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπιστάτη, ἀναγραφόταν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἱερέως, πιθανότατα τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Σῶζεται μόνον ὁ τίτλος στὶς ὠνές Ε καὶ Η²³⁸. Δὲν ὑπάρχουν καθόλου στοιχεῖα γιὰ τὴ δήλωση ὀνομάτων ταγωνατῶν, ἀλλὰ οὔτε καὶ γιὰ τὴ δήλωση τοῦ μήνα καὶ τῆς τυπικῆς ἐκφρασης τῶν ὠνῶν τῆς σελ. Ι στήν ἀρχὴ τῆς παράθεσης τῆς χρονολογίας: ἡ ὠνὴ ἐγένετο. Ἡ ἀπουσία τῆς ἀναφορᾶς τῶν ταγωνατῶν ὡς στοιχεῖο χρονολόγησης στὴ σελ. ΙΙ, ἂν δὲν εἶναι συμπτωματικὴ λόγω τῆς ἐλλιποῦς μορφῆς τῶν ἐπιγραφῶν, θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ἐνδεικτικὴ τῆς σύναψης τῶν πράξεων ἀγοραπωλησίας σὲ ἄλλη πόλη, στήν ὁποία δὲν ὑπῆρχε ἡ ἀρχὴ τῶν ταγωνατῶν, πράγμα ὅμως πού δὲν ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῶν ὠνῶν, π.χ. τὴν ἴδια θέση τῶν μεταβιβαζόμενων ἀκινήτων²³⁹. Ἔτσι, φαίνεται πιθανότερο ὁ θεσμὸς τῶν ταγωνατῶν νὰ παραλείφθηκε γιὰ νὰ μειωθεῖ τὸ κείμενο τῶν ὠνῶν, λόγω ἑλλειψης χώρου, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἀπουσία τῆς ἀναγραφῆς τοῦ μήνα. Ἡ παράλειψη αὐτὴ μπορεῖ νὰ σχετισθεῖ καὶ μὲ τὴν δευτερεύουσα γιὰ τὴ χρονολόγηση σημασία τοῦ διοικητικοῦ θεσμοῦ τῶν ταγωνατῶν, πού ἴσως δὲν ἦταν ἐνιαύσιοι, ὅπως οἱ ἐπιστάτες.

Τὰ ἀντικείμενα ἀγοραπωλησίας καὶ στὶς ὠνές τῆς σελ. ΙΙ πρέπει νὰ ἦταν ἀγροτικὲς

230. Ὠνὴ Β σελ. Ι, στ. 1, 2.

231. Ὠνές Α στ. 2 (προτεινόμενη συμπλήρωση), Β στ. 2, Γ στ. 2 σελ. Ι. Πὰ τὴ δήλωση τῆς θέσης τῶν μεταβιβαζόμενων ἀκινήτων στὶς παραπάνω ὠνές, γύρω ἀπὸ τὴν Νέα πόλιν καὶ τοὺς Δροιέσστας, μὲ τὴ χρήση τῆς πρόθεσης περί, βλ. σ. 166, 178 κέ.

232. Βλ. σημ. 229. Ἡ πρόθεση παρὰ, πού συνοδεύει τὸ τοπωνύμιο Σισία στὶς παραπάνω ὠνές, ὑποδεικνύει ὅτι ἡ θέση τῶν μεταβιβαζόμενων ἀκινήτων βρισκόταν στήν ἴδια περιοχὴ, κοντὰ στὸ ἢ στὴ Σισία, βλ. καὶ σ. 186 κέ.

233. Ὠνές Η στ. 2, Ι στ. 2 σελ. ΙΙ. Πὰ τὴ δήλωση τῆς θέσης τῶν μεταβιβαζόμενων ἀκινήτων στὸ Γαί-

μειον, ἐν Γαίμειω, βλ. καὶ στ. 2 ὠνῆς Γ σελ. Ι, ἐν Δροέσσαι. Βλ. ἀκόμα, Φ. Πέτσα ΑΕ 1961, 35. SEG 24, 524. Papazoglou 150. Μ. Χατζόπουλος, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* 60 (κώμη τῆς Μιέζας). Hatzopoulos, *Makedonia* 795, 796, 804.

234. Ὠνὴ Α στ. 5, σελ. Ι (προτεινόμενη συμπλήρωση) βλ. καὶ σ. 169.

235. Ὠνὴ Α στ. 3, 4, 8, 9 σελ. Ι, βλ. καὶ σ. 168, σημ. 56.

236. Ὠνὴ Β στ. 4, σελ. Ι, βλ. καὶ σ. 180 καὶ σημ. 132.

237. Βλ. σ. 168 καὶ σημ. 56.

238. Στ. 5 ὠνῶν Ε καὶ Η.

239. Βλ. σ. 191, σημ. 229.

ἐκτάσεις, ὅπως δείχνει ἡ ἀναφορὰ τῶν πλέθρων²⁴⁰. Γιὰ τὴν καλύτερη ὁριοθέτηση τῆς μεταβιβαζόμενης ἔκτασης ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ γείτονα στὴν ὠνὴ Η²⁴¹ καὶ ἡ μετοχὴ τὰ ἐχόμενα ἀκολουθούμενη ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν γειτόνων στὴν ὠνὴ Θ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διασώζεται μόνον τὸ ἕνα²⁴², ἐνῶ τὸ ἀντίτιμο τῆς πώλησης εἶναι καὶ ἐδῶ δραχμές, ποὺ δηλώνονται μὲ τὸ ἀλφαριθμητικὸ ἀριθμητικὸ σύστημα²⁴³. Θὰ μποροῦσε νὰ ὑποστηρίξει, ἀκόμα, κανεὶς μὲ βεβαιότητα ὅτι οἱ μεταβιβαζόμενες ἐκτάσεις θὰ εἶχαν ἀνάλογη ἀξία μὲ αὐτὲς τῶν ὠνῶν τῆς σελ. I, ἂν ὑπῆρχαν περισσότερα στοιχεῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τιμὴ τοῦ πλέθρου στὴν ὠνὴ Θ, ὅπου στὸν στ. 4 διασώζεται ὁ ἀριθμὸς τῶν δεκάδων, Ο (70), μιὰ τιμὴ ἀνάλογη μὲ αὐτὴν τῶν ὠνῶν Α, Β, Γ τῆς σελ. I²⁴⁴. Βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι ἡ ἀξία τῶν ἀκινήτων τῶν ὠνῶν Ε, ΣΤ, Ζ δὲν θὰ ἦταν πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν τοῦ ἀκινήτου τῆς ὠνῆς Δ τῆς σελ. I, ἐφόσον βρίσκονται στὴν ἴδια θέση (Σισία). Ἡ ὁμοιότητα αὐτῆ τῶν τιμῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐνδεικτικὴ τῆς θέσης τῶν ἀκινήτων τοῦ Γαιμείου στὴν ἴδια ἢ σὲ κοντινὴ περιοχὴ μὲ αὐτὰ ποὺ βρίσκονταν γύρω ἀπὸ τὴ Νέαν πόλιν καὶ τοὺς Δροιέσσας ἢ Δροέστα τῶν ὠνῶν τῆς σελ. I²⁴⁵. Ἡ τυπικὴ ἔκφραση τῆς διαβεβαίωσης ὅτι ὁ ἀγοραστὴς διαθέτει τὸ ποσὸν ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν ἀγορὰ, τὴν τιμὴν ἔχει πᾶσαν, ποὺ ὑπάρχει σὲ ὅλες τὶς ὠνὲς τῆς σελ. I, μαρτυρεῖται καὶ στὶς ὠνὲς Ζ, Θ καὶ I τῆς σελ. II²⁴⁶.

Στὶς ὠνὲς τῆς σελ. II ἀναφέρονται, ἀκόμα, βεβαιωτές²⁴⁷, χωρὶς νὰ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ σωζόμενα στοιχεῖα ὁ ἀριθμὸς τους, καὶ μάρτυρες²⁴⁸, γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν διασώζονται δυστυχῶς στοιχεῖα ποὺ νὰ τοὺς διαφοροποιοῦν σὲ δύο κατηγορίες, ὅπως στὴ σελ. I²⁴⁹. Αὐτὸ ὀφείλεται μᾶλλον στὴν ἐλλιπὴ μορφή τῶν ἐπιγραφῶν παρὰ σὲ παράλειψη τοῦ χαράκτη ἀπὸ ἀβλεψία ἢ σὲ διαφοροποίηση τοῦ τυπικοῦ τῆς διαδικασίας τῶν πράξεων αὐτῶν ὡς πρὸς τὴν παρουσία μαρτύρων, ἐκπροσώπων τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας καὶ τῶν συμβαλλομένων²⁵⁰. Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ διασώζονται, διαπιστώνουμε κοινούς μάρτυρες στὶς ὠνὲς τῶν δύο σελίδων, ἀλλὰ καὶ στὶς ὠνὲς τῆς σελ. II. Ὁ Νίκανδρος Σιβυρτίου εἶναι μάρ-

240. Στ. 2, 3 ὠνῶν Ε, Ζ, Θ, στ. 2 ὠνῶν ΣΤ, Η, στ. 3 ὠνῆς I. Ἡ παράλειψη τῶν ἀκινήτων ὀφείλεται πιθανότατα στὴν ἐλλιπὴ μορφή τῶν ἐπιγραφῶν.

241. Ὡνὴ Η στ. 3. Πιθανὸν σὲ ὄνομα καὶ πατρώνυμο γείτονα ἀνήκουν τὰ τμήματα τῶν λέξεων [- -]χου Πο[λυ]κ[- -] στὸν στ. 3 τῆς ὠνῆς I.

242. Στ. 2, 3 (τὰ ἐχόμενα τῶν Σωπάτρου).

243. Στ. 3 ὠνῶν Ε, Ζ, 4 ὠνῶν Θ, I.

244. Ὡνὲς Α (στ. 2, 3), Β (στ. 4), Γ (στ. 4), τῆς σελ. I. Εἶναι βέβαια δυνατό νὰ ὑπῆρχε στὸ χαμένο τμήμα τῆς πλάκας καὶ ἄλλο γράμμα δίπλο στὸ Ο, γιὰ τὴ δήλωση μονάδων, βλ. στ. 3 ὠνῆς Δ, ὅπως ὅποτε ὅμως ἡ τιμὴ τοῦ πλέθρου καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ δὲν θὰ ἦταν πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτὴν τῶν ὠνῶν Α, Β, Γ τῆς σελ. I, καθὼς δὲν θὰ ξεπερνοῦσε τὶς 79 δραχμές.

245. Βλ. ὠνὲς Α στ. 2, 3, Β στ. 1, 2, 4, Γ στ. 2, 4.

246. Στ. 4 ὠνῆς Ζ καὶ 4, 5 ὠνῶν Θ καὶ I. Στὶς ὑπόλοιπες ὠνὲς τῆς σελ. II ἡ ἔκφραση ὑπῆρχε πιθανότατα στὸ χαμένο σήμερον τμήμα τῶν στίχων, μετὰ τὴ δήλωση τῆς τιμῆς τοῦ πλέθρου καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν ἢ τοὺς βεβαιωτές.

247. Ἡ λέξη βεβαιωτῆς ἢ βεβαιωτὲς διασώζεται στὴν ὠνὴ Ε στ. 4. Ὄνόματα βεβαιωτῶν διασώζονται πιθανότατα στὶς ὠνὲς ΣΤ στ. 3, 4, Ζ στ. 4, 5 (πατρώνυμο), Η στ. 3, 4.

248. Ἡ λέξη μάρτυρες διασώζεται στοὺς στ. 5 τῆς ὠνῆς Ζ καὶ 6 τῶν ὠνῶν Θ καὶ I.

249. Βέβαιο εἶναι ὅτι σὲ μάρτυρες ἀνήκουν τὰ ὀνόματα τῶν δύο τελευταίων στίχων καὶ κυρίως τοῦ τελευταίου, τῶν ὠνῶν τῆς σελ. II.

250. Γιὰ τὴ διαφοροποίηση τῶν μαρτύρων βλ. γιὰ τὴν ὠνὴ Α, σ. 176 κέ., ὠνὴ Β, σ. 180 κέ., ὠνὴ Γ, σ. 185 κέ., ὠνὴ Δ, σ. 187 κέ.

τυρας στίς ὠνές Β, Γ τῆς σελ. Ι καὶ ΣΤ τῆς σελ. ΙΙ²⁵¹, ὁ Νικάνωρ στίς ὠνές Ζ, Ι τῆς σελ. ΙΙ²⁵² καὶ ὁ Τόλων Ἀδύμου στίς ὠνές Α, Β, Γ τῆς σελ. Ι καὶ Ε, Η τῆς σελ. ΙΙ²⁵³. Ἡ περίπτωσις τοῦ τελευταίου μάρτυρα, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται περισσότερες φορές ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν ἄλλων μαρτύρων, ἐπειδὴ πιθανὸν ἔτυχε νὰ ἀναγράφεται στοὺς σωζόμενους στίχους τῶν ἐπιγραφῶν τῶν δύο σελίδων²⁵⁴, γεννᾷ ἓνα ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ἐπιλογῆς τῶν μαρτύρων τῶν ιδιωτῶν, ἂν δηλαδὴ οἱ μάρτυρες ἐπιλέγονταν εὐκαιριακὰ, ἀνάμεσα στοὺς γείτονες, συγγενεῖς κλπ., ἢ ὑπῆρχαν καὶ μάρτυρες ποὺ παρίσταντο στίς πράξεις ἀγοραπωλησίας συστηματικὰ καὶ πιθανὸν μὲ ἀμοιβή²⁵⁵. Τὸ ἐρώτημα ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀπαντηθεῖ μὲ τὰ ὑπάρχοντα ὡς σήμερα στοιχεῖα, ποὺ παρέχουν οἱ σωζόμενες ἐπιγραφές, γιὰ τοὺς μάρτυρες.

Οἱ ὠνές ποὺ ἐξετάσθηκαν παραπάνω μαζί μὲ αὐτὲς τοῦ Ἀσβεσταριοῦ εἶναι οἱ μόνες γνωστὲς ὡς σήμερα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Βοττιαίας, τὸν πυρῆνα τοῦ ἀρχαίου μακεδονικοῦ βασιλείου. Ἀποτελοῦν τὰ πληρέστερα ὡς σήμερα κείμενα πράξεων ἀγοραπωλησιῶν τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς στὴ Μακεδονία, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀντλοῦνται σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν πολιτικὴ, διοικητικὴ καὶ κοινωνικὴ ὁργάνωσις τῶν μακεδονικῶν πόλεων τῆς ἐποχῆς τῆς μεγαλύτερης ἀκμῆς τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν πολὺ σημαντικὲς μαρτυρίες ὅχι μόνον γιὰ τὶς μεταβιβάσεις ἀκινήτων καὶ τὴν τήρησις συστηματικῶν ἀρχείων τῶν σχετικῶν πράξεων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν καλύπτερη γνώσις τῆς περιοχῆς στὴν ὁποία συντελέσθηκαν οἱ ἀγοραπωλησίαι, ὅσον ἀφορᾷ στὰ ἀνθρωπινὰ, στὰ διοικητικὰ ὅργανα, στὴ θρησκεία, στὸ σύστημα χρονολόγησις, στὸ μετρικὸ καὶ νομισματικὸ σύστημα, στὰ τοπωνύμια, στὸ εἶδος καὶ τὴν ἀγοραστικὴ ἀξία τῶν ἀγοραπωλησιῶν ἐκτάσεων. Ἀκόμα, τὰ προσφερόμενα ἀπὸ τὶς ὠνές στοιχεῖα εἶναι ἰδιαίτερα διαφωτιστικὰ γιὰ τὴν ἔκτασις, τὴ μορφολογία καὶ τὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστῶς τῆς χώρας τῶν μακεδονικῶν πόλεων, ὅπου σύμφωνα μὲ τὶς ἐπικρατοῦσες ἀπόψεις ὑπῆρχε πολὺ περιορισμένη ἢ καὶ καθόλου δημόσια καὶ ιδιωτικὴ χώρα, καθὼς τὴν κυριότητα τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς εἶχαν οἱ βασιλεῖς²⁵⁶. Τὴν ὑπαρξὴ στὴν περιοχὴ τῶν μεταβιβαζόμενων ἀκινήτων τῶν ὠνῶν μας μιᾶς προσοδοφόρας ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς χώρας²⁵⁷, μὲ μεγάλες ιδιωτικὲς ἰδιοκτησίαις, ὑποδεικνύουν τὰ ἀκίνητα ποὺ μέσα σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ἀγοράσθηκαν μὲ ξεχωριστὲς πράξεις, στὴν ἴδια περιοχὴ, ἀπὸ τὸν Ζώπυρο Γοργία, ἓναν ἄνθρωπο μὲ σημαντικοὺς προφανῶς οἰκονομικοὺς πόρους²⁵⁸. Αὐτὸ δηλώνει καὶ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἰσχυρῆς οἰκονομικῆς κοινωνικῆς τάξεως στὴν ἴδια περιοχὴ.

251. Ὠνές Β στ. 8, 9, Γ στ. 8, ΣΤ στ. 5, 6.

252. Ὠνές Ζ στ. 6, Ι στ. 6, 7.

253. Ὠνές Α στ. 9, Β στ. 9, Γ στ. 9, Ε στ. 6, 7, Η στ. 6.

254. Πολὺ πιθανὸν στὰ χαμένα τμήματα τῶν στίχων τῶν ὠνῶν τῆς σελ. ΙΙ νὰ ὑπῆρχαν τὰ ὀνόματα καὶ ἄλλων κοινῶν μὲ τὶς ὠνές τῆς σελ. Ι μαρτύρων.

255. Φ. Πέτσας, ΑΕ 1961, 32-33.

256. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 5 (1988) 17 κέ., 36 κέ.

257. Τουλάχιστον αὐτὸ μαρτυρεῖται γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὴ θέση τοῦ ἀκινήτου (γῆ φιλή, σὲ περιοχὴ μὲ ἀμπέλια, ποὺ ἦταν ἀπὸ τὶς πλέον ἀκριβές) τῆς ὠνῆς Γ (στ. 2, 3).

258. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Ζώπυρος ἀγοράζει μὲ τὶς Α καὶ Β μόνον πράξεις γῆ 326.919 τ.μ., πληρώνοντας 25.823 δραχμές. Δυστυχῶς ἢ μὴ διάσωση τῶν ἀριθμητικῶν στοιχείων τῶν ἄλλων ὠνῶν δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἔχουμε πλήρη εἰκόνα τῆς συνολικῆς ἀγορᾶς. Μόνον τὸ ἀκίνητο τῆς ὠνῆς Δ εἶναι

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ταύτιση τῆς πόλης, στὴν ὁποία συντάχθηκαν οἱ πράξεις τῶν ἀγοραπωλησιῶν ποὺ ἐξετάσθηκαν, αὐτὴ παραμένει ἀσαφής. Τὰ τοπωνύμια ποὺ μαρτυροῦνται στὸ κείμενο τῶν ὠνῶν, ὅπως ἀναφέραμε καὶ παραπάνω, προσδιορίζουν τὶς κοντινὲς μεταξὺ τους θέσεις τῶν μεταβιβαζόμενων ἀκινήτων, ἐνῶ τὰ ἐθνικὰ ὀρισμένων προσώπων δηλώνουν ὅτι τὰ συγκεκριμένα πρόσωπα δὲν ἦταν κάτοικοι τῆς περιοχῆς στὴν ὁποία συντελέστηκαν οἱ πράξεις. Ὅπωςδήποτε ὁμως ὁ τόπος καταγωγῆς τους δὲν θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ μακρινός, ἐφόσον παρίστανται ὡς βεβαιωτὲς καὶ μάρτυρες, ἐπομένως γινώστες τῆς περιοχῆς. Ἀπὸ τὰ τοπωνύμια καὶ τὰ ἐθνικὰ, ποὺ ἀναφέρονται στὰ κείμενα τῶν ὠνῶν, μόνον ἡ θέση τῆς πόλης Σκύδρας εἶναι σχετικὰ προσδιορισμένη, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ παραπάνω, στὰ σύνορα τῶν νομῶν Πέλλας καὶ Ἡμαθίας²⁵⁹. Μὲ δεδομένο ὅτι οἱ θέσεις τῶν μεταβιβαζόμενων ἀκινήτων δὲν θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἀνεύρεσης τῆς ἐνεπίγραφης πλάκας μὲ τὶς ὠνές, θεωροῦμε λογικὸ τὸ κτίριο, στὸ ὁποῖο τοποθετήθηκε ἡ πλάκα αὐτὴ, μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν πράξεων τῆς ἀγοραπωλησίας, νὰ μὴ βρισκόταν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπο εὕρεσής της, δηλ. τὸν μακεδονικὸ τάφο τῆς Κρίσεως, στὴν περιοχὴ τοῦ ὁποίου μεταφέρθηκε σὲ ἀπροσδιόριστο χρόνο γιὰ ἄλλη χρῆση. Ἔτσι, μποροῦμε νὰ προτείνουμε ὡς πιθανὸ χῶρο σύναψης τῶν συμβολαίων κάποιο ἀπὸ τὰ δημόσια κτίρια τῆς πόλης, ποὺ ἔχει ταυτισθεῖ μὲ τὴ Μίεζα καὶ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στὴν περιοχὴ τῶν ἀγοροκτημάτων τῶν δήμων Ἀνθεμίων καὶ Λευκαδίων²⁶⁰.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ – ΛΙΑΝΑ ΣΤΕΦΑΝΗ

μικρότερο καὶ ἡ τιμὴ χαμηλότερη (στ. 2, 3). Πὰ γνωστά ἀκίνητα μὲ μεγάλες ἐκτάσεις ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, τὶς Θεσπιές, τὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Μακεδονία, καθὼς καὶ τὴν ἀγοραστικὴ ἀξία τους, βλ. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 5 (1988) 49 κέ.

259. Βλ. σ. 168 καὶ σημ. 56.

260. Β. Ἀλλαμανῆ - Ἀ. Κουκουβοῦ, Μίεζα. Ἀνασκαφικὲς ἐρευνες, *ΑΕΜΘ* 12, 1998, 371 κέ., ὅπου καὶ ὅλη ἡ παλιότερη βιβλιογραφία. Β. Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ -

Ἀ. Κουκουβοῦ - Ε. Ψαρρά, *ΑΕΜΘ* 16, 2002, 571 κέ. Papazoglou 150 κέ. Hatzopoulos, *Makedonia* 804 κέ. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ διερευνηθεῖ ἀκόμα τὸ θέμα τῆς σχέσης τῆς Μαρινίας (ὠνὴ Β) σὲ συσχετισμὸ μὲ τὶς ἀρχαιότητες ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὴν περιοχὴ τῆς Μαρίνας, γειτονικοῦ χωριοῦ τῶν Λευκαδίων, Πέτσας ὁ.π. 19 κέ., Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, *Λαξευτοὶ θαλαμωτοὶ τάφοι τῆς Πέλλας* (Ἀθήνα 1994) 101 κέ.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες στὴν ΑΕ συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀκόλουθες:

- Γουναροπούλου - Χατζόπουλος, *Ἐπιγραφές Βέροιας*: Λ. Γουναροπούλου - Μ. Χατζόπουλος, *Ἐπιγραφές Κάτω Μακεδονίας*, Α', *Ἐπιγραφές Βέροιας* (Ἀθήνα 1988).
- Δήμιτσας Μ. Δήμιτσας, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγόμενοις καὶ μνημείοις σωζομένοις*² (Θεσσαλονίκη 1988).
- Κανατσούλης Δ. Κανατσούλης, *Μακεδονικὴ προσωπογραφία* (Θεσσαλονίκη 1955).
- Καφταντζής Γ. Β. Καφταντζής, *Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Σερρών καὶ τῆς περιφερείας τῆς Ι* (Ἀθήναι 1967).
- Κοντογιάννης Ἀ. Κοντογιάννης, Νίκαια Λάρισας, ἀπὸ τὴν Ἱστορία τῆς θεσσαλικῆς κωμόπολης, *Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου Ἱστορικῶν Σπουδῶν τῆς Νίκαιας* (ἔκδ. κοινότητος Νίκαιας 1994).
- Κουμανούδης Σ. Ν. Κουμανούδης, *Θηβαϊκὴ προσωπογραφία* (Ἀθήναι 1979).
- Κούντουρας Α. Μ. Κούντουρας, *Τὰ ἀρχαῖα μέτρα, ἑλληνικά, ρωμαϊκά, βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ* (Θεσσαλονίκη 1996).
- Μισός Μ. Μισός, *Ἀργολικὴ προσωπογραφία* (Ἀθήναι 1952).
- Ριζάκης - Τουράτσογλου Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, *Ἐπιγραφές Ἄνω Μακεδονίας Α'* (Ἀθήνα 1985).
- Σαατσόγλου-Παλιαδέλη Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Τὰ ἐπιτάφια μνημεῖα ἀπὸ τῆ Μεγάλῃ Τούμπα τῆς Βεργίνας* (Θεσσαλονίκη 1984).
- Hatzopoulos, *Θεσσαλία* Μ. Hatzopoulos, Thessalie et Macédoine: Affinités et convergences, *Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας 1975-1990, Ἀποτελέσματα καὶ προοπτικὲς, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου, Ἀνῶν 17-22 Ἀπριλίου 1990* (Ἀθήνα 1994).
- Berve H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage* (München 1926).
- Fraser - Matthews P. M. Fraser - E. Matthews, *A Lexicon of Greek Personal Names I* (Oxford 1987)· II (1994), IIIA (1997), IIIB (2000).
- Graham J. W. Graham, X=10, *Phoenix* 23, 1969, 347.
- Kallérís J. Kallérís, *Les anciens Macédoniens I* (Athènes 1954).
- Hatzopoulos, Makedonia: Μ. Hatzopoulos, Makedonia, στὸ Μ. Η. Hansen - Τ. Η. Nielsen (ἔκδ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004) 794 κέ.
- Mihailov G. Mihailov (ἔκδ.), *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae II* (Sofia 1958).
- Papazoglou F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine, BCH Suppl. XVI* (1988).
- Russu J. Russu, *Macedonica, Ephemeris Dacoromana VIII*, 1938, 185.

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2003

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ
ΔΕΚΑΤΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2005

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ ΟΕ.»

ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 ΑΘΗΝΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗ

